

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

МЕЛЬНИЧУК НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

УДК 340. 12

**"ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ" У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОМУ
ВИМІРІ**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Науковий консультант:

Грищук Віктор Климович,
доктор юридичних наук,
професор

Львів – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП**РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ
КОРЕЛЯЦІЇ КАТЕГОРІЙ "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ"20**

1.1. Витоки проблеми21

1.2. Специфіка постановки проблеми у ХІХ столітті.....25

1.3. Новий ракурс проблеми у ХХ – на початку ХХІ ст.....36

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА РОЗВ’ЯЗАННЯ ЦІЛЬОВОЇ ЗАДАЧІ.....53

2. 1. Концептуальний каркас та регулятиви розв’язання задачі.....56

2.2. Методологічна база дослідження.....63

РОЗДІЛ 3. АРХЕТИПИ ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ.....753. 1. Світоглядний підтекст "злочину" та "покарання" у міфології доби
архаїки.....773.2. "Злочин" та "покарання" у контексті реактуалізації архетипічного
космогонічного акту.....793.3. Проблема злочину та покарання в добу занепаду героїчної
міфології893. 4. "Злочин" та "покарання" у контексті проблематики
антиномії.....903. 5. Проблема злочину та покарання крізь призму
уявлень про фатум94

3. 6. Експлікація архетипів злочину та покарання.....98

**РОЗДІЛ 4. "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ" У ФІЛОСОФСЬКО-
ПРАВОВІЙ ПІДСИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ.....113**4.1. "Злочин" та "покарання" в античному сегменті інформаційних
потоків.....113

4.1.1. Категорії "злочин" та "покарання" у межах знакової системи

натурфілософів.....	114
4.1.2. "Злочин" та "покарання" у семіотиці Піфагора та піфагорійців.....	129
4.1.3. Категорії "злочин" та "покарання" у межах класичної компоненти інформаційних потоків.....	131
4.1.4. "Злочин" та "покарання" крізь призму філософсько-правового осмислення фатуму.....	148
4.2. "Злочин" та "покарання" в контексті філософсько-правової екзегези середньовічних джерел.....	156
4.2.1. Проблема злочину та покарання в контексті теоцентризму.....	156
4.2.2. "Злочин" та "покарання" крізь призму ідейно-релігійної парадигми.....	178
4.3. "Злочин" та "покарання" у ренесансній та реформаційній підсистемах інформаційних потоків.....	195
4.4. "Злочин" та "покарання" у новочасному сегменті інформаційних відомостей.....	225
4.5. Філософсько-правова та кримінально-правова підсистеми інформаційних потоків.....	261
4. 5. 1. Поняття "злочин" та "покарання" на тлі полілогу філософів та юристів.....	264
4.5. 2. "Злочин" та "покарання" у виразотворчій підсистемі інформаційних потоків.....	282
4. 6. Дискурс "злочину" та "покарання" ХХ – поч. ХХІ ст.	311
РОЗДІЛ 5. КАТЕГОРІЇ "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ" ЯК ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ.....	332
5.1. Трансдисциплінарні інваріанти категорій "злочин" та "покарання".....	332
5. 2. Механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем.....	347
ВИСНОВКИ.....	352
АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ.....	357

ДОДАТКИ	360
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	369

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Головним пріоритетом сьогодення є формування консолідованого українського суспільства, створення єдиного гуманітарного простору, утвердження демократичного порядку в країні. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває пошук шляхів знівелювання у сфері наукових та соціальних взаємодій комунікативних "розривів" як таких, що перешкоджають досягненню широкого загальнонаціонального консенсусу, необхідного для утвердження демократичного порядку в країні та забезпечення національного розвитку від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Нині у сфері наукових міжгалузевих та соціальних комунікативних стосунків одним з найбільш відчутних став комунікативний розрив, який виник на тлі апелювання до категорій "злочин" та "покарання" не лише у юридичному просторі, а й поза ним. Тоді як юристи, звертаючись до термінів "злочин" та "покарання", оперують ними як такими, що позначають поняття, зміст яких розкривається у Кримінальному кодексі чи у визначеннях, сформульованих у координатах науки кримінального права, то у просторі поза межами юриспруденції поняття "злочин" та "покарання" нерідко фігурують як такі, що не "прив'язані" ані до Кримінального кодексу, ані до теоретичних визначень, сформульованих у парадигмі кримінального права.

Проблемна ситуація полягає у тому, що позірна відсутність у полі інтерпретаційного дисонансу консенсусної площини перешкоджає повноцінній правовій комунікативній діяльності, гармонізації простору наукових та соціальних взаємодій, а відтак консолідації суспільства й утвердженню демократичного порядку в країні.

Окреслена ситуація спонукає до розв'язання проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання", як таких, що функціонують у полінауковому просторі. Вирішення сформульованої

проблеми пов'язане з виконанням важливого завдання, скерованого на усунення комунікативних "розривів" у полі правової комунікації. Це завдання, своєю чергою, підпорядковане стратегії розробки неконфронтаційних моделей наукових та соціальних взаємодій, необхідних для консолідації сучасного суспільства, збереження соціокультурної ідентичності та самобутності нації, забезпечення національного розвитку держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

Комунікативна скерованість проблеми на розв'язання якої спрямовано науковий пошук, спонукає до осмислення "злочину" та "покарання" у філософсько-правовому вимірі – в діапазоні філософсько-правових дослідницьких напрямів, що охоплюють питання, пов'язані з методологічними інноваціями та дослідженням права як комунікації. Авторська методологічна інновація полягає у тому, що вперше категорії розглядаються як абстрактні системи, що взаємодіють зі "середовищем" на інформаційному рівні. Комунікативний аспект виявляється в дослідженні "злочину" та "покарання" крізь призму комунікативної концепції права.

На початку ХХ століття видатний соціолог й психолог П. Сорокін [640, с. 128, 153 – 158] та не менш знаний соціолог, філософ Л. Петражицький [517, с. 48, 55 – 58] наголошували на тому, що вузькодисциплінарний підхід не може забезпечити об'ємного осмислення категорій "злочин" та "покарання". Цю лінію продовжив Л. Спиридонов, який довів, що вразливим місцем правничих досліджень, присвячених вивченню категорій, є те, що "дослідницька думка все ще не вийшла за межі властиво правничої сфери", а отримані знання не стали "результатом комплексного вивчення предмету засобами не лише юриспруденції, а й інших наук" [649, с. 46]. До питань, так чи інакше пов'язаних з цією проблематикою зверталися М. Ансель [16] В. Бачинін [33; 34; 35; 36], А. Козловський [301], М. Коржанський [323], Ю. Ляпунов [396] М. Панов [509], К. Переда [916], Е. Поздняков [542], С. Сливка [623], Д. Фейнберг, Д. Бедо [878], Б. Е. Харкорт [904]. Однак

проблема кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що функціонують у полінауковому просторі не розв'язувалась. Натомість у філософсько-правових дослідженнях розглядалися питання щодо детермінації злочину, досліджувалися каузо-моделі злочинів, осмислювалася метафізика покарання [33; 34; 35]; вивчався соціальний зміст поняття "злочин", простежувалась еволюція поняття "злочин" у процесі духовно-практичної життєдіяльності людства, осмислювалась філософія злочину як соціального факту, виокремлювалося спільне і відмінне у філософському та юридичному розумінні злочину [32; 366; 407; 437; 438; 439; 440; 582; 583; 585; 586; 590; 591; 804; 873; 874; 875; 876 та ін.]. "Злочин" та "покарання" розглядалися у співвіднесенні з проблематикою свободи волі, у світлі ідеї соціальної справедливості [227; 550; 804; 581; 582; 583; 584; 585; 586; 590; 591], осмислювалися в контексті природного права і теологічних теорій тощо [620; 621; 622; 819]. Крізь призму філософії права розглядалися також питання адекватності, змісту та мети кримінального покарання і т. ін. [415; 416; 195; 638].

У рамках науки кримінального права досліджувалися ознаки злочину, склад злочину, еволюція поняття злочину, проблема кваліфікації злочинів, поняття та цілі покарання, види покарань, питання взаємозв'язків між кримінальною відповідальністю і покаранням тощо. Ці теми висвітлювались у працях А. Бернера [45; 46], Л. Белогриц-Котляревського [39], С. Будзинського [73], О. Кістяківського [285; 286], О. Лохвицького [388], П. Пусторослева [565], М. Сергеєвського [613], В. Спасовича [644], М. Таганцева [666; 667; 668]; Л. Владимірова [109], П. Мінца [443], С. Познишева [543; 544]; А. Алакаєва [8], Л. Багрій-Шахматова [27], М. Бажанова [28], Х.-А. Бедо [878; 879], Ю. Бишевського [85], Дж. Бомана [883], Дж. Брігса [884], Я. Брайніна [65; 67], Ф. Бурчака [79; 80], І. Васильєєва [86], Г. Гаверова [121], Г. Гайнес [903], І. Гальперіна [123], А. Герцензона [140; 142; 146], Ст. Гестера [905], Горелика [176], Д. Готі [898], М. Готтфредсона

[899], Д. Голаш [900], П. де Грейффа [901], І. П. Грішаєва [177; 178], Р. Даффа [893; 894], Т. Денисової [205], К. Дерроу [891], Р. Дублевіча [892], М. Дурманова [222; 223], М. Загородникова [231] Л. Зайберта [924], Г. Езорські [897], М. Єфимова [229], І. Карпеця [267; 268; 271], М. Карпушина [272], Л. Катца [908], М. Ковальова [291], О. Колба [303, 304], Д. Корневела [887], Д. Крега [888], Д. Крокера [890], В. Кудрявцева [345; 347], Н. Кузнецової, Б. Курінова [350; 354; 355], Ю. Ляпунова [396], М. Матраверса [913], Т. Міта [914], Дж. Мунчі [915], І. Ноя [494; 495], К. Переді [916] А. Піонтковського [356; 519; 522], І. Подройкіна [543], К. Пріттвіца [917], Д. Россер [902], Е. Саркісової [600], А. Сімонса [920] П. Сміта [921], М. Тьюніка [923], Л. Уінфрі [925], Б. Утевського [757], Б. Харкорта [904], Т. Хорнлі [907]; І. Гонтаря [163], В. Грищука [155; 180; 181; 182], В. Демченка [203], О. Козлова [299], П. Лейленда [367], В. Меркулової [436], В. Навроцького [461; 462; 463; 464; 465; 466], М. Панова [508], А. Рясова [596], В. Трубникова [689], П. Фріса [786], В. Швидкого [828], О. Шинальського [843] та ін. науковців. "Злочин" і "покарання" вивчалися також під кутом зору компаративістики [357; 792; 13; 756; 183; 557; 793; 833; 332; 302; 359; 471; 518]. У криміналістиці розглядалася криміналістична характеристика злочинів як наукова категорія [44].

У параметрах кримінології осмислювалася природа злочинних діянь, "злочин" досліджувався як особлива категорія людської поведінки [32; 269; 270; 346; 375; 376; 313; 169; 347; 345; 346; 140; 820; 821; 269; 270]. У психології "злочин" та "покарання" осмислювалися в контексті теорії особистості та у колі проблематики міжособистісних взаємин, досліджувався психологічний зміст категорій [253; 785; 897; 412]. У параметрах соціології "злочин" досліджувався як соціальне явище, а поняття злочину розглядалося як таке, що відображає соціальний зміст злочинної поведінки; "покарання" осмислювалося у площині соціальної практики [649; 144; 32; 692].

У рамках історії та теорії держави і права "злочин" та "покарання" розглядалися крізь призму вчень про державу і право. З цих позицій В. Нерсесянц осмислював погляди на злочин та покарання Сократа [475], Платона [474], Г.-В.-Ф. Гегеля [476; 477]; А. Піонтковський – І. Канта, О. Фейербаха, Й.-Г. Фіхте [520], Г.-В.-Ф. Гегеля [521]; А. Герцензон – Ж.-П. Марата, Вольтера, Ш.-Л. Монтеск'є [143; 145]; Я. Брайнін – О. Герцена, М. Добролюбова [63; 64] О. Лейст – Б. Спінози [368]; Ф. Решетніков – Ч. Беккарія [579], А. Остроух – Бентама [505], тощо. Розглядалися також генеза понять злочин та покарання, історичний аспект класифікації покарань, історична змінність характеру покарань [51; 55; 185; 186; 295; 349; 884; 134; 154; 310; 393; 395; 610; 611; 815; 823; 833; 591; 790; 609; 677]. Вивчалися окремі види злочинів та особливості покарання в контексті Римського права [175], Руського права [180; 181; 344; 675; 676; 824], Магдебурзького [577; 578], Литовського права [204; 406; 608; 625]. "Злочин" та "покарання" досліджувалися також крізь призму загального порівняльного правознавства [24; 84; 665; 853]. Під кутом зору історії права досліджувалася також проблема смертної кари, здійснювався історико-правовий аналіз кримінальної відповідальності за злочини, вивчався процес становлення правового підґрунтя інституту покарань [175; 842] тощо.

У працях філософів "злочин" та "покарання" осмислювалися в контексті глобальної проблематики взаємовідносин людини і суспільства [18; 41; 258; 259; 341; 342; 366; 601; 602; 603; 692; 759 та ін.], у полі історії філософії досліджувалися погляди на злочин та покарання Анаксимандра, Геракліта, піфагорійців, Сократа, Платона, Арістотеля, Т. Аквінського, П. Гассенді, І. Вишенського, Б. Паскаля, С. Десницького, К.-А. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо. П. Гольбах, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Сковороди, Вольтера, У. Палея, І. Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля та інших мислителів. Цим питанням були присвячені праці Ф. Асмуса [25; 26], Б. Биховського [52], К. Державіна [207], Т. Длугач [213], А. Карася [264], Ф. Кессіді [281], Н. Мотрошилової [460]; Е.

Михайлової [446]; А. Пашука [511; 512; 513], Г. Стрельцової [660], П. Тепляшина [674], Дж. Томсона [685], А. Чанишева [446; 814] та інших дослідників. У рамках етики та естетики "злочин" та "покарання" розглядалися в контексті історії етичної думки, у співвіднесенні з провідними категоріями етики та естетики [192; 193; 899; 148; 399; 775; 387; 378; 379; 380; 868].

У релігієзнавстві та науці церковного права "злочин" та "покарання" у рамках дослідження монотеїстичних релігій та релігійних систем, піднімалася проблематика злочину та гріха; "покарання" осмислювалося під кутом зору впливу теоретичного богослов'я на формування кримінально-правової політики, як церковна карна санкція тощо [81; 156; 244; 358; 390; 391; 869; 803; 233; 404]. У рамках етнології "злочин" та "покарання" вивчалися в контексті звичаєвого права [110; 165; 170; 171]. З культурологічних позицій відбувалось осмислення "злочину" та "покарання" в міфологічному просторі [37; 373; 382; 386]. У мовознавстві, юридичній лінгвістиці досліджувався історичний аспект лексики на позначення понять "злочин" та "покарання" [14; 818]. У площині літературознавства аналізувалось потрактування "злочину" та "покарання" в художній кримінографії [825; 493; 206; 397] і т. ін.

Очевидним є те, що зусиллями науковців створено ґрунтовний масив досліджень, присвячених "злочину" та "покаранню": у галузі кримінального права увага приділялася визначенню злочину та відмежуванню його від незлочинної поведінки, складу злочину, його окремим елементам та ознакам, стадіям вчинення злочину; покаранню та його меті, системі та видам покарань, еволюції кримінальних покарань, проблемам призначення покарання, ефективності застосування покарання; у кримінології – злочинам як соціальним явищам; у філософії права – проблемі злочину та покарання у полі глобальної проблематики взаємовідносин людини і суспільства; у галузі теорії та історії держави і права – "злочину" та "покаранню" в контексті

вчень про державу і право; у філософії – історико-філософському осмисленню "злочину" та "покарання" і т. ін. Однак пошук міждисциплінарної консенсусної "території" не здійснювався, корелятивні категорійні зв'язки не вивчалися. Ця обставина спонукає до того, аби вдатися до дослідження "злочину" та "покарання" у філософсько-правовому вимірі, зосередившись на розв'язанні проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що функціонують у полінауковому просторі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження здійснене на виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 р. № 649-р "Про затвердження Концепції реформування наукової та науково-технічної діяльності в системі органів внутрішніх справ" (щодо використання сучасних інформаційно-психологічних технологій у діяльності ОВС і проведення міжгалузевих досліджень на стику юридичних та інших наукових галузей знань), відповідно до "Пріоритетних напрямів наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ України, на період 2004-2009 років", затверджених Наказом МВС України від 05. 08. 2004 р. № 755, а також у контексті наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками : "Методологія вивчення державно-правових явищ філософії права; стану і перспектив розвитку ОВС України" (державний реєстраційний номер 0106U003648); "Актуальні проблеми вдосконалення українського законодавства та практики протидії злочинності (державний реєстраційний номер 0106U00364); "Філософсько-правові та теоретично-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є наукова розробка та обґрунтування філософсько-правової комунікативної концепції кореляції

категорій "злочин" та "покарання" як таких, що функціонують у полінауковому просторі. Для досягнення цієї мети необхідно виконати наступні завдання:

- виявити інформаційний зміст категорій "злочин" та "покарання";
- виокремити у категоріях "злочин" та "покарання" внутрішньосистемні інваріанти;
- описати механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання";
- виявити адаптативні механізми у категоріях "злочин" та "покарання";
- здійснити демаркацію категорій "злочин" та "покарання" за атрибутивними системними параметрами;
- сформулювати пропозиції щодо практичного застосування результатів, отриманих внаслідок дослідження категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем.

Об'єктом дослідження є "злочин" та "покарання" як явища, загальні властивості яких представлені когнітивно.

Предметом дослідження є філософсько-правові корелятивні зв'язки та комунікативні властивості "злочину" та "покарання" як категорій, що функціонують у полінауковому просторі.

Методологічна база дослідження. З огляду на специфіку цільового завдання, у дослідженні пріоритет надається методології системного аналізу. Апелюючи до системного аналізу, ґрунтуємося на загальній теорії систем, зокрема на системній концепції Л.фон Берталанфі [29; 30]. У цьому контексті парна категорія злочин-покарання розглядається як складна система, що взаємодіє із "середовищем".

Опираючись на загальну теорію систем, здійснюємо декомпозицію системи-об'єкту. Потракування категорій "злочин" та "покарання" як підсистем складної системи не стоїть на заваді розгляду кожної з цих підсистем як системи. Однак дослідження категорій як систем жодною мірою

не означає їх герметичного споглядання, натомість передбачає вивчення цих систем як таких, що знаходяться у просторі макросистеми категорій.

Досліджуючи систему-об'єкт, вдаємося до методологічних установок, які є результатом осмислення вихідних теоретичних принципів синергетики. Зокрема, в контексті методологічних установок, викладених Г. Ніколісом та І. Пригожиним [403, с. 27 – 441], розглядаємо парну категорію "злочин-покарання" як самоорганізовану відкриту систему.

Потракткування взаємозв'язків між досліджуваною системою і "середовищем" відбувається в дусі синергетичних ідей Г. Хакена, з опертям на описані ним процеси інформаційного взаємообміну між системою та "середовищем" [714, с.35 – 61].

Синергетична позиція не означає відмови від діалектичного підходу. При дослідженні категорії в контексті інформаційно-синергетичних ідей Г. Хакена йдеться не про відмову від діалектики, а про апелювання до неї крізь призму синергетики. За цих обставин діалектичний підхід означає установку на осмислення становлення категорії як самоорганізації, а її розвитку як саморозвитку складної системи. Актуальним є діалектичний підхід й при дослідженні інформаційних потоків як системи зафіксованих наукових результатів, упорядкованої множини інформаційних відомостей. Удаючись до виявлення інформаційних "вузлів", опираємось на принципи історизму, об'єктивності, всезагального взаємозв'язку та взаємозалежності. Апелюючи до інформаційних потоків як відкритої складної системи, звертаємося до трьох підсистем: внутрішньосистемними елементами першої з них є філософсько-правові першоджерела; другої – законодавчі джерела; третьої – художньо-кримінографічні твори, які містять філософсько- значущу інформацію. Внутрішньосистемні елементи цих інформаційних потоків розглядаються адекватно до часу виникнення, осмислюються невідривно від поступального процесу історичного розвитку. Досліджуючи кожен із них окремо у межах єдиного цілого, вдаємося до методу аналізу. З метою їх

логічного поєднання й відображення в цілісності, єдності і взаємозв'язку застосовуємо метод синтезу. У процесі декодування архетипічних уявлень вдаємося до семіотичного підходу. При дослідженні інтерпретаційних зсувів та розпредмечуванні елементів, у яких містяться приховані смисли, застосовуємо герменевтичний підхід.

Порівнюючи змістове наповнення внутрішньосистемних елементів тих підсистем інформаційних потоків, що належать до різних історичних періодів, застосовуємо порівняльно-історичний метод. При співставленні внутрішньосистемних елементів правових систем різних держав вдаємося до порівняльно-правового методу.

Оскільки досліджувана система абстрактна, вона вивчається не безпосередньо, а через проміжну ланку – модель як формальну абстракцію, що є адекватним відображенням системи. Прототипом базової моделі є складна система "парна категорія злочин-покарання". Для відображення внутрішньосистемних елементів цієї системи застосовується метод моделювання, який полягає в розміщенні елементів у так званих "чорних скринях", що фігурують як формальне позначення об'єму, вміст якого невідомий. Удаючись до зчитування інформації з внутрішньосистемних елементів, опираємося на положення теорії зв'язку К. Шеннона [750].

Вибір інструментарію та ієрархія використовуваних прийомів з опертям на загальну теорію систем, теорію інформації та принципи синергетики, зумовлений не лише специфікою сформульованої наукової задачі, а й тими проблемними ситуаціями міждисциплінарного характеру, що призвели до потреби її вирішення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше розв'язано проблему кореляції категорій "злочин" та "покарання" й запропоновано філософсько-правову комунікативну концепцію категорійної кореляції у полінауковому просторі. Найбільш вагомими з числа теоретичних

положень, висновків і пропозицій, сформульованих у дисертації, є наступні:

уперше:

- на основі застосування методологічної інновації, яка полягає в дослідженні парної категорії "злочин–покарання" як складної відкритої абстрактної системи, що на інформаційному рівні взаємодіє зі "середовищем", виявлено інформаційні трансдисциплінарні інваріанти, котрі уможливають кореляцію категорій "злочин" та "покарання" у полінауковому просторі та являють собою інформаційні консенсусні площини, спільні для правників та представників неюридичних спеціальностей;
- механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання" потрактовано як такий, що полягає у здатності релевантних інформаційних полів внутрішньосистемних ядер інваріантів змінюватися залежно від інформації, отриманої на "входах" у систему;
- категорії "злочин" та "покарання" представлено як системи, що адаптуються у просторі різних дисциплінарних матриць завдяки адаптативним властивостям інформаційних полів інваріантних ядер. Зберігаючи інваріантні комплекси, категорії у тому чи іншому дисциплінарному "середовищі" здатні проявляти той чи той варіант свого існування через варіативні зміни, що відбуваються у релевантних інформаційних полях інваріантних ядер у зв'язку з отриманою на "входах" у систему інформацією;
- здійснено демаркацію категорій "злочин" та "покарання" за атрибутивними системними параметрами. Визначено, що категорії "злочин" та "покарання" являють собою:
 - динамічні системи, в яких, незважаючи на різноманітні обмінні процеси, існують інваріанти, які не зазнають змін;
 - варіативні системи, тобто такі, що у тому чи іншому "середовищі" здатні проявляти той чи той варіант свого існування;

- адаптативні системи, які реагують на середовище в такий спосіб, що в результаті отримують сприятливі для свого функціонування наслідки;
- незавершені системи, тобто такі, що, отримуючи на "входах" інформацію, поповнюються новими підсистемами інформаційних полів інваріантних ядер, а також новими ядрами з новоутвореними інформаційними полями;
- запропоновано філософсько-правову комунікативну концепцію кореляції категорій "злочин" та "покарання", що являє собою систему поглядів на механізм кореляції, специфіку корелятивних зв'язків та комунікативні властивості категорій. Механізм кореляції задекларовано як трансдисциплінарне узгодження поліфункціональних категорій, котрі, зберігаючи сталий інваріант, проявляють у тому чи іншому дисциплінарному "середовищі" певний варіант свого існування завдяки варіативним та адаптативним властивостям інформаційних полів інваріантних ядер. Категорійні кореляційні зв'язки представлено як такі, що здійснюються через трансдисциплінарні інваріанти. Комунікативні властивості категорій проявляються у тому, що їх внутрішньосистемні інваріанти взмозі виконувати роль інформаційних консенсусних "платформ", які здатні сприяти усуненню комунікативних "розривів" у полі наукових та соціальних взаємодій;

удосконалено:

- методологію дослідження категорій "злочин" та "покарання". Запропоновано інноваційний підхід, який полягає в їх осмисленні як абстрактних систем, що взаємодіють зі "середовищем" на інформаційному рівні;
- систему методів усунення комунікативних "розривів" у сфері наукових та соціальних взаємодій: обгрунтовано доцільність знівелювання комунікативних „розривів”, що виникають на тлі оперування поліфункціональними категоріями, шляхом виокремлення категорійного

трансдисциплінарного інваріанта як інформаційної консенсусної платформи, спільної для представників різних спеціальностей;

набули подальшого розвитку:

- філософсько-правова концепція дослідження "злочину" та "покарання" в універсальних світоглядних вимірах культурно-історичного цивілізаційного процесу: категорії "злочин" та "покарання" запропоновано розглядати як динамічні системи з інваріантами універсального характеру;
- концепції щодо еволюції категорій "злочин" та "покарання" у процесі духовно-практичної діяльності людства: механізм еволюції категорій представлено як такий, що полягає у здатності інформаційних полів внутрішньосистемних ядер змінюватися залежно від інформації, отриманої на "входах" у систему.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що висновки та сформульовані пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідній ділянці: розв'язання методологічної проблеми проникнення в інформаційний простір категорій як абстрактних систем та вирішення проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання" уможлиблює виявлення (за аналогією) інваріантів та кореляційних зв'язків й інших категорій, здатних функціонувати у полінауковому просторі;
- у правотворчій діяльності: при формулюванні законодавчих визначень понять з врахуванням їх інформаційного вмісту;
- у правороз'яснювальній та інформаційній сферах – у ділянці забезпечення зрозумілості для громадян норм поведінки, закріплених у нормативно-правових актах;
- у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін "Філософія права", "Філософія", "Юридична деонтологія", "Етика та естетика".
- у системі професійної підготовки та підвищення кваліфікації. На користь практичного значення викладених у дослідженні висновків і пропозицій

свідчить те, що вони використовуються під час проведення службової підготовки у процесі підвищення кваліфікаційного рівня особового складу Личаківського сектору карного розшуку ЛМУГУ МВСУ у Львівській області, Управління по боротьбі з організованою злочинністю ГУМВС України у Львівській області та Державної податкової інспекції у Стрийському районі Львівської області, що засвідчено відповідними актами впровадження.

Особистий внесок здобувача. Положення, які викладені в дисертації та виносяться на захист, розроблено автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення на висновки дисертації пройшли апробацію на науково-методичному семінарі кафедри філософії та політології, міжкафедральному семінарі кафедри філософії та політології і кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ. Результати дисертаційного дослідження були апробовані на низці наукових та науково-практичних конференцій: УІ-й Всеукраїнській науково-практичній конференції "Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні" (м. Острог, 28 – 29 квітня 2005 р.); ХІХ-й Міжнародній науково-практичній конференції "Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості (м. Донецьк, 19 травня 2006 р.); на засіданні Другого всеукраїнського "круглого столу" під егідою Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України "Антропологія права: філософський та юридичний виміри" (м. Львів, 1 – 2 грудня 2006 р.); Першій звітній науковій конференції факультету економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 2 березня 2007 р.); на науково-практичному семінарі "Протидія транснаціональній організованій злочинності як реалізація євроатлантичної стратегії України: історія, політика, право (м. Львів, 4 травня 2007р.); Міжнародній науковій конференції "Сучасні аспекти співвідношення філософії і науки" (м. Львів, 8 – 9 лютого

2008 р.); Міжнародній науковій конференції "Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії" (м. Харків, 16 – 18 квітня 2008 р.); на Міжнародній науково-теоретичній конференції "Філософія освіти в контексті історико-філософського знання" (м. Дніпропетровськ, 15 – 16 травня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Культура і економіка" (м. Донецьк, 20 – 21 березня 2008 р.); Другій звітній науковій конференції факультету економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ (м. Львів, 2008 р.); XXIII Міжнародній науково-практичній конференції "Україна та Польща у вимірі незалежності: 1918 – 2008 (м. Львів, 23 – 24 травня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Минуле європейської філософії та культури: онтологія та аксіологія" (м. Львів, 6 – 7 червня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції "Гуманізм. Людина. Глобалізація" (м. Дрогобич, 10 – 11 жовтня 2008 р.); XXIII Міжнародній науково-практичній конференції "Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості (м. Донецьк, 16 травня 2008 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Інтелект. Особистість. Економіка" (м. Донецьк, 30 січня 2009 р.); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Порівняльне правознавство: теоретична та галузева приналежність" (м. Львів, 22 травня 2009 р.); Міжнародній науковій конференції "Гуманізм. Людина. Інформація" (м. Дрогобич, 9 – 10 жовтня 2009 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 64 праці, у тому числі дві індивідуальні монографії, 24 публікації у фахових виданнях з юридичних наук, 20 публікацій у фахових виданнях з філософських наук та 18 публікацій в інших виданнях.

Обсяг і структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, що включають 16 підрозділів, висновків, додатків (на 100 сторінках) та списку використаних джерел (на 100 сторінках, 925

найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 465 сторінок, з них обсяг основного тексту роботи – 365 с.

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ КОРЕЛЯЦІЇ КАТЕГОРІЙ "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ"

Здійснюючи постановку наукової задачі, виходимо з того, що правознавці та представники інших галузей науки при осмисленні категорій "злочин" та "покарання" опиняються у ситуації дисциплінарної ізольованості, що ускладнює розв'язання системних проблем, які охоплюють широкий спектр юридичних, політичних, соціальних та етнокультурних питань.

Зазначена ситуація насамперед вимагає пошуку відповіді на питання щодо того, чи існує така площина, яку при зверненні до категорій "злочин" та "покарання" можна було б потрактувати як спільну для юристів та представників інших галузей науки. У цьому контексті йдеться про необхідність розв'язання проблеми міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі.

На нашу думку, нинішня іпостась проблеми – це лише вершина айсберга, прихованого в історичних глибинах філософії та науки кримінального права. У нинішньому формулюванні це питання становить усього лиш один з етапів історичного розвитку магістральної проблеми виявлення таких констант, які при потрактуванні злочину та покарання можна було б вважати універсальними.

Вважаємо, що вирішення проблеми в її актуальному стані є неможливим без урахування особливостей тих її граней, що заявляли про себе як домінуючі в контексті певних історичних обставин. Відтак, у пропонованому розділі маємо намір окреслити витoki проблеми, етапи, які вона пройшла у своєму історичному розвитку, виявити чинники її трансформації та специфіку проявів у різних іпостасях, однією з яких є й та, що заявила про себе нині як найбільш актуальна. У цьому контексті

здійснено й огляд літератури, де відображено пошук шляхів вирішення проблематики на різних етапах її розвитку.

1.1. Витоки проблеми

Проблема кореляції категорії "злочин" та категорії "покарання" своїми коренями сягає античної філософії, де вона у зародковому стані проявилась на тлі співвіднесення змінюваних людських законовстановлень з незмінними законами богів.

У давніх греків цей аспект проблеми найвиразніше відобразився у філософії Платона [534, с. 385 – 461] та Арістотеля [15, с. 146 – 147], зокрема в їх акцентації на змінюваних людських законах на тлі незмінного й однакового для всіх природного права.

Попри те, що змінюваність у площині людських законовстановлень осмислювалась як варіативний прояв незмінного природного права, тим не менш, у параметрах класичної філософської парадигми, це заклало передбачення наявності певних констант й у площині самого позитивного права, що рано чи пізно мало б стати спонукою до їх пошуку в тому числі й у просторі змістового наповнення категорій "злочин" та "покарання".

У Середньовіччі ця проблема знайшла відображення у філософуванні св. Августина, зокрема у співставленні (на тлі протиставлення "земного" граду й "небесного") змінюваного людського закону, з властивою йому земною несправедливістю, та сталого і справедливого Божого права, яке "завжди й усюди залишається тим самим і не змінюється ні в просторі, ні в часі" [2, с. 39]. Василій Великий скерував проблему в русло осмислення відносного характеру позитивного права, маючи на увазі, що одне і те ж діяння за різних обставин може розцінюватись і як злочин, і як героїчний вчинок [75, с. 168].

Пізніше вказана тема виразно прозвучала у Станіслава Оріховського [506], Гуго Гроція [156, с. 72, 74], які наголошували на змінності людських законовстановлень та відносному характері законодавчого права. Однак, потрактування філософами закону, як образу Божественної волі, скеровувало до визнання того, що, навіть попри відносний характер законодавчого права, будь-який закон повинен трактуватись як недоторканий.

У філософії Нового часу акцент здійснюється на неідентичності потрактування злочинного у різних народів [353; 357]. Однак, не можна не помітити й поодиноких намагань знайти певне об'єднуюче начало. Скажімо, з викладених міркувань П'єра Гассенді очевидним стає його прагнення виявити у площині права таке універсальне поняття, з яким можна було б співвіднести як злочин, так і покарання. Цим поняттям стає для філософа "справедливість" [101, с. 377 – 379].

Про злочин як порушення справедливості (а відтак, й про покарання, як її відновлення) говорили ще Сократ, Платон, Арістотель, на чому ми більш детально зупинялись у публікаціях, присвячених цьому питанню [362; 348]. Однак, міркування Гассенді скеровані в інший простір, а саме – в той, де пізніше відбуватиметься пошук універсальних площин у просторі категорій "злочин" та "покарання". Втім, незважаючи на зусилля, спрямовані на те, аби вибратися з площини відносності, Гассенді так і залишився в ній. Адже справедливість філософ співвідносив з корисністю (маючи на увазі, що справедливим для кожного народу є саме те, що приносить йому користь). Однак, оскільки сама користь (як така, що відповідає конкретним географічним умовам, в яких живе той чи інший народ) трактувалася ним як відносна, то, відповідно, в цій іпостасі виступало й пов'язане з нею поняття справедливості.

В інших філософів, на тлі співставлення непорушної природної істини і мінливого змісту людських законовстановлень, акцент зміщується у площину співвіднесення абсолютної справедливості природного закону та відносності

її вираження у позитивному праві. Зокрема, Дж. Лок вважав, що у різних народів спільна згода людей стосовно певних цінностей буває настільки різною, що навіть обман та грабунок можуть поцінюватись як звитяга. Найвиразніше цю проблему сформулював Ж. Ламетрі стверджуючи, що в усі часи існували і будуть існувати закони, які не відповідають істині й справедливості [304, с. 316]. Така позиція спонукала до постановки проблеми, суть якої зводилась до запитання: чи дійсно є злочином те, що, згідно з законом, вважається злочином.

У XVIII столітті питання щодо недосконалості скороминущих людських установлень, у порівнянні зі сталим та вічним Божим законом, прозвучало у філософії Г. Сковороди [599, с. 25]. У французькій філософії Просвітництва цю проблему підняв Мореллі, який у кінцевому залишку дійшов висновку, що законодавці, котрі нехтують мудрими законами природи, широко відчиняють двері перед злочинами [386, с. 75 – 76].

Ця лінія знайшла продовження в потребовому підході Гельвеція, котрий стверджував, що не існує злочину, який би не зводився в ранг заслуг тими суспільствами, для яких цей злочин був би вигідним, як немає й корисного для людей вчинку, який би не був засуджений суспільством, для якого цей вчинок не вигідний, оскільки один і той самий вчинок розцінюється в залежності від вигоди чи невигоди, котру кожен із нього має [116, с. 186]. Подібні акценти прозвучали й у працях Гольбаха [135, с. 222], Марата [341, с. 88; 342, с. 100] та багатьох інших філософів Просвітництва [356; 363].

Вищевикреслена позиція гуманістів здійснювала серйозну заявку на пошук констант, які б не залежали від тих чи інших кон'юнктурних установок та політичних уподобань. На цьому тлі виокремився абстрактно-раціоналістичний підхід до оцінки кримінального законодавства, що схилило до міркувань стосовно можливості створення універсального кримінального кодексу для всіх часів і народів.

Чинником появи нового логічного наголосу в просторі зазначеного проблемного поля стала праця Монтеस्क'є "Про дух законів" [384], яка, заакцентувавши на змінюваності законів відповідно до економічних факторів, географічних умов, політичного устрою тощо, надала імпульс до зацікавлення внутрішньою логікою еволюції понять "злочин" та "покарання".

Монтеस्क'є та Монтень, філософсько-правничим поглядам яких ми приділяли увагу раніше [348, с. 279 – 283], скерували думку сучасників у напрямі осмислення, а вірніше – передбачення тих проблемних ситуацій, що здатні заявити про себе на тлі відсутності універсального критерію щодо занесення діянь до розряду злочинних.

Подібні міркування висловлював й Вольтер, котрий, розрізняючи злочини, які карались "завжди й повсюдно", від тих діянь, що їх зарахування до злочинних залежало від місця й часу, наголошував на тому, що норми, запроваджені авторитетом людини, встановлюють лише відносні цінності [91, с. 181 – 182].

Здавалось би, постановка проблеми була старою. Тим не менш, відчувався новий нюанс. Адже, тоді як століттям раніше Гуго Гроцій, висловлюючи подібну думку, закликав підкорятись законам (навіть попри їх відносність та змінюваність), то Вольтер (у цьому моменті), замість Гроцієвого знаку оклику, ставив знак запитання.

Відсутність універсальних критеріїв, які б уможливили чітке окреслення того, що необхідно вважати злочином (а що – покаранням), змінюваність законів у просторі й часі давали підстави називати юриспруденцію наукою "туманною і невизначеною", "затемненою вигаданням безглуздих і суперечливих правил" [34, с. 97]. Однак, очевидним є те, що насправді в такий спосіб сигналізувало про себе наближення кризи класичної філософської парадигми – адже визнання істинності неідентичних законів різних країн передбачало визнання можливості існування множини істин, що було неприйнятним для класики.

На цьому тлі виникла потреба віднайдення таких універсальних констант, які б усунули проблему відносності законодавчого права, невирішеність якої, попри те, що в переломні моменти спрацьовувала "на руку" тим силам, які поривались до влади, зрештою, у разі їх перемоги, ставала небезпечною й для них самих, оскільки, отримуючи можливість формування нового правового забезпечення, вони не отримували жодних гарантій стосовно того, що зніційоване ними (з теоретичним опертям на відносний характер законодавчого права) ситуаційне протиправне масове збурення не переросте в тотальний правничий нігілізм.

Отже, здійснюваний філософами наголос на змінюваності людських законовстановлень, акцентація на абсолютній справедливості природного закону та відносності її вираження у позитивному праві, а також відсутність у площині юридичного права універсальних критеріїв криміналізації підводили до визнання відносного характеру позитивного права, що негативно позначалося на правосвідомості громадян. На цьому тлі визріла потреба віднайдення таких універсальних площин, які, будучи спільними для законів природного та позитивного права, а в просторі позитивного права – для законів усіх народів та всіх часів, знівелювали б уявлення щодо відносного характеру юридичного права. Це не могло не торкнутися й категорій "злочин" та "покарання" на предмет пошуку в них таких універсальних констант, які б залишались незмінними в просторі й часі.

1.2. Специфіка постановки проблеми у XIX столітті

Потреба віднайдення у просторі позитивного права сталих універсальних площин, яка заявила про себе як актуальна у ХУІІІ ст., спонукала у ХІХ ст. до пошуку в категоріях "злочин" і "покарання" таких констант, які б залишались незмінними у просторі й часі.

Наприкінці ХVІІІ, а також у ХІХ ст. до проблематики злочину і

покарання зверталися І. Кант, Г.-В. Гегель, П. Юркевич, А. Шопенгауер, Й.-Г. Фіхте та інші мислителі, на чому ми детальніше зупинялися у низці присвяченій цій темі наукових праць [348; 351]. Однак, питання пошуку констант, які при апелюванні до категорій "злочин" та "покарання" можна було б вважати універсальними, перемістилось у площину науки кримінального права.

Завдання виявлення таких констант виявилось не з легких – насамперед через те, що на перешкоді стала проблема історичної змінюваності понять. Проблемна ситуація полягала навіть не в тому, що у ХІХ столітті питання щодо історичного розвитку понять належало до переліку найбільш спірних, а в тому, що, при пошуку певних констант, апелювання до історичної змінюваності понять здатне було завести у глухий кут. За таких обставин уникнути безвихідної ситуації можна було лише за умови бодай би позірною абстрагування від історичного розвитку понять. Наприклад, С. Будзинський був переконаний, що дослідженням "злочину" та "покарання" в їх історичній змінності повинна займатися філософія права, тоді як у рамках кримінального права ці поняття належить вивчати, виходячи з актуального стану кримінального законодавства [59, с. 26]. Щоправда в галузі філософії права такі дослідження на той час не з'являлись.

М. Сергеевський вважав, що пролити світло на сутність поняття "злочин" можуть відповідні історичні дослідження [594, с. 48]. Дійсно, Чебишев-Дмитрієв, вивчаючи давньоруське право, дійшов вкрай важливого висновку стосовно того, що з давніх часів універсальним критерієм зарахування діяння до злочинного було його потрактування як небезпечного для суспільства [731, с. 24 – 25]. Однак, розстановка таких акцентів становила скоріш виняток, аніж правило. В принципі фахівці з історії права були далекі від того, аби, вдаючись до осмислення тих чи тих явищ, вирішувати проблеми, безпосередньо пов'язані з такими поняттями, як "злочин" та "покарання".

На нашу думку, саме із цим пов'язано те, що питання історичного розвитку цих понять так і не облишило площину кримінального права. Втім, не слід недооцінювати й суб'єктивний фактор. Адже, хоча фахівцям з кримінального права значно простіше було б раз і назавжди відмовитись від історико-правничого "тягаря", себто, оминаючи явище історичної змінності, сконцентруватись на дослідженні актуального стану понять "злочин" та "покарання", вони, як вчені, котрим притаманне об'ємне мислення, інтелектуально не могли зважитись на такий крок.

Так, М. Сергеевський, не втрачаючи з поля зору історичну змінюваність понять, визнавав, що наразі не може виявити такі постійні ознаки злочинного діяння, котрі, будучи сталими для всіх часів і народів, визначали б сутність поняття "злочин", оскільки йдеться про різні умови державного і народного життя в певний час і в певному місці [594, с. 48]. Тим не менш, М. Сергеевський наголошував, що несталість кола злочинних діянь жодним чином не змінює природи злочинного діяння – останнє завжди було і буде правопорушенням, тобто порушенням юридичних норм чи тих обов'язкових правил, котрі встановлюються законодавцем у певний час і в межах конкретної території [594, с. 48].

Що стосується "покарання", то М. Сергеевський, простежуючи його історичну змінність, дійшов висновку стосовно неможливості створення ідеальної для всіх часів і народів системи покарань. [594, с. 89 – 100]. Відповідно, він висунув принцип відносності покарань, головно маючи на увазі те, що, хоча усі можливі цілі покарання є рівноцінні, їх практичні переваги визначаються конкретними умовами державницького характеру [594, с. 100]. У свою чергу, загальний момент, властивий усім правопорушенням, М. Сергеевський вбачав у тому, що кожне з них обов'язково містить у собі непослух волі законодавця [594, с. 50].

Намагаючись виявити компоненту, яка була б спільною для всіх без винятку покарань, М. Сергеевський формулює питання наступним чином: що

може бути спільного між такими різними покараннями, як смертна кара і церковне покаяння, фізичне покарання, матеріальне відшкодування, позбавлення волі тощо [594, с. 65].

Будучи переконаний, що форми покарань як елемент змінний не відбивають сутності інституту покарання, М. Сергеевський вважає, що крізь усі форми і види покарань в їх історичному розвитку проходить одна спільна ідея, а саме – в будь-якому покаранні, без огляду на його форму і зміст, завжди міститься осуд злочинного діяння. Неможливо уявити жодного суспільного ладу, жодної форми об'єднання людей, стверджує М. Сергеевський, котрі б могли обійтись без осуду тих діянь, що порушують встановлений порядок. Відтак, у ролі стійкого внутрішнього елементу, спільного для всіх без винятку покарань, у М. Сергеевського виступає поняття "осуд". Усе інше (себто різновиди покарань) дослідник вважає несуттєвими змінюваними додатками [594, с. 65 – 66].

На нашу думку, за умови абстрагування від соціально-економічних чинників, особливостей націопсихології тощо, такі міркування прийнятні. Однак, якщо говорити про площину "суцього", з ними погодитись не можна. Адже з історії відомо чимало прикладів того, коли явище, яке спричиняло до осуду в законодавчому просторі, з боку народних мас, або ж певних соціальних груп, з огляду на соціально-економічні фактори, світоглядні установки тощо, жодного осуду не викликало. За таких обставин, чи пак на фоні явища антиномії, "осуд" вже не являтиме собою універсальний елемент покарань. Більш детально ми розглядали це питання в одній зі своїх праць [350, с. 196 – 200].

Що стосується іншого, не менш відомого фахівця у галузі кримінального права – М. Таганцева, то, звертаючись до універсальних ознак злочину, він заакцентовував на протиправності. Апелюючи до злочину як протиправного вчинку, М. Таганцев наголошував, що йдеться про посягання на юридичну норму в її реальному бутті. Під цим малося на увазі не лише те,

що норма права як формула (чи то поняття) "насправді створена життям", а й те, що відбувається посягання на правоохоронюваний інтерес життя, як-от особу та її блага (життя, недоторканність, честь тощо) [638, с. 33, 36].

З огляду на те, що сума цих інтересів змінюється в історії кожного народу відповідно до змін умов державного і суспільного життя, розвитку культури і т. ін., М. Таганцев дійшов висновку, що виявити всезагальний критерій чи то спільну ознаку для всіх без винятку злочинів неможливо [638, с. 33 – 34].

Інший видатний філософ та юрист О. Кістяківський трактував злочин як протизаконне діяння, котре містить у собі насилля, обман чи недбальство щодо чужих прав [242, с. 259, 264 – 265]. Саме у цьому вчений вбачав логічний момент, який відділяє злочин від правопорушення.

Стосовно покарання О. Кістяківський зауважував, що, попри очевидну різноманітність систем покарань у різні історичні періоди, в очі кидається спільна риса, яка пронизує всю історію людства, а саме – коли вдаються до покарання, завжди вражають одну зі сторін особистості, як-от: життя, тіло, свободу, майно, честь [242, с. 776]. Спільну кінцеву мету покарань О. Кістяківський вбачав у самозбереженні, навіть попри визнання того, що способи і форми досягнення останнього у різні часи суттєво різняться поміж собою [241, с. 293].

Оскільки йшлося про злочин як порушення закону, встановленого для охорони безпеки і добробуту [242, с. 259], очевидним ставало, що злочин тлумачиться як акт, який порушує безпеку й добробут громадян.

На нашу думку, універсалізація в цьому випадку такого поняття, як "безпека громадян", прийнятна лише в теоретичній площині. Якщо ж звернутись до реально існуючих у певні часи в конкретних народів законів, то виявиться, що йдеться про відносні поняття. Адже, з огляду на соціально-політичні чинники, світоглядні установки та особливості націопсихології, безпека і добробут не скрізь трактувалися однаково – те, що в одній

місцевості (чи то в певний період часу) сприймалося як таке, що порушує безпеку та добробут громадян, в іншій (чи навіть у тій самій країні, але в інших часових рамках) взагалі не привертало до себе увагу. Такими прикладами рясніють етнологічні дослідження та праці з історії культури Дж. Томсона, Е. Тайлора, Дж. Фрезера. До того ж, протиправні (з точки зору юридичного права) дії, наприклад, так званих, "народних месників" могли сприйматися з боку найбільш вразливих верств населення не як порушення їх безпеки, а, навпаки, як акт її відновлення. Та, зрештою, й прояви революційного тероризму, які з точки зору офіційного законодавства кваліфікувалися як протиправні, певними соціальними прошарками сприймалися як такі, що скеровані на захист суспільної безпеки.

Своєрідний нюанс у потрактуванні "злочину" прозвучав у Л. Владимірова, який об'єднувальний момент для усіх злочинів вбачав у тому, що вони уособлюють свідоме повстання окремої людини проти самого принципу охоронюваних законів, що виражається в порушенні останніх шляхом насилля, обману чи експлуатації.

Злочин трактувався дослідником як такий, що, по-перше, загрожує безпеці суспільства (а відтак є діянням антисуспільним); по-друге – протидержавним (оскільки в теоретичному розумінні виражає відкритий спротив велінню усієї держави); по-третє, у більшості випадків – аморальний (зокрема, коли порушує морально належну любов до ближнього) [84, с. 3].

П. Пусторослев у цьому питанні опирався на доктрину професора І. Фойницького щодо особистого стану злочинності. Зокрема, розмежувальною ознакою злочинного він вважав відношення між правопорушенням і станом злочинності правопорушника. Держава, був переконаний П. Пусторослев, визнає кримінальним те правопорушення, що являє собою прояв внутрішнього стану злочинності у зовнішньому світі [557]. Однак, цей показник також не здатен був вивести на константу – хоча б уже через те, що

поняття щодо стану злочинності виступало як змінне відповідно до умов морального, релігійного, економічного тощо розвитку.

На нашу думку, жоден з вищезгадуваних філософів та фахівців з кримінального права, попри концептуальне осмислення питань, що стосувались універсальних ознак "злочину", не дав такої відповіді, яка б закінчувалась крапкою, а не знаком (чи й навіть низкою знаків) питання. Адже, у тому випадку, якщо як спільна ознака фігурувало те, що під злочином мається на увазі діяння, яке порушує норми правопорядку, виникало питання стосовно того, чим відрізняється кримінальне правопорушення від інших. До того ж, зважаючи на те, що в різних країнах і в різні часи ті чи інші кодекси могли те ж саме діяння забороняти, а могли і не зараховувати до злочинних, виникало питання стосовно того, чи існує критерій, який би не залежав від просторово-часових рамок.

Якщо йшлося про злочин як посягання на правоохоронюваний інтерес життя, як-от особу та її блага, то виникала низка питань, зумовлених тим, що сума цих інтересів змінюється в історії кожного народу відповідно до змін умов державного і суспільного життя, особливостей еволюції культури тощо. Якщо малося на увазі те, що у будь-якому злочині міститься насилля, обман або недбальство, то ці поняття, на фоні специфіки різних культур у різні епохи сприймалися як відносні. Якщо йшлося про небезпеку для держави чи то суспільства, то в історичній вертикалі це поняття, з огляду на особливості державного устрою різних країн, а також з урахуванням специфіки етноментальності, націопсихології тощо, також не могло фігурувати як універсальне.

Р. Гарофало намагався вирішити цю проблему, апелюючи до так званого природного злочину, що трактувався як порушення головних моральних відчуттів людинолюбства і чесності. Усі інші критерії та показники він вважав змінюваними, а відтак і відносними. Безперспективність такого підходу була очевидною, що переконливо

показали у своїх працях А. Вульферт [98, с. 385 – 389] та М. Дурманов [189, с. 84 – 86].

Інше розв'язання проблеми пропонував В. Спасович, який у своїх міркуваннях виходив з того, що людина є вільною істотою, котрій притаманне відчуття ідеалу справедливості, ототожнюваної із совістю.

Спільною рисою для всіх злочинів В. Спасович вважав те, що кожен з них, будучи порушенням внутрішнього ідеалу справедливості, вражає совість. Відповідно, покарання трактувалося ним як таке, що є засобом охорони позитивного закону шляхом вилучення із суспільства тих осіб, чия совість (судячи з їх зовнішніх дій) розійшлась із суспільною [617, с. 53, 55, 60 – 62, 66].

До такого поняття, як совість, звертався й М. Сперанський, вважаючи останню почуттям всезагальним, а суд совісті – найвищим і всезагальним моральним природним законом [618, с. 17].

П. Юркевич апелював до злочину та покарання, наголошуючи на впливові на позитивний закон історії народу, "рис народного генія", "національного духу". В результаті пошуку відповіді на питання стосовно незмінної норми, у відповідності до якої повинні виявлятися позитивні риси чи вади позитивного права, філософ дійшов висновку, що раціональна норма для будь-якого позитивного права міститься в природному праві, витлумачення якого є предметом науки філософії права [776, с. 233 – 234]. Теми злочину та покарання це торкалося остільки, оскільки йшлося про пошук незмінної норми змінного позитивного права, що не могло залишити осторонь й проблему пошуку незмінної константи у просторі змінюваних понять.

П. Сорокін, як і його попередники, також мав на меті виявити загальні властивості того класу вчинків, які за всіх часів у різних народів вважались злочинними і викликали реакцію у вигляді покарання [613, с. 140]. Однак, він був переконаний, що поза психікою виявити ознаки класу злочинних актів

неможливо. Злочинним, стверджував він, акт є не сам по собі, а лише в тому випадку, якщо у певному психічному переживанні він кваліфікується як злочинний.

Для того, аби визначити клас злочинних актів, вважав П. Сорокін, необхідно охарактеризувати ті ознаки спеціальних психічних переживань, наявність яких в душі індивіда обумовлює собою кваліфікацію ним тих чи тих актів як актів злочинних [613, с. 153, 155, 158].

Скидалося на те, буцімто П. Сорокін певною мірою мав на меті продемонструвати скептичне ставлення до законодавчого права. Однак, на нашу думку, ці міркування філософа насправді свідчать про те, що дивлячись у корінь проблеми, він побачив її міждисциплінарний характер. Маємо підстави так вважати й з огляду на твердження П. Сорокіна стосовно того, що хоча в рамках кримінального права злочину та покаранню присвячено сотні тисяч томів, однак, загально визнаного поняття злочину (так само, як і покарання) немає, оскільки догматика кримінального права при розгляді цих понять відштовхується від кодексу, зокрема вдається до аналізу перерахованих у кодексі злочинних діянь, ігноруючи аналогічні явища поза кодексом [613, с. 128].

У цьому ж руслі висловився й Л. Петражицький, котрий зауважив, що такі поняття, як "злочин" та "покарання" мають дві різні сфери застосування – у щоденній розмовній мові і в професійному слововживанні [518, с. 47].

Сутність проблеми, яку юристи намагаються вирішити, вважав Л. Петражицький, полягає у тому, аби виявити спільні властивості предметів, об'єднаних поняттям, що ним оперують у професійно-юридичній сфері. Однак, здійсненню об'єктивно-наукових досліджень заважає те, що юристи, керуючись професійними установками, не бажають відірватися від професійно-практичних точок зору та звичок мислення, а відтак нехтують загальноживаними значеннями досліджуваних понять як такими, що не варті уваги [518, с. 48, 57].

Основним емансипаційним актом та "хартією свободи і незалежності", стверджував у зв'язку з цим Л. Петражицький, повинна стати заміна поняття в юридичному смислі поняттям у науковому значенні, себто таким, що відповідає задачам пізнання і пояснення суцього, незалежно від тих чи інших "професійно-юридичних звичок". Відтак, доходив він висновку, необхідно не лише дослідити, що є злочином у юридичному значенні, а й те, в якому відношенні злочин в юридичному значенні перебуває до злочину в розумінні наукового дослідження явищ та в загальнолюдському значенні [518, с. 55 – 56, 58].

Фактично чи не вперше піднімалася проблема якщо й не пошуку певних інтегральних площин як спільної території для юристів і представників інших галузей знань, то, принаймні, потреби врахування того, що поняття "злочин" та "покарання" здатні функціонувати не лише у правничому просторі, а й у неюридичній площині і навіть на побутовому рівні.

Отже, питання щодо наявності констант у поняттях "злочин" та "покарання" спонукало науковців до пошуків, результатом яких виявилось розмаїття позицій. Зокрема, М. Сергеевський і М. Таганцев схилилися до того, що цю проблему неможливо вирішити, С. Будзинський вважав, що її формулювання взагалі є помилкою, Р. Гарофало в цьому питанні звертався до "природного злочину", В.Спасович і М. Сперанський апелювали до етичної площини, П. Пусторослев опирався на особистий стан злочинності, П. Сорокін занурювався у сферу психічних переживань і т.д. і т.п.

На цьому тлі очевидно ставала наявність проблеми методологічного характеру. Адже за відсутності відповідного методологічного інструментарію пошуки інваріанту чи інтенціоналу тощо приречені були на невдачу.

З-посеред тогочасних вчених одним з перших наявність методологічної проблеми помітив уже згадуваний нами П. Сорокін, який констатував, що

дати визначення злочину через апелювання до конкретних актів, які начебто вважалися злочинними за всіх часів та в усіх народів, справа безнадійна, оскільки неможливо виявити загальне ядро шляхом історичного порівняння різнорідних злочинних актів [613, с. 147]. На цьому ж питанні наголосив Л. Петражицький, який зазначив, що констатація спільних для низки явищ властивостей шляхом узагальнюючого огляду цих явищ видається немислимою [518, с.40].

Звичайно, П. Сорокін та Л. Петражицький мали рацію. Однак, на нашу думку, глибинний зміст проблеми полягав у тому, що для вирішення питання, котре по суті зазірало у простір постнекласики, вже були неприйнятні старі наукові підходи, класичні, здавалось би, універсальні методи, в тому числі й такий метод, як історико-порівняльний, на який практично й робилася ставка. Натомість, вимагалось вийти за межі класичної методології, чи бодай би визнати те, що йдеться про системну проблему, яка потребує системного вирішення. Однак, для цього ще не настав час. Адже на той момент не застосовувався системний аналіз і ще не було оприлюднено принципів синергетики. Тому не дивно, що проблема так і не була вирішена. Втім сталося найважливіше, а саме – прийшло усвідомлення того, що для її розв'язання необхідно вдатись до принципово інших підходів.

1.3. Новий ракурс проблеми у XX – на початку XXI століть

У радянській юридичній науці ідеологічні установки нерідко заважали здійсненню об'єктивного наукового аналізу категорій "злочин" та "покарання". Однак, як справедливо й коректно зауважує професор В. Грищук, "методологічно невиправданим було б з висоти сьогодення дня пред'являти претензії, а тим більше звинувачення на адресу вчених-юристів... Конкретні соціально-політичні умови обмежували можливості авторів у висвітленні проблем розвитку кримінального законодавства

України з цілком об'єктивних позицій. Пануюча в суспільстві ідеологія дозволяла тільки обґрунтування безумовної величі епохи, возвеличення держави і права "нового історичного типу", гіперболізацію ролі Комуністичної партії та її вождів у боротьбі за "соціалістичну законність і правопорядок" [151, с.9].

До того ж здійснення політичних наголосів навряд чи можна назвати прерогативою лише тогочасних радянських вчених. Політизація юриспруденції (щоправда з іншою акцентацією) спостерігалася й в інших країнах, про що свідчить хоча б уже те, що видатний австрійський правознавець Ганс Кельзен у своїй праці "Чисте правознавство" закликав правників усього світу дистанціюватись від політичної ціннісної орієнтації, відмежуватись од політики, відмовитись від "укоріненої звички сповідувати політичні вимоги, мотивуючи такий підхід інтересами правової науки і посилаючись на якісь об'єктивні чинники" [235, с. 6].

Тим не менш, проблема універсальних констант не полишала площини науки кримінального права. Зокрема, С. Познишев наголошував, що конкретний зміст, який вкладається в поняття злочин, те коло діянь, що охоплюються ним, у окремих народів та в різні епохи різняться поміж собою. Кожна епоха, кожна держава, стверджував він, має свій список злочинів, при цьому не існує жодного діяння, яке б повсюдно і завжди вважалося злочином. Однак, при вирішенні питання стосовно того, які діяння повинні зараховуватись до злочинних, необхідно зважати на те, що злочином може бути лише така зовнішня поведінка особи, яка спричиняє безпосередню шкоду іншим людям тим, що посягає на їхнє благо, знищує його чи загрожує йому, або ж полягає в невиконанні таких дій, котрі особа повинна була б здійснити керуючись загальними інтересами [541, с. 49 – 50]. А. Герцензон, своєю чергою, висловлював думку стосовно того, що всі намагання дати всезагальне визначення поняттю "злочин" чи створити універсальний перелік "злочинного" беззмістовні та безперспективні. До тих пір, наголошував

науковець, допоки існуватиме злочин, кожна історична епоха матиме характерні для неї форми та види злочину і своє уявлення про "злочинне" [123, с. 236].

Натомість М. Дурманов вважав, що необхідно дослідити норми діючого та попереднього кримінального законодавств і на цій основі виявити позаюрідичну ознаку, властиву всім тим діям, котрі зараховані різними законодавствами до числа злочинів [189, с. 96]. Матеріальною ознакою, властивою і окремому злочину, і загальному (тобто сукупності всіх злочинів) М. Дурманов називав небезпечність діяння для певних суспільних відносин. Оскільки йдеться, підкреслював він, про суспільство, поділене на антагоністичні класи, то небезпечність діяння означає його небезпечність для пануючого класу і вигідних для нього порядків. Зважаючи на те, продовжував М. Дурманов, що йдеться про радянське соціалістичне суспільство, то мається на увазі небезпечність для всього суспільства, для порядків, вигідних трудящим [189, с. 96].

Виходячи з цього, М. Дурманов стверджував, що будь-який (враховуючи умовність граней) злочин містить єдину незмінну (за роллю в системі суспільних відносин) фактичну ознаку, конкретний зміст і виявлення котрої є вкрай різноманітні. Відтак, підсумовував науковець, у юридичній галузі існує і незмінне поняття злочину, однак при цьому зміст і форми цього поняття безкінечно різноманітні й історично змінні [189, с. 96 – 97].

На нашу думку, цей висновок М. Дурманова є вкрай важливим. Залишається лише дивуватись прозорливості вченого, який, з огляду на тогочасний методологічний тоталітаризм у науці, був позбавлений можливості апелювати як до системного аналізу, так і до синергетики. Тим не менш, якщо вислів М. Дурманова перекласти на мову загальної теорії систем, то стане зрозуміло, що фактично йдеться про поняття "злочин" як варіативну систему.

Категоріями "злочин" та "покарання" як абстрактними системами повинні були б зацікавитись фахівці з філософії права. Однак, у радянський період інтерес до цієї науки "стримувався і гальмувався упередженими ідеологічними догмами" [689, с. 3]. Щоправда, не піднімалося це питання і в зарубіжній філософії права. У межах останньої "злочин" та "покарання" головно осмислювалися у співвіднесенні з поняттям справедливості, природними правами людини тощо [572; 720]. Як у філософії права, так й історії філософії йшлося хіба що про опосередковане звернення до "злочину" та "покарання" при дослідженні характеру витлумачення зазначених понять філософами Античності та наступних епох [18; 19; 41; 175; 221; 238; 387; 375; 513; 514; 515; 632; 645 та ін.]. Ці наукові розвідки, поряд з історико-правиничними працями, присвяченими дослідженню потрактування злочину та покарання видатними філософами та громадськими діячами [51; 52; 120; 122; 306; 397; 398; 399; 400; 521; 522; 570; 777 та ін.], заклали міцний фундамент і стали надійними точками опори для інших дослідників, однак не перетворились на такі точки опертя, які б скерували у напрямі пошуку інтенціоналів як стабільних ядер змісту понять.

Закономірно, що категорії "злочин" та "покарання" головно перебували у полі зацікавлення фахівців з кримінального права. У рамках цієї науки досліджувались ознаки злочину, склад злочину, еволюція поняття злочину, проблема кваліфікації злочинів, поняття та цілі покарання, види покарань, питання взаємозв'язків між кримінальною відповідальністю і покаранням, виявлявся зміст суспільної небезпеки діяння тощо. Йдеться, зокрема, про праці М. Бажанова [20], Я. Брайніна [53; 54], Ф. Бурчака [64; 65], І. Гальперіна [100], А. Герцензона [117; 119; 121; 123], П. Грішаєва [150], М. Дурманова [189; 190], І. Карпеця [224; 225; 226; 227; 228], М. Карпушина [229], М. Ковальова [246], В. Кудрявцева [287; 288; 289], Н. Кузнєцової, Б. Курінова [291; 295; 296], Ю. Ляпунова [313], А. Піонтковського [297; 520; 523], Б. Утевського [682].

Наприкінці ХХ століття стала помітною тенденція виходу питань, пов'язаних з категоріями "злочин" та "покарання", за межі науки кримінального права. Зокрема, з'явилася низка праць фахівців з філософії права [25; 26; 547; 603; 194; 611], історії права [40; 111; 131; 329; 331; 153; 512; 546; 737; 738 та ін.], науки церковного права [778], літературознавства [739] тощо.

На цей час у потрактуванні типології категорій вже відбулися певні прогресивні зрушення. Так, якщо раніше в радянській філософській літературі категорії фігурували як форма лише філософського пізнання, а не спеціальнонаукового, у сфері якого начебто доцільно говорити лише про поняття, то наприкінці 70-х – на поч. 80-х років було здійснено важливий крок уперед, який полягав у запереченні абсолютизації категорій філософії й визнанні того, що спеціальні науки також мають свої категорії [232, с. 54 – 55; 233, с. 7 – 18]. На цьому тлі заявила про себе тенденція до визнання за базовими поняттями спеціальних наук категоріального статусу. Відповідно, тоді як раніше у науковій літературі з кримінального права йшлося про "злочин" та "покарання" винятково як поняття [119; 189; 520; 523 та ін.], то в нових дослідженнях предикат "поняття" почав замінюватися на "категорію" [138; 370; 663 та ін.], що спричинилося до виникнення певних непорозумінь. Вплив зазначеного моменту на подальший перебіг подій не досліджено ані філософами, ані фахівцями з кримінального права. Відтак, викладемо власний погляд на це питання.

Коли "злочин" та "покарання" у науковій літературі з кримінального права фігурували як поняття – не виникало жодних колізій, навіть попри те, що з підтексту подеколи ставало зрозуміло, що маються на увазі, властиво, категоріальні поняття. Однак, коли "злочин" та "покарання" в науці кримінального права вже відверто стали позиціонуватися як категорії, то, оскільки категорії являють собою найбільш загальні поняття, вони повинні були б виступити як функціональні й у більш широкому просторі. Втім, у

межах кримінального права, а відтак і в інших юридичних науках, категорії "злочин" та "покарання" заявляли про себе як моністичні, себто як життєдіяльні винятково в параметрах позитивного права.

Таким чином, за межами юриспруденції категорії "злочин" і "покарання" заявляли про себе як більш широкі узагальнення. До того ж, з виходом у вітчизняній науці з "небуття" філософії права, яка на той час позиціонувалася і як юридична, і як філософська наука, склалася парадоксальна ситуація, яка полягала у тому, що в просторі філософії права як філософської науки категорії "злочин" та "покарання" могли виступати як більш широкі узагальнення, аніж у філософії права як галузі юридичної науки. Адже, тоді як в юридичних науках "злочин" і "покарання" беззастережно фігурували у площині позитивного права, в обставинах, за яких природне право або взагалі не перебувало в полі зору, або ж десь на периферії посідало непретензійне місце відповідно до відведеної йому ролі недосяжної ідеальної моделі, то у філософії ніщо не стояло на заваді домінуванню Божого чи природного права, а відтак зміщенню акценту в той спосіб, аби злочин трактувався як діяння, покарання за яке передбачене у так званому Кодексі природи, або ж у Божому законі. У такому випадку при апелюванні до класичного постулату "*Nullum crimen sine lege*" ("Немає злочину без закону") міг матися на увазі не лише позитивний, а й природний закон, або Закон, проголошений Богом. Відповідно, "покарання" вже могло фігурувати не лише як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, а й як Боже чи природне покарання, себто таке, що не пов'язане ані з авторитетом держави, ані з вироком суду.

Для філософії та філософії права, трактованої як філософська наука, такий стан речей був прийнятний. Однак, у полі філософії права як юридичної науки, в рамках якої при потрактуванні "злочину" та "покарання" належить опиратися передусім на авторитет позитивного права, це

породжувало якщо й не колізію, то принаймні психологічний дискомфорт. Одним зі свідчень останнього був запропонований професором С. Сливкою компромісний варіант, який полягав у тому, аби за умови звернення до поняття злочину не у правовому полі, а у природно-правовому просторі, застосовувати термін "злочинок". Під складом злочинку малася на увазі "сукупність деонтологічних ознак, які засвідчують порушення онтологічних засад як злочинок проти цілісності світу" [603, с. 47].

За умови потрактування категорій як таких, що являють собою абсолютну межу, уособлюють максимально можливу широту об'єму, акумулюють не лише всезагальне в реальності, а й всезагальне з боку його найістотніших зрізів, "злочин" і "покарання" як поняття кримінального права, строго кажучи, не мали б отримати статус категорій, оскільки поза межами цієї галузі знань вони характеризувались більшою узагальненістю. Однак, з іншого боку, у цій іпостасі поняття "злочин" та "покарання" цілковито мали підстави для того, аби отримати категоріальний статус як спеціальні категорії, про що свідчила фундаментальність їх логіко-гносеологічної ролі в науці кримінального права, де вони виступали як найважливіші за значенням поняття з достатньо високим рівнем узагальнення. Тим паче, на тлі диференціації наукового знання вже ставало очевидним, що властивість категоріальності може бути притаманна поняттям не лише філософії, а й осібних наукових дисциплін. Адже минув час, коли категорії визнавались формою лише філософського пізнання, а не спеціальнонаукового, у сфері якого начебто доцільно говорити лише про поняття. В кожному разі, фахівці з кримінального права не мали підстав не опертися на міркування А. Васильєва, котрий охарактеризував правові категорії як максимально глибокі, фундаментальні поняття, що є межею узагальнення як у певній галузі юридичних знань, так і в правознавстві в цілому [77, с. 87]. У цьому контексті логічно прозвучало й обґрунтування щодо надання поняттю "злочин" статусу категорії: "... Поняття злочину в кримінальному праві є

універсальною і фундаментальною категорією: воно лежить в основі змісту всіх кримінально-правових інститутів" [283, с. 65 – 66; 667, с.78]. Це означало, що поняття "злочин" має категоріальний статус, оскільки в правничому просторі фігурує як універсальне, себто як таке, що до нього апелюють усі кримінально-правові інститути.

Однак, хоча у правничому просторі апелювання до "злочину" і "покарання" як правових категорій, за умови потрактування останніх як таких, що є межею узагальнення як у певній галузі юридичних знань, так і в правознавстві в цілому, однаковою мірою, як і оперування ними як універсальними категоріями кримінального права, було виправданим та виглядало закономірним й доцільним, це не усувало (більш того – загострювало) питання, пов'язане з проблемою наявності позначених спільними термінами категорій, здатних проявляти себе по-різному: з одного боку, у параметрах різного типу праворозуміння, з іншого – в юридичній та позаюридичній площинах. З огляду на це щонайменше належало б з'ясувати, в який відтепер спосіб позначені спільним терміном категорії зможуть (і взагалі, чи зможуть) співіснувати у юридичному та позаюридичному просторах. Втім, у науці кримінального права це питання не стало предметом спеціального зацікавлення. І це закономірно – адже в кінцевому результаті воно скеровувалось у міждисциплінарний простір, а відтак радше належало до сфери філософії права, в якій, до слова, також не знайшло висвітлення.

Закономірно, що коли в кримінальному праві поняття "злочин" отримало статус категорії, виникло й питання стосовно того, чи (у рамках юридичних наук та поза їх межами) йдеться про дві різні категорії, які позначаються одним і тим самим терміном, тобто мають термінологічну спільність, чи у площині юриспруденції проявляється один з варіантів загальнофілософської категорії, яка має велику кількість конкретних застосувань.

У зв'язку з цим, з одного боку, висловлювались міркування стосовно того, що у правничому просторі йдеться про своєрідну правову конкретизацію і модифікацію філософських категорій, себто їх розгляд крізь призму конкретного матеріалу юридичної науки; з іншого – про самодостатність правничих категорій. На користь останнього найбільш рішуче висловився А. Васильєв, який виділив правові категорії як максимально глибокі, фундаментальні поняття, що є межею узагальнення як у певній галузі юридичних знань, так і в правознавстві в цілому. У зазначених параметрах розглядалися й категорії кримінального права [77, с. 87 – 88].

Отже, дискусія точилася навколо того, самодостатні правничі категорії, чи становлять своєрідну правову конкретизацію філософських категорій. Однак, у контексті проблематики функціонування категорій "злочин" і "покарання" у полінауковому просторі така постановка питання не лише була безперспективною, а й могла б завести у глухий кут. Адже, незалежно від того, чи "злочин" і "покарання" вважалися б самодостатніми правничими категоріями, чи філософськими категоріями, які певним чином проявляли себе у полі юриспруденції, або ж категоріями якого б то не було іншого статусу, все одно у філософському та правничому просторах вони б себе проявляли по-різному, що, властиво, і становило суть усіх тих незручностей, які виникали при оперуванні цими категоріями у юридичній площині та поза нею. На наш погляд, концептуальна похибка полягала у тому, що питання фактично звелось до проблеми "приватизації" категорій, тоді як воно мало б звестися до проблеми їх кореляції.

Певний консенсус запропонували В. Бачинін, В. Журавський і М. Панов, котрі, апелюючи до "злочину" та "покарання", репрезентували їх не як філософські, і не як правові, а як філософсько-правові категорії. Під останніми малися на увазі ключові поняття, що містять найбільш значеннєве навантаження і з максимальною активністю беруть участь в аналітичній

діяльності філософської самосвідомості суб'єктів права. Філософсько-правові категорії потрактовано як такі, що виникли в результаті поєднання зусиль пізнавальних інтенцій філософії і теорії права і посідають проміжне місце між двома типами категорій – загальнофілософськими і правознавчими [27, с. 152]. Однак, в такий спосіб відбулося, так би мовити, статусне "наведення мостів", тоді як проблема глибинної міждисциплінарної кореляції категорій не піднімалась.

Найпершою перешкодою для розв'язання задачі міждисциплінарної кореляції зазначених категорій виявилась проблема методологічного характеру. Адже, попри очевидність того, що правові явища, погляди і норми права необхідно пізнавати шляхом аналізу закономірностей суспільного розвитку взагалі і державно-правових процесів зокрема, відкритим залишалося питання стосовно того, яким чином, властиво, виявити зміст категорій, враховуючи, що категорії штучно не створюються філософами чи науковцями. Останні можуть лише розкривати, виявляти їх зміст, виокремлювати із масової свідомості, практичної діяльності тощо [232, с. 57]. Інша річ, що для того, аби це здійснити, необхідно оволодіти відповідним інструментарієм, покластися на адекватні цільовій задачі методологічні установки та принципи. Адже проникнення в "тіло" категорії і аналіз визначення – це різні речі. Якщо в першому випадку можемо говорити про системний аналіз категорії, то в другому – лише про категоріальний аналіз дефініції.

Тим часом, як це не парадоксально, нерідко про зміст категорії судять через аналіз визначення, навіть не задумуючись над тим, в який спосіб, властиво, було виявлено те, від чого відштовхувались при формулюванні визначення, себто, яким чином було виявлено оті базові елементи, зміст яких намагались розкрити у визначенні.

Проблема проникнення у зміст категорій "злочин" та "покарання", яка вперше гостро постала у XIX столітті, у той період так і не була вирішена у

зв'язку з відсутністю належного методологічного інструментарію, на чому ми більш детально зупинялися вище. У ХХ столітті це питання спочатку відійшло на маргінес, а потім – непомітно взагалі зникло з поля зору, оскільки при формулюванні визначень, які б мали розкривати зміст понять "злочин" та "покарання" науковці вже почали націлюватись не на виявлення згадуваних базових елементів, а на аналіз та виокремлення раціонального зерна з тих визначень, що стали здобутком науки кримінального права в процесі її історичного розвитку.

Довіра до цих визначень подеколи була безмежною. І це не дивно – адже йшлося про беззастережні авторитети – М. Сергєєвського, О. Кістяківського, М. Таганцева, Л. Владимірова, А. Піонтковського, А. Герцензона, М. Дурманова. Однак, тим самим "стерлася" проблема, яку ці вчені через відсутність належного методологічного інструментарію так і не змогли вирішити, а саме проблема шляхів виявлення інтенціоналу категорії.

Щоправда, подеколи науковці побіжно все-таки торкалися цього питання. Зокрема, М. Ковальов наголошував на тому, що пізнати сутність злочину можна лише з ознак, які лежать поза кримінальним правом [246, с. 25, 53]. На нашу думку, це була дуже важлива заувага, яка, на жаль, так і залишилась непоміченою. Вважаємо, що, якби вона отримала продовження з опертям на системний аналіз, то, без сумніву, досягла б свого логічного завершення в міждисциплінарній площині. Однак, цього, на жаль, не сталося – не в останню чергу через те, що в радянській науці системний аналіз (в його істинному науковому розумінні), м'яко кажучи не схвалювався. На наш погляд, це було пов'язано з тим, що методологія системного аналізу, котра базувалась на загальній теорії систем, перебувала за крок до синергетики, а остання (зокрема, в концепції Г. Хакена) не спрацьовувала в унісон із засадничою в тогочасній науці теорією відображення.

Зрозуміло, що коли категорії привернули до себе увагу як об'єкт дослідження, у полі зору не могло не опинитись питання стосовно того, чи

можуть ці категорії існувати за межами мислення. Так, Л. Спиридонов стверджував, що категорії, які виражають еволюцію об'єктивного світу, об'єктивні, оскільки вони, властиво, є моментами цього світу, а відтак, після відображення в поняттях, не припиняють існувати незалежно від свідомості мислячого суб'єкта і визначаються не його уявленнями, а реальним перебігом подій. У відповідь на це А. Васильєв зауважував, що не вбачає підстав для того, аби виносити категорії за межі мислення, себто вважати їх реальним феноменом об'єктивної дійсності [77, с. 58 – 60]. На той час саме це твердження було прийнятним – адже в діалектичному та історичному матеріалізмі розроблялася концепція "несамостійності" категорій [232, с.53]. У цих рамках неприйнятними були вчення щодо категорій як конструктивних форм тощо.

На наш погляд, глибинна суть позиції Л. Спиридонова виходила з усвідомлення того, що задля зосередження на змістовому наповненні категорії та механізмах її еволюції, необхідно вивести цю категорію (як об'єкт дослідження) за межі мислення. Можна лише дивуватися унікальній науковій інтуїції Л. Спиридонова, який можливо навіть і не усвідомлював, що фактично говорить про потребу розгляду категорії як системи, що функціонує в середовищі. Лишень висловлювався Л. Спиридонов не мовою загальної теорії систем, а в загальноприйнятих в радянській науці термінах. На нашу думку, якби Л. Спиридонов та А. Васильєв мали можливість звернутися до методології системного аналізу та синергетики, то суперечка взагалі б не виникла. Позаяк дискусія між Л. Спиридоновим та А. Васильєвим фактично точилася навколо інтерпретації одного з фрагментів "Філософських зошитів" Леніна, а саме: А. Спиридонов трактував фрагмент як такий, що дозволяє говорити про існування категорій незалежно від свідомості мислячого суб'єкта, а Васильєв тлумачив ці ж слова Леніна як такі, що не дають підстав виносити категорії за межі мислення [77, с. 59].

Вважаємо, що зведення важливої проблеми всього лиш до обговорення невиразно сформульованої тези Леніна не тільки не сприяло вирішенню питання, а й фактично завело у глухий кут. Втім, на нашу думку, позитив полягав у тому, що сама по собі постановка задачі відкривала нові перспективи, сигналізуючи про те, що рано чи пізно доведеться вирішувати питання стосовно того, в якому ж, властиво, просторі функціонує категорія, яка є і формою мислення, і чимось на кшталт абстрактної конструкції, що має структуру, зміст та перспективу власного розвитку. Скажімо, К. Поппер пізніше, як те влучно зауважила Л. Дротянка, стверджував, що поняття як складова об'єктивного знання належать до особливого "третього світу", відмінного як від першого світу, яким є світ фізичних об'єктів, так і від другого – станів людської свідомості [188, с.24].

Отже, коли поняття "злочин" та "покарання" отримали статус категорій, виникла потреба відповісти на низку запитань. По-перше: якщо йдеться про категорію "злочин", то чи (у рамках юридичних наук та поза їх межами) мається на увазі дві різні категорії, які позначаються спільним терміном, чи у площині юриспруденції проявляється один з варіантів загальнофілософської категорії; по-друге, чи здатна ця категорія існувати за межами мислення; по-третє, яким чином можна виявити її зміст. Аналогічні питання стосувалися й категорії "покарання".

Наприкінці ХХ ст., з посиленням в науці та практиці інтегративних тенденцій, ці питання, попри свою, здавалось би, самодостатність, постали як складові концептуального питання якісно іншого, міждисциплінарного, характеру – стосовно того, яким чином узгодити між собою ті категорії "злочин" та "покарання", що ними оперують юристи, з тими однойменними категоріями, до яких апелюють представники інших галузей знань. Це питання, своєю чергою, становило складову глобальної проблеми міждисциплінарної кореляції категорій, здатних функціонувати у

полінауковому просторі. Йдеться, зокрема, про такі категорії, як "право", "закон", "безпека" тощо [7; 29; 81; 231; 280; 285; 379; 649; 596; 685; 716].

У юриспруденції "незручне" питання категоріальної кореляції звелося до визнання потреби внутрішньої кореляції базових категорій. З цього приводу зачитуємо А. Ковальчука: "Теоретикам і практикаам, які спеціалізуються у правознавстві чи юриспруденції, важливо визначитися в ключових поняттях, термінах, і що особливо важливо – в базових категоріях. Адже чітке розуміння категорій – це володіння мовою відповідної суспільної сфери, галузі науки тощо. У правовій сфері без цього всяка тематична розмова, дискусія, спроби укласти договір чи вирішити проблему через судовий спор може нагадувати діалог сліпого з глухим. Фахівці мають не лише слухати і чути, а й розуміти один одного..." [249, с. 103].

Однак, не меншою мірою потребувалося віднайдення спільної мови не лише між юристами, а й між юристами та філософами, яким, в силу специфіки філософії як теоретичної форми світогляду, спрямованої на усвідомлення граничних засад мислення і буття, притаманна максимальна широта узагальнення. Скажімо, В. Бачинін у праці "Філософія права і злочину" розглядав поняття "злочин" у кількох іпостасях: в юридичному смислі (як діяння, стосовно якого в кримінальному законодавстві міститься безпосередня заборона на його здійснення); в етичному значенні (як зло); соціологічному значенні (як наслідок нездатності соціальних суб'єктів знайти цивілізовані форми вирішення життєвих протиріч) та антропологічному значенні (як руйнівну форму самореалізації) [25, с. 448]. Е. Поздняков у праці "Філософія злочину" заакцентував на потребі дослідження поняття "злочин" під кутом зору теоретичного та життєво-практичного рівня світогляду [542, с.33 – 34]. В. Тихонов висловлювався стосовно того, що "злочин, вина, право – це не просто юридичні конкретно історичні поняття, а водночас й світоглядні, етичні категорії" [650, с. 104 – 105] тощо.

Осторонь цього питання не залишилися й філологи, політологи та ін., що передусім знайшло відображення у визначеннях, запропонованих у словниках неюридичного профілю. Наприклад, в українських тлумачних словниках "злочин" потрактований як "суспільно небезпечна дія з порушенням установлених правил і норм поведінки, яка заподіює людям зло", "неприпустимий, недозволений вчинок" [651, с. 383], "суспільнонебезпечна дія, що чинить зло людям", "неприпустимий, ганебний вчинок" [502 с.766] тощо. У політологічному словнику "злочин політичний" фігурує як "дія або бездіяльність, що нехтує політико-правові закони і норми, приносить моральні та фізичні страждання людям, руйнує природне і культурно-історичне середовище, загрожує миру на планеті... відрізняється від проступку мірою, в якій порушуються правові та моральні вимоги" [544, с. 161]. Своєю чергою, "покарання" тлумачиться як "накладення кари за який-небудь злочин, провину" [651, с. 634], кара, покара [502] тощо.

У зв'язку з тим, що визначення "злочину" та "покарання", сформульовані філософами, філологами, культурологами та іншими представниками неюридичних спеціальностей побачили світ на сторінках офіційних видань (як-от українських тлумачних, політологічних словників і т. ін.), то ніщо не стояло на перешкоді тому, аби саме до них почали апелювати викладачі філософії, історії, етики, культурології, науковці неюридичних спеціальностей, а також представники засобів масової інформації та ін. Оскільки ж ці визначення кардинально відрізнялися від законодавчих і юридичних, то на тлі дефініційного дисбалансу утворилися комунікативні розриви між юристами та представниками неюридичних спеціальностей, що, в умовах посилення інтегративних тенденцій, стало на перешкоді розв'язанню системних проблем міждисциплінарного характеру.

Маючи намір знівелювати ці розриви, можна піти найлегшим, однак найменш ефективним шляхом, а саме – солідаризуватись з твердженням стосовно того, що "філософія не оперує таким поняттям як злочин" [370, с.

84], а відтак визнати, що не оперують ним й етика, культурологія тощо. Однак, у цьому разі доведеться шукати відповідь на запитання щодо того, чим же оперували (та й оперують донині) філософи, вдаючись до осмислення проблематики злочину та покарання.

Можна обрати й інший шлях, зокрема – термінологічних змін, себто долучитися до пропозиції, суть якої полягає у тому, аби в рамках української терміносистеми кримінального права термін "злочин" замінити на "переступ" тощо [11]. Однак, на нашу думку, і цей шлях є хибним. Адже немає вагомих підстав для того, аби "турбувати" терміносистему кримінального права у розумінні заміни її ключових термінів на інші.

Отже, необхідно шукати інший напрям. З врахуванням нинішньої ситуації, яка потребує інтеграції наукових потужностей задля вирішення питань міждисциплінарного характеру, таким путівцем може бути лише розв'язання проблеми міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі. Щоправда існує небезпека наразитися на неадекватне сприйняття такого прагнення – у тому розумінні, що, за обставин невизнання синергетичної парадигми, воно може бути розцінене не як намір усунути комунікативні розриви, а як спроба зазіхнути на "свята святих" кожної дисципліни – її категоріальний апарат. Тим часом, йдеться всього лиш про виявлення такої консенсусної території, яка б, з одного боку, уможливила коректне врахування наукових інтересів фахівців, які оперують категоріями, здатними функціонувати у полінауковому просторі, а з іншого – не наносячи шкоду дисциплінарно організованому мисленню, унеможливила б деструктивні прояви дисциплінарного снобізму й тим паче – дисциплінарної агресії.

Висновок до першого розділу. Проблема кореляції категорій "злочин" та категорії "покарання" відходить своїми коренями в античну філософію, де вона у зародковому стані проявилась на тлі співвіднесення змінюваних людських законовстановлень з незмінними законами богів. Це питання

знайшло свій розвиток у пізнішому визнанні філософами Відродження і Нового часу відносного характеру позитивного права, що передбачало віднайдення таких універсальних площин, які були б спільними для законів природного та позитивного права, а в просторі позитивного права – для законів усіх народів та всіх часів. У XIX – на поч. XX століть ця постановка питання трансформувалась у пошук в категоріях "злочин" і "покарання" таких універсальних констант, які б залишались незмінні у просторі й часі. І лише на зламі XX – XXI століть, на тлі посилення інтегративних процесів, гостро заявила про себе потреба міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі.

На перший погляд, нинішнє питання і попередні не мають поміж собою нічого спільного. Однак, якщо придивитися пильніше, то можна побачити, що насправді йдеться про різні іпостасі проблеми, яка по-різному проявлялась на тлі різних соціокультурних обставин. Тоді як у контексті класичної філософської парадигми, у параметрах притаманних їй універсалізму та одиничності істини, актуальним був пошук шляхів розв'язання задачі щодо віднайдення у поняттях "злочин" та "покарання" констант, спільних для всіх часів і народів, то нині, коли на авансцену вийшли плюралізм, полівалентність, мультиваріантність і толерантність з установкою на консенсус, постало інше питання, а саме – яким чином при зверненні до категорій "злочин" та "покарання" віднайти трансдисциплінарний інваріант, тобто таку інтегральну площину, на якій представники різних галузей знань могли б зустрітися не як непримиренні опоненти, а як учасники полілогу. Невирішеність цього актуального питання стає вагомою підставою для здійснення системного дослідження, націленого на розв'язання проблеми міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" і "покарання", а відтак усунення комунікативних розривів між юристами та представниками неюридичних спеціальностей, що в кінцевому результаті

сприятиме виконанню такого важливого стратегічного завдання, як розробка неконфронтаційних моделей взаємовідносин у науковому просторі.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА РОЗВ'ЯЗАННЯ ЦІЛЬОВОЇ ЗАДАЧІ

У пропонованому розділі маємо на меті навести систему методологічних принципів та установок, якими керуємося в процесі наукового пошуку, окреслити послідовність вирішення наукової задачі, а також сукупність і порядок застосування використовуваних при цьому методів.

Найперше зауважимо, що здійснення акцентації на тих чи інших методологічних установках, а також вибір інструментарію та ієрархія використовуваних прийомів зумовлені не лише специфікою сформульованої наукової задачі як такої, що має міждисциплінарний характер, а й тими проблемними ситуаціями, котрі призвели до потреби її вирішення. Деякі з них виникли у науці ще в ХІХ столітті, невдовзі отримали "статус" кризових, однак з особливою гостротою заявили про себе нині – у зв'язку з активізацією інтеграційних процесів на тлі глобалізаційних тенденцій сучасності.

Появу однієї з таких кризових ситуацій передбачив видатний український філософ ХІХ століття П. Юркевич, який зауважив: "Різні галузі знання настільки відокремлюються за предметами та методами, що лишається майже лише одна віра в їх дійсний союз і в їхню злагоду щодо останніх цілей, яких вони досягають" [772, с. 231]. А вже через порівняно невеликий відтинок часу фахівець у галузі теорії систем К. Боулдінг небезпідставно констатував, що спеціалізація випереджає професіоналізацію, зв'язок між окремими дисциплінами все більш ускладнюється й "Республіка Пізнання ділиться на ізольовані субкультури, між якими існує лише подоба зв'язку, що вказує на ситуацію, яка загрожує інтелектуальною громадянською війною" [47, с. 108].

Хоча насправді до такої "війни" не дійшло, однак у сфері міждисциплінарних комунікацій певні негативні тенденції заявили про себе досить виразно. Скажімо, польський соціолог Ян Щепанський, констатує вельми напружені взаємостосунки між соціологією та юридичними науками, вказував на певною мірою зневажливе ставлення соціологів до права, однак водночас зауважував й те, що правознавці, будучи впевнені у силі регулюючих нормативних актів, у свою чергу схильні зверхньо ставитися до наукових праць соціологів [760, с. 17].

Аналогічну ситуацію, проте вже у площині взаємин філософії та юридичних наук, помітив А. Козловський, котрий звернув увагу на те, що "традиція взаємовідносин представників філософії та юриспруденції не відзначається їх особливою прихильністю одне до одного, що не могло не відбитися на науковому співробітництві ... Філософія розходиться з правом, тоді як насправді вони потребують одне одного", а відтак "складається парадоксальна ситуація, коли взаємною негациєю характеризуються явища, які онтогенетично споріднені, взаємопронизують, взаємозумовлюють одне одного" [254, с. 195 – 197].

У просторі "взаємин" різних наук таких прикладів можна віднайти безліч, однак і наведених достатньо, аби помітити, що згадувана криза, попри усі зусилля, котрі прикладалися для того, аби її здолати, не поспішає переміщатись на маргінес. Більш того, на нашу думку, з перебігом часу вона стає небезпечнішою, оскільки позірно нівелюючись під натиском гасел стосовно значимості міждисциплінарних зв'язків, насправді набуває латентного характеру.

На подібну ситуацію Е. Гуссерль вказував навіть у площині самої філософії. "Роздробленість сучасної філософії, – зазначав він, – примушує нас замислитись... Замість єдиної живої філософії ми маємо безкрайній, але майже незв'язний потік філософської літератури... Замість серйозної полеміки теорій, котрі б, незважаючи на протиборство, і в суперечці б

виявляли свою внутрішню єдність, свою узгодженість в головних переконаннях і непорушну віру в істинну філософію, маємо лише видимість наукових виступів і видимість критики, одну лишень видимість серйозного філософського спілкування один з одним і один для одного. Це менш за все свідчить про сповнені усвідомлення відповідальності спільні наукові заняття в душі серйозного співробітництва і націленості на об'єктивно значимі результати... Хоча у нас ще відбуваються філософські конгреси, на них, на жаль, збираються філософи, а не філософії. Їм не вистачає спільного духовного простору, в якому вони могли б співіснувати, взаємодіяти один з одним" [163, с. 54 – 55].

Зазначені ситуації зумовили виникнення низки проблем, і щонайперше – у галузі осмислення категорій, зокрема тих, що можуть, мігруючи з однієї науки в іншу, належати до категоріальних апаратів не лише суміжних, а й достатньо віддалених одна від одної дисциплін. Діапазон проблемного поля виявився досить широким – починаючи від приватнодисциплінарних зазіхань на одноосібне оперування тими чи тими категоріями й закінчуючи невірешеністю питання щодо шляхів виявлення їх змісту. Потреба коректного врахування подеколи загострених дисциплінарних амбіцій, особливо в питаннях, які стосуються спеціальних категоріальних апаратів примусила стати лицем до осмислення згадуваних категорій у спосіб, вигідний для усіх сторін. У цьому контексті цілком природньо прозвучав заклик до того, аби прокласти "маршрут у складному ландшафті дисциплінарних дискурсів" [58]. Однак, раз-по-раз доводилось переконуватись у тому, що "як тільки за ініціативою якої б то не було компоненти культури здійснюється спроба об'єднання, інші частини культури, начебто, не сприймають, не зносять цього" [57].

Осторонь згадуваної кризи не залишилась й методологічна площина, в якій в унісон з вищевикресленою прозвучала проблема, сформульована М. Хайдеггером, котрий зауважив, що криза науки – це криза в самих науках,

яка висвітлює потребу базового ставлення окремих наук до тих речей, що до них звернені їх питання, позаяк цього неможливо досягнути, вдаючись до тих засобів, що панують в цих окремих науках [713, с. 9].

Наведений вислів, попри те, що прозвучав у контексті феноменологічного дискурсу, опосередковано засвідчив визнання того, що постнекласичні проблеми, особливо ті, що перебувають у міждисциплінарному просторі, неможливо розв'язувати, не виходячи за межі класичного типу мислення.

Для нас очевидно є потреба врахування обох кризових ситуацій – і тієї, що склалася у сфері взаємостосунків між окремими дисциплінами (і навіть всередині них), і тієї, котра заявила про себе в методологічному просторі. Відтак, вдаючись до окреслення методологічних підходів і застосовуваних методів, орієнтуємось на такий шлях розв'язання цільової задачі, який би ввів у міждисциплінарний простір та уможливив виконання завдань у контексті постнекласики.

2.1. Концептуальний каркас дослідження злочину та покарання у філософсько-правовому вимірі та регулятиви розв'язання наукової задачі

У цьому підрозділі маємо на меті окреслити концепцію та виділити ті ключові моменти й домінанти, котрі необхідно враховувати при виборі дослідницького інструментарію. Першою з таких домінант є те, що проблема міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" та "покарання" як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі, щільно пов'язана з питанням міждисциплінарних комунікацій. Таким чином, і загальний задум роботи, і спосіб розгляду тих чи тих явищ мають міждисциплінарний підтекст. Це означає, що перш за все необхідно звернутися до

методологічних установок, які є результатом осмислення вихідних теоретичних принципів синергетики. При цьому слід зважити на те, що синергетика існує в трьох іпостасях: синергетика як наука, синергетика як методологія, синергетика як загальнонаукова картина світу [58]. У коло зацікавлення синергетики як науки входить питання погодженості частин при утворенні структури як єдиного цілого з акцентацією на поясненні кооперативної поведінки в складних системах різної природи, що стосується й такої системи, як "наука". Відповідно, в методологічній площині, в контексті синергетичного принципу "відкритості", йдеться про установку на потрактування різних галузей науки як відкритих систем, а відтак – про акцентацію не лише на взаємопроникненні та взаємодії "дисциплінарних аур" (В. Буданов), а й на ймовірному існуванні трансдисциплінарних інваріантів як опорних точок міждисциплінарної кореляції категорій.

Оскільки синергетика націлена на узгодження вузьконаукових та полідисциплінарних уявлень, "трансузгодження мов" різних дисциплін [48], то при пошуках міждисциплінарних інтегральних площин доцільним видається опиратися саме на її принципи, пам'ятаючи, що в коло зацікавлень останньої входить проблема міждисциплінарного полілогу. У методологічній площині це орієнтує на міждисциплінарний підхід, як такий, що означає не лише "метафоричне перенесення" знань, ідей з інших галузей науки, а й міждисциплінарну взаємодію [57; 58; 628].

Наступним ключовим чинником, що впливає на вибір інструментарію, є специфіка об'єкту дослідження, яка полягає у тому, що категорія, будучи гранично загальним поняттям, себто абстракцією, водночас щільно пов'язана з явищами матеріального світу. Для того, аби виокремити ключові моменти зазначеної специфіки, перш за все слід заакцентувати на особливостях визначень, що націлені на розкриття змісту поняття "категорія". Оминаючи питання становлення і розвитку категорій науки як таке, що достатньою

мірою висвітлене в науковій літературі [61; 77; 188; 285; 332], обмежимось зверненням до дефініційного спектра.

У визначеннях категорії трактуються, як "найбільш загальні поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для "скорочення" досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності [62, с. 272]; як "позначення деякої кількості найбільш загальних або найбільш охоплюючих форм мислення чи буття" [585, с. 949]; "гранично загальні фундаментальні поняття, що відображають найбільш суттєві закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності й пізнання". Зокрема, фігурують як такі, що будучи формами і стійкими організуючими принципами процесу мислення, відтворюють властивості і відношення буття й пізнання у загальному і найбільш концентрованому вигляді" [230, с. 184] тощо.

Наведені визначення, як і інші, що належать до цього дефініційного ряду [567, с. 344], попри свою специфічність, яка переважно зумовлюється розташуванням логічного наголосу та прихильністю до теорії відображення (або ж, навпаки, прагненням дистанціюватись від неї) в принципі обертаються навколо спільної осі, задаючи вектор, котрий вказує, що при дослідженні категорій необхідно зважати на те, що йдеться не лише про мисленнєве уявлення, а й про комплекс об'єктів, наділених властивостями, які в кінцевому результаті представлені когнітивно.

Якщо здавати собі справу, що категорії не лише виконують функцію форм мислення, а й мають стосунок до універсальних закономірних зв'язків і відношень, котрі існують в об'єктивній дійсності, то очевидним стає, що, досліджуючи категорії "злочин" і "покарання", не слід скидати з рахунку те, що в історичній вертикалі уявлення стосовно того, що вважати злочином, а що – покаранням, повсякчас змінювались у контексті трансформаційних процесів, що відбувались у матеріальній та духовній культурі, економіці, політиці тощо. Те ж саме стосується й сфери покарань, пов'язаної з

конкретними актуальними умовами, обставинами історичного, державницького характеру і т. ін. Цей змінний пласт, навіть попри те, що в історії вивчення категорій "злочин" та "покарання" він зарекомендував себе як інтелектуальний конфліктоген, не слід ампутувати – хоча б уже через те, що категорію неможливо розглядати ізольовано від об'єктивної дійсності. Відтак, добираючи дослідницький інструментарій, необхідно зважати на те, що доведеться мати справу не лише з категорією в її актуальному стані, а й з комплексом змінних об'єктів, наділених властивостями, які в кінцевому результаті представлені когнітивно.

Наступний проблемний момент, з яким необхідно рахуватися при виборі інструментарію, полягає у тому, що необхідно проникнути в "тіло" категорії, дістатися її внутрішності та пильним оком споглянути її зміст, зважаючи при цьому, що ані осібний вчений, ані спільнота науковців не спроможні створити категорію, натомість здатні виявити її змістове наповнення, "зчитати" його, проникнути в нього тощо. Трудність полягає у тому, що ми не вправі ототожнити зміст, скажімо, категорії "злочин" з колом злочинних діянь, оскільки це означало б ігнорування важливого положення логіки стосовно змісту поняття як сукупності відображених у ньому ознак предметів чи явищ. Якщо ж, сповідуючи принцип науковості, взяти на озброєння саме це положення, то перш ніж вдатись до осмислення категорій "злочин" та "покарання", належало б виявити вищезгадувану сукупність ознак явищ.

Однак, звертаючись до самих явищ, скласти думку про певний комплекс ознак – справа не з легких. Схоже на те, що виокремити такі ознаки, скажімо, шляхом порівняння чи співставлення діянь, які протягом історії людства вважалися злочинними – річ марна. Адже, якщо позирнути на коло злочинних діянь крізь призму еволюціоністської парадигми, до того ж врахувати, що спільна сходинка в історичній вертикалі, і навіть спільний історико-культурологічний плацдарм не усувають національно-психологічних,

релігійних, етноментальних акцентів, які впливають не лише на характер потрактування злочинного, а й на процеси криміналізації й декриміналізації, то в координатах історичної вертикалі та географічної горизонталі утвориться посічений культурницькими меридіанами і паралелями простір, в якому можна безкінечно блукати, надаремне намагаючись виявити точку перетину чи щось на кшталт "середнього числа", в котрому б акумулювались найбільш загальні ознаки з множини потрактувань "злочину" у різні часи, в різних культурах, у різних народів, у різних державах тощо.

Якщо ж націлитись на "зчитування" змісту категорій "злочин" та "покарання" з уже сформульованих визначень (задекларованих, скажімо, в Кримінальному кодексі чи запропонованих у працях з кримінального права), то ця установка тим паче не сприятиме розв'язанню задачі, оскільки в такому разі неодмінно виникатимуть запитання щодо того, звідки ж, властиво, виринають ті стартові пункти, від яких відштовхуються теоретики у своїх визначеннях, або ж, чому при розкритті змісту означуваного вони вдаються саме до тих, а не інших дефініцій. При цьому слід мати на увазі не лише специфічне потрактування "злочину" і "покарання" в часі та просторі, а й у рамках різнорідних дисциплінарних матриць. Адже, тоді як в юридичних науках та практичній юриспруденції "злочин" і "покарання" фігурують у прив'язці до законодавчих актів, в яких систематизовано норми кримінального права, то в позаюридичному просторі вони не доконче виступатимуть у цій ролі. Наприклад, якщо у вітчизняній науці кримінального права категорія "злочин" осмислюватиметься відповідно до логічних наголосів, закладених у сформульованому в загальній частині Кримінального кодексу України визначенні злочину як передбаченого цим Кодексом суспільно небезпечного винного діяння (дії або бездіяльності), вчиненого суб'єктом злочину, то у просторі неюридичних наук розстановка акцентів не обов'язково буде саме такою.

Таким чином, утворюються два проблемні блоки. Перший з них передбачає пошук відповіді на питання щодо того, чи існує у просторі категорій "злочин" та "покарання" площина, яку б можна було потрактувати як інтегральну в "часі і просторі", себто в координатах історичної вертикалі та географічної горизонталі. Складові, що утворюють другий блок, зводяться до питання: чи існує така площина, яку при зверненні до категорій "злочин" та "покарання" можна потрактувати як спільну для правників і тих науковців неюридичних спеціальностей, котрі так чи інакше торкаються проблематики злочину та покарання.

Здавалось би, ці блоки не мають між собою нічого спільного. Адже перший стосується точок дотику в часі та просторі, а інший – точок перетину на теренах взаємодії наук. Тим не менш, в центрі уваги кожного з них знаходиться ніщо інше, як комплекс внутрішньосистемних елементів категорії. За великим рахунком, ці блоки утворюють спільний проблемний блок, в якому передусім методологічна проблема, суть якої зводиться до потреби віднайдення такого шляху, який би уможливив зчитування інформації не з явищ, загальні властивості яких відображені в категоріях, і не з визначень, які попри те, що покликані розкривати зміст понять, на практиці далеко не завжди їх розкривають, а з простору самих категорій. При цьому очевидним стає, що неможливо зорієнтуватись на "території" другого блоку, оминаючи перший. Зрештою, питання, що виникають у межах кожної з цих "територій", перетинаються в такий спосіб, що спричиняються до виникнення запиту інтегрального характеру, тим самим спонукаючи до пошуку відповіді, яка б могла задовольнити обидві площини, або, принаймні, стосувалася б кожної з них. Цей момент значно ускладнює дослідження категорій "злочин" та "покарання". Адже кожному, хто має на оці вивчення цих категорій стає зрозумілим, що, досліджуючи їх, доведеться мати справу з двома принципово різними площинами. Перша – це площина змінної дійсності історії, друга – науки та філософських рефлексій. Якщо перша

породжує питання щодо наявності у полі функціонування понять "злочин" та "покарання" точок дотику в часі та просторі, то інша – стосовно існування точок перетину на теренах взаємодії наук.

І нарешті, назвемо третій момент, з яким необхідно рахуватися, досліджуючи категорії. Якщо категорію трактувати як таку, що пов'язана з певними властивостями явищ матеріального світу, то очевидним стає, що суттєві зміни, які відбуваються у колі цих явищ, не можуть не позначитися на категорії, а відтак, апелюючи до неї як абстракції, у полі зору необхідно тримати й ці конкретні явища, бодай би уявно винесені на береги тексту, присвяченого пошукам внутрішніх елементів категорії. Ці явища неможливо ігнорувати, досліджуючи в тому числі й еволюцію категорії, – незалежно від того, осмислюється вона у параметрах теорії відображення, чи в дусі синергетичних ідей Г. Хакена тощо. Адже, якщо розглядати становлення категорії у контексті теорії відображення, в рамках якої аксіоматизація тези щодо еволюції категорії пов'язана з твердженням стосовно того, що остання відображає найбільш загальні властивості явищ змінюваного матеріального світу, себто, якщо опиратись на таку, здавалось би, очевидну річ, як те, що акт трансформації у відображуваному не може не позначитися певними змінами у просторі відображення, все одно наукова доскіпливість схилиться до міркувань стосовно того, що допоки не розкрито механізм змін, які відбуваються в категорії, теза щодо її еволюції, навіть, попри очевидність того, що категорія не є чимось закостенілим, залишатиметься порожнім звуком.

Якщо ж, оминаючи теорію відображення, себто, опираючись на теорію інформації та синергетику, розглядати категорію як таку, що еволюціонує через інформаційний обмін з середовищем, все одно не уникнути постановки питання щодо специфіки механізму її еволюції. Тим часом, не зорієнтувавшись у цьому проблемному полі, намарне сподіватися на виявлення інваріанта досліджуваних категорій, а відтак і корелята, який би

уможливив їх міждисциплінарну кореляцію. При цьому необхідно пам'ятати, що, виокремлюючи інваріант, у тому ж методологічному руслі (або, принаймні, в сумісному) доведеться виявляти й механізм еволюції категорії.

Якщо раніше кожен з вищевказаних проблемних моментів створював для науковця чималі незручності й ставав своєрідним "камнем спотикання", то нині, коли дослідник має можливість взяти на озброєння методологію системного аналізу і принципи синергетики, ті обставини, які ще донедавна, здавалось би, непомірно ускладнювали дослідження категорій, заявляють про себе під знаком плюс, оскільки вже самим фактом свого існування чітко вказують на те, що в методологічній площині результативним у цьому випадку може бути лише системний вимір – не в розумінні голослівного оперування поняттям "системність", а в розумінні дійсного системного бачення об'єкта, з оперттям на загальну теорію систем, апелюванням до методології системного аналізу та принципів синергетики.

2.2. Регулятиви розв'язання проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання. Методи дослідження.

Завдання, що сформульовано у рамках пропонованого підрозділу, полягає у виокремленні системи методологічних принципів та установок, й окресленні методів, які застосовуються в дослідженні.

Виходячи зі специфіки наведених у попередньому підрозділі чинників, надаємо пріоритет системному підходу, який, маючи комплексну будову, містить водночас особливості історичного, функціонального і системного аналізу [43, с. 168], забезпечує системне бачення об'єкта, комплексність, об'ємне охоплення матеріалу, чітку організацію в дослідженні [581, с. 10].

З-посеред перелічених рис важливими є усі без винятку. Однак, на одній з них вважаємо за потрібне наголосити, оскільки саме вона лежить в основі специфіки нашого підходу до осмислення категорій "злочин" та

"покарання". Зокрема, йдеться про передбачуване системним підходом системне трактування об'єкта, що надає нам право розглядати категорію як абстрактну систему. Це означає, що, задекларовуючи системне трактування категорії, під системністю маємо на увазі не лише загальноприйнятий постулат стосовно того, що "розгляд кожної окремої категорії первісно передбачає визнання її місця серед інших категорій, з якими вона перебуває у тісному взаємозв'язку" [376, с. 30], а й те, що категорія як об'єкт дослідження сама здатна виступати у ролі системи. Відтак, специфіка нашого підходу визначається тим, що категорія розглядається не лише як внутрішньосистемний елемент системи категорій, а водночас і як така, що й сама являє собою систему.

У ролі досліджуваної системи виступає парна категорія злочин-покарання. Це – складна система, при її декомпозиції виокремлюються підсистеми, однією з яких є категорія "злочин", іншою – "покарання".

Оскільки досліджувана система абстрактна, то вдаючись до методу моделювання створюємо модель, адекватну оригіналу (рис. 2.1.):

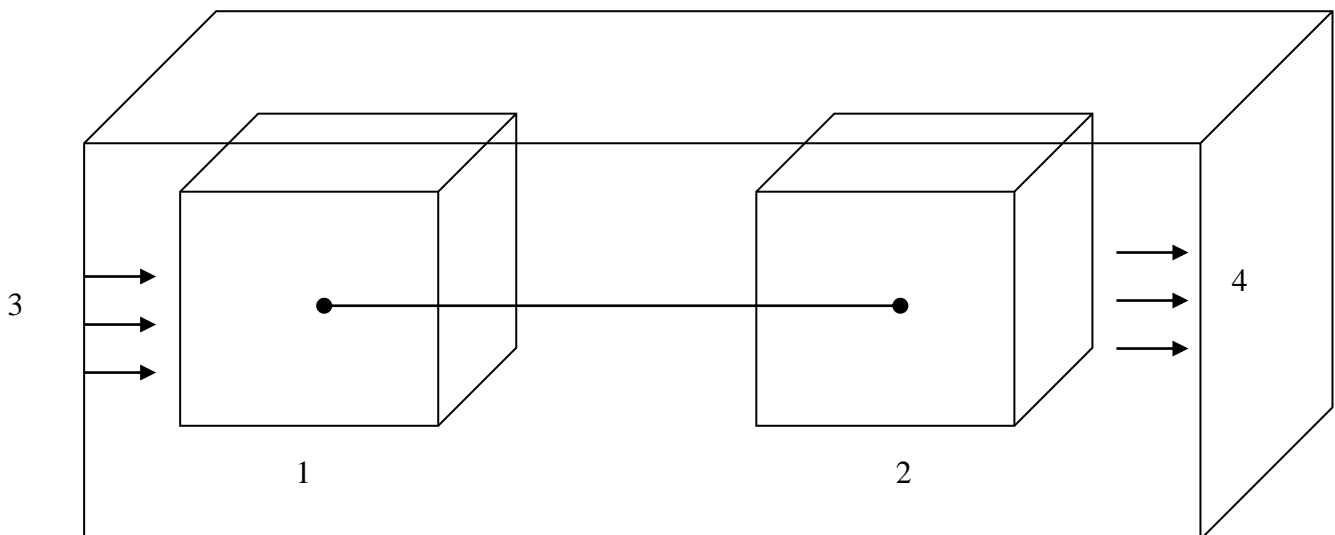

Рис. 2. 1. Складна система "парна категорія злочин – покарання":

- 1 – підсистема "категорія злочин";
- 2 – підсистема "категорія покарання";
- 3 – "входи";

4 – "виходи".

Виокремлюючи найсуттєвіші риси з чималої кількості визначень поняття "система" [5, с. 79; 6, с. 145; 37, с. 29; 234, с. 5; 243, с. 32; 565, с. 88; 581, с. 12; 749, с. 36], трактуємо останню як комбінацію елементів, що утворюють єдиний комплекс, одне ціле.

У параметрах методології системного аналізу потрактування категорій "злочин" та "покарання" як підсистем складної системи "парна категорія злочин-покарання" не стоїть на заваді розгляду кожної з цих підсистем як системи. Однак, дослідження категорій як систем жодною мірою не означає їх герметичного споглядання, натомість передбачає осмислення цих систем як таких, що перебувають у просторі макросистеми категорій. Наголошуємо на тому, що досліджувані категорії, попри те, що самі розглядаються як системи, осмислюються в органічній єдності з іншими внутрішньосистемними компонентами системи категорій.

Здійснюючи дослідження, ґрунтуємося на загальній теорії систем, зокрема на системній концепції Л.фон Берталанфі [36; 37]. У цьому контексті апелюємо до системного аналізу, котрий засвідчив свою результативність при вирішенні чималої кількості актуальних наукових задач [200; 201; 243; 330; 380; 540; 708].

Методологія системного аналізу уможлиблює дослідження специфічно системних характеристик, як-от: цілісність, завершеність упорядкованість та ін. [43, с. 27]. Однак, дослідницька спроможність, як правило, не дає можливості вивчати систему у всій її складності. У зв'язку з цим допускається спостереження даних, вибір яких зумовлюється метою дослідження [244, с. 288]. У колі наших зацікавлень перебувають внутрішньосистемні елементи складної системи "парна категорія злочин-покарання".

До вивчення комплексу внутрішньосистемних елементів системи-об'єкта підходимо з позицій феноменології, опираючись на установку Е. Гуссерля щодо єдності інтенціональної предметності як предметності багатоманітних способів прояву [163, с. 110 – 111].

Апелюючи в контексті феноменології до базової конституції інтенціональності [713, с. 40 – 51], базуємось на тезі М. Хайдеггера стосовно того, що самототожність сприйнятого предмета зберігається у всій багатоманітності тих сприйнять, що приходять на зміну один одному. І хоча їх зміст змінюється, предмет залишається тим самим [713, с. 48]. Відповідно, прагнемо вийти на інтенціональний результат, як такий, що полягав би у віднайденні інтенціоналів як стабільних ядер змісту досліджуваних понять.

Апелюючи до загальної теорії систем, розглядаємо систему-об'єкт як таку, що взаємодіє з "середовищем". Під "середовищем" мається на увазі комплекс наділених певними властивостями елементів, котрі "попри те, що не є частиною досліджуваної системи, здатні впливати на її стан" [749, с. 53].

Опираючись на положення теорії зв'язку К. Шеннона [750], розглядаємо досліджувану систему як дискретний перетворювач, на "вхід" якого надходить послідовність вхідних символів, а на "виході" виходить послідовність вихідних символів.

Трактуючи "середовище" в дусі ідей Г. Хакена, осмислюємо його як інформаційну систему [714, с. 45]. Відповідно, під взаємодією категорії із "середовищем" мається на увазі взаємодія на інформаційному рівні.

"Середовище", з яким взаємодіє категорія-система, розглядаємо з тоталогічних позицій, себто апелюємо до нього як тотальності, під якою мається на увазі "єдність багатоманітності, потенційного і актуального, а разом з цим континуального і дискретного, сутності і явищ, закону і хаосу, необхідного і випадкового, і всіх інших діалектних парних відношень" [579, с. 130]. У параметрах синергетики це означає, що йдеться про холістський підхід до "середовища" (з акцентацією на ідеї його цілісності)" [628].

Осмилення категорії як системи уможлиблює її переміщення у простір, в якому її вже можна розглядати як осібний об'єкт. Однак, це не означає, що йдеться про існування категорії незалежно від свідомості мислячого суб'єкта. Для того, щоб враховувати, що категорія водночас є і формою мислення, і виведеною за межі мислення системою, яка має і структуру, і свій комплекс внутрішньосистемних елементів, осмилюємо її крізь призму поліонтичної парадигми, котра означає, що існує величезна кількість планів буття (реальності), одним з яких є віртуальна реальність. У цьому моменті ґрунтуємося на віртуалістиці. Зокрема, оперуючи такими її поняттями, як "віртуальна реальність" та "інформаційний віртуал" [90], трактуємо категорію як систему, що функціонує у віртуально-інформаційній реальності. Це означає, що, коли ми говоримо про категорію як систему, то маємо на увазі віртуальний об'єкт. При цьому "реальне" розуміється у феноменологічному смислі реальності: реальний предмет є за визначенням предмет можливого звичайного сприйняття [713, с. 67].

За цих обставин простір і час виступають не як "зовнішнє" щодо категорії-системи, не як "арена, на якій відбуваються процеси взаємодії речей", що має місце, коли йдеться про звичайні (механічні) системи. Натомість, поруч із зовнішнім простором-часом вводиться поняття внутрішнього простору-часу системи. В цьому моменті опираємось на синергетичну концепцію академіка В. Стьопіна [628].

Синергетична установка стає для нас вирішальною й при осмиленні становлення категорії та її еволюції. Так, осмилюючи процес становлення категорії, опираємось на тези Г. Хакена щодо самоорганізації, спонтанного утворення високоупорядкованих просторово-часових структур [715, с. 33 – 363], а також на методологічні установки Г. Ніколіса та І. Пригожина, викладені у працях, присвячених явищам самоорганізації у відкритих складних системах [402; 403].

Потрактування еволюції категорії відбувається в дусі ідей Г. Хакена, а саме – з опертям на описані ним процеси впливу інформації на відкриту складну систему та формалізовані науковцем механізми збереження цієї інформації в системі [714, с. 35 – 61].

Осмишлюючи зміни, що відбуваються в категорії як системі, трактованій як "приймач", виходимо з викладу Г. Хакена стосовно того, що черговий сигнал застає "приймач" в іншому вихідному стані, аніж сигнал попередній. Відповідно, йдеться про взаємодію сигналів і їх відносну значимість, котра залежить від сигналів, які прийнято "приймачем" раніше [714, с. 44]. Відтак, "приймач" виступає як такий, що під впливом сигналів змінюється знов і знов. У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможливаються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускнуою здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системи, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможлиблюється розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможливлюються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускною здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системи, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможлиблюється розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможлиблюються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускною здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системи, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможлиблюється розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможлиблюються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускною здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системи, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможлиблюється розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможливлюються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускною здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системи, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможлиблюється розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

У тому числі керуємося установкою Г. Хакена стосовно того, що всі ці висококоординовані, когерентні процеси уможливлюються лише завдяки обміну інформацією, яка передається, приймається, обробляється, перетворюється в нові форми інформації і бере участь в обміні інформацією між різними частинами системи і разом з тим між різними ієрархічними рівнями. Йдеться про інформацію, яка не тільки пов'язується з пропускною здатністю каналу, а й може брати на себе роль чогось на кшталт "середовища", існування якого підтримується окремими частинами системи "середовища", звідки ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно [714, с. 45].

За цих обставин здаємо собі справу, що йдеться про новий тип інформації (пов'язаний з колективними змінними чи параметрами порядку), яку Г. Хакен називає синергетичною інформацією [714, с. 232]. При цьому беремо на озброєння твердження Г. Хакена стосовно того, що навіть у нефізичних системах інформація (в шеннонівському розумінні) є причиною перебігу процесів. Водночас апелюємо й до Хакенового розуміння системи, як такої, що переходить в новий аттрактор, котрий визначається тим сигналом, який надходить [714, с. 38].

Що стосується механізмів відбору категорією цінної інформації, опираємось на поняття динамічної інформації [57]. Йдеться не просто про інформацію, яка на "входах" у систему входить, а на "виходах" виходить, а про "цінну інформацію", себто таку, що запам'ятовується системою [57].

При осмисленні процесів, що відбуваються в категорії як системі, ґрунтуємося на сформульованому Г. Хакеном "розпізнаванні образів", потрактованому як обробка сигналів, котрі надходять в систему. У цьому контексті апелюємо до положення Г. Хакена стосовно того, що за умови належної інтерпретації результатів синергетики уможливлується розгляд виникнення смислу як виникнення нової якості системи чи пак як самозародження смислу [714, с. 44 – 45].

Синергетична позиція жодною мірою не означає відмови від діалектичного підходу. Що стосується останнього, то, по-перше, йдеться про діалектичне розуміння самої проблеми. Маємо на увазі те, що проблема міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" та "покарання", як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі, становить всього лиш один з етапів історичного розвитку магістральної проблеми, пов'язаної з пошуком внутрішньокатегоріальних констант. На цьому тлі стає очевидним, що вирішення проблеми в її актуальному стані є неможливим без урахування особливостей тих її граней, що заявляли про себе як домінуючі в контексті певних історичних обставин.

По-друге, йдеться про діалектичний підхід до самих категорій. Очевидним є те, що, відповідно до запитів сьогодення, категорії "злочин" та "покарання" насамперед потребують розгляду в параметрах вирішення проблем застосування Кримінального кодексу України та перспектив його удосконалення. Однак, те, що потреба швидкого реагування на кризові ситуації, які виникають на тлі сучасних кримінологічних проблем, висуває вимогу підходу до "злочину" та "покарання" передусім як до актуальних категорій кримінального права, не означає, що варто керуватися стратегією

поспішності, яка стаючи прикметою сучасного темпу життя, нерідко призводить до хибних кроків. На наш погляд, ознакою саме такої поспішності було б ігнорування еволюції категорій. Щоправда, розв'язуючи проблему становлення та еволюції категоріальних понять, необхідно пам'ятати, що в цьому ж методологічному руслі доведеться шукати відповідь й на інші (щільно пов'язані з цією проблемою) питання. По-перше, йдеться про уже згадуване питання стосовно того, чи може категорія існувати незалежно від свідомості мислячого суб'єкта; по-друге – про механізм тих змін, що відбуваються в категорії. На нашу думку, уникнути методологічного різнобою при вирішенні окресленого блоку питань можна лише за тієї умови, якщо вдасться до синергетики, а саме – осмислити увесь цей блок (у тому числі й процес становлення і розвитку категорії) в контексті інформаційно-синергетичних ідей Г. Хакена.

Однак, якщо ми розглядатимемо історичний розвиток тієї чи тієї категорії у контексті теорії відображення, себто трактуватимемо його у прив'язці до осмислення категорії як такої, що відображає найбільш загальні ознаки явищ постійно змінюваної об'єктивної дійсності, то це не узгоджуватиметься з синергетичним баченням історичного розвитку категорії, трактованої як система, оскільки під синергетичним кутом зору розвиток категорії пов'язуватиметься не з відображенням, а із взаємообміном із "середовищем" на інформаційному рівні. У цьому випадку йтиметься не про відмову від діалектики, а про апелювання до неї крізь призму синергетики. За цих обставин діалектичний підхід означатиме установку на осмислення становлення категорії як самоорганізації, а її розвитку як саморозвитку складної системи.

Актуальним є діалектичний підхід й при дослідженні інформаційних потоків як системи зафіксованих наукових результатів [251, с. 407], упорядкованої множини інформаційних відомостей [209, с. 53]. Апелюючи до інформаційних потоків як системи зафіксованих на матеріальних носіях

результатів інтелектуальної діяльності, заакцентуємо на таких її внутрішньосистемних елементах, як філософські джерела, літописи, насичені філософським змістом; літературні твори, з яких можна почерпнути "філософськи значущу" (В. Горський) інформацію; правничі джерела, які відображають філософськи значущі смисложиттєві проблеми; документальна, публіцистична та художня кримінографія.

При виборі критеріїв, які дають підстави залучати ті чи ті філософські тексти до орбіти дослідження, керуємося методологічними установками В. Горського, який обґрунтував доцільність звернення не лише до власне філософських праць, а й до тих зон, де здійснюється реальне функціонування філософських ідей у культурі [142, с. 17 – 49]. Йдеться про залучення до аналізу найрізноманітніших текстів, у тому числі й таких, що "аж ніяк не вкладаються в номенклатуру новоєвропейської філософської писемності" [142, с. 41].

Вивчаючи інформаційні потоки, віддаємо належне принципам історизму, об'єктивності, всезагального взаємозв'язку та взаємозалежності. За потреби інтерпретації знаків-символів, апелюємо до герменевтики та вдаємось до семіотичного підходу. Передусім це стосується потрактування міфів, в яких тамуються приховані смисли. До герменевтики звертаємося й при потрактуванні тих середньовічних джерел, в яких осмислення злочину та покарання відбувається на тлі полісмислового тлумачення біблійних текстів, як-от: "історичного" (коли текст розглядається з фактичного боку), "тропологічного" (коли береться до уваги моралізаторський підтекст), "анагогічного" (коли в події розкривається сакраментальна релігійна істина) тощо.

Чималу цінність ідеї герменевтики мають при аналізі світоглядних інтерпретацій "злочину" та "покарання". Маються на увазі світоглядні різночитання не лише з огляду на різницю рівнів світогляду (скажімо, життєво-практичного і теоретичного), історичних типів світогляду

(міфологічного, релігійного, філософського), а й різні світоглядні потрактування в залежності від особливостей епохи. Наприклад, якщо візьмемо певну норму в контексті рецепції римського права, то та її світоглядна інтерпретація, що була здійснена в Середньовіччі, відрізнятиметься від римо-античної. Вийти на детермінанти такої світоглядної переінтерпретації можна лише за допомогою герменевтичного підходу.

Водночас ідеї герменевтики мають цінність й при пошуках відповіді на питання, чому саме та, а не інша інтерпретація приймалася законодавцем як світоглядне обґрунтування – скажімо, при криміналізації певного діяння та похідному обґрунтуванні покарання, чи при інтерпретації вже чинної норми, або її переінтерпретації). Застосовуючи герменевтичний підхід, можна виявити чинники своєрідності кожної з питомих інтерпретацій, а також причин інтерпретаційного зсуву (появи інтерпретаційних надбудов і т.ін.).

У процесі дослідження цих питань вдаємось також до компаративістського підходу, який базується на компараториці, що охоплює такі методи, як порівняльний, співставлення, протиставлення, паралельних співставлень.

Досліджуючи об'єктивацію філософських ідей у законодавчому праві, вдаємось до дискурсу, трактованому як такий, що "належить до набору норм, переваг і сподівань, що пов'язують мову з контекстом ...", як текст "у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. факторами; текст, взятий у подієвому аспекті; мовлення, яке розглядається як цілеспрямована соціальна дія... мовлення – "занурене в життя" [510, с. 20].

У підсумку наголосимо, що для розв'язання проблеми сформовано такі риштування, які б, не перешкоджаючи свободі дослідницького маневру, не дозволили б зісковзнути у безмір методологічного "хаосу" та уможливили

послідовне виконання завдань, підпорядкованих розв'язанню наукової задачі, яка має міждисциплінарний характер.

Що стосується послідовності вирішення наукової задачі, то насамперед апелюватимемо до інформаційних потоків як таких, що являють собою систему зафіксованих наукових результатів [251, с. 407], упорядковану множину інформаційних відомостей [209, с. 53]. Йдеться про системний аналіз, по-перше, архетипної підсистеми інформаційних потоків (зокрема системи міфів, у яких закодована інформація щодо архетипів "злочину" та "покарання"), по-друге, філософської підсистеми інформаційних потоків (філософських джерел; літописів, насичених філософським змістом), по-третє, правничої підсистеми інформаційних потоків (законодавчих джерел, філософсько-правничих, а також праць у галузі науки кримінального права), по-четверте, виразотворчої підсистеми інформаційних потоків (художньої кримінографії та літературних творів, з яких можна почерпнути значущу значущу для філософії права інформацію інформацію).

Інформаційні потоки розглядатимемо як систему. Однак, ця система вже виступатиме не як об'єкт, а як інструмент, використовуваний для вирішення проблем, пов'язаних із системою-об'єктом. У цьому випадку, оперуючи поняттям "інформація", опиратимемося не на шеннонівське трактування останньої як величини, зворотньої невизначеності чи ентропії, а на інформацію як одне з найбільш загальних понять науки, що позначає певні відомості, сукупність деяких знань тощо [308, с. 408].

Якщо, вдаючись до герменевтичного підходу та здійснюючи системний аналіз внутрішньосистемних елементів інформаційних потоків, зможемо виокремити інформаційні "вузли", то застосуємо метод моделювання за допомогою "чорних скринь" (себто розмістимо невідомі внутрішньосистемні елементи категорій у "скринях", що фігуруватимуть як формальне позначення об'єму, вміст якого невідомий) і, опираючись на теорію зв'язку, з

метою виявлення інваріантів, здійснимо спробу проникнути у змодельований простір.

Висновок до другого розділу. Сповідуючи методологічний плюралізм, ми, тим не менш, дотримуємося субординованості, яка за своїм характером зумовлена потребою розв'язання проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання", як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі. З огляду на міждисциплінарний характер цільової задачі, пріоритет у процесі розв'язання проблеми надається методології системного аналізу, з опертям на загальну теорію систем та принципи синергетики. Окреслена наукова задача, як така, що належить до кола питань, породжених постнекласичними запитамі, потребує інноваційного вирішення. Авторська інновація полягає у тому, що вперше категорії розглядаються як абстрактні інформаційні системи, себто такі, що взаємодіють із "середовищем" на інформаційному рівні. Виявлення пошукуваної інтегральної площини здійснюється шляхом віднайдення інваріанту системи-об'єкту. Вихідною точкою для проникнення у "тіло" досліджуваної системи слугує виокремлення інформаційних "вузлів" за результатами аналізу інформаційних потоків як упорядкованої множини інформаційних відомостей, що досліджуються в контексті об'єктивного процесу розвитку філософії права в історії людства, з урахуванням етапів розгортання цього процесу на тлі історичного поступу різноманітних складових людської культури.

РОЗДІЛ 3. АРХЕТИПИ ЗЛОЧИНУ ТА ПОКАРАННЯ

Цільова задача, яка зводиться до міждисциплінарної кореляції категорій "злочин" і "покарання" як таких, що здатні функціонувати у полінауковому просторі, передбачає виявлення такої інтегральної площини, котру при зверненні до цих категорій можна було б потрактувати як спільну для правників і представників тих неюридичних спеціальностей, котрі так чи інакше торкаються проблематики злочину та покарання. Для цього необхідно виконати низку завдань, з-посеред яких чільне місце посідає зчитування інформації з інформаційних потоків як упорядкованої множини інформаційних відомостей.

У зв'язку з цим передусім необхідно опрацювати міфологічну підсистему інформаційних потоків як таку, що містить відомості про архетипний ресурс. Очевидним є те, що без архетипної складової неможливо створити повноцінну модель на предмет виявлення інформаційних вузлів для подальшого зчитування інформації з категорій як інформаційних систем.

У науковій літературі архетипи були об'єктом вивчення психологів, філософів, етнологів, культурологів, істориків, політологів. Зокрема, К. Юнг [571] та Е. Едайнгер [587] досліджували архетипи, що лежать в основі міфів, сновидінь тощо; М. Еліаде виділяв "небесні архетипи" територій, храмів, міст, "світської" діяльності, ритуалів [762, с. 32 – 55]; С. Кримський, досліджуючи архетипи української ментальності, розглядав символіко-тематичний ряд архетипів "земля-небо", "дім-поле-храм" й виявляв спорідненість національних архетипів та універсальї світової культури [288].

В контексті символічної культурології права архетипної площини торкався В. Бачинін [25, с. 24 – 32]. Осмислювались також архетипи життєустрою, соціального життя [184; 187; 238], влади людини над

природою [45] тощо. Натомість, архетипи "злочину" та "покарання" не потрапляли у коло зацікавлення науковців. Наше завдання полягатиме у декодуванні цих архетипів шляхом зчитування інформації з міфологічних знаків-символів.

У цьому контексті дороговказом слугуватимуть міркування Ф. Шеллінга стосовно того, що міфологічні уявлення, будучи породжені незалежним від мислення і волі, неосяжним та незрозумілим процесом, сприймаються свідомістю як недвозначна і невідступна реальність. Народи та індивіди не спроможні уникнути цих уявлень, увібрати їх у себе чи не увібрати, оскільки вони *приходять* до них не ззовні, вони – в них, хоча ніхто не усвідомлює, *як* вони опинилися тут, оскільки вони приходять із надр самої свідомості, що їй вимальовуються з необхідністю, яка не припускає сумніву стосовно своєї істинності [748, с. 323].

У методологічній площині специфіка постановки завдання спонукає звернутись до культурологічного підходу, як такого, що, маючи у своїй основі принцип інтегративності, уможлиблює дослідження міфологічних символів на тлі багатоаспектного діалогу філософії, історії, психології та релігієзнавства.

Культурологічний підхід виправдовує себе й з огляду на те, що інформацію доведеться зчитувати не лише з джерел античної літератури, а й з дотичних етнологічних та історичних матеріалів, інформативність яких проявляється лише за умови врахування специфіки історико-культурологічних епох.

Зважаючи на потребу декодування знаків-символів як таких, що зберігають та передають інформацію, вдаємось до семіотичного підходу, а також звернемося до принципів герменевтики, що сприятиме інтерпретації символів як внутрішньосистемних елементів міфологічної знакової системи. Вказані прийоми та засоби скеровані на виявлення у міфопросторі такої філософськи значущої інформації, якою б надалі можна було оперувати при

дослідженні категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем.

3.1. Світоглядний підтекст "злочину" та "покарання" у міфології доби архаїки

Міфологічні знаки-символи розглядатимемо з урахуванням особливостей певних періодів загального розвитку давньогрецької міфології. Відповідно, насамперед звернемося до міфологічної архаїки, в основі якої лежав культ Землі.

У міфах доби матриархату Земля фігурує як одухотворена матір людини і загалом усіх живих істот. У цьому контексті злочин постає як акт, здатний призвести до втрати Землею родючості, а відтак – до голодомору й загибелі спільноти людей [191, с. 267].

За цих обставин злочин сприймається як дія, що містить у собі світоглядний підтекст суспільної небезпечності, яка виводиться з уявлень стосовно того, що скоювані людьми злочини здатні призвести до втрати Землею вегетативної сили, а відтак спричинитися до загибелі людства.

Рудименти таких уявлень зустрічаємо у пізнішій, "олімпійській" міфології, а далі – в античній драмі, поезії та історичній літературі. Наприклад, в трагедії Софокла "Цар Едіп" логічний наголос здійснювався на тому, буцімто у фіванців розпочався мор, оскільки на території міста перебував злочинець. Мешканці були переконані в тому, що це може спричинитися до загибелі населення усієї країни [615, с. 32].

Як свідчення віри у небезпечність злочинця для держави можна навести відомий з історії факт очищувальних ритуалів Епіменіда, якого прикликали в Афіни через те, що вважали, що місту загрожує спустошення, оскільки на його території перебувають люди, які вчинили низку злочинів [83, 97 – 98]. Доречно згадати й оповіді про Фреатто, в яких йдеться про те, що злочинець, виступаючи на свій захист, перебував на кораблі, щоб не

осквернити землю і тим самим не спричинити до її безпліддя, а, відповідно, й загибелі громадян [170, с. 188]. Своєрідне потрактування ця тема знайшла у Солона, який стверджував, що внаслідок злочинів окремих людей, все місто наражається на невиліковну хворобу і потрапляє у рабство [654, с. 221].

З цього приводу згадаємо й Гесіода, який наголошував на тому, що перебування у місті злочинця здатне спричинитися до голоду, чуми, безпліддя жінок, і зрештою – знищення народу [124, с. 149]. У Плутарха знаходимо оповідь про кривавий дощ, мор та голод, від яких, буцімто, постраждав Рим через те, що на його теренах перебували злочинці, котрі вбили лавренських послів [538, с. 60 – 61].

Закономірно, що з переходом від матріархату до патріархату зазначений світоглядний підтекст видозмінився. Так, у міфі про оскоплення Урана наслідки злочину вже не прив'язані до хтонічних уявлень. Натомість, вчинений Кроносом злочин призводить до появи богів, які шкодять людям. Так, у відповідь на злочин Крона, богиня Нікта породжує сонм божеств: Таната – Смерть, Апату – Обман, Еріду – Розбрат, жахливий Сон. Саме відтоді, як стверджується у міфі, світ стає осередком страху, ненависті та підступу [629, с. 18]. Це означає, що суспільна небезпечність злочину вже виводиться не з хтонізму, а з уявлень стосовно небезпечності першозлочину для усього людства.

У цій ситуації хтонізм хіба що рудиментарно нагадує про себе тим, що Земля, на яку потрапила кров Урана, породжує Еріній – потворних закривавлених жінок, функція яких полягає у тому, аби переслідувати людей, котрі чинять злочини проти землі та родинного права (що, скажімо, знайшло своє втілення в Есхіловій "Орестеї") [765].

Отже, в міфологічній архаїці злочин виступає як вчинок, небезпечний для усієї спільноти людей. У міфах матріархату (а, відповідно, і в тих рудиментах, що так чи інакше проявлялись у більш пізній античній культурі) суспільна небезпечність злочину пов'язана з хтонічними уявленнями, згідно

з якими земля від дотику вбивці стає неплодною, що, буцімто, спричиняється до голодомору, а відтак і масової загибелі людей. Натомість, в добу патріархату суспільна небезпечність виводиться з першозлочину, який призвів до появи сонму божеств, націлених на знищення людства.

3.2.Злочин та покарання у контексті реактуалізації архетипічного космогонічного акту

Звертаючись до наступного етапу – героїчної (класичної) міфології, насамперед зосередимось на одному з провідних міфоциклів, а саме – на тому, котрий охоплює життєпис Геракла. Однак, заакцентуємо не на подвигах останнього, як це зазвичай робиться, а на його злочинах, про які поцінювачі міфології настільки делікатно уникають говорити, начебто йдеться ні про що інше, як про якесь "міфологічне непорозуміння".

Тим часом, злочини Геракла аж ніяк не є чимось випадковим, а всього лиш логічним продовженням культурницької колізії, вираженої у темі конфлікту в його міфологічній іпостасі, тобто конфлікту сутностей, що має позаіндивідуальну й позачасову форму. Недарма такі видатні дослідники античних міфів, як О. Лосєв та А. Таго-Годі однаковою мірою наголошували як на подвигах, так і на злочинах Геракла [323 с. 249]. Наприклад, ще хлопчиком Геракл ненароком убив свого вчителя Ліна. Випадково він поцілів кентавра Фола. Від його ж руки загинув на бенкеті родич царя Ойнея. У нападі безумства Геракл кинув у вогонь трьох власних дітей і двох небожів. Внаслідок потьмарення розуму убив свого гостя Іфіта.

За вбивство дітей (навіть попри те, що воно було вчинене у нападі безумства) Геракл зазнав суворого покарання. Воно полягало у тому, що син Зевса протягом 8-ми років повинен був виконати 12 доручень Еврисфея.

Аналізуючи цей міф з метою декодування архетипів, вдамося до семіотичного підходу, а відтак наголосимо, що "12" – це зодіакальна

містична цифра, котра означала сукупність сузір'їв, за якими відбувається видимий річний рух Сонця та символізувала досконалість світової упорядкованості [336, с. 83].

Що стосується цифри "8", то у давніх греків вона пов'язувалась з восьмирічним періодом (так званим, "великим роком"), який лежав в основі грецького календаря і вважався світовим циклом відродження, символом всезагального відновлення [654, с. 116, 121 – 122]. Вісімка символізувала небесну гармонію, узгодженість, справедливість, що, зокрема, відобразилось у піфагорійців, які іменували це число Справедливістю. Пізніше Макробій писав про цю цифру як таку, що "раніше всіх інших чисел розкладається на числа однаково парні, тобто на дві четвірки, й ці останні, в свою чергу, теж розкладаються на однаково парні числа, тобто на подвоєну двійку. Поєднуються вони між собою також в одній і тій самій якості: двічі по двічі по два. Отже, оскільки саме це парне число породжене рівністю й розклад його в рівності здійснюється аж до монади, яка стосовно себе не припускає раціонального арифметичного ділення, то за цілковитих підстав, внаслідок рівного ділення без залишку, воно дістало ім'я Справедливості" [336, с. 27].

За наступний злочин (вбивство Іфіта) Геракла було покарано трьома роками рабства. У цьому випадку вже фігурує інша цифра – ("3"), однак і вона співвідноситься зі структуризацією – не лише як така, що символізує структурну єдність Всесвіту на основі ідеї троїстості, але й як ознака стійкості (зв'язаності) структури – адже "міцною скріпою поєднуються між собою ті члени, між якими третій член забезпечує міцність їхнього зв'язку, що передусім стосується числа три, оскільки між двома крайніми воно містить середній член" [336, с. 30].

З огляду на те, що в міфах ніколи не застосовувалися довільні знаки (тобто мова математичних символів, які фігурували в сюжетах, слугувала потребам витлумачення божественних істин), очевидним стає, що "8", "12" і "3" несуть саме те смислове навантаження, що відповідає їх символіці,

співвіднесеної зі структурованістю макрокосму. Іншими словами, покарання Геракла так чи інакше прив'язується саме до тих цифр, які уособлюють світову упорядкованість.

Оскільки, за міфологією, числа, що пов'язувались з конфігурацією макрокосму, не лише характеризували останній як систему, а й слугували ознакою введення того чи іншого об'єкта у цю систему, маємо підстави стверджувати, що в сюжетній лінії, де йдеться про покарання Геракла, цифри "8", "12" і "3" є "знаком" того, що відбувається процес введення Геракла у структуровану площину.

Якщо існує потреба такого введення (у структуровану площину), то це означає, що Геракл перебуває поза цією площиною, а такою (в параметрах міфологічної опозиційної бінарності) може бути лише площина хаосу.

Те, що Геракл (в іпостасі злочинця) перебуває у площині хаосу, куди його, властиво, "перемістив" злочин, означає, що й сам злочин є родом з цієї площини, а це дає підстави говорити про те, що в основі його метафізичного підтексту лежить таке поняття, як "хаос".

Попри те, що хаос, передуючи порядку, репродукує і генерує необхідні для нього форми, він є в опозиції до упорядкованості, а, отже, містить у собі потенцію косморуїнації, тобто становить небезпеку для космосу. Закономірно, що злочин, якщо в основі його метафізичного підтексту лежить хаос, також становитиме загрозу для космосу, тобто фігуруватиме як макрокосмічнонебезпечна дія.

Для міфологічного світогляду характерна цілісність макро- і мікркосму. Суспільство виступає як інтегральна частина цієї структури [576, с. 63]. За цих обставин космонебезпечність фігуруватиме як архетип суспільної небезпечності.

Отже, герменевничний підхід до аналізованого міфологічного сюжету вивів нас на можливість розгляду злочину в контексті площини хаосу, а відтак – стратегії руйнування в параметрах макрокосму, що уможливило

шляхом проєціювання злочину як макрокосмічно небезпечної дії, у соціальну паралель, співвіднести його (під знаком того ж таки руйнування, однак у соціальних параметрах) із суспільно небезпечною дією.

Вище ми розглядали символіку покарання Геракла, відштовхуючись від терміну його відбуття (у першому випадку – вісім років, у другому – три роки). Однак, варто приділити увагу й метафізичному змісту самої суті покарання.

Нагадаємо, що Геракл, відбуваючи покарання за вбивство Іфіта, змушений був прясти, що позірно виглядає як прагнення Омфали його принизити [292, с. 168]. Однак, на нашу думку, цей епізод мав світоглядний підтекст, а відтак і трактувати його необхідно насамперед відштовхуючись від глибинної міфологічної символіки, тобто аналізуючи як дію не предметного, а трансцендентного статусу.

У тому, що Геракл повинен був прясти, ми вбачаємо його введення у здійснення космогонічного акту, за своїм змістом похідного від символіки веретена, яке в міфологічній знаковості співвідноситься з “віссю світу” [193, с. 125 – 126; 323, с. 219]. Цей образ пізніше розгортатиметься у працях Платона. Скажімо, в його "Законах" [533, с. 645], у творах "Політик" [536, с. 733], "Тімей" [537, с. 473] йтиметься про кругообертання космічної сфери навколо осі, а в "Державі" наводитиметься міф, у якому Ер, який неушкодженим повернувся з потойбічного світу, розповідатиме, що бачив космічне веретено богині Ананкі, котра спонукає все існуюче до колових рухів. Це – веретено Нecessity, котре описується як таке, що подібне до земних веретен, з тією лише різницею, що утворене з восьми вкладених один в одного валів, які зверху мають вигляд кругів, розміщених на спільній осі [534, с. 449 – 450; 459, с. 644 – 645]:

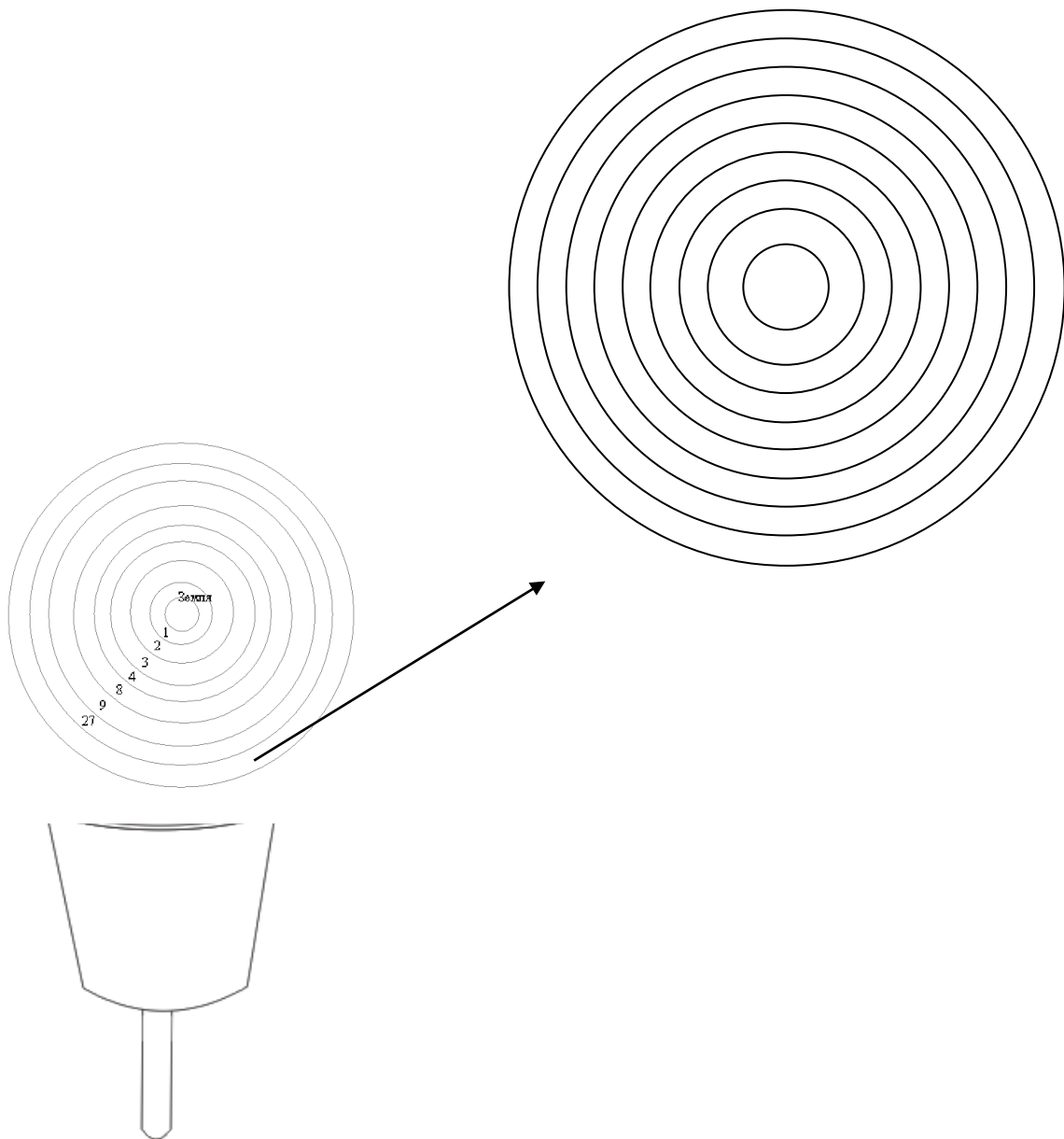

Рис. 3.3. Космічне веретено – уособлення небесних сфер.

З оповіді Ера довідуємося про кольори вищезгадуваних кругів, співвідношення їх площ, характер обертання кожного блоку тощо [534, с. 449]. Зокрема, йдеться про те, що вісь веретена – це символ світової осі, а устрій самого веретена – модель світу, що відповідає сферичному устрою космосу, а саме – семи планетарним сферам разом зі сферою нерухомих зірок.

На основі цих даних І.Д. Рожанський співвідносить вали (блоки) зі

сферами, з якими зв'язані небесні світила. Зокрема, він зазначає, що порядок планет (які поіменно не називаються), відповідає порядку, котрий пізніше став загальноновизнаним (за винятком того, що Венера розміщується Платоном ближче до Землі, ніж Меркурій) [574, с. 252].

На нашу думку, в міфі про покарання Геракла йдеться, властиво, про те веретено, що несе у собі світоглядний підтекст Небесного веретена. У цьому разі покарання, яке полягало у тому, що Геракл повинен був прясти, має світоглядне значення здійснення (за допомогою веретена, яке уособлює світову вісь) кругових рухів, котрі, як відомо, вважалися найдосконалішими і трактувалися як такі, що лежать в основі космотворення. А це означає, що йдеться не просто про покарання фізичного чи психологічного формату, а насамперед – про введення в акт космогонічного значення.

Якщо взяти до уваги, що сам устрій веретена – це модель восьмисферного устрою космосу, то очевидним стає й акцентування на вісімці – числі, котре, як уже зазначалося вище, виражає небесну гармонію, узгодженість, справедливість.

На наш погляд, прядіння, яким змушений був займатися Геракл, тримаючи в руках веретено, як символ світової осі та восьмисферності устрою космосу (як втілення справедливості) – це процес, що співвідноситься з космічним кругообертанням. Однак, це не просто дія, що вписується у циклічну змінюваність Всесвіту, а акт, котрий є імітацією божественних кругових чи пак космотворчих рухів, скерованих на відновну структурування деструктурованого злочином космосу в контексті міфологічних уявлень щодо оборотності циклічного часу, в параметрах якого, задаючи початкові умови, можна випустити з вихідної точки траєкторію назад у часі. Властиво, мається на увазі акт, який є одним із проявів того, що М. Шлемкевич називав повторенням "структурних правильностей" [756, с. 42].

І хоча йдеться про дію, яка не здатна бути самотійною реальністю

світу, а скоріш є перцепцією духу, вірніше – такою, що постає перед нашим поглядом через інтелектуальне споглядання естетичного акту уяви, вона виразно позиціонується як антитеза такому дестабілізувальному акту, як злочин. Більш того, вона "знімає" злочин – тією силою, що виростає зі зв'язку енергії дії з енергіями священних символів, апелювання до яких і дозволяє нам, звертаючись до міфу, оперувати терміном "космос" у його співвіднесенні зі "світом", "всесвітом", попри те, що процес переносу цього терміну на Всесвіт відбувся вже у деміфологізованому філософському просторі.

Таким чином, покарання Геракла ми трактуємо як введення останнього в космогонічну площину, в якій імітація космообертання націлена на налагодження правильних кругових рухів небесного своду, що, калькуючись у соціальну паралель, співвідноситься з намаганням упорядкувати соціокосм. Адже йдеться про простір, в якому, за висловом Грасіана, "одна-єдина людина здатна призвести до безладу тисячу світів" [146], а тінь злочину падає на все людство, навіть, якщо цей злочин скоєно лише одним його представником.

В окресленій ситуації Геракл, як такий, що проданий у рабство, характеризується заданістю, однак, по суті, він виступає рабом не окремої людини, а всезагального світопорядку. Відтак, уособлюючи значеннєві зв'язки не лише між мікро- і макрокосмом, а й між фізичним та метафізичним світом, Геракл, виражає ідею "духовного повторення", себто фактично займається відтворенням космічного першообразу.

Зауважимо, що, відбуваючи покарання, Геракл змушений був не лише прясти, а й ткати. На наш погляд, ткацтво, що ним займався Геракл, означає не побутову дію, а космогонічний акт, смисл якого пов'язаний із символікою "снування", що в міфологічній знаковості означає "нове заснування", тобто космічне відновлення. Розгортання цього архетипу простежується у Платона, Гесіода, у яких ткацтво співвідноситься з творенням, структуризацією [124,

с. 143; 536, с. 743, 779]. Якщо розглядати Творення з позицій Л. Фейербаха, тобто – як акт смиренності [686, с. 442], то здійснюване Гераклом поновлююче космотворення стає водночас і актом смиренності покаранню як передумови відтворення гармонії.

Отже, як ми показали вище, суттю покарань Геракла (які полягали у тому, що він повинен був прясти і ткати) було його "введення" в акт космогонічного рівня, а саме – такий акт, що скеровувався на структурування макрокосму.

Геракл, відбуваючи своє покарання як суб'єкт деструктивності, стає водночас і суб'єктом структурування і, таким чином, на фоні примату цілісної картини світу над його окремими одиничними проявами, природно вписується у ним же відновлювану структуру космопорядку. Його покарання, як світоглядно значимий елемент, призводить до відновлення упорядкованості – коли справедливість виступає, за висловом Прокла [180, с. 442], як уклад, що призводить до гармонії й миру.

Очевидним є те, що йдеться про таке явище, як прагнення до збереження рівноваги між двома антагоністичними силами – злом, яке асоціюється з хаосом, та добром, що співвідноситься з порядком. Лишень специфіка ситуації полягає в тому, що засобом налагодження гармонії, а відтак і врівноваження енергії творення та руйнування виступає покарання.

У зв'язку з цим розкривається ще один важливий аспект, а саме – хоча покарання в суб'єктивному сприйнятті Геракла розцінюється як "зло" (принаймні, як дія для нього небажана), в об'єктивному розумінні воно виступає "добрим", оскільки в міфологічному форматі трактується як засіб стабілізації макрокосму.

На наш погляд, і міфологізований Гераклів злочин, і відповідне покарання фігурують як такі, що обумовлені взаємодією мікро- та макрокосмосу, нерозривним зв'язком людини як мікрокопії Всесвіту, із самим Всесвітом. Йдеться про давнє міфологічне уявлення щодо повторення

людської душі і людського єства у масштабах Всесвіту, що пізніше, у деміфологізованому вигляді, постало у піфагорійців, Платона, Демокріта та багатьох інших філософів.

У цьому контексті злочин виявляє себе як засіб руйнування і макро-, і мікрокосму, а покарання – як відновна структуризація, в тому числі і внутрішнього світу провинника.

Таким чином, покарання, будучи засобом відновлення упорядкованості макрокосму, приводить до ладу й мікрокосм, повертаючи порядок і злагодженість, тобто здійснюючи те, що Платон називав поверненням до "законності", "закону", "справедливості" [528, с. 336]. У цьому контексті злочин та покарання фігурують як акти космогонічної насиченості, що надає злочину ознак катастрофічної космодеструктивності, а покаранню – функцій стабілізуючої значимості.

Отже, апелюючи до гераклового міфоциклу, нами була насамперед проаналізована цифрова символіка, що стосувалася тієї кількості років, протягом яких Геракл повинен був відбувати покарання. Термін покарання (у першому випадку – вісім років, у другому – три) проінтерпретували як міфозасіб введення Геракла у структуровану площину.

Наступний крок полягав у здійсненні аналізу самої суті покарання, відбуваючи яке Геракл змушений був прясти і ткати. Розкривши міфосимволіку прядіння й ткацтва як актів космогонічного значення, тобто як явищ не предметного, а трансцендентального статусу, ми показали, що суть згаданого покарання полягала у "введенні" Геракла в космогонічний акт, скерований на відновну структуризацію макрокосму.

Подальший хід думок полягав у наступному: якщо Геракла було введено в космогонічний акт, це означає, що існувала необхідність відновної структуризації макрокосму. У свою чергу, потреба такої структуризації свідчить про те, що попередньо мала місце деструктуризація. З огляду на те, що засобом структуризації виступає покарання, то фактором

деструктуризації мав би бути злочин. Оскільки йдеться про деструктуризацію макрокосму, то у цьому контексті злочин набуває ознак макрокосмічно небезпечної дії, що при калькуванні у соціальну площину прочитується як "суспільно небезпечна дія".

Отже, відштовхуючись від розсіяних точок (у першому випадку – від терміну відбування покарання, у другому – від характеру покарання), ми опинилися в одному і тому ж самому пункті, що його насмілимося назвати пунктом призначення. Тобто, розпочинаючи свій шлях з неоднорідних плацдармів, простуючи з двох чи не протилежних сторін, відштовхуючись від значеннєво різних символів, ми потрапили в точку перетину, якою виявилось таке поняття, як "суспільно небезпечна дія".

Втім, нами було дещо перебільшено, коли наголошувалося на абсолютній різнорідності плацдармів, від яких довелося відштовхуватись. Точка дотику все-таки існувала, і нею було ніщо інакше, як опертя на дихотомію хаос/упорядкованість, що дало можливість відштовхнутись від космогонії як такої, що співвідноситься не лише з трансформацією хаосу в упорядкованість, а й з перетворенням доправової стихії у правову гармонію.

У кінцевому підсумку зазначимо, що у провідному міфоциклі героїчної міфології "злочин" тамує в собі метафізичний зміст "косморуйнування", що при проєціюванні у соціальну площину дає підстави до співвіднесення злочину (як макрокосмічно небезпечного вчинку) з дією, небезпечною для суспільства. Доходимо висновку, що у геракловому міфоциклі заковано інформацію щодо злочину як суспільно небезпечного діяння, яке має своїм світоглядним підтекстом космонебезпечність. Своєю чергою, "покарання" фігурує як засіб структуризації макро- та мікркосму.

3.3. Проблема злочину та покарання крізь призму родових констант

Наприкінці класичного олімпійського періоду, в епоху занепаду "героїчної міфології", на аванцену виходять міфи, в яких акцент здійснюється на покараннях, що передаються за родовим каналом. Зокрема, йдеться про перенесення покарання на нащадків, як-от: покарання, що його зазнали сини Спертія та Куліса, поразка та знищення Ксерокса, смертельний двобій Етеокла і Полініка, загибель Аякса, Креонта, смерть Агамемнона, Егісфа і Клітеместри тощо.

Осібнo можна виокремити прокляття, які тяжіють над родом Танталідів (Тантал, Пелопс, Атрей, Фіест, Агамемнон, Егісф, Орест). Так, за злочин Тантала покарання впало на рід Пелопса – сина Тантала. Пелопс обманув візника Міртіла, і потрапив під прокляття Міртіла, в результаті чого сини Пелопса Атрей і Фіест почали ворогувати. Атрей внаслідок непорозуміння вбиває власного сина, надісланого Фіестом. За це він пригощає Фіеста засмаженим м'ясом дітей Фіеста. Свою дружину Аеропу, яка сприяла інтригам Фіеста, він кидає у море і посилає сина Фіеста до батька, щоб його вбити. Однак син Фіеста вбиває Атрея. Один із синів Атрея – Агамемнон гине від руки своєї дружини – Клітеместри і свого двоюрідного брата Егісфа. Його вбиває Орест, за що його переслідують Еринії і т.д. і т.п. [323, с. 236].

Покарання, які призводять до загибелі роду, стосуються й Кадмидів (дітей та онуків Кадма – Іно, Агави, Пенфея, Актеона), Алкмеонідів, Лабдакідів (Едип і його сини). Наприклад, злочин ліванського царя Лая став причиною низки покарань його нащадків. Так, сам Лай загинув від руки власного сина Едіпа. Едип одружився зі своєю матір'ю Йокастою, не знаючи, що вона його мати. Йокаста, дізнавшись, що Едип її син, закінчує життя самогубством. Едип випалює собі очі. Рідний син виганяє Едіпа із Фів.

Едіпові сини Етеокл і Полінік гинуть у битві, пішовши врукопаш один на одного. Син Етеокла Лаодамант гине від прибічників батькового брата Полініка, що напали на Фіви, а син Полініка Ферсандр гине перед Троянською війною від Телефа і Мізії. У цьому контексті показовим є й сюжет, коли Крез, переможений Кіром, дорікав Дельфійському оракулу за те, що божество схилило його своїми порадами до війни з персами, на що Піфія відповіла, що, за велінням долі, в п'ятому поколінні здійснилася помста за злочин предка Креза – Гігеса, який вбив царя Кандавла і без жодних на те прав став володарем у його царстві.

Отже, специфіка потрактування злочину та покарання у міфах епохи занепаду "героїчної міфології" полягає у тому, що в кінцевому результаті злочин трактується як такий, що призводить до загибелі усього роду.

3.4. "Злочин" та "покарання" у контексті проблематики антиномії"

Звертаючись до злочину та покарання у міфології доби формування давньогрецької демократичної полісної системи чи то періоду, так званого, самозаперечення міфології, зосередимося на міфологемі викрадення вогню, яка ніколи не полишала культурологічну пам'ять, даючи поштовх до все нових інтерпретацій. Передусім маємо на увазі міф про Прометея.

У Платона Прометей фігурує як герой, що врятував людський рід від загибелі [530, с. 203]. У Овідія Прометей виступає як такий, що навчив людей "дивитись у небо" [505, с. 16 – 17]. Латинський міфограф Фульгенцій називає вогонь Прометея божественно одухотвореною душею. Августин вбачає у вогні Прометея символ мудрості й науки. Боккачо, а потім і Кальдерон трактують Прометеїв вогонь як перенесену з небес мудрість, що одухотворює людину, а самого Прометея – як символ науки і мудрості [321, с. 214 – 218].

У Гете (драма "Прометей"), Гердера (драма "Звільнений Прометей"), А. Шлегеля (поема "Прометей"), Т. Шевченка (поема "Кавказ"), Лесі Українки (поезія "Ніобея", поема "В катакомбах") Прометей виступає як символ нескореності та людяності.

Символісти у викраденні та передачі людям вогню вбачали символ перетворення сліпого хаосу речей на розчленований і, водночас, єдиний Космос [115, с. 45]. У "Таємній доктрині" Єлени Блаватської подається чимало джерел, де "крадій вогню" трактується в контексті езотеричних значень, у співвіднесенні із сімома Небесними Вогнями та "одухотвореним і божественним Прамантхою" [42, с. 604, 608 – 613]. Чимало уваги сюжету викрадення вогню приділив Фрейд, котрий, як наголошував Г. Башляр, сподівався, що зможе проникнути у таємницю, поєднавши міф про Прометея, викрадача вогню, з міфом про Геракла, переможця Лернейської гідри [28, с. 90].

Втім, попри існування величезної кількості тлумачень, на яких ми більш детально зупинялися в одній зі своїх праць [348, с. 55 – 71], цей міф так і залишився загадкою. Навіть О. Лосєв, об'ємно аналізуючи трактування задіяної у міфі символіки, дійшов висновку, що вона так і залишилася завуальованою, а відтак потребує нових підходів [321, с. 196].

У цьому контексті нас передусім цікавлять критерії, згідно з якими Зевс зарахував вчинок Прометея до розряду злочинних. Адже, навряд чи Прометей міг бути так суворо покараний винятково за свою цивілізаторську місію у розумінні забезпечення людей вогнем. На користь цього сумніву говорить те, що міфологічне ставлення "світу богів" до "світу людей" аж ніяк не формувалося на негації, яка б скеровувалася на підрив життєдіяльності останніх. Не дивно, що Фрейд, як влучно зауважив Г. Башляр, так і не зміг зрозуміти, чому це культурне досягнення профігурувало, як злочин, що потребує кари [28, с. 90]. Навіть, якщо взяти до уваги, що Зевс, як про те йшлося у Овідія [505, с. 20] чи Есхіла [766, с. 241], подеколи мав на меті

знищення людського роду, все-одно неможливо заперечити, що цей законодавець досить поблажливо ставився до цивілізування людства – принаймні (як засвідчують міфи) протягом кількох сотень років він вельми спокійно спостерігав, як Прометей навчав людей ковальству, гончарству, лічництву, суднобудівництву тощо.

Очевидно, в аналізованому сюжеті йдеться не про викрадення вогню винятково з метою його практичного застосування. Адже, якби Прометей намагався допомогти людям лише в утилітарному розумінні, то міг би, без жодних для себе ускладнень, взяти вогонь у свого приятеля – коваля Гефеста. Однак, він цього не зробив. Натомість, задля заволодіння вогнем, пробрався до Зевсового огнища, а це означає, що йому потрібен був не звичайний вогонь, а божественний – саме той, що вважався Гестією (вогнищем) Всесвіту, зв'язком і мірою природи [315, с. 271]. Інший вогонь (яким, скажімо, користувався Гефест) не міг задовольнити Прометея, оскільки, як казав Демокрит, "те, що не Зевсове, не тамує чистого сіяння небесного" [693, с. 155].

У зв'язку з цим вважаємо, що йдеться про викрадення вогню, властиво, як священної субстанції, частки Небесного вогню – уособлення світової гармонії, а відтак і досконалої справедливості та, відповідно, ідеального небесного права. Якщо ж іще зважити на те, що Прометей був сином богині правосуддя Феміди, то не залишається жодних сумнівів, що йдеться не просто про викрадення вогню як цивілізаторської ознаки, а про закодовану у міфі важливу подію сакрального-правового значення.

Якщо врахувати, що символіка переміщення субстанції Божого права з небесної сфери у земну в кінцевому результаті означає ніщо інше, як сакралізацію позитивного права, то, зважаючи як на логіку міфотворчості, так і на внутрішню логіку міфу, вчинок Прометея можна розцінити як акт, вигідний представникам не лише профанної території (себто людям), а й сакральної площини – богам.

Чому ж у такому випадку йдеться про злочин, і за якими, властиво, критеріями відбувається "міфокриміналізація" цього діяння? Адже, здавалось би, все відбулося найкращим чином: "зведене" на землю (в образі божественного вогню) Боже право інтегрувалося у земне буття, засвідчуючи сакральний характер права.

На цьому тлі очевидним стає, що вчинок Прометея був зарахований до розряду злочинних не через те, що полягав у передачі людям вогню, а у зв'язку з тим, що являв собою порушення Божого права. Саме у цій символіці, на наш погляд, й заковано архетип злочину як протиправного вчинку.

Не слід залишати поза увагою й те, що у відповідь на викрадення вогню боги надіслали на землю носія бід Пандору [323, с. 182], котра випустила зі скриньки Старість, Хвороби, Безумство, Злість, Пристрасті, які розбіглися по світу з тим, аби калічити і поганити людей [247, с. 25], аналогічно до того, як у більш ранньому міфі (про оскоплення Крона), внаслідок злочину, здійсненого Ураном, на світ з'явилися Смерть, Обман, Розбрат, котрі перетворили раніше безпечне для людей середовище на осередок ненависті, страху та підступу. Очевидним є те, що саме в такий спосіб, мовою семіотики, у міфі було заковано інформацію стосовно злочину, як вчинку, небезпечного для усього людського роду.

Однак, у такому разі виникає питання: чому ж у культурологічній пам'яті вчинок Прометея все-таки профігурував як подвиг? Адже, хоча Горацій та Проперцій вважали, що викрадення Прометеєм вогню завдало людям чимало бід, Гесіод стверджував, що Прометей був безпідставно покараний [323, с. 183], а в кавказьких переказах викрадач вогню інтерпретувався як такий, що зашкодив людям, все-таки переважало потрактування цього діяння як героїчного.

На нашу думку, в основі антиномії, яку доводиться спостерігати, лежить те, що оцінка вчинку, котра приписується богам, відбувається в

сакральній площині, де панують свої, сакральні, критерії. Лише в контексті цієї, сакральної площини, можемо зрозуміти сентенцію "Dis aliter visum" ("Боги судили інакше"), вислів св. Августина " Бог судить діла людини по-своєму, а люди по-своєму [3, с. 42] чи фразу Д. Юма стосовно того, що "існують особливі, лише їм одним (*богам.* – Н.М.) притаманні правила справедливості" [770, с. 434]. Очевидним є те, що йдеться про ситуацію, коли існування двох світів означає наявність двох істин. Тим не менш, згадувана антиномія не перешкоджає тому, аби чітко побачити, що у міфі про Прометея заковано архетип злочину як протиправного вчинку.

3.5. Проблема злочину та покарання крізь призму уявлень про фатум

Розгляд злочину та покарання в контексті міфоправопорядку втрачає сенс, якщо поза увагою залишити таке поняття, як фатум. У цьому зв'язку передусім необхідно заакцентувати на злочині як волевиявленні особи. Про важливість цієї теми свідчить хоча б уже те, що в одній зі своїх промов у суді Ціцерон наголошував на тому, що у міфах, навіть якщо йдеться про злочин, вчинений за наказом богів, злочинець все одно зазнає покарання [728, с. 47].

Продовжуючи цю думку, І. Франко в примітках до діалогу Лукіана "Розмова у царстві мертвих" зауважував, що "коли людині відняти вільну волю, то тим самим на цьому втрачає поняття доброго і поганого, провини і заслуги, справедливості і успіху, оскільки все залежить від незбагненої і злобної тиранії" [697, с. 17 – 18].

В античній трагедії фігурує чимала кількість міфосюжетів, побудованих на здійсненні злочину згідно з рішенням долі [524; 461]. Так, у трагедії Софокла "Цар Едіп" головний герой, керований рішенням фатуму, завдає смертельного удару батькові; в есхіловій "Орестей" Клітемнестра

вбиває свого чоловіка, Орест – Клітемнестру і т.ін. Однак, попри те, що ці злочини спроектовані велінням долі, персонажі, яким судилося стати злочинцями, зазнають суворого покарання.

Ф.-В. Шеллінг вбачав джерело такого протиріччя у боротьбі людської свободи з силою об'єктивного світу. Те, що злочинець, який всього лиш підкорився могутності долі, все-таки карався, Шеллінг розцінював як визнання людської свободи. Аби не порушувати канонів мистецтва, вважав філософ, грецька трагедія повинна була представляти своїх героїв переможеними долею, але, щоб усунути це присилуване законами мистецтва пониження людської свободи, вона карала і за той злочин, до здійснення якого герой був приречений [747, с. 107]. Однак, це твердження, попри свою переконливість, не знімало питання стосовно того, в який спосіб узгодити зі справедливістю покарання за злочин, вчинений за велінням долі.

Ключ до вирішення цієї проблеми запропонував Гегель, який звернув увагу на те, що все, що йде від богів тій чи іншій людині, разом з тим виявляється власною внутрішньою сутністю індивідууму. Хоча, стверджував Гегель, надприродні сили фігурують як зовнішнє для людини чуже начало, однак це "зовнішнє" проявляється як іманентне духу людини, її характеру. Йдеться про те, що боги фактично здійснюють лише те, що виражає субстанцію внутрішнього світу людини [108, с. 279 – 280].

На цій думці Гегеля акцентував П. Лавров [301, с. 83]. У зазначеному контексті висловлювався й О. Лосєв, стверджуючи, що вчинки, які, здавалось би, вкладає в людину бог чи демон, насправді висуваються її власним людським "я" [322, с. 148].

Вищенаведені міркування підтверджуються низкою прикладів. Скажімо, вбивство Клітеместрою Агамемнона, як про те йдеться в "Одіссей" [136, с. 437 – 438], було нічим іншим, як вираженням волі богів. Однак, до цього вбивства (як засвідчує Есхіла в трилогії "Орестея") Клітемнестра, яка ненавиділа Агамемнона, внутрішньо була вже готова в душі. Фактично цей її

злочин був записаний на сувої долі (саме тому його й змогла проректи Кассандра), однак, поза тим, він начебто сформувався в душі Клітемнестри сам по собі, логічно випливаючи з її психологічного стану, пов'язанного з бажанням помститися за Іфігенію та позашлюбним зв'язком з Егісфом. І хоча Клітемнестра певним чином виступає як знаряддя демона родового прокляття, присуд долі стає для неї лише фактором переходу наміру в зовнішню дію.

Внутрішньо готовим до вбивства виявляється й Орест, який, вбиває свою матір, виконуючи наказ Аполлона. Однак юнак мав бажання вбити Клітемнестру ще до втручання Аполлона. Цей намір визрів у його душі самотійно, випливаючи з бажання помститися за смерть батька.

Фактично йдеться про явище, коли зовнішні обставини приймають той чи інший характер в залежності від внутрішніх властивостей особи та її прагнень. Очевидним стає, що насправді в основі вчиненого злочину лежать індивідуальні особливості, таємні бажання та помисли людини, які з глибини її переконань переходять у дійсність. Відбувається те, що мав на увазі римський філософ Гай Саллюстій, коли стверджував, що, відповідно до моральних якостей людини, змінюється і її доля [582, с. 5], або ж те, що Монтень потрактував як явище, коли зовнішні обставини приймають той чи інший характер в залежності від внутрішніх властивостей людини [383, с. 373].

Отже, фатум трактується як такий, що виконує лише роль ініціатора чи то стимулятора внутрішньої індивідуальної емоційної та поведінкової програми людини. Воля богів, начебто, накладається на внутрішню волю самої людини, на її вже сформоване внутрішнє рішення, визначену нею мету, усвідомлене прагнення. Це означає, що особа, навіть діючи за наказом богів, не втрачає своєї самотійності, а відтак повинна нести відповідальність за свій вчинок.

Логіка покарання виводиться з того, що злочин не закладено в площині "абсолютної фатальності" як одвічності, однак і не сконструйовано лише суб'єктивно. Навіть, якщо й має місце так звана фатальність, то це така "неминучість", що, хоча й призначена долею, втім визначена індивідуальними особливостями людини. В такому випадку рішення фатуму фактично виступає фактором екстеріоризації у розумінні переходу внутрішніх якостей людини у її зовнішні дії.

3. 6. Експлікація архетипів злочину та покарання

Вдаючись до осмислення розгортання архетипів, заакцентуємо на семіотиці переступу межі як знаку, що тамує в собі поліархетипну значимість. У науковій літературі поняття "межа" головним чином розглядалося в контексті міфологічного світогляду [310], при дослідженні категорій "закон" і "хаос" [231], осмисленні космосу як предмета античної естетики тощо. "Межовість" досліджувалась у зв'язку з інтелектуальним розмежуванням сфер "посейбічного" і "потойбічного", в контексті проблематики "міжчасовості", "пограничних ситуацій", межових територій у соціокультурному вимірі, а також в параметрах етики, політологічному ракурсі [649; 612] і т. ін.

Ми підходимо до цього питання з іншої точки зору, а вірніше в іншій площині – маючи на меті простежити експлікацію архетипів через розгортання знаку-символу, що тамує в собі поліархетипну значимість.

Передусім зазначимо, що характерною рисою античного світовідчуття було уявлення про космос як обмежений простір [574, с. 40, 42, 115].

Необмеженому в античній психології надавалося негативного значення – адже принцип необмеженості суперечив трактуванню космосу як обмеженого укладу речей. Безмежність сприймалася як недоладна безкінечність, натомість обмеженість (у розумінні замкнутості) фігурувала як ознака сили й буття [183, с. 31]. На цьому тлі злочин співвідносився з "переступом" як трансгресією, тобто переступанням кордону, який відмежовує життєвий світ від смертельно небезпечного.

У цьому контексті зосередимося на двох моментах: перший пов'язуватиметься з переступом як таким, що вводить переступника у площину хаосу; другий – з порушенням межі як світоглядним чинником акосмії.

У першому випадку йдеться про автоматичне потрапляння переступника на "територію" хаосу, що, зі світоглядної точки зору, означає переміщення в небуття, а відтак і трансформацію, перехід в інший стан тощо. Саме таку ситуацію зафіксовано, скажімо, у "Метаморфозах" Овідія, де метаморфоза суб'єкта (тобто його перетворення на тварину, рослину тощо) є нічим іншим, як його покаранням за здійснений переступ межі дозволеного, переступ, внаслідок якого суб'єкт опиняється "за межею" як свого колишнього стану, так і свого колишнього буття.

Втім, у світоглядному ракурсі під покаранням як переходом в якісно інший стан маються на увазі не лише метаморфози, а й потойбічні покарання душ, що про них, скажімо, йдеться в "Одіссеї" Гомера, "Олімпійських одах" Піндара, "Теогонії" Гесіода, "Благаючих" Есхіла тощо. Однак, навіть і в потойбіччі межа не зникає. Чи це буде безодня Діта, чи підземний Флегетон, Ахеронт чи Коцит – кожний із цих символів означатиме певну межу вже всередині того, що саме по собі перебуває за межею.

У правовій сфері символіка переходу злочинця в якісно інший стан тамується у такому покаранні, як вигнання за межі полісу. Духовно-світоглядний смисл згадуваного покарання в принципі нічим не відрізняється

від Овідієвих метаморфоз, з тією лише різницею, що, тоді як у міфах, викладених Овідієм, переступ людиною межі дозволеного призводить до переступу межі її сутності (що виражається в метаморфозі як об'єктивуванні якісно іншого стану), вигнання злочинця з полісу світоглядно співвідноситься зі станом умовного небуття. І хоча в міфі говориться про переступ межі, закладеної богами, а в реаліях полісного життя мається на увазі переступ межі, встановленої законом, однак фактично йдеться про ту ж саму космологічну межу, переступ якої, означаючи потрапляння на територію хаосу, водночас тамує у собі й "метаморфозне" покарання як перехід в інший вимір.

Закономірно, що окультурнений простір полісу співвідносився з космосом (а відтак і життям), тоді як територія за його межами (як і та, що міститься за межею космосу) асоціювалася з небуттям. Відповідно, у той час, як вигнання з держави людини, яка переступила межу дозволеного (як-от вигнання за умисне нанесення ран), з правової точки зору (скажімо, за Інституціями Гая, I, 161) [208, с. 40] сигналізувало про зміну правоздатності через втрату громадянства, то у світоглядних параметрах означало вилучення з окультуреного середовища (тобто переміщення на територію хаосу), а відтак переведення в якісно інший стан, а точніше – в стан небуття.

Адже давньогрецький поліс, з його зримими границями, які за своєю духовно-світоглядною суттю нічим не відрізнялися від видимого небесного склепіння, поставав перед громадянином як зримий практично-насичений життєвий простір, межа якого виступала ознакою безпеки й психологічної стабільності, чого ми вже не зустрінемо навіть в елліністичній психології, з її адаптацією до експансії та грандіозності суспільно-політичних подій. Скажімо, тоді як поняття межі полісу як завершеної визначеності (а отже – ознаки недоторканності), давали Арістотелю підстави вважати, що принцип війни суперечить ідеї права, то знівелювання у психології його учня, Олександра Македонського, поняття межі як ознаки особистості кожної з

держав (у тому числі і в розумінні автаркії як економічної незалежності та елевтерії як політичної свободи) зіграло неабияку роль у формуванні завойовницьких намірів останнього – намірів, котрі, попри здавалось би шляхетний підтекст, отримали головним чином військово-завойовницький статус, духовно потерпівши насамперед від нехтування відчуттям межі, котре Арістотелю так і не вдалось прищепити своєму учневі.

Втім, здається, навіть могутній дух Олександра був обтяжений певним психологічним бар'єром, який міг постати лише із закладеного у підсвідомості "образу" межі як такої, що її заборонено переступати – інакше для чого б могутній полководець, якого щонайменше турбувала суспільна думка, так наполегливо акцентував би на своїй цивілізаційній місії. Очевидно, в психологічному (чи скоріше світоглядному) форматі такі його обґрунтування мали б продемонструвати, що він не переступав "межі" як такої, тобто не зазіхнув на неї як на символ, а лише, маючи на меті окультурити "дикий простір", трансформував непорушну "межу" в "межу" рухому. Таке його (щоправда, досить своєрідне), але все-таки визнання "межі" мало б, очевидно, задекларувати визнання завойовником права. Можливо, саме в такий спосіб він намагався вхопитися за ту невидиму павутинку, що пов'язувала "межу", як закладений в суспільному несвідомому світоглядний архетип, із площиною законодавчого права.

Властиво, такою пізніше прагнутимуть "зробити" межу (між світом християн та нехристиян) й хрестоносці, які світоглядно не переступатимуть її, порушуючи чужі кордони, а лише відсуватимуть – з метою відвоювання простору в "сил зла". Отже, навіть на фоні завойовницької політики "межа" залишається незнищеною – у суспільній свідомості вона повинна тамуватись як "недоторканна", навіть попри те, що такому її трактуванню далеко не завжди відповідає реальний стан речей.

Очевидним є те, що на фоні асоціювання держави (як окультуреного простору) з космосом (як упорядкованістю) вітчизна для громадянина (в

рамках античності) була насамперед світоглядно зумовленою необхідністю, без якої він не просто не міг існувати (скажімо, втративши при вигнанні якісь практичні вигоди, духовні контакти чи матеріальні цінності), а (з огляду на психологічно-світоглядну установку) взагалі переставав існувати – у тому розумінні, що, будучи вигнаним з країни, межа якої світоглядно співвідносилася з межами космосу, спроеційовував це у власну свідомість у такий спосіб, що відчував себе особою, яка опинилася за макрокосмічною межею, тобто на території хаосу, а, отже, в такій площині, в якій не здатна зберігатися й система власного мікркосму, що (в координатах міфологічної свідомості) жахає набагато більше, аніж фізичне знищення.

Без сумніву, Порцій Лека, який у так званих "Порційських законах", замінив смертну кару для громадян на вигнання, добре знав психологію своїх співвітчизників та їх архаїчний страх "опинитися за межею", а тому й не помилився, розраховуючи, що вислання за межі батьківщини сприйматиметься ними як аналогічне смертній карі, а можливо, й ще страшнішим за неї. Недарма й Ціцерон у своїй промові "Проти Катіліни", наголошуючи на тому, що Катіліна заслужив на вічні муки, наполягав, аби цього військового злочинця піддали не смертній карі, а вигнанню за межі держави ("... нехай віддаляться негідники, нехай відділять себе від громадян") (XIII, 32 – 33) [727, с. 146].

Не дивно, що у Новий час, коли такого роду світоглядні установки поступляться місцем раціоналізмові, запанує й цілковито інший погляд на вигнання – скажімо, у гоббсівському "Левіафані" воно вже фігуруватиме всього лиш як "зміна повітря".

Потрапивши в координати, де символ не лише замінює реальність, а й начебто стає нею, ми починаємо усвідомлювати, що в принципі немає значення, чи акт переходу в якісно інший стан відбувається через різного роду есхатологічні прояви, чи через суїцид як вираз внутрішнього пограничного самозаперечення (як, наприклад, в Йокасті), чи через

самоосліплення, як знак трансформації полуди у внутрішнє прозріння (як в Едіпа), чи через Овідієві метаморфози, чи через винесення реального присуду – такого, як вигнання злочинця з полісу (як те практикувалось в Афінах, Аргосі, Сіракузах, пізніше за законами Порція), чи переведення (наприклад, за явну крадіж) вільного громадянина (скажімо, за Законами XII таблиць, УШ. 14.) [198, с. 11] у рабство до постраждалого тощо. Зі світоглядної точки зору має значення лише те, що, по-перше, суб'єкт злочину зазнає невідвортної кари, по-друге – те, що злочинець, при зміщенні у стан протилежної йому природи, конструюється в нову якість, що передбачає можливість нового (незаплямованого злочином) буття, незважаючи на форму подальшого існування.

У цьому контексті найстрашнішим вбачається не таке покарання, що полягає в акті переходу в якісно інший стан (в тому числі й "небуття" як якісно іншого буття), а те покарання, що тамує у собі неможливість такого переходу, як-от у випадку з Белідами, які (за Овідієм) [505, с. 77] ніколи не зможуть наповнити порожніх бочок, або з Сізіфом, котрий не здатен докотити камінь до гребеня гори (що символізує межу переходу), чи то Іксіоном, який, з огляду на свої страхітливі злочини, є приреченим на вічне обертання на вогняному колесі. Можна у зв'язку з цим згадати й дантівських злодіїв, які, зазнаючи зміїних укусів, згорають і знову відновлюються з попелу, аби бути вічними жертвами змій [165, с. 136 – 137], або ж міфічних Данаїд, котрі до кінця віків змушені наливати воду в дірявий глечик, що є знаком відсутності межі.

З реальних назвемо покарання, яке полягало у скиданні зашитого в мішку злочинця в ріку – адже весь світоглядний жах такої кари полягав не у самому факті потоплення, а в тому, що мішок ставав на заваді безпосередньому контакту покараного з первоначалами (водою, землею, повітрям), що позбавляло його можливості перетнути хоча б якусь з "першоначальних" меж, а відтак унеможлиблювало здійснення "каральної"

метаморфози, з переходом в інший стан, тобто набуттям іншої природи.

Вважаємо, що саме у світоглядну значимість межі відходить своїми коренями поняття "міри покарання" як певної обмеженості, що в контексті античного світовідчуття, сформованого на уявленні стосовно симетричної співмірності двох півсфер світового тіла, знайшло свій вираз у розумінні межі покарання в контексті симетрії як міри, яку при винесенні покарання не можна переступати.

У міфах це знайшло своє відображення в такому принципі таліону, міфологічна суть якого полягає в тому, що покарання, в основі якого лежить принцип симетрії, скеровується на те, аби повернути первісну рівновагу. Як приклад, можна навести покарання розбійника Прокруста, якого було вбито на тому ж самому ліжку, на якому він здійснював свої злочини; Скірона, що його було скинуто зі скелі, так само, як і він скидав своїх жертв; Сінда, котрого було розірвано між соснами аналогічно до того, як він це робив з тими, хто потрапляв до його рук.

У законодавчій площині зазначене уявлення втілювалось у принципі *jus talionis*, що проявився, скажімо, в Законах XII таблиць (УІІ,2) [198, с. 10] та Інституціях Гая (ІІІ, 223) [208, с. 118].

На фоні заданої симетричної співмірності поняття "злочин" та "покарання" формуються у специфічне структуроване співвідношення, ідеалом якого вбачається симетричність, котра як суттєва ознака естетично досконалого вводить зазначену сумірність у простір античної правосвідомості через форму естетичного, тобто – оперуючи естетичними ресурсами.

У такий спосіб "межа", співвіднесена з "мірою", покладається не лише в основу правосвідомості, поведінки, а й принципу покарання. У цьому контексті злочин розглядається як перейдення межі (що є рівнозначним нехтуванню закладеною мірою), яке повинне супроводжуватися співмірним покаранням, точніше – покаранням за принципом симетрії, що його

недотримання співвідноситься з порушенням принципу справедливості. Розгортаючись у правовому просторі, це, треба гадати, сприяло не лише подальшим пошукам у контексті окреслення переступу межі як порушення кримінально-правової заборони, але й осмислення "покарання" як обмеженої заданості.

У зазначене трактування межі своєрідним чином вплітається "час" – не лише як такий, що має відношення до міри покарання у розумінні терміну, часової обмеженості, на відміну, скажімо, від найстрашнішого покарання – безмежного в часі (наприклад, такого, що відбувається в Тартарі, чи покарання Сізіфа, Данаїд тощо), а й час як той відтинок, що передує "визначеному часу" покарання й фігурує у свідомості як такий, що сприяє викриттю злочину й у належному часовому порядку забезпечує покарання.

Скажімо, в Есхіла для людини, яка зазнає покарання не відразу після вчинення злочину, а пізніше, існує спеціальний термін – "пізніше покараний". Не відразу карають злочинця й богині помсти Ерінії. Саме тому їх називають "пам'ятливі" [323, с. 182]. Про людей "пізно покараних" писав Плутарх. Гесіод наголошував, що боги не відразу карають злочинця, а через певний час [124, с. 306]. Марціал зауважував, що повільною ходою йде Божий гнів до своєї помсти, однак за повільність відплачує жорстокістю кари [556, с. 454].

Той відтинок часу, що у таких випадках розмежовує злочин і покарання, стає засобом виявлення істини, дає можливість здійснитися справедливості. Так, у трагедії "Цар Едіп" Софокла сам час нарешті виявляє Едіпа. Зрештою, й месниці Ерінії, яких Геракліт називає "помічницями Правди" [692, с. 50], не відразу накидаються на злочинця, а певний час переслідують його.

Властиво, інтрига античної драми ґрунтується на тому, що покарання не звалюється на злочинця, а переслідує його – відразу не наздоганяючи, але й не відступаючи ані на крок. У трагедії покарання (за Феспідом, Фрініхом,

Пратінім, Есхілом), навіть якщо й "затримується", однак уже з моменту вчинення злочину не зводить зі злочинця своїх пильних очей ("кара стане за спиною як тінь") [765, с. 179]. У Гомера кара невідступно супроводжує винуватця; у Гесіода йдеться про те, що покарання рано чи пізно обов'язково спостигне порушника закону [124, с. 152].

Цілком вірогідно, що той відтинок часу між злочином і покаранням, на якому акцентується увага у міфах чи давньогрецьких трагедіях, вказує на те, що між злочином та покаранням (в його реалізації) існує специфічний зв'язок, який дещо відрізняється від каузального і, можливо, як вважав Ганс Кельзен [235, с. 94], підпорядковується принципу "приписування наслідку".

У перенесенні на покарання це можна трактувати як покарання, котре існує потенційно, допоки не об'єктивоване. Те, чи реалізується покарання, залежатиме від багатьох чинників, у тому числі й від часу, який, окреслюючи пунктир природного ходу речей, тобто проводячи уявний дороговказ від злочину до покарання, насправді може стати (а може й не стати) засобом виявлення істини, без якої покарання не здатне реалізуватися, а якщо й реалізується, то не матиме смислу.

У такий спосіб, той відтинок часу, що існує між реалізованим злодіянням та покаранням, вписується у часову межу, яка забезпечує реалізацію покарання як такого. Іншими словами, час між вчиненням злочину та покаранням фігурує як межа, яка окреслює термін, що забезпечує перехід потенційного покарання в реальне. Ця межа може пересуватися наперед у часі, якщо покарання не реалізоване в часових межах життя злочинця (у такому випадку покарання переноситься на нащадків); ця межа може "розтягатися", потрапляючи навіть у метафізичну площину (у цьому разі покарання переноситься в потойбіччя), але вона не може зникнути – у будь-якому випадку час "працюватиме" не на користь злочинця, тобто наблизатиме покарання. Проеціюючи цей момент у простір позитивного права, доречно скористатися влучним висловом П. Рікера, який зауважив, що

замість короткого замикання помсти справедливості ввела розведення протагоністів на певну відстань, символом якої в кримінальному праві виступає встановлення певного проміжку між злочином і покаранням [572, с. 13].

Що стосується наступного сегмента світоглядної значимості межі, зокрема того моменту, котрий, як ми уже зазначали, зводиться до акцентації на переступі як світоглядному чиннику акосмії, то в цих параметрах космонебезпечність, проєціюючись в соціокосм, заявляє про себе як соціонебезпечність.

Оскільки межа (у своїй заземленій іпостасі) сприймається як проєкція "межі" макрокосмічної, то порушення межі, заданої в соціальних параметрах, так само, як і порушення межі макрокосму, закономірно сприйматиметься як таке, що становить небезпеку не лише для самого суб'єкта, який, переступаючи межу, автоматично опиняється на території хаосу, а й для усіх тих, хто перебуває на окультурненій території, окресленій межею, знівелювання якої здатне спричинитися до акосмії.

Космологічна значимість межі не могла не зберегтись у символіці чи то світоглядному підтексті окремішніх меж тих чи інших тіл. На фоні домінування межі у її речовій заданості, осмислення об'єкта як сконструйованого обмеженістю, та, відповідно, межі, як принципу його конструювання, людина, навіть попри те, що в античному суспільстві передусім поцінювалася не як окремішня особа, а як громадянин, світоглядно позиціонувалася як недоторканна окремішність, оскільки сприймалася як мікрокосм, окреслений межею, котра трактувалася як недоторканна через те, що співвідносилася зі світоглядно недоторканною макрокосмічною межею.

Під цим кутом зору переступ межі, який проявляється у посяганні на антропос як мікрокопію макрокосму, здатен (так само, як і переступ межі макрокосму, що з ним співвідноситься й соціокосм) призвести не лише до

акосмії, а й аномії. Йдеться про посягання на антропос чи то його персоніфіковану територію як таке, що, внаслідок зрушення межі мікрокосму, яка тамує у собі значимість макрокосмічної межі, здатне призвести до космо- та соціонебезпечних наслідків.

Вважаємо, що саме світоглядна недоторканність макрокосмічної межі, спроеційованої в межу мікрокосму, піднесла як домінуючу позицію недоторканності особи. Цей світоглядний аспект, відповідаючи ідеї індивідуального, яка на той час уже майже визріла в суспільній психології, природно вписався у соціально-психологічний аргументаційний пласт індивідуальної недоторканності, з відповідним трактуванням злочину як переступу межі, що співвідноситься з насильницьким нанесенням шкоди у розумінні посягання на особу та персоніфікований простір. У латинській мові це, скажімо, відобразилося у терміні *malefċium* (злодіяння: *malum* – зло + *facinus* – діяння), що водночас означає й "насилля", "нанесення шкоди".

На наш погляд, культивування уявлень щодо меж особистісного, інтелектуальне конструювання взаємно ізольованих, відособлених межами сутностей, на тлі світоглядного співвіднесення межі макрокосму з межею мікрокосму, підняло на світоглядний п'єдестал ідею недоторканності особистості, а, відповідно, і персоніфікованого простору.

Увесь культурницький пласт Античності дає підстави стверджувати, що внутрішнє відчуття межі у розумінні її космічної насиченості та психологічної значимості було настільки сильним, що не могло не затамуватись у живій сутності суспільного несвідомого.

Ми не стверджуємо, що світоглядні уявлення справили безпосередній вплив на законодавчу сферу, як і не наполягаємо на думці щодо беззастережного проєціювання цих ідей у правовий простір, однак вважаємо, що як світоглядне трактування "межі" (в параметрах її міфологічного співвіднесення з макрокосмічною межею, порушення якої означає потрапляння в "хаос"), так і загальна тональність уявлень щодо особистісної

"межі" (як мікрокопії межі макрокосмічної) цілком природно вписалися у задану соціально-економічними та багатьма іншими чинниками правову реальність.

На нашу думку, саме така значимість межі заклала світоглядні основи охорони особи, її прав та інтересів від злочинних посягань і забезпечила духовне визнання необхідності встановлення відповідальності за посягання на життя, свободу, здоров'я, гідність особи, політичні та майнові права громадянина.

Скажімо, ці уявлення не могли не відіграти певної ролі у світоглядно-аргументаційній сфері, дотичній до таких злочинів, як умисне вбивство (із застосуванням за нього у Давній Греції смертної кари) та зумисне нанесення ран, із покаранням, яке полягало у вигнанні з супровідною конфіскацією майна. Обґрунтування недоторканності одиничного вписується й в аргументаційну сферу криміналізації такого діяння, як викрадення дівчини, особливо якщо взяти до уваги те, що у цьому випадку позивач мав можливість вибирати між *dike* і *graphe*, тобто приватним і публічним характером звинувачення.

Вищезазначені обґрунтування не могли не торкнутись й проблематики недоторканності *ousia* – майна, сукупності речей, благ, якими володіє особистість, з відповідними покараннями за такі злочиння, як крадіж (відповідно до класифікаційних ознак останньої) та підпал, який (скажімо, за Законами XII таблиць, УІІ,10) карався смертю.

Обґрунтування недоторканності одиничного стосувалося також (як-от за римським правом) недопустимості вторгнення у житло – згадаймо, що навіть при виклику римлянина в суд не дозволялося переступати поріг його помешкання [384, с. 647].

І врешті-решт, обґрунтування недоторканності одиничного, як наділеного особливим духовним станом, не могло оминути проблематику наклепу та образи, з таким покаранням, як *atimia*, тобто безчестя, що

полягало в обмеженні політичних прав тощо.

На нашу думку, межа як духовно-інтелектуальна конструкція не лише стала сигналом до співвіднесення особистісності й недоторканності, а й перетворилась на світоглядну точку опори при подальшій еволюції законів, пов'язаних з посяганням на особу – починаючи із Законів XII таблиць, де йшлося про посягання на тілесну недоторканність, й закінчуючи перетворенням (преторським правом) *iniuria* (посягання на особу) із посягання на фізичну недоторканність в делікт проти особи взагалі, як посягання не лише на тілесну недоторканність, а й на особисті нематеріальні блага людини – честь, сімейні стосунки тощо.

Межа як світоглядна ознака безпеки не могла не спроеціюватися й у сферу покарань. Так, Демосфен у своїх промовах підкреслював, що за вільною людиною, навіть, якщо вона повинна нести відповідальність за найбільший злочин, зберігається право недоторканності особи [171, с. 153]. Наголосимо також на властивому античності усвідомленні відповідальності при винесенні того чи іншого вироку. Адже навіть у Спарті до покарання ставилися вкрай розважливо. В Македонії страта людини була справою настільки відповідальною, що навіть Олександр, при всій своїй величі, не наважувався дати наказ умертвити злочинця, допоки той не поставав перед співгромадянами, маючи змогу захистити себе. В часи Відродження Лоренцо Валла, наводячи як приклад античне правосуддя, наголошував, що навіть Мілону, Вересу та Катіліні була надана можливість виступити на свій захист [70, с. 337]. А Вольтер, у добу Просвітництва, з повним правом міг дорікнути своїм співгромадянам: "Наші вчителі, наші перші законодавці щадили кров своїх співвітчизників, ми ж не бережемо крові своїх" [94, с. 77].

Неможливо таке уявити, аби римського громадянина висікли чи скували. Як писав Жан Жак Руссо, у цього наймогутнішого в світі народу злочин та покарання громадянина сприймалися як суспільне нещастя [578, с. 171]. І навіть при покараннях невольників все частіше лунали квінтіліанські

заклики стосовно того, аби пам'ятати, що раби також люди.

"Межа", втілюючи у собі світоглядну значимість межі макрокосмічної, інтегрувалась у правничий простір в іпостасі ознаки недоторканності. Надалі це поняття фігуруватиме і в трактуванні злочину як переступу межі дозволеного, і в окресленні справедливості ("щоб ніхто не захоплював чужого й не був позбавлений свого") чи суверенності ("нехай ніхто не ступає у чужі межі"), і в обґрунтуванні міри покарання тощо.

Аналогічно до того, як "межа", у її космологічному значенні, пропонувала почуття безпеки в земному бутті, так і у своєму світоглядно-психологічному вимірі вона, об'єктивуючись у правовому просторі, забезпечувала комфорт у соціальному існуванні, сприяючи адаптації людини до матеріального й духовного ладу життя. У такій своїй значимості "межа" стала втіленням неподільної єдності закону буття, космосу і "писаного" закону. Відтак, з огляду на духовно-світоглядне значення, яке відходить коренями в космоцентризм, межа стає поняттям святим, у тому розумінні святості, що фігурує (скажімо, в Дігестах Юстиніана, кн.І, тит.УІІ, 9) [179, с. 41] не як священне чи світське, а як недоторканне.

Отже, у світоглядному сегменті античних філософсько-правових уявлень "межа", котра (в контексті космоцентризму) відділяє космос від хаосу, упорядкованість від безладу, виступає як така, що її порушення призводить не лише до потрапляння на територію хаосу, а й до осквернення самої "межі", зрушення її святенності, що у світоглядному розумінні спроможне зрушити й саму суть "межі" як такої, тобто відродити стан хаосу. Оскільки в основі існування космосу лежить принцип розмежування, то у світоглядних вимірах втрата "межею" своєї значимості сприймається як така, що здатна призвести до акосмії, а відтак і аномії як соціальної модифікації хаосу. У цьому контексті трансгресія як переступ, а відтак і знівелювання кордону, який відмежовує безпечний світ від смертельно небезпечного, виступає як вчинок, небезпечний для космосу, а отже і соціуму.

Висновки до третього розділу. Зважаючи на викладене, є підстави констатувати, що: 1. У міфах часів міфологічної архаїки "злочин" виступає як дія, небезпечна для людства. Зокрема, у міфах доби матріархату світоглядний підтекст небезпечності "злочину" виводиться з культу Землі та хтонічних уявлень. У цьому контексті "злочин" виступає як вчинок, здатний призвести до втрати Землею вегетативної сили, а відтак голодомору та знищення людства. Покарання трактується як кара, що являє собою відплату (зі світоглядним підтекстом "зняття злочину") і має на меті унебезпечення людей від загибелі. У міфах часів переходу від матріархату до патріархату небезпечність "злочину" пов'язана з уявленнями про "першозлочин" як такий, що спричинився до виникнення сонму божеств, націлених на знищення людства. "Покарання" виступає як кара (відплата), що передається за родовим каналом.

2. В епоху героїчної (класичної) міфології "злочин" трактується як вчинок, небезпечний для макро– та соціокосму. "Покарання" виступає, по-перше, як кара (відплата); по-друге, як таке, що здійснюється з метою запобігання акосмії; по-третє, як засіб духовної структуризації злочинця, а відтак і його виправлення. В період занепаду героїчної міфології "злочин" трактується як дія, що здатна призвести до загибелі нащадків злочинця та покласти край існуванню його роду. В контексті міфологічних уявлень щодо роду як уособлення людського роду "злочин" виступає як вчинок, котрий загрожує існуванню усього людського роду.

3. У міфології доби формування давньогрецької демократичної полісної системи (періоду "самозаперечення міфології") "злочин" представлено як порушення встановленого богом-законодавцем закону та вчинок, небезпечний для спільноти людей. Небезпечність "злочину" пов'язано з уявленнями про "другий першозлочин" як такий, що спричинився до появи міфологічних істот, небезпечних для людства. Своєю чергою, "покарання" виступає як кара (відплата) та засіб запобігання злочинам.

4. У контексті проблеми співвіднесення Фатуму та свободної волі, на тлі потрактування Долі як іманентної духу людини та її характеру, а також під кутом зору осмислення Фатуму як фактора об'єктивації внутрішнього стану особи, переходу її внутрішніх якостей у зовнішні дії, "злочин" виступає як вчинок, котрий є наслідком власного вибору людини, її особистого рішення.

5. Результати, отримані внаслідок декодування об'єктивованих у міфах архетипічних уявлень дають підстави констатувати, що в архетипі злочину (попри розмаїття світоглядних підтекстів, зумовлених специфікою того чи іншого періоду) міститься інваріантна інформація щодо злочину як трансгресії та вчинку, небезпечного для людства, а в архетипі покарання – інформація щодо покарання як кари, засобу відновлення справедливості та акту, що має на меті виправлення злочинця й запобігання іншим злочинам.

РОЗДІЛ 4. "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ" У ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ПІДСИСТЕМІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

Специфіка авторського підходу до розв'язання проблеми міждисциплінарної кореляції злочину та покарання полягає у тому, що вихідною точкою для проникнення у простір категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем слугує виокремлення інформаційних вузлів за результатами історико-філософського аналізу інформаційних потоків, як упорядкованої множини інформаційних відомостей, що досліджуються в контексті об'єктивного процесу розвитку філософії в історії людства, з урахуванням етапів розгортання цього процесу на тлі історичного поступу різноманітних складових людської культури.

У попередньому розділі здійснювалось зчитування інформації з міфологічної підсистеми інформаційних потоків, як такої, що містить у собі відомості про архетипний ресурс. У пропонованому розділі наше завдання полягає у тому, аби зчитати інформацію з філософської підсистеми інформаційних потоків і на основі попередньо отриманих та нових даних створити моделі на предмет виокремлення інформаційних вузлів, придатних для використання при проникненні у простір категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем.

4.1. "Злочин" та "покарання" в античному сегменті інформаційних потоків

Праці античних філософів повсякчас перебували у полі зору дослідників. Так, до осмислення античної філософії долучались Н. Марков

[343], П. Юркевич [773], Д. Чижевський [732], В. Асмус [19], О. Маковельський [335], О. Лосев [315; 316; 317; 318], Я. Леговіч [591], Е. Михайлова, О. Чанишев [375; 730], О. Доброхотов [183], І. Рожанський [573], Ф. Кессіді [237; 239], А. Тахо-Годі [640], В. Кондзьолка [262], Н. Мотрошилова [387] та ін. Правничий сегмент античної філософії досліджувався не лише філософами, а й юристами [19; 78; 161; 221; 397; 398; 643; 706; 773].

Однак, попри концептуальне осмислення матеріалу, не відбулось такого декодування інформаційних потоків, яке б сприяло проникненню в "тіло" категорій "злочин" та "покарання". У даному підрозділі маємо на меті поетапне зчитування інформації з метою створення моделі, придатної для застосування в процесі дослідження цих категорій як інформаційних систем.

4.1.1. Категорії "злочин" та "покарання" у межах знакової системи натурфілософів

Апелюючи до натурфілософських джерел, насамперед звернемося до вцілілого фрагменту з твору Анаксимандра "Про природу", в якому йдеться про те, що "речі, зникаючи, віддають одна одній покарання у певному плинні часу за ухиляння їх від справедливості [773, с. 90].

Відмінність між тлумаченнями наведеного уривку зумовлена не лише особистісним баченням кожного з інтерпретаторів, а й певною мірою як специфікою перекладу, так і тим, що у деяких списках книги Симплікія, в якій ця цитата наводиться (маються на увазі його коментарі до "Фізики" Арістотеля), словосполучення "одна від одної" відсутнє.

У цьому контексті виділимо низку інтерпретаційних блоків. Насамперед виокремимо тлумачення, в яких логічний наголос здійснюється на "провині" "речей" перед апейроном.

У межах цього сегмента провина трактується як така, що полягає у відділенні "речей" від безмежного (що все обіймає і всім керує) [215, с. 7], чи то відособленні від безкінечного [460, с. 261], відхиленні від сили справедливості, закладеної у загальних законах космосу [864, с. 90 – 92] тощо. Провина вбачається вже у самому факті окремого існування речей [446, с. 63], що розцінюється як "нечестя" [215, с. 7], "гріх" проти "необмеженого" [817, с. 14].

На цьому тлі виокремлюється й поняття "трагічного". Зокрема, Д. Чижевський вбачає трагічність у гріху усякого окремого буття супроти абсолютного [817, с. 14], Ф. Ніцше – вже у самому факті народження [489, с. 337], О. Лосєв – у вимушеному поверненні до всезагального лона [378, с. 343].

Наступний блок окреслимо як такий, що формується на основі акцентування на конфлікті між самими речами. Так, О. Лосєв вважає, що загальне, втілюючись в окремішньому, індивідуальному, не може вміститися в ньому повністю і тому призводить одне одиничне до зіткнення з іншим [378, с. 343]. П.Селігман вбачає причину протиріччя у тому, що речі, не бажаючи змиритися з кінечністю власного буття, намагаються надати своєму існуванню абсолютність за рахунок інших речей [193, с. 31]. Дж.Томсон стверджує, що конфлікт є неминучим, оскільки йдеться про зіткнення протилежностей [685, с. 15].

І. Рожанський у цьому зв'язку говорить про намагання речей досягнути переваги одна над одною [588, с. 142]. Ж.-П. Вернан – про жадобу кожної з них взяти гору над своєю протилежністю [104, с. 149]. Е. Михайлова та А. Чанишев – про конфлікт, викликаний вторгненням речей у чужий

простір чи то знівелюванням "чужої міри" на фоні агресивності індивідуальних існувань [446, с. 65].

Наголос здійснюється також на руйнуванні речей через те, що вони наносять шкоду іншим (речам) [193, с. 31 – 32], на порушенні власної міри (а тим самим і міри інших речей) [280, с. 217], на "відшкодуванні" як реакції на дисгармонію, зумовлену прагненням речей розширити свої володіння [912, с. 46] тощо.

Третій блок можна сформувати на основі визнання подвійної провини. Зокрема, йдеться про засадничу провину перед апейроном та похідну, що виводиться з конфлікту, який виникає між речами. Так, провина вбачається водночас як у народженні світу через відділення від апейрону, так і в прагненні протилежностей (які виникли внаслідок розколу) здолати одна одну [575, с. 22]; в індивідуальному відособленні речей не лише від першоначала, а й від інших речей [401, с. 32 – 33]; в "неправді", суть якої полягає і у відособленні від першооснови, і у взаємному протистоянні [688, с. 112]; в "нечестивості", що пов'язується з відхиленням речей від першооснови, порушенням ними меж відведених їм сфер й неправильним розпорядженням своїм буттям [193, с. 30 – 31].

Зрозуміло, що запропонована нами диференціація є досить умовною – адже, як правило, коли йдеться про провину перед безкінечним, то мається на увазі протистояння речі не лише цьому безкінечному, а й іншим речам, а коли на перший план виводиться конфлікт між самими речами, то закономірно виринає й питання щодо їх провини перед безкінечним, з якого вони виникли.

До того ж не варто нехтувати й певними змінами у поглядах самих інтерпретаторів. Скажімо, коли А. Гусейнов та Г. Іррлітц однозначно стверджували, що С. Трубецької "нечестивість" окремих речей вбачав у факті їх індивідуального існування (тобто у відособленні, відділенні від першооснови) [193, с. 29], то, очевидно, мали на увазі його працю

"Метафізика в Давній Греції", до якої дещо раніше апелювали Е. Михайлова та А. Чанишев [446, с. 62]. Позаяк в одній з більш пізніх своїх праць [688, с. 112] С.Трубецької стверджував, що провиною є "неправда", суть якої полягає у відособленні, відокремленні, взаємному протистоянні. Не виключено, що тут уже йдеться про конфлікт не лише між окремим і загальним, а й поміж відособленими речами.

Що стосується покарання, то й у цій інтерпретаційній площині можна виділити декілька сегментів. До першого належатимуть тлумачення, в яких наголос здійснюється на покаранні як поверненні до Безмежного. Йдеться, зокрема, про те, що речі гинуть, повертаючись у всезагальне лоно [378, с. 343], перетворюються на те, з чого постають [919, с. 46; 794, с. 28], повертаються до своїх елементів, які, у свою чергу, поглинаються Безмежним [688, с. 112]; внаслідок свого зіткнення проникають одна в одну, а відтак втрачають свою специфічність, через що відбувається їх поглинання недиференційованою за формою матерією, з якої вони виникли [685, с. 15] і т.ін.

У межах наступного блоку доцільно розглядати трактування, в яких покарання вбачається у тому, що космічні сили, котрі намагаються досягнути переваги над іншими, перетворюються на ті ж самі протилежні їм стихії чи сили, з яких вони першопочатково виникли [588, с. 143], чи то сили, які взяли гору над своїми протилежностями, поступаються останнім співмірно до своєї першопочаткової переваги [104, с. 149].

Не забудемо й про ті інтерпретації, в яких покарання виводиться з подвійної несправедливості, одна з яких полягає у прагненні речі здолати свою протилежність, інша – в народженні світу з розколу на протилежності. Відповідно, перша несправедливість спокутується протидією з боку "протилежності", друга – смертю (кінцем) світу, який потім народжується знову [575, с. 21 – 22].

Отже, зосереджуючись на фрагменті з Анаксимандрового твору "Про природу", інтерпретатори головно трактували зміст провини речей та характер їх покарання. Відтак, попри всестороннє осмислення як першого, так і другого, відкритим залишилося питання щодо потенції розгортання піднятої Анаксимандром проблематики в категоріальному просторі.

Перш, ніж вдатися до розгляду питання під вказаним кутом зору, необхідно визначитися стосовно того, чи ставитися до аналізованого фрагменту як такого, що в ньому йдеться лише про природні явища, чи вбачати у його змісті й соціальний підтекст.

У разі визнання того, що в епізоді йдеться винятково про природні явища, зазначена тема виявиться для нас вичерпаною. Якщо ж брати до уваги не лише природничу, а й соціальну сфери, то відкриваються досить цікаві перспективи.

Втім, за умови потрактування обох площин як самодостатніх, виникне питання щодо характеру їх співвіднесення, тобто – чи осмислювати ситуацію в параметрах парадигми "Що на небі, те й на землі" (про яку, скажімо, йдеться у І.Е.Сурікова) [664], чи в контексті інверсії "Що на землі, те й на небі". Як приклад останнього можна навести міркування Лур'є, котрий вважав, що Анаксимандр, будучи виразником антропоцентризму, відображав події, які відбувались у соціумі [392, с. 14].

На наш погляд, теза є спірною. Адже у досократиків провідною централією був космоцентризм, тоді як антропоцентризм становив похідну централію – у тому розумінні, що в параметрах антропоцентризму в центрі філософських роздумів перебував не просто *anthropos* (людина), а *anthropos* як мікрокопія макрокосму. З огляду на це навряд чи варто автоматично проєціювати в натурфілософію міфологічний антропосоціоцентризм.

Торкаючись вищевикресленої проблеми, А. Гусейнов та Г. Іррлітц, вважали, що Анаксимандр мав на увазі однакову відплату в її упорядкованому, державно-санкціонованому варіанті. Йдеться про те, що

взірцем при осмисленні космічних процесів слугував інститут таліону, який відігравав важливу роль у тогочасних внутрішньополісних відносинах [193, с. 31 – 32]. Згадаємо й твердження Ж.-П. Вернана стосовно того, що у зазначеному уривку знайшли відображення кардинальні зміни у ставленні до єдиновладдя, котре припинили шанувати як силу, що підтримує світопорядок. У контексті такого світосприймання, стверджував Вернан, уже йшлося не про перевагу певної сили над іншими, а про потребу підтримання рівноваги між ними. Відтак панування котроїсь із сил стало трактуватися як таке, що здатне призвести до розпаду космосу [104, с. 148].

Як бачимо, йдеться про вплив на філософування Анаксимандра факту перемоги демократичного устрою над аристократичними політичними порядками. Безперечно, такого роду чинники не варто ігнорувати. Однак, схоже на те, що в цьому випадку має місце абсолютизація соціополітичної площини. В кожному разі, Ф.Кессіді, попри те, що в принципі поділяв думку Ж.-П. Вернана [282, с. 127], підходив до питання з більшою науковою делікатністю, стверджуючи, зокрема, що Анаксимандр *підсвідомо* проводив аналогії і паралелі між суспільством та космосом, полісним правопорядком, правосуддям і світовим устроєм речей.

На аналогіях акцентують увагу й Дж.Томсон та І. Рожанський. Зокрема, перший, аналізуючи словосполучення "отримують відплату", стверджує, що має місце аналогія з врегулюванням суперечок між родами у випадках суперництва [685, с. 149], другий у цьому ж контексті висловлює міркування стосовно аналогії з грецьким судом [588, с. 143; 589, с. 62].

Безперечно, метод аналогій був на той час широко застосовуваним, однак вважаємо, що в даному випадку сама постановка питання щодо аналогій є, якщо й не хибною, то, принаймні, недостатньо коректною. Адже, якщо думка давнього грека органічно поєднувала космос, людину та соціальне життя, то це ще не означає її стовідсоткової прив'язки до соціально-природничих аналогій, проєкцій тощо. Власний погляд на це

питання окреслимо більш детально, оскільки саме від нього відштовхуватимемося надалі.

У зв'язку зі специфікою проблеми, насамперед торкнемося міфологічних компонент натурфілософії. Погодимось з думкою К. Лешняка стосовно того, що зв'язок натурфілософів з міфологією був настільки щільним, що у цій площині унеможлиблюється проведення виразної демаркаційної лінії [912, с. 17]. Йдеться про переключку двох форм мудрості, "двох різних духовних начал" [787, с. 102].

Безсумнівно, Дж. Томсон справедливо зазначав, що, хоча грецькі натурфілософи в певному розумінні розірвали з міфологічною традицією, тим не менш вони продовжували її, виражаючи в новій абстрактній та об'єктивній формі ті провідні істини, які першопочатково знаходили своє вираження у формі міфів [685, с. 146, 149]. Втім, ми звернемо увагу на інший нюанс.

Очевидним є те, що Анаксимандр розмежовуючи природні та соціальні процеси, відмовився від трактування природних сил як живих особистісних начал, тобто візуально розірвав з міфологічним світоглядом. Однак, на наш погляд, космічні й соціальні події трактувалися ним як такі, що відбуваються у площині притаманних міфологічному світогляду уявлень стосовно спільного соціокосмопростору, котрий, будучи родом з міфології, природно інтегрувався в Анаксимандрову свідомість, з тією лише різницею, що тепер уже його цілокупність виводилася не з цільного міфологічного буття у розумінні відсутності диференціації людської поведінки і дій природи, а із суті апейрону як визначального принципу не лише природних процесів, а й соціального буття.

На нашу думку, Анаксимандр мав на увазі як природні явища, так і соціальні реалії, однак осмислював їх не в контексті принципів аналогії, проекції тощо, а в тих координатах, у яких природа, вже будучи відокремленою від суспільства, продовжує перебувати з ним у "спільному

просторі", щоправда тепер уже не в його міфологічній, а в натурфілософській іпостасі, специфіка якої в Анаксимандра полягає у тому, що спільність як всеохоплення виводиться із всеохоплюючого апейрона.

На наш погляд, саме у цьому просторі осмислюється факт порушення речами заданої їм міри, а відтак і переступу межі, безвідносно до того, чи йдеться про переступ при відособленні від першооснови (тобто відокремленні від одвічної справедливості, яка за своєю суттю співпадає з апейроном як субстанціональною генетичною першоосновою світу), чи про переступ, зумовлений прагненням речей здолати одна одну.

Нагадаємо, що в міфологічній традиції переступ межі означає її зрушення як знаку, на чому ми вже зупинялися раніше [417, с. 33 – 103]. На нашу думку, в Анаксимандровому осмисленні переступ, зберігаючи свою міфологічну семантику, також означає знакове знівелювання межі, з тією лише різницею, що, в той час, як у міфології зрушення межі загрожує поверненням в Хаос, який, попри те, що певною мірою сприймається як "плодотворний простір" [215, с. 241] (принаймні як такий, що, за Гесіодом, здатен породити Чорну Ніч та похмурого Ереба) [147, с. 173], все-таки ототожнюється з неструктурованістю, онтологічним вакуумом, то в Анаксимандра знівелювання межі означає повернення в безкінечне начало, певну безмежну природу, що нею є апейрон, який неможливо ототожнити з небуттям [215, с. 8] і котрий фігурує як безкінечність, яка є певним чином упорядкована, становить собою "певного типу структуру" [378, с. 341], виступає особливим "творчим небуттям", фоном і можливістю для всілякої визначеності [215, с. 8].

Отже, на нашу думку, йдеться про повернення не в той хаос, що, як стверджував Ян Леговіч, представляє собою раціоналістичне переінакшення Анаксимандром міфологічно-космогонічної концепції Хаосу Гесіода [911, с. 63], а про принципово іншу річ, а саме – про апейронізацію космосу як

розчинення у певного типу структури на противагу акосмії як поверненню в безлад.

Однак, незважаючи на те, що йдеться про повернення до апейрону як певної упорядкованості, переступ межі виразно виступає як космонебезпечний, оскільки, призводячи до знівелювання цієї межі, утворює загрозу для космосу як такого, що в основу його існування закладено принцип розмежування.

Отже, на наш погляд, йдеться про конфлікт (як між речами й апейроном, так і між самими речами) у специфічному спільному соціо-космопросторі, який, хоч і є семантично похідним від міфологічного, однак суттєво різниться, зокрема тим, що в його координатах зрушення межі як знаку призводить не до хаотизації космосу, а до його апейронізації.

Тим не менш, оскільки переступ межі означає її семантичне знищення, (а відтак акосмію), він (у контексті "спільного простору") фігурує як такий, що є небезпечним як загалом для космосу, так, зокрема, й для суспільства. Якщо ж взяти до уваги, що в античному світогляді з переступом як трансгресією, тобто переступанням кордону, який відмежовує життєвий (а отже добродійний) світ від смертельно небезпечного (а відтак злочинного), співвідноситиметься поняття злочин, то, навіть попри те, що суспільна небезпечність фігурує невід'ємною від космонебезпечності, уможлиблюється виокремлення вектора, котрий скеровує увагу до осмислення суспільної небезпечності злочину.

Необхідно звернути увагу й на те, що в аналізованому фрагменті покарання фігурує як таке, що відбувається "за приписом вищого права" [877, с. 33], "з необхідності" [817, с. 14], "за необхідністю" [446, с. 61; 688, с. 112], "згідно з необхідністю" [378, с. 343], згідно з тим, як "ім [речам] призначено" [912, с. 46], за приписом долі [864, с. 90] тощо. Попри це, покарання реалізується у "визначений час" [401, с. 37; 685, с. 149; 280, с. 217; 378, с. 343; 912, с. 46], "згідно з порядком часу" (в перекладі І. Рожанського

[588, с. 142], Е.Михайлової, А. Чанишева – "согласно порядку времени" [446, с. 61], С. Трубецького – " по определенному порядку времени" [688, с. 112]) тощо.

Тоді як ключові слова "необхідність", "припис", "призначення" тощо. тлумачаться інтерпретаторами досить злагоджено (головно у співвіднесенні з "передвизначеністю" чи чимось на кшталт "внутрішньооприродної долі") [460, с. 91], то словосполучення "у визначений час" змістово фігурує і як порядок, встановлений судом часу [588, с. 143], і як такий, що співвідноситься з циклічністю [685, с. 151; 575, с. 22; 817, с. 14], і як термін виконання вироку чи часовий відтинок між винесенням присуду та його виконанням [193, с. 32].

На нашу думку, обидва блоки слід розглядати у щільному взаємозв'язку. Адже очевидним є те, що йдеться про покарання в контексті передвизначеності як призначення фатуму, об'єктивованого у певних часових рамках. Щоправда доля тут уже фігурує не у своїй міфологічній іпостасі (тобто не як така, що визначена Мойрами), а в натурфілософському трактуванні, в контексті незмінного природного закону. Незалежно від того, чи останній виступає як закон справедливої компенсації (за Ж.-П. Вернаном) [104, с. 148 – 150], чи як природний закон, що відновлює гармонію (за Б. Расселом) [912, с. 46], чи як справедливість, закладена у загальних законах космосу (за П. Юркевичем) [864, с. 90 – 92], або ж як космічний [282, с. 127] чи то всезагальний [215, с. 10] закон справедливості, у будь-якому випадку логічний наголос здійснюється на попередній фіксації покарання в законі. А це, у параметрах "спільного простору" (чи пак соціокосму), тобто на тлі ідеї справедливості, рівноцінної як для космосу, так і для соціуму, відкриває перспективу для осмислення злочину як такого, що покарання за нього, будучи зафіксованим у природному законі, повинне передбачатися й у позитивному законі, тобто такому, що попри внутрішні зв'язки з законами космосу міститься у площині законодавчого права.

Наголосимо ще на одному важливому моменті, а саме – на тому, що "переступ межі", "порушення міри" тощо, котрі співвідносяться з посяганням, означають автоматичне потрапляння у такий простір, в якому (в контексті Анаксимандрової циклічності народження світів) тамується перспектива "нового народження". Це ще не те "народження", яке у своєму пізнішому, етичному, значенні профігує як "очищення", а відтак "виправлення". Однак у тому, що в Анаксимандровому фрагменті покарання виступає не лише як кара, а й такий акт, що супроводжується відродженням, можна вловити сигнал, котрий вказує на перспективу осмислення покарання у співвіднесенні з поняттям "виправлення".

У зв'язку з цим необхідно торкнутися й піднятої Анаксимандром проблеми рівноважності. Немає сумніву, що це питання було для філософа пріоритетним, що простежується, починаючи від його космології (де земля фігує як така, що утримується в просторі внаслідок рівновіддаленості від усіх точок космосу), й закінчуючи аналізованим фрагментом, з якого стає очевидним, що апейрон не передбачає надання переваги тій чи іншій стихії. На цьому тлі виформовується вектор у площину, де злочин та покарання фігурують у контексті ідеї врівноважувальної справедливості.

На нашу думку, при розгляді Анаксимандрового фрагмента не варто нехтувати й тими засобами, що застосовуються у семантичній філософії. У зв'язку з цим зауважимо, що в аналізованому фрагменті речі несуть покарання за "несправедливість" [446, с. 61; 588, с. 142; 193, с. 31; 575, с. 21; 280, с. 217; 489, с. 337; 912, с. 46], "неправду" [688, с. 112], "нечестивість" [685, с. 149, 151; 378, с. 343], "нечестя" [864, с. 90; 215, с. 7], "гріх" [817, с. 14]. Зрозуміло, що в контексті системи лексико-граматичних розрядів ці слова фігурують як іменники. Однак, очевидним є те, що ми маємо справу з чимось на кшталт метонімії у розумінні заміни дії назвою, яка перебуває з нею у зв'язку. Семантично у вищенаведених абстрактних іменниках тамується значення, яке повинне було б об'єктивуватись через дієслова з

іменниками. Маємо на увазі, що в надрах кожного з іменників (як-от: "несправедливість", "школа", "кривда" і тощо) міститься дієслово з іменником (а саме – завдається шкода, чиниться несправедливість тощо), котрі підтекстово передають інформацію стосовно того, що те, що Анаксимандрів "переступ" фігурує в діяльнісній площині, тобто – не як думка чи намір, а як дія.

У зв'язку з цим торкнемося й відповідних інтерпретацій вказаного фрагменту. Скажімо, у Дж. Реале йдеться про покарання як "протидію" [575, с. 22]. У семантичному розумінні це означає, що те, внаслідок чого настає покарання, є нічим іншим, як "дією". В інших тлумаченнях у контексті виведеного у фрагменті "конфлікту" фігурують такі слова, як "переступ", "посягання", "руйнування" [193, с. 32], "витіснення" [215, с. 6], "подолання" [575, с. 22], намагання (розширити своє "царство") [912, с. 34] тощо. Як бачимо, йдеться про віддієслівні іменники, тобто такі, що утворені від дієслівних основ за допомогою суфіксів із значенням узагальненої дії. Очевидним є те, що наведені слова походять від дієслова як частини мови, яка у даному випадку виражає конкретну дію (а не мисленнєвий процес). Відтак, розгляд матеріалу у запропонованому ракурсі схиляє до лінгво-семантичного виокремлення вектору, який задає напрям до трактування "злочину" у подієвому аспекті, тобто як дії (а не думки, наміру).

Ще один фрагмент, який заслуговує на особливу увагу в контексті проблематики злочину та покарання в натурфілософській площині, належить перу Геракліта. Маємо на увазі фразу "Сонце не перейде своєї міри, інакше б його спостигли Ерінії, помічниці Правди" (у перекладі з давньогрецької М.О.Динника) [771, с. 50], чи (у перекладі з давньогрецької Памфіла Юркевича) "Сонце ніколи не переступає призначеної йому межі, позаяк Ерінії, служниці Правди, знайшли б його десь в іншому місці" [864, с. 91].

Попри те, що філософія Геракліта знайшла досить широке висвітлення у науковій літературі, цитований вище уривок не привертав до себе належної

уваги. Стосовно його тлумачення можна лише зауважити, що, з одного боку, він інтерпретувався безвідносно до правничої проблематики, з іншого – в контексті співвіднесення законів космосу та правничих норм, які існують у людському суспільстві. Скажімо, Н.В. Мотрошилова обмежується у своєму трактуванні акцентуванням на тому, що Сонце, навіть будучи "привілейованим", не сміє порушити природний порядок Всесвіту [460, с. 128]. Натомість, В.І. Бакіна, вважає, що фрагмент вказує на "підпорядкування космосу правничим нормам, які існують у людському суспільстві" [29].

Тоді як тлумачення Н.В. Мотрошилової слугує для нас відправним пунктом, котрий спонукає до прочитання метафори Геракліта як такої, що тамує у собі натяк на невідворотність покарання незалежно від статусності провинника, то твердження В.І. Бакіної викликає заперечення, яке аргументуємо, по-перше, опираючись на міркування Геракліта стосовно Божественного закону (чи пак закону космосу) як джерела усіх інших законів [771, с. 51; 120, с. 40] (що означає підпорядкування правничих законів закону космосу, а не навпаки); по-друге – зважаючи на те, що цитована фраза Геракліта має продовження, в якому, зокрема, йдеться про те, що, оскільки сонце, річ матеріальна, не може скоїти такої несправедливості, як ухилитись від призначених йому станів, то й людина, як істота розумна, має незмінно підпорядковуватись вічному розуму [864, с. 91 – 92]. З цього випливає не лише пріоритет підпорядкування законам космосу, а й очевидним стає, що божественний закон виступає як парадигма людських законів.

Інша річ, якщо мається на увазі те, на чому акцентував Ж-П. Вернан, який, простежуючи у давніх греків виділення ідеї космічного порядку, справедливо зазначав, що тепер уже цей порядок базувався не на уявленнях щодо могутності бога – верховного правителя, а на понятті космосу, підпорядкованого закону, правилу (*nomos*) [104, с. 13]. Наголосимо, що тут йдеться не про підпорядкування космосу правничим нормам, а про його підлеглість встановленому для всіх елементів (стихій) закону – *Nomos*.

Разом з тим, не можемо погодитися з К. Поппером, котрий натякає на неспроможність Геракліта розмежовувати юридичні закони чи норми, з одного боку, і природні закони чи правила, з іншого [549, с. 27]. На наш погляд, поєднання в Гераклітовому мисленні природи та законодавчого права, закону буття космосу і правового закону ще не означає, що цей філософ не здатен був розрізняти правові закони та природні закономірності. Інша річ, що виявити демаркаційну лінію між соціумом та природою у Геракліта настільки ж проблематично, як і провести чітку межу між тогочасним світським правом та сакральним.

Вказаний акцент має для нас принципове значення, оскільки переміщує згадуваний фрагмент Геракліта з метафоричної сфери у площину філософсько-правничих конструкцій, а відтак відкриває перспективу для його більш глибокого осмислення.

На нашу думку, у зазначених параметрах навряд чи доцільно обмежуватися трактуванням, в якому йдеться про порушення межі лише як таке, що ні для кого не минає безкарно. Якщо зважити на те, що аналогічним до застосованого у фрагменті метафоричного прийому (з якого, властиво, автоматично випливає щойно згадуване тлумачення) нерідко послуговувалися поети та філософи як до Геракліта, так і опісля, то закономірним виявиться припущення, що у Геракліта, як філософа, котрий відзначався неординарністю, а відтак і нехиттю до літературних штамів, прозора метафоричність, котра здавалась би прочитується без жодних зусиль, насправді приховує в собі набагато глибший підтекст. Маючи на меті заглибитися саме у цей прошарок, насамперед звернемося до світоглядного змісту, що вкладався у поняття "межа" в контексті античної космології.

Передусім зауважимо, що характерною рисою античного світовідчуття було уявлення про космос як замкнений, обмежений видимим небесним склепінням світ [588, с. 40, 115; 379, с. 522]. При формуванні в античному світовідчутті образу замкненого космічного простору межа макрокосму

закономірно набувала значення такої, що відділяє космос (упорядкованість) від хаосу, який, виступаючи в ролі своєрідної периферії космосу, тієї просторової сфери, що його оточує, ототожнювався з безоднею, проваллям, безладом [680, с. 20 – 34]. Відповідно, у світоглядному просторі ця межа вже фігурувала як така, що її порушення призводить не лише до потрапляння на територію хаосу, а й до зрушення самої суті межі як знаку, а відтак й до відродження хаосу, про що вже йшлося вище.

Якщо взяти до уваги, що в античній свідомості макрокосм перебував у спільній площині з соціокосмом, то (світоглядно) переступ межі як космологічного знаку означав хаотизацію як космосу, так і суспільства, тобто фігурував як чинник не лише акосмії, а й аномії як соціальної модифікації хаосу.

У Геракліта вказана значимість підсилюється асоціацією з міфологічним сюжетом про Фаетона, в якому йдеться про жахливі для людей наслідки через порушення Сонцем закладених для його шляху меж. Зважаючи на те, що у фрагменті Геракліта йдеться про злочин (що є очевидним хоча б уже з того, що в покаранні мали бути задіяні Еринії), то помітним стає наявність світоглядного вектора, котрий скеровує до трактування злочину як такого, що співвідноситься з космо-, а відтак і соціонебезпечністю. Водночас стає зрозумілим, що покарання за переступ окресленої межі закладене у законах космосу. В контексті спільного соціокосму це відкриває перспективу до осмислення злочину як протиправного вчинку.

Отже, результати, отримані внаслідок застосування герменевтичного та семіотичного підходів, дають підстави стверджувати:

- по-перше, трактування Анаксимандром та Гераклітом провини як переступу, що характеризується космонебезпечністю, виформовує вектор, який скеровує в площину осмислення "злочину" у співвіднесенні зі суспільною небезпечністю;

- по-друге, розгляд "покарання" як передбаченого в законі космосу, відкриває (в контексті спільної площини соціокосму) перспективи до трактування "злочину" як протиправного вчинку;
- по-третє, накреслюється шлях до трактування злочину у подієвому аспекті, тобто як вчинку, а не думки, наміру;
- по-четверте, у зв'язку з тим, що "покарання" фігурує не лише як відплата, а й акт, котрий уможливорює "відродження", виформовується вектор, що скеровує у площину, де "покарання" осмислюється як засіб відновлення, а потенційно і виправлення.

4.1.2 "Злочин" та "покарання" у семіотиці Піфагора і піфагорійців

Злочин та покарання посідали важливе місце у філософуванні Піфагора, який їх розглядав у контексті полярності законного й незаконного як виразу загальнокосмічної протилежності граничного й безмежного, де границя задає норму, межу людській поведінці, в тому числі зобов'язує підкорятися законам [193, с. 41–42] .

У філософії піфагорійців поняття злочин розглядалося на фоні протиріччя між всезагальною основою світу (його гармонією) і особистим буттям людей (які належать "безладному світу речей, що народжуються") [193, с. 42]. Йдеться про виформування вектора до трактування злочинної дії як порушення міри на тлі осмислення закону як такого, що задає межу людській поведінці.

У цьому контексті заакцентуємо на міркуваннях піфагорійців щодо здатності людини до здійснення вибору. Зокрема, зішлемось на

піфагорійський знак Υ , як такий, що вказує на те, що людина, перебуваючи в певній точці, має можливість вибору того чи іншого шляху [911, с. 40]. Відтак, йдеться про виформування вектора до осмислення злочину як волевиявлення людини.

Що стосується поняття покарання, то, вважаючи, що в основі всіх речей і явищ лежить число, природа і сила якого діє повсюдно у всіх людських справах і відносинах [212, с. 289], при трактуванні міри покарання піфагорійці відштовхувались від співвіднесення числа з незмінним буттям (у протилежність змінним властивостям предметів) та уявлень, згідно з якими гармонія у правовій сфері засновується на співмірності злочину та покарання на основі кількісного пропорційного відношення, що дорівнює "числу, помноженому саме на себе" ($1182 \text{ а } 10$) [22, с. 282]. У зв'язку з цим П. Юркевич акцентує на наступному прикладі: якщо суддя А, злочинець В, образений С, то суддя А повинен віддати злочинцю В те ж саме, що В зробив С. У такому випадку складається відношення $A : B = B : C$, звідси $AC = B^2$. У цьому розумінні справедливість визначається як число квадратне, або число 4 [864, с. 97].

Піфагорійці вважали число 10 сутністю всього космосу, оскільки останній трактувався як такий, що складається з десяти тіл: з неба нерухомих зірок, п'яти планет, сонця, місяця, землі і протиземелля. До числа 10 входять $1+2+3+4$. Останнє число – 4 фігурує як найдосконаліше з-поміж усіх тих чисел, що складають повноту і гармонію числа 10. Відтак, аналогічно до космосу, який має числом своїм 4, справедливість, як вища досконалість, трактувалась як така, що містить у собі те ж саме досконале число, яке включає : 1) стан злочинця до вчинення злочину; 2) стан душі зганьбленого; 3) дух судді; 4) страждання злочинця. Якщо число 4 висловлює досконалість космосу і сутність справедливості, то звідси випливає, що справедливість є достатній і могутній агент для створення морального космосу, держави [864, с. 97]. Відтак, очевидним стає, що силові лінії семіотики Піфагора та

піфагорейців скеровані у площину потрактування злочину як переступу, що є результатом волевиявлення людини, а покарання – як відплати в параметрах досконалого числа, що виступає як сутність і світового, і державного космосу.

4.1.3. Категорії "злочин" та "покарання" у межах класичної компоненти інформаційних потоків

Проблематика злочину та покарання посідала важливе місце у філософуванні Сократа, вчення якого, з огляду на усну форму, є відомим не з оригінальних творів філософа, а зі свідчень його учня Платона та історика Ксенофонта. З одного боку, немає вагомих підстав не довіряти цим джерелам, з іншого – варто зважати й на те, що чимало слів, які було вкладено у уста Сократа, ймовірно, йому не належали [212, с. 146; 392, с. 17].

Якщо спиратися на ті джерела, що їх пропонує Платон, то очевидним стає, що поняття "злочин" та "покарання" розглядаються Сократом у зв'язку з античною категорією міри, яка закладається в основу норми сприйняття та оцінювання. Закономірність покарання Сократ обґрунтовує тим, що душа не здатна бути універсальним втіленням гармонії. Інакше б (через те, що одна гармонія не може бути більш чи менш повною, аніж інша) впливало б, що одна душа не може бути більш порочною чи добродісною, ніж інша, що означало б, що душі всіх живих істот однаково хороші [525, с. 51 – 53], тобто унеможливило б виведення доцільності покарання.

Поняття "злочин" співвідноситься у Сократа з несправедливістю. Однак філософ не дає жодних визначень. Розмірковуючи у діалозі "Кратил" над смислом слів та іменами понять, він не наважується дати визначення навіть такому терміну, як "зло", стверджуючи лише те, що в цьому слові є щось варварське [526, с. 458].

Увага Сократа головним чином зосереджується на "покаранні", яке він вважає засобом утримання душі від найгіршого у тому випадку, якщо вона є нерозумною, нечестивою й несправедливою. З огляду на те, що, як правило, після меншого непокараного зла іде друге за розмірами зло, потім третє і так без кінця, вчасне покарання, вважає Сократ, запобігає більш важкому злочину [527, с. 342].

Вирішуючи проблему стосовно того, добром чи злом є покарання, Сократ формулює три види зіпсутості. У справах майнових – це бідність, у справах тілесних – хвороба, у справах душі – несправедливість. Найбільш огидною з-посеред цих трьох видів зіпсутості філософ вважає несправедливість, зауважуючи, що вона, як найпотворніше явище, тобто як найбільше зло, призводить до найбільшого страждання або завдає найбільшої шкоди, чи заподіює і перше, і друге водночас [527, с. 299].

Розглядаючи покарання як засіб усунення зіпсутості, Сократ стверджує, що підпадати під покарання – це означає не діяти, а бути об'єктом, який зазнає дії того, хто карає. Суб'єкт, що карає по заслугах, карає справедливо, тобто здійснює справедливість. Оскільки справедливе є прекрасним, то той, кого карають, зазнає на собі прекрасної дії. Через те, що прекрасне є або приємним, або корисним, то покарання приносить користь тому, хто його зазнає – адже, якщо людину карають за справедливістю, то вона, позбавляючись зіпсутості, котра оскверняє душу, стає кращою [527, с. 340].

Звідси випливає, що, якщо покарання не несе в собі суб'єктивної користі, то містить об'єктивну користь, оскільки кожному, хто зазнає

покарання (у тому випадку, якщо він покараний правильно), належить або виправитися (тобто стати кращим і в такий спосіб мати від цього суб'єктивну користь), або послужити прикладом, який би застерігав інших від вчинення аналогічних злочинів, що є ознакою об'єктивної користі. Очевидним є те, що "покарання" трактується Сократом як засіб виправлення та запобігання іншим злочинам.

Відповідаючи на твердження свого опонента стосовно того, що злочинець може бути нещасним лише за умови, якщо буде розкрито його злочин, Сократ погоджується, що дійсно людина, яка зазнає покарання за свій злочин, відчувається нещасливою, однак ще більш нещасною вона стає, коли уникає кари, оскільки в такому разі не зазнає полегшення, котре приносить покарання. Несправедлива й злочинна людина, яка unikла покарання, доходить висновку філософ, відчувається набагато гірше, ніж та, яка зазнала покарання людей та богів [527, с. 291 – 294], оскільки уникаючи покарання, людина залишається разом зі своєю несправедливістю, тобто з найбільшим злом з усіх тих, що можна собі уявити. Якщо найважливіше благо, стверджує Сократ, – це бути справедливим, то наступним за ним благом є, у разі вчинення несправедливості – стати справедливим, понісши за злочин кару [528, с. 364].

Наполягаючи на тому, що порушення природних законів призводить до неминучого покарання, Сократ стверджує, що така ж неминучість існує і при порушенні громадських законів, оскільки, навіть якщо злочин не виявлено (внаслідок чого унеможлиблюється "зовнішнє покарання"), людина все ж зазнає покарання "внутрішнього" [527, с. 241, 418]. Останнє полягає "не в побоях чи смерті" [525, с. 233], а в тому, що здійснюючи злочин, людина, в якій поєднується внутрішня шляхетна особа і "образ звіра багатоликого і багатоголового", своїми негідними вчинками дає поживу цьому звіру, тим самим заморюючи голодом "внутрішню людину", що призводить до індивідуальних страждань, оскільки ці дві половинки, будучи нездатні до

мирного співіснування, "гризуться між собою, б'ються і пожирають одна одну" [527, с. 416].

Сократ вважає, що кара від богів та людей завжди йде на користь злочинцям, однак і з-посеред людей, і в потойбіччі, винуватці повинні пройти через біль і страждання, оскільки в інший спосіб неможливо очиститися від вкоріненої в душі несправедливості. Щоправда покарання лише тоді виконує для злочинця катартичну функцію, коли винуватець сам є своїм звинувачувачем, тобто коли в його душі існує внутрішнє схвалення стосовно присудженого йому покарання [527, с. 304 – 305].

Під потойбічними покараннями маються на увазі ті, що відбуваються в Тартарі [527, с. 363]. Сократ поділяє їх у відповідності до злочинів, що підлягають покуті (наприклад, убивства в стані афекту) та ті, що є непокутувані (як-от грабунок храмів, багаторазові вбивства "всупереч справедливості та закону") [529, с. 75]. Злочинці, які вчинили найважчі злочини, вважаються "незцілимими". Покарання "зцілимих" трактується як таке, що має катартичне значення, а покарання "незцілимих" розцінюється лише як засторога для інших, аби ті не наважувались на аналогічні злочини.

Що стосується проблематики "справедливого" і "несправедливого" покарання, то, хоча в діалозі "Горгій" і зустрічаються фрази про "правий суд" чи такі, де йдеться про те, що "якщо людину карають по справедливості, то вона стає краща душею" [527, с. 301], які наштовхують на думку стосовно того, що людину можуть карати і несправедливо, однак у принципі в діалогах такі поняття, як "зазнати покарання" та "зазнати справедливого покарання" сприймаються як тотожні. Якщо і йдеться про "несправедливість", то лише у тому розумінні, як і в Демокріта, який вважав, що той, хто здійснює несправедливість, є більш нещасним, аніж той, хто від неї потерпає [772, с. 158].

Саме в такій тональності відбувається діалог у "Горгії", під час якого Сократ стверджує, що краще терпіти несправедливість, аніж її творити [527,

с. 287]. В "Апології Сократа" поняття "несправедливе" фігурує в тому епізоді, де Сократ стверджує, що той, хто засуджений на смерть несправедливо, є менш нещасним, аніж той, хто зазнає справедливої кари. Йдеться про те, що краще бути несправедливо засудженою невинною людиною, аніж справедливо засудженим винуватцем. Навіть після винесення смертного вироку Сократ говорить не про несправедливість покарання як такого, а про несправедливість суддів, стверджуючи, що його несправедливі обвинувачувачі, бажаючи покарати його, покарали самі себе, залишившись наодинці зі своїм покаранням [530, с. 109].

Отже, "злочин" фігурує у Сократа як порушення громадських законів, а покарання – як кара, засіб виправлення та запобігання злочинам. В унісон із сократовою думкою звучить міркування Протагора стосовно того, що нісенітницею та звірством було б карати злочинців, маючи на меті лише кару за здійснене беззаконня. Хто намагається карати осмислено, стверджує він, той карає не за вчинений злочин, а заради майбутнього – аби виправити людину, а також, щоб такий злочин більш не скоювався ні нею, ані будь-ким іншим [529, с. 206].

Правомірність покарання Протагор обґрунтовує тим, що здійснення чи нездійснення злочину залежить від особистого вибору людини, який відбувається залежно від набутих (чи не набутих) нею доброчесностей [529, с. 206]. Йдеться про те, що кожен індивід має можливість індивідуального вибору та вдосконалення своїх людських якостей, а відтак вчинення злочину зумовлюється не вродженими рисами чи незалежною від людини самоочевидністю, а відсутністю відповідного морального багажу. І хоча у висновку розгорнута між Сократом та Протагором дискусія приходить до того, що Сократ, який спочатку доводив неможливість навчання доброчесності, визнає, що остання є знанням, тобто чимось таким, що є доступним навчанню, а Протагор, який попервах наполягав на тому, що доброчесності можна навчити, ставить під сумнів можливість такого

навчання (оскільки відкидає у доброчесності власне те, що належить до навчання, тобто знання), однак однозначною залишається позиція, що, оскільки злочинні прояви в людині не є неминучими (тобто їх можна уникнути шляхом освіти та виховання), то злочин, як вчинок, пов'язаний не з вродженими рисами чи фатальністю, а з відсутністю індивідуального прагнення до самовдосконалення та набуття доброчесності, становить вольову дію. З цього випливає опосередковане потрактування злочину як результату волевиявлення людини.

Тоді як в ідеальній державі, змальованій Платоном у "Республіці", не потрібні були ані карні закони, ані покарання, в державі, представленій у "Законах", з питанням про виконання закону, що може суперечити моральному стану громадян, поєдналося й питання про принципи карного права та покарання. Торкаючись цих питань, П. Юркевич наголошував на тому, що за Платоном, як і за вченням Сократа, доброчесність є знання, а знання є доброчесність, отже, той, хто має знання справедливості, не може чинити несправедливості. Звідси випливає, що кожний несправедливий вчинок, кожна погана дія йде лише від незнання, або: жоден з власної волі не буває несправедливим. Якщо кожен поганий вчинок здійснюється поза волею особи, то він не є злочином і не може бути осудним [864, с. 199 – 200]. До міркувань П. Юркевича доповнимо важливий, здається, не помічений нюанс, а саме – хоча у Платона ніхто з власної волі не буває несправедливим (у тому розумінні, що той, хто має знання справедливості, не може чинити несправедливо), втім злочин, хоча й опосередковано, однак все-таки опиняється у площині власного волевиявлення людини, оскільки людина трактується як така, що саме від неї залежить прагнення самовдосконалення, а відтак і набуття морального багажу, від якого, властиво, й залежить, чи вдасться вона до вчинення злочину.

Покарання Платон зараховує не до минулого (вважаючи, що, якби воно стосувалось минулого, то було б помстою), а до майбутнього – трактуючи

його, як ліки для зцілення душі від вчинення несправедливості. Що зроблено, того не переробиш, відтак мета покарання зводиться до виправлення злочинця та запобігання іншим злочинам. Загальна ідея про те, що покарання має значення зцілюючої сили, ділиться на три окремі: 1. Покарання зцілює самого злочинця, бо відвертає його надалі від зла. Мета ця може бути досягнута вмовлянням, а якщо цього не досить, то страхом покарання. 2. Покарання зцілює суспільство, бо громадяни, будучи його свідками, відвернуться від злочинів. 3. Покарання очищує державу, бо смертною карою невинуватих злочинців воно звільняє її від шкідливих елементів [864, с. 200].

Продовжуючи цю думку, звернемо увагу на момент, який, здається, залишився поза увагою дослідників. Маємо на увазі розрізнення Платоном таких понять, як покарання й відплата. Адже, тоді як у діалозі "Протагор" йдеться про покарання як відплату з метою виправлення злочинця [529, с. 209], то у праці "Закони" здійснюється чітке розмежування понять "покарання" і "відплата". Покарання осмислюється у параметрах етичної категорії "добра", тоді як відплата, будучи трактована як така, що супроводжує несправедливість, фігурує у спільних з останньою координатах, тобто – в площині зла. Відповідно, відплата тлумачиться як страждання, що супроводжує злочин, залишаючи винуватця нещасним, а покарання виступає як засіб очищення душі злочинця (поза тими випадками, коли останній вважається невинуватим) [532, с. 484, 600].

Отже, тоді як у "Горгії" акцентується на покаранні як об'єктивному "добрі", навіть незважаючи на те, що суб'єктивно (злочинцем) воно може розцінюватися як зло [527, с. 300 – 302], в "Законах", хоча і йдеться про покарання, яке "не має на меті завдати зло" [532, с. 600], виокремлюється інша домінанта, де "зло" й "добро" вже фігурують у співвіднесенні з двома різними поняттями – відплатою, як карою, та покаранням.

У політико-правовій міфології Платона, як на те звертав увагу В. Нерсисянц, земне покарання за всілякого роду проступки і злочини супроводжується правосуддям богів [474, с. 68]. Доповнимо, що у працях Платона йдеться про правосуддя, яке здійснюється не лише на землі, а й у потойбіччі, де душа зазнає покарання, вдсятеро більшого, аніж злочин [533, с. 448]. Це – "скинення" душі (в разі вчинення найважчих злочинів) на довічні муки в Тартар [527, с. 362], або ж її переміщення на тисячу років у підземну в'язницю, після чого людина отримує наступне життя [534, с. 158], в якому вже стає не злочинцем, а жертвою, потерпаючи від такого ж злочину, котрий вчинила у своєму минулому житті [532, с. 618].

Розглядаючи потрактування Платоном "злочину", необхідно заакцентувати на застосовуваному філософом прийомі фундаментальної аналогії між державою та людським індивідом. За Платоном, держава являє собою таке ж суголосьне органічне ціле, як і людина. Аналогічно до того, як у людському організмі кожен орган виконує певні, властиві йому функції, так і в державі кожна людина служить цілому, а ціле, відповідно, служить їй [533, с. 396 – 398; 532, с. 653; 474, с. 35]. З цих міркувань Платона, а також з його роздумів стосовно того, що громадянам належить усвідомлювати, що всі члени держави є братами, які, відповідно, повинні ставитися один до одного як брати [533, с. 202], випливає, що нанесення шкоди громадянинові, як одному з органів державного організму, стає на перешкоді повноцінному функціонуванню останнього. У цьому розумінні злочин, як такий, що становить небезпеку для громадянина, виступає і як небезпечний для держави, органом, одиницею (або ж носієм властивостей) якої є цей громадянин.

Зазначена думка знаходить своє продовження й у філософуванні Арістотеля, в якого людина також співвідноситься з державою, як частка зі своїм цілим (1253 а 25) [23, с. 17]. Йдеться не лише про державу, інституції і суспільний лад якої виникають у взаємозв'язку суспільства-спільноти з

певного типу сприйняттям мети спільного життя, що механічно перетворює звичайне скупчення народу в polis, а людську істоту – в zoon politikon [264, с. 15], а й про державу, котра сама виступає як індивідуум [864, с. 211].

Арістотель, так само, як і Платон, трактує державу як живий організм. Однак, як справедливо зауважує П. Юркевич, Арістотель набагато глибше, ніж Платон, розуміє сутність організму: "Відома пристрасть Арістотеля до збирання природознавчих відомостей, якими він надзвичайно дорожив для свого аналізу... Завжди переносячи споглядання законів природи на державу, він стверджував, що, хоча кожна частина в рослинному організмі й служить цілому, всі частини водночас дають благоденство кожній; усяка частина не є безособовий орган, але також має значення органічного цілого. Сам по собі *індивідуум є цілим відносним*, що має самостійне буття й розвиток" [864, с. 211].

Відповідно, Арістотель розходиться з Платоном й у поглядах на державну єдність, трактуючи її не як абсолютне, а відносне ціле (1263 в 30) [23, с. 41] – у тому розумінні, що мається на увазі не цілокупна військова спілка (1261 а 20) [23, с. 36] і не проголошена Платоном (як-от в "Державі") єдність, яка передбачає спільне володіння жінками, дітьми і власністю (1261 а 5) [23, с. 35], а "об'єднання вільних громадян" (1279 а 20) [23, с. 76], "певне впорядкування, в якому живуть її громадяни" (1275 а 35), "певна сукупність громадян" (1275 а 40) [23, с. 66], кожен з яких є "цілим відносним" [864, с. 211].

Однак, навіть за цієї умови, те, що становить небезпеку для громадянина, як одного з органів державного організму, стає небезпечним й для цілокупного організму держави, яка, виступаючи як "сукупність громадян, самодостатня для звичайного існування" (1275 в 20) [23, с. 68], трактується як така, що її повноцінне функціонування пов'язане персонально з кожним із громадян. У цьому контексті виформовується вектор, що

скеровує до осмислення злочину як такого, котрий є небезпечним для держави.

Продовжуючи цю лінію, заакцентуємо на потрактуванні Арістотелем "правосудності" (*dikaïosyne*) та "неправосудності" (*adikia*). За Стагіритом, "правосуддя, [чи право], – це законне і справедливе, а неправосуддя, [чи неправо], – це протизаконне і несправедливе" (1129 b 30) [21, с. 132]. Відтак, неправосудне витлумачене "і як протизаконне, і як несправедливе, а правосудне – як законне і справедливе" (1130 b 10) [21, с. 135]. Відповідно, "неправосудним" вважається той, хто переступає закон (*paranomos*), хто користолюбний (*pleonektes*) і несправедливий (*anisos*) (1129 a 30) [21, с. 132]. При цьому несправедливість і протизаконність трактуються не як тотожні, а розрізняються, як частина стосовно цілого – у тому розумінні, що "не все протизаконне несправедливе" (1130 b 10) [21, с. 135].

Апелюючи до "протизаконного", заакцентуємо на тому, що Арістотель розрізняє "загалі право" і "державне право". Останнє стосується тих, "хто бере участь у загальному житті, заради самодостатнього буття [в державі], причому для громадян вільнонароджених і рівних пропорційно чи арифметично (1134 a 30) [21, с. 145]. "Державне право" Арістотель трактує як таке, що "частково природне, частково – узаконене; воно природне, якщо повсюдно має однакову силу і не залежить від визнання чи невизнання [його людьми]" (1134 b 20) [21, с. 146].

Що стосується безпосередньо узаконеного права, то йдеться про закони, засновані на угоді і взаємній вигоді, кожен з яких виступає як "загальне стосовно окремого, оскільки вчинки багатоманітні, а [положення] – як загальне – кожного разу одне і те ж" (1135 a 5) [21, с. 147]. При цьому правові встановлення трактуються як неідентичні у часі та просторі. Арістотель порівнює їх з мірами для вина і хліба, які не скрізь однакові: "у скупників вони більші у торгівців [у роздріб] – менші. Так само і правові [встановлення], не природні, а людські, не бувають скрізь тотожні, остільки

оскільки і державні устрої [не скрізь тотожні], тоді як найкращим за природою скрізь є одне і те ж" (1135 а 5) [21, с. 146 – 147].

Очевидним є те, що в контексті потрактування неправосудного, як протизаконного і несправедливого, а державного права, як частково природного, а частково узаконеного, злочин, у співвіднесенні з неправосудністю, профігурує як порушення державного права.

Необхідно заакцентувати й на розмежуванні Арістотелем таких понять, як "неправосудне" (to dikaion) та "неправосудне діло" (to adikema). Зокрема, "неправосудне" потрактовано як таке, що "може бути за природою чи за установленням, і, коли це здійснилось у вчинку, тоді [перед нами] неправосудне діло, однак, перш, ніж воно здійснилось, воно ще не [діло], а [поняття] неправосудного" (1135 а 10) [21, с. 147].

Без сумніву, Арістотель вкладає це питання у формулу переходу можливості у дійсність. Адже "неправосудне" виступає у нього як таке, що існує "до вчинку", себто як зафіксоване в законі потенційне порушення права. Фактично поняття "неправосудного" відрізняється од "неправосудного діла", як абстрактна норма від конкретних дій, котрі підлягають осуду. Аналогічне розрізнення стосується й "несправедливого", як такого, що в принципі вважається несправедливим, та "несправедливого діла", себто реально здійсненого несправедливого вчинку (1195 а 10) [22, с. 314].

Опираючись на вищенаведені міркування Арістотеля, у висновку наголосимо, що в контексті потрактування філософом неправосудного, як протизаконного і несправедливого; державного права, як частково природного і частково узаконеного, й розрізнення "несправедливого" та "несправедливого діла", "неправосудного" і "неправосудного діла", злочин фігуруватиме як такий, що являє собою не мисленнєвий протиправний акт, а реальне порушення державного права.

Додамо, що, коли йдеться про "неправосудне діло", мається на увазі вчинок, здійснений за власною волею особи (1135 а 20) [21, с.147]. На

відміну від детерміністів, у Арістотеля "людина, хоча й є підґрунтям своїх вчинків, але підґрунтям не пасивним, не вимушеним. Усі істоти у світі виконують прості дії, одна лиш людина здійснює вчинки. Щодо вчинків людина є їх господарем, від якого залежить їхнє буття і завершення" [864, с. 231].

Поряд з цим, Арістотель не заперечує того, що свобода вибору може знищуватися, або суттєво обмежуватися. Визнаючи, що саме від людини залежать усі її вчинки (1187 а 15 – 25) [21, с. 295], Арістотель, тим не менш, не скидає з рахунків наявність недобровільних дій. Такими він вважає вчинки "підневільні" та "з невідання" (у російському перекладі з латини Н. Брагінської – "по неведению") (111 а 20) [21, с.84]. Тоді як до підневільних вчинків належать такі, джерело яких міститься зовні (за тієї умови, якщо той, кого неволять, жодним чином не сприяє насиллю (1110 в 15) [21, с.83], до вчинків "з невідання" зараховуються такі, що мають місце, коли залишаються невідомими деякі, в тому числі й випадкові обставини, котрі, попри волю діючої особи, змінюють свідомо закладений смисл вчинку (якщо, наприклад, та чи інша особа, намагаючись врятувати людину, вбиває її тощо) (111 а 15) [21, с. 84]. При цьому Арістотель розрізняє дії "з невідання" (*di' agnoian*) і "в невіданні" (*agnoyn*) (у російському перекладі з лат. Н. Брагінської – "в неведении") [21, с. 83]. Так, про особу, котра перебуває у стані сп'яніння, мовиться як про таку, що діє не "з невідання", а неусвідомлено і "в невіданні" (1110 в 25) [21, с. 83]. У деяких трактуваннях йдеться стосовно цього про те, що "п'яний здійснює погані вчинки в невіданні, тобто не усвідомлюючи того, що чинить. Однак, це свідомо вибрана неусвідомленість. Зловживаючи алкоголем людина відала, чим це загрожує, і в даному випадку йдеться про порочну поведінку, за яку індивід несе повну відповідальність" [193, с.125]. Вважаємо, що для того, аби уникнути некоректності, думку Арістотеля необхідно відтворити більш точно. Адже у Арістотеля йдеться не про те, що п'яний здійснює вчинки "в

невіданні, тобто не усвідомлюючи, що робить", а – "неусвідомлено і в невіданні" (1110 b 25) [21, с. 83]. Наголосимо, що у Арістотеля не стоїть знак рівності між тим, що здійснюється "неусвідомлено" і "в невіданні". Натомість, під "неусвідомленим" мається на увазі здійснене у такому стані, коли людина не усвідомлює, що робить, а під ситуацією "невідання" – те, що особа "не відає, як їй належить чинити і від чого ухилятися", аби не стати неправосудною (1110 b 25) [21, с. 83]. Інша річ, що "називати вчинок недобровільним, якщо людина не відає, в чому користь, небажано, оскільки свідомо вибране невідання є причиною вже не недобровільних вчинків, а зіпсутості (*mokhtheria*) (дійсно, таке невідання заслуговує осуду)" (1111 b 30) [21, с. 83 – 84]. Таким чином, коли мовиться про вчинок, здійснений "неусвідомлено та в невіданні", то йдеться не про неусвідомлене, рівноцінне тому, що здійснене в невіданні, а про ситуацію, коли людина не лише не усвідомлює, що чинить, а й не відає, як їй належить діяти і від чого ухилятися, аби не стати порочною та неправосудною. Оскільки ж таке невідання є свідомо вибраним, то воно не має стосунку до недобровільних вчинків.

Однак, очевидним є те, що, попри визнання обставин, за яких свобода вибору знищується, або суттєво обмежується, владним початком Арістотель вважає душу (1254 a 35) [23, с. 20], а джерелом вчинків – людину (1113 a) [21, с. 89], яка стає неправосудною з власної волі (1114 a 5) [21, с. 92] остільки, оскільки саме в ній (людині) міститься сила, що породжує дії (1187 b 10) [22, с. 296], першопочатком яких є намір, воля (1187 b 15) [22, с. 296]. При цьому умисність співвідноситься зі свідомим вибором та заздалегідь прийнятим рішенням (1111 b 5; 1111 b 15) [21, с. 85, 87], а предмет вибору відрізняється від предмета рішення тим, що заздалегідь визначений, оскільки стосовно нього вже прийнято рішення (1113 a 5) [21, с. 89].

Отже, хоча Арістотель не обстоює безумовну, необмежену свободу, маючи на увазі, що можливі й такі випадки, в яких свобода вибору

знищується чи обмежується, однак, зважаючи на те, що владним початком у філософа виступає душа, а джерелом вчинків людина, яка приймає рішення, здійснює вибір, а відтак неправосудною стає з власної волі, можна стверджувати, що йдеться про злочин як акт волевиявлення людини.

Що стосується "покарання", то ми не зосереджуватимемося на Арістотелевому його трактуванні як засобу, яким закон відвертає людину від зла, оскільки це питання детально досліджене П. Юркевичем [864, с. 235 – 236]. Натомість, розглянемо покарання у співвіднесенні з таким поняттям, як "справедливість". Стагіріт не пристає на думку Піфагора щодо справедливості (*dikaiosyne*) як числа, помноженого саме на себе (1182 а 10) [22, с. 282]. Він узагалі не поділяє поглядів піфагорійців стосовно того, що розплата з потерпілим (*to antipeponthos*) і є взагалі (*haplos*) правосуддя (1132 в 20) [21, с. 140]. Так, при зверненні до права, пов'язаного з розподілом (*en dianomais*), Арістотель, осмислюючи неправосудне як несправедливе, стверджує, що оскільки між крайнощами несправедливого існує певна середина, яка являє собою справедливу рівність (*to ison*), то правосудне має бути серединою. Оскільки справедлива рівність передбачає не менше двох частин і двох сторін, то і правосуддя має бути серединою і справедливою рівністю стосовно чогось і для когось ("як справедлива рівність – це [рівність] двох [частин], нарешті, як право – це [право] для певних осіб") (1131 а 15) [21, с. 136 – 137]. Таким чином, право передбачає не менше чотирьох членів, оскільки "і тих, для кого [існує право, не менше] двох і те, до чого [воно застосовується], – дві речі. При цьому для осіб і для речей матиме місце однакове зрівнювання (*isotes*), оскільки однаковим є відношення однієї пари [тобто речей], до іншої [тобто осіб]" (1131 а 20) [21, с. 137]. Це означає, що якщо гідність Ахіллеса визначена як 8, а Аякса як 4, і першому дано 6 монет, то другому треба дати 3 ($8 : 4 = 6 : 3$). Частина показує, що гідність Ахіллеса вдвічі більша за гідність Аякса, й коло прав першого вдвічі ширше, ніж коло прав другого [864, с. 224].

Отже, в контексті розподільчого права відбувається пропорційне співвіднесення кількості благ з гідністю громадянина, себто екстенсивна кількість благ визначається інтенсивною кількістю заслуги. Таким чином, задля того, аби оволодіти рівними частками, претенденти повинні бути рівними за "гідністю", з урахуванням того, що "гідністю" не всі називають одне і те ж, наприклад, прихильники демократії – свободу, прихильники олігархії – багатство, інші – шляхетне походження, а прихильники аристократії – добродесність" (1131 а 25) [21, с. 137].

У цьому контексті виникає питання щодо того, яким чином, відповідно до пропорційності, відбувалося б узгодження провини і покарання. Очевидно, у цьому випадку малося б на увазі (як-от у Платона, про що йшлося вище) покарання, трактоване як зло – у розумінні відплати, котра, як така, що супроводжує несправедливість, фігурує у площині зла, або ж – покарання, як таке, що, являючи собою об'єктивне добро, суб'єктивно (злочинцем) розцінюється як зло.

За цих обставин, згідно з принципом пропорційності, винуватець з більшими достоїнствами отримував би меншу частку покарання, аніж винуватець з меншими достоїнствами. До висновків стосовно того, що Арістотель мав на увазі саме таке узгодження, схиляють нас в тому числі й міркування філософа стосовно того, що якщо начальник (*arkhon*) когось вдарить, то це не означає, що цій людині потрібно відповісти тим же, однак, якщо хтось вдарить начальника, то таку людину варто не лише вдарити, а й покарати (1132 в 30) [21, с. 141]. І, хоча цей приклад наводився Арістотелем у підтвердження того, що покарання не може бути відплатою, його, на нашу думку, можна вважати і прикладом принципу покарання в контексті розподільчого (пропорційного) права – за умови потрактування покарання як зла, а меншої частки зла – як блага у порівннні з більшим злом.

Що ж стосується Арістотелевих міркувань стосовно того, що "[поняття] відплати не підходить ні до розподільчого права, ані до

відновлювального" (1132 b 25) [21, с. 140 – 141] (у тому розумінні, що в першому випадку воно не може враховувати гідність сторін, а в другому – різницю зиску і шкоди), то, на наш погляд, заперечуючи покарання як відплату, Арістотель мав на увазі винятково відплату за правом таліону, яка, дійсно, не вписувалася ані в розподільче, ні у відновлювальне право, ані у простір соціально диференційованого полісу. На користь наших міркувань свідчить те, що, піддаючи критиці піфагорійців (1194 a) [22, с. 312], Арістотель мав на увазі саме таліон. Натомість, відплату у розумінні "взаємопретерпевання" (у перекладі з латини на російську мову Н. Брагінської) Арістотель не заперечував, про що, зокрема, свідчать наступні його слова (які ми наводимо у вище згадуваному перекладі, оскільки в українській мові термін "взаємопретерплювання" має інше смислове навантаження): "Ведь не одно и то же справедливо для слуги и для свободного: если слуга ударит свободного, справедливо ответит не ударом, а многими, то есть взаимопретерпевание справедливо тоже при пропорциональности: соотношение, какое существует между свободными как высшим и рабом, существует и между ответным действием и действием раба. Таким же [пропорциональным] будет и отношение свободного к свободному. Если кто вырвал кому глаз, то справедливое не в том, чтобы в ответ и ему только глаз вырвали, но в том, чтобы он потерпел еще больше, с соблюдением пропорциональности: ведь и начал он первый, и поступил несправедливо; он несправедлив вдвойне, и справедливо, чтобы пропорционально несправедливостям и он претерпел в ответ больше того, что сделал" (1194 b 35) [22, с. 312].

На нашу думку, якщо врахувати цей вислів Арістотеля, а також міркування філософа стосовно того, що держава тримається на пропорційній віддачі, себто "відплаті злом у відповідь на зло", або "добром на добро" (1133 a 30) [21, с. 141], то можна визнати, що покарання як відплату Стагіріт

заперечує лише в розумінні таліону, визнаючи, натомість, відплату (як "взаимопретерпевание") у параметрах розподільчого права.

Що ж стосується "покарання" в контексті права *diortotikon* (у перекладі П. Юркевича на українську – "відновлювального" [864, с. 225], у перекладі російською Н. Брагіної – "направительного" [21, с. 136]), то в цьому випадку передусім варто говорити про сферу недобровільного взаємного обміну, себто такого, що здійснюється потайки (як-от крадіж), або підневільно (шляхом пограбування, вбивства, полонення і т.ін.) (1131 а 5) [21, с. 136]. За цих обставин, як стверджує Арістотель, "немає різниці, хто у кого вкрав – хороший у поганого чи поганий у хорошого – і хто здійснив блуд – хороший чи поганий; закон обходиться з людьми як з рівними, враховуючи різницю лише з точки зору шкоди: хто вчиняє неправосудно і хто зазнає неправосуддя; хто завдав шкоду і кому вона завдана" (1132 а 5) [21, с. 139].

На нашу думку, з огляду на те, що акцентується не на достоїнствах (у розумінні громадянської гідності, про яку йшлося вище), а на таких визначеннях етичного гатунку, як "хороший" і "поганий", не виключено, що підтекстово мається на увазі мобільний логічний наголос – у тому розумінні, що в залежності від обставин, може йтись не лише про того, хто *завдав* шкоду, а й про того, *хто* завдав шкоду, не лише про того, кому вона *завдана*, а й про того, *кому* вона завдана. Втім, це питання потребує більш детального розгляду, який наразі виходить за коло наших зацікавлень. Отже, на основі вищевикладеного можемо говорити про виокремлення у філософії Арістотеля векторів до потрактування злочину, як небезпечного для держави протиправного вчинку, який є актом волевиявлення особи, а покарання – як засобу попередження злочинів та відплати, специфіка якої полягає у тому, що відбувається вона за принципом розподільчого права. Саме вказані елементи й заявляють про себе як такі, що поряд з іншими філософськими ресурсами, можуть бути використані при розкритті змістового наповнення категорій "злочин" та "покарання".

4.1.4. "Злочин" та "покарання" крізь призму філософсько-правового осмислення фатуму

Проблематика злочину як волевиявлення знайшла своє логічне продовження в елліністичній філософії. У цьому контексті Ціцерон заакцентував на проблематиці фатуму та вільного вибору людини. Хід міркувань філософа наступний: якщо існує доля, то всі події, в тому числі і людські вчинки здійснюються за необхідністю, тобто в силу дії природних зовнішніх причин, а відтак не перебувають у владі людини. З цього випливає, що людина не є вільною у своїх вчинках, а, отже, не несе за них жодної відповідальності, себто не повинна підпадати під покарання за вчинений злочини [810, с. 313].

Очевидним є те, що Ціцерон заперечує існування долі як ланцюга зовнішніх причин. Однак, це не означає, що йдеться про індетермінізм. Характер та першопочаткові нахили людини Ціцерон осмислює як такі, що перебувають під впливом природних умов і залежать від попередніх природних причин. Однак, мається на увазі не тотальна залежність дій людини від природних причин, а те, що в характері і поведінці людини дещо відбувається від природи і незалежних від неї обставин, а дещо (причому найголовніше) – залежить від особи, її власної волі.

Вже сам факт існування людської волі і виховання Ціцерон розцінює як свідчення того, що далеко не все в поведінці людини обумовлено попередніми зовнішніми причинами, тобто долею. У цьому контексті виформовується думка стосовно різниці між причиною і умовою виконаної дії. Властиво, під причиною філософ має на увазі не все те, що мало місце попередньо, а лише те, що і передувало, і зумовило те, чому стало причиною.

Ціцерон не заперечує, що в будь-якому причинно-наслідковому зв'язку існує елемент необхідності. Однак, вважає, що, якщо причина є необхідною для наслідку, це ще не означає, що сама по собі причина є необхідною, тобто

одвічно передвизначеною: для певного класу наслідків необхідні саме випадкові причини. Відтак, навіть припускаючи, що у тієї чи іншої події є свої попередні причини, зовсім не обов'язково приймати ані необхідність, ані долю [810, с. 312 – 315].

З цього приводу Ціцерон дискутує з Хрісіппом, котрий осмислює долю як причинно-наслідковий ланцюг, який визначає всі наступні стани і зміни тієї чи іншої речі. У цьому зв'язку доцільно провести паралель з Марком Аврелієм Антонієм, котрий вважав, що аналогічно до того, як з окремих тіл складається тіло світу, з ланцюга причин утворюється причина-доля (У,8) [17, с. 25].

За Хрісіппом, в людині, як і в природі, все відбувається під дією сукупності причин, в чому, на його думку, і полягає сила долі, яка суміщається з людською свободою в той спосіб, що одним з елементів передбаченої для людини долі виступає активна поведінка особи [810, с. 301 – 315]. Отже, навіть попри визнання долі, Хрісіпп не заперечує існування людської активності.

Що стосується покарання, то Ціцерон вважає, що злочини караються "пенею, безчестям, оковами, побоями, вигнанням, смертю" [810, с. 205]. Окрім того, так само, як і Сократ, Ціцерон визнає й внутрішнє покарання: "Власний гріх, власний страх кожного більш за все терзає, власний злочин кожного жене, ввергаючи у безумство, власні злі помисли і нечиста совість вселяють страх – ось вони, невідлучні від беззаконників фурії, націлені на те, аби вдень і вночі карати" [812, с. 52].

Однак, на відміну від Сократа, Ціцерон переконаний, що "ніякого очищення бути не може" [806, с. 172], "духовне падіння не може зникнути, очищення не відбудеться" [806, с. 196].

У філософії Ціцерона отримує своє продовження і тема небезпечності злочину для суспільства. Так, Ціцерон співвідносить "злочин" з насиллям, котре трактується як "діяння протидержавне" [808, с. 224]. Під державою

мається на увазі "гурт однодумців" [805, с. 150], "зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів" [805, с. 48] чи то "спільністю права" [806, с. 170]. При цьому закон, фігуруючи як "сполучна ланка громадянського суспільства" [805, с. 53], трактується як такий, що відлякує від злочину шляхом заборони [805, с. 113].

До цього ж питання звертався й Антонін, який вважав, що, оскільки людина є частиною громадянської спільноти, складовою суспільного організму, "суглобом" у сукупності розумних істот, кожне її діяння позначається на громадському житті (VII, 13; IX, 9; IX, 23) [17, с. 37, 51 – 52]. Відповідно, здійснюючи вчинок, що суперечить спільноті, вона відступає від загального ладу, "розриває" життя й уподібнюється відсіченій частині тіла (IX, 23) [17, с. 52]. У цьому ж руслі висловлювався й Демосфен, який вважав, що злочин, вчинений проти одного громадянина, створює загрозу створення аналогічних злочинів стосовно усіх інших громадян [199, с. 129].

Проблематика злочину та покарання посідала важливе місце у філософуванні Епікура, в якого "злочин" розглядається як такий, що супроводжується стражданням тієї особи, яка його вчинила, а у випадку, коли злочин залишається нерозкритим, – з острахом можливого страждання, яке може настати в разі розкриття злочину [199, с. 163]. Так само, як і в Демокріта й Сократа, в Епікура на авансену виходить внутрішнє покарання. Водночас, на відміну від Сократового трактування покарання як об'єктивного добра, в Епікура покарання фігурує як зло, на яке варто дивитися як на благо. Так, у своєму листі до Менелея Епікур висловлював думку, що будь-яке страждання є зло, однак не усілякого страждання варто уникати. Про такі речі, вважав філософ, необхідно судити, відштовхуючись від їх співвіднесення з корисним і некорисним, у тому розумінні, що в деяких випадках існує погляд на благо як на зло та на зло – як на благо [855, с. 211].

"Покарання" розглядається Епікуром у контексті поняття справедливості, до якої, як він вважає, належить тільки те, користь від чого

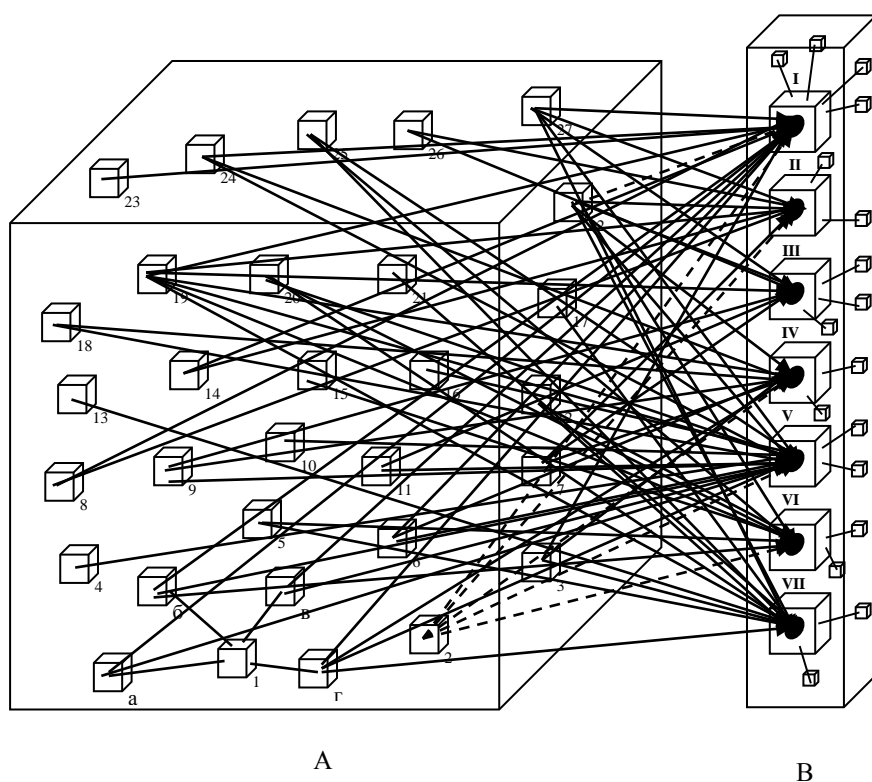
підтверджується потребами людського спілкування [212, с. 410]. Справедливість, на думку Епікура, не існує сама по собі, а становить угоду стосовно того, щоб не вчиняти і не терпіти шкоду. Хто ж таємно, стверджує Епікур, робить щось наспротив тому, стосовно чого у людей є така угода, той не може бути впевненим, що залишиться непокараним, оскільки, якщо до цих пір йому і вдавалось уникнути покарання, то це не означає, що його злочин залишиться нерозкритим. Саме тому, вважав Епікур, не варто передчасно втішатися злочинцю, якого ще не спостигла кара, так само, як і не слід обманювати себе тим, що злочин залишиться нерозкритим, "навіть якщо він десять тисяч разів залишався прихованим" [523, с. 217]. У такий спосіб Епікур виражає ідею невідворотності покарання.

Що стосується фізичних та духовних страждань, то, на відміну від кіренаїків, які наполягали на тому, що тілесний біль є гірший від душевного, Епікур вважав, що страшнішим є душевний біль, оскільки тіло мучиться лише бурями теперішнього, а душа – і минулого, і теперішнього і майбутнього. Крізь призму внутрішнього самозахисту Епікур розглядав і необхідність дотримання законів, цінність яких, на його думку, полягає у тому, що вони дозволяють індивіду бути незалежним від інших [212, с. 406, 410].

Отже, кожному з античних філософів були притаманні специфічні погляди, однак інтерпретація "злочину" та "покарання", головним чином, відбувалася в контексті інтелектуалізації рудиментів міфологічного світосприйняття, етизації правового мислення, визнання природно-правових вимог та пошуку як природних основ, так і соціальних підстав права в контексті таких ідеалів античності, як міра, співмірність та симетрія, які, виступаючи в античній свідомості основою понять "прекрасне" та "правильне", природно інтегрувалися у філософсько-правове мислення. Специфіка потрактування "злочину" та "покарання" полягала у тому, що останні осмислювалися у просторі як "писаного" (Арістотель), так і

природного права. У рамках "писаного" права "злочин" розглядався як порушення законів полісу (держави) та вчинок, небезпечний для спільноти громадян. З позицій юснатуралістичного розуміння права – як космонебезпечне діяння, що являє собою переступ законів космосу (природи, бога, богів).

Виявлення специфіки витлумачення "злочину" та "покарання" античними філософами не було для нас самоціллю. Ця інформація нас цікавила, оскільки необхідно було отримати дані, придатні для використання при створенні моделі, яку згодом, в комплексі з іншими моделями, можна було б застосувати як інструментарій у процесі проникнення в "тіло" категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем. Наразі з античного сегмента інформаційних потоків зчитано інформацію, на основі якої уможлиблюється створення моделей з виокремленням наступних інформаційних вузлів (рис. 4.1; 4.2):

А – система упорядкованих відомостей:

1. Архетипний ресурс – міфи доби: а) міфологічної архаїки; б) героїчної міфології; в) епохи занепаду героїчної міфології; г) "самозаперечення" міфології; 2. Анаксимандр; 3. Аристотель; 4. Вергілій; 5. Геллій; 6. Геракліт; 7. Демокріт; 8. Демосфен; 9. Еврипід; 10. Епікур; 11. Есхіл; 12. Каллістат; 13. Квінтіліан; 14. Марк Аврелій Антонін; 15. Марціан Юлій; 16. Овідій; 17. Павел; 18. Піфагор; 19. Платон; 20. Протагор; 21. Сенека; 22. Сократ; 23. Солон; 24. Софокл; 25. Ульпіан; 26. Хрісіпп; 27. Цицерон.

В. Площина інформаційних вузлів:

I. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння;

III. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як акту волевиявлення особи;

IV. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку;

V. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як кари;

VI. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця.

VII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з внутрішньосистемних елементів системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку;

5) покарання як кари; 6) покарання як виправлення злочинця; 7) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів; 8) покарання як відновлення справедливості.

4.2. "Злочин" та "покарання" в контексті філософсько-правової екзегези середньовічних джерел"

4.2.1. Проблема злочину та покарання в контексті теоцентризму

Дотримуючись точки зору тих істориків філософії, які вважають, що часові межі середньовічної філософії не збігаються з прийнятими історичними часовими рамками Середніх віків, а відтак, виходячи з того, що коріння філософії Середніх віків бере свій початок не з кінця IV – поч. V століть, а із земної місії Ісуса Христа та проповідницької діяльності апостолів [511, с. 5 – 31], насамперед апелюємо до задекларованої у "Посланні святого Апостола Павла до Римлян (4,5:15) парадигми ("Бо Закон чинить гнів: де ж нема Закону, немає й переступу") як такої, що, розгортаючись у площині середньовічної філософії, певним чином проєціювалась й у правовий простір. Саме у цьому контексті осмислюємо трактування першозакону представником західної апологетики Квінтом Септимієм Флоренсом Тертулліаном, специфіка міркувань якого не в останню чергу, треба гадати, зумовлювалась його фаховими зацікавленнями у сфері юриспруденції.

Насамперед звернемо увагу на твердження Тертулліана стосовно того, що до Закону Моїсеєвого, записаного на скрижалях, існував інший, неписаний закон, який вперше був даний Богом в Раю. Тертулліан називає цей закон першопочатковим і загальним, оскільки, на його думку, заборона куштувати плід з дерева пізнання добра і зла тамувала у собі всі приписи

пізнішого Моїсеєвого закону (як от "Люби Господа Бога твого...", " Люби ближнього...". " Не вбивай..." і т.д.). Тертулліан мав на увазі, що, якби Адам та Єва любили Господа, то не вчинили б проти Його повеління; якби вони любили ближнього, тобто себе самих, то не здійснили б людиновбивства стосовно себе (тобто не вчинили б переступу, внаслідок якого позбавились безсмертя) і т.ін. [678, с. 103 – 104].

Оскільки у ролі першопочаткового закону виступає той, що був даний Богом в Раю, то Моїсеєв Закон трактується як похідний, а Новий завіт, відповідно, – як реформоване (згідно з вимогами часу) продовження Моїсеєвого закону [678, с. 105]. Відтак, дія Адама та Єви виступає як така, що заборонена першозакonom під страхом відповідного (зокрема, смертельного) покарання.

На наш погляд, Тертулліан акцентує на існуванні першозакону (як такого, що постав до Моїсеєвого) насамперед з тією метою, аби підкреслити, що вчинок Адама та Єви набув статусу переступу, оскільки його було здійснено вже після проголошення закону. Зазначений логічний наголос мав би, очевидно, засвідчити те, що осмислення ситуації відбувається в контексті проголошеної апостолом Павлом тези: "Закон чинить гнів: де нема Закону, нема й переступу", що (в юридичній площині) співвідноситься з постулатом "Nullum crimen sine lege" ("Немає злочину без закону"). Пізніше на цьому наголошуватиме й Ф. Бекон, стверджуючи: "Адже сам Бог спочатку оголосив про смерть, а вже потім спричинив до неї. І позбавляти життя можна лише того, хто був попереджений, що його вчинок загрожує його життю" [82, с. 516].

Наскільки важливим є цей аспект свідчить хоча б уже те, що в преамбулі "Еклоги" наголошувалось на тому, що Господь "дав людині на допомогу закон, який визначив, що належить робити, і чого слід уникати [851, с. 41].

Очевидним є те, що визнання Адамового вчинку гріхом ще не означає, що останній автоматично набуває статусу злочину. У Тертулліана сказано, що вчинок Адама заклав початок злочинності людської плоті. Це спонукає нас розглядати Адамів гріх як джерело злочинів, і в цьому розумінні трактувати його як першозлочин. З іншого боку, Адамів вчинок фігурує як першозлочин, оскільки здійснений всупереч першозакону. Водночас, з огляду на те, що "за переступ одного померло багато", діяння Адама виступає як небезпечне для людського роду. Якщо ж першозлочин осмислювати як архетип, то при його "розгортанні" у площині законодавчого права, злочин (так само, як і першозлочин) фігуруватиме, по-перше, в контексті принципу "Nullum crimen sine lege", по-друге, у співвіднесенні з поняттям суспільної небезпечності.

Наступний аспект пов'язано зі специфікою трактування чинників злодіяння. Так, Тертулліан приписує злодіяння волі душі, тобто вину виводить з її активної діючої сили. Однак, сам факт злодіяння філософ трактує як результат поєднання діючої сили душі та дії тіла, аргументуючи це тим, що виконання задумів душі є неможливим без діяльності тіла [678, с. 26 – 27].

В метафоричній формі такий тандем втілювався у поєднанні вершника (душі) та коня (плоті). У філософсько-релігійній літературі до цього образу вдавалися Кирило Транквіліон-Ставровецький ("Конь есть тело, душа – ездец и воевник" [686, с. 99], Філіп Пустельник [441, с. 225] та ін.

Осмилення "злочину" та "покарання" в контексті Божого права притаманне і св.Августину. Логіка міркувань мислителя наступна: зловживання свободою волі призвело Адама до непослуху, а оскільки в момент падіння Адама "всі були у ньому одному" (тобто люди ще не мали окремого буття, а тамувались у природі сім'я, від якого їм належало піти), то зіпсуття цієї природи позначилося на властивостях кожної окремої людини. У зв'язку з цим нахил до зловживання свободою волі охопив усіх нащадків

Адама, що й зумовило появу злочинів, безпосередньою причиною яких ставали жадоба помсти, намір мати надмірну користь, бажання заподіяти шкоду іншому тощо [2, с. 570; 4, с. 29 – 31].

Августинові міркування схиляють до потрактування вчинку Адама як першозлочину в тому розумінні, що цей вчинок, ставши порушенням Божої заборони, дав початок людським злочинам. Оскільки Адам виступає як втілення спільної людської природи, то його вчинок постає як небезпечний (за родовим каналом) для усіх людей, причому не лише через те, що заклав у людську природу нахил до зловживання свободою волі, а й у зв'язку з тим, що призвів до появи смерті та інших злочинів.

На особливу увагу заслуговує трактування св. Августином злочину Каїна. Йдеться про те, що "град земний" потрапив у тенета диявола, оскільки був заснований злочинцем Каїном [2, с. 150]. Мається на увазі наступний перебіг подій: Каїн вбиває свого брата Авеля. Цей вчинок переміщує Каїна в розряд злочинців. Каїн закладає "град земний". Оскільки "град земний" закладено Каїном-злочинцем, цей "град", перетворившись, в іпостасі держави, на осередок диявола, уподібнюється "розбійницькій зграї" [2, с. 150], внаслідок чого стає небезпечним як для кожної окремої людини, так і загалом для людства.

Отже, злочин Каїна виступає як першозлочин у тому розумінні, що закладає початок "злочину" у площині "граду земного". Однак, останній трактується Августином як осередок диявола не лише через те, що в ролі його засновника виступає братовбивця Каїн, а й у зв'язку з тим, що засновником пануючого земного града (себто Риму) є братовбивця Ромул. Перебіг подій аналогічний: Ромул вбиває свого брата. Цей вчинок переміщує його в розряд злочинців. Ромул засновує "град" Рим, який стає "пануючим земним градом". Внаслідок того, що "пануючий земний град" закладено злочинцем, цей "град" стає небезпечним для людей, оскільки тягне у прірву все людство.

Очевидним стає, що якщо Каїнове братовбивство і Ромулів злочин (як його проекція), виступаючи в іпостасі першозлочину, тамують у собі небезпечність для людської спільноти, то остання при "розгортанні" першозлочину (як архетипу) зберігатиметься й у "злочині" як такому.

При співвіднесенні "злочину" з пошкодженою людською природою Августин насамперед апелює до "града земного", який стає причетним до "злочину" в тому розумінні, що утворився з людей із зіпсованою гріхом природою, відповідно до якої вони стали жити не за духом, а за плоттю, не за Богом, а самі по собі, що й уподібнило їх до диявола [2, с. 8 – 9, 53].

В такий спосіб філософія злочину вибудовується Августином на антитезі "града Божого" (який асоціюється з Божим царством й духовною спільнотою християн, зримим втіленням якої є церква) і "града земного", тобто держави, котра, будучи заснованою на світській владі, співвідноситься із царством диявола.

Акцентуючи саме на такому підході Августина до "града земного", нагадаємо, що йдеться про ті часи, коли вже відбувся розподіл Римської імперії на Західну й Східну. Якщо Східна імперія консолідувалась під владою візантійського імператора, котрий вважався Божим обранцем, то Західна все більш знівельовувалася під натиском варварів, які вже встигли нанести нищівних ударів не лише по культурі, а й по репутації світської влади.

На фоні протиріччя між церквою, яка співвідносилася з духовним, і світською владою, котра асоціювалася з матеріальним, цілком на часі постало обґрунтування "матеріального" як чогось зневажливого, такого, що само по собі є неспроможним, а тому повинне підкоритись духовному – як в індивідуумі, так і в суспільній організації, що (на державному рівні) передбачало визнання лідерства церкви як втілення духовного начала.

У зазначеному контексті не могла не викристалізуватися проблема, пов'язана із застосуванням насилля як такого, що є не лише прикметою

спонукання, а й необхідною складовою покарання.

Обґрунтування права на застосування насилля в контексті християнської філософії мало надвичайно важливе значення, оскільки саме це поняття фактично слугувало одним із ключових при формуванні правової системи Середньовіччя, навіть попри специфіку еволюції західної і східної гілок. Скажімо, Августин, виправдовував насилля тим, що на спотворену людську природу Божество може діяти лише насиллям. Навіть стосовно апостола Павла, як стверджує Августин, Господь застосовував примус, що стає очевидним із того, що Павло "був змушений до пізнання і володіння істиною великим насиллям Христа" [687, с. 742].

Узгодження християнського гуманізму з насиллям, як таким, що сприяє виконанню Божого наміру стосовно порятунку людини, не лише лягло в основу низки доцільних законодавчих нововведень, а й дало широкий простір для певних церковних та політичних маніпулювань. Скажімо, цілком логічним у такому контексті виглядало застосування насилля стосовно іновірців, тим паче, якщо взяти до уваги посилення святого Августина на Біблійну ідею Пастиря, який батоном зганяє овець в одне стадо [687, с. 742], чи на Повторення Закону, де йдеться про забиття фальшивого пророка, який намовляє на відступництво від Господа (13: 2 – 17).

Із того, що Бог устрашає, здійснює примус і карає, впливало, що церква, яка, як казав Іоанн Солсберійський, не має меча крові, а передає його в руки світської влади, опосередковано стає причетною до насилля як необхідного способу дії благодаті. Однак, при об'єктивації (здавалось би, логічно обґрунтованого насилля як засобу впливу на "спотворену людську природу"), тобто при введенні цього обґрунтування в морально непривабливий політичний антураж, до того ж при тенденційному трактуванні вищевказаної глави з Повторення Закону (а вірніше – при трактуванні, яке не мало нічого спільного з істинним змістом цієї глави), насилля (за своєю смисловою насиченістю) мало нагоду перетворитися з

елементу трансцендентної доцільності у джерело церковно-політичного тероризму. Маємо на увазі не лише Хрестові походи на Близький Схід, проти Лангедока чи війни, проваджені тевтонцями й мечоносцями, а й співвіднесення іновірця зі злочинцем як в канонічному, так і цивільному праві, про що, зокрема, свідчить чимало документів, як-от Декрет єпископа Іво Шартрського від 1094 року чи, скажімо, Саксонський капітулярій, з його присудами смертної кари за ухиляння від хрещення та дотримання язичницьких обрядів.

Очевидним є те, що при підведенні філософської бази під застосування смертної кари стосовно іновірців, а пізніше – так званих єретиків, не останню роль зіграли обґрунтування святого Августина, який стверджував, що в той час, як Божа заповідь забороняє вбивство, існують випадки, коли воно дозволяється, звільняючи від гріха тих, хто вбиває за Божим наказом, веде війни за велінням Господнім, або, будучи, в силу Божих законів, представником влади, карає злочинців смертю [2, с. 35 – 36].

Мабуть, не буде перебільшенням ствердити, що обґрунтування дозволу вбивства із посиленням на його здійснення за Господнім наказом, не найкращим чином трансформувались на тлі релігійних чвар, меркантильних розрахунків, забобонних установок та психопандемій, стало больовою точкою не лише Середньовіччя, а й епохи Відродження. В кожному разі саме на ці обґрунтування упродовж майже 700 років по-близько опиралися прихильники інквізиційних безчинств та судилищ на кшталт Вестфальського, піддаючи тортурам та спалюванню тих, хто був, а вірніше здавався заплямованим такими уявними злочинами, як помилка у судженні чи навіть порушення церковного посту.

Ясна річ, що св.Августин (який був навіть проти запровадження тортур), здійснивши бездоганне (з філософської точки зору) обґрунтування застосування насилля, навіть попри свою унікальну далекоглядність, не міг передбачити, що в соціальній актуалізації це його обґрунтування

використовуватиметься при страті еретиків, кількість яких сягатиме дев'яти мільйонів. Цей могутній теоретик, на голову якого пізніше впало безліч звинувачень, як ніхто інший відчував різницю між "градом Божим" та "градом земним", однак навіть він не здатен був настільки пильно вдивитися у лабіринти "граду земного", аби повною мірою збагнути можливі наслідки від спотворення тих філософських ідей, що народжуватимуться в "граді небес".

Необхідно звернути увагу й на осмислення св. Августином понять "злочин" та "покарання" в контексті проблематики узгодження Божого передбачення і свободи волі. Августин стверджує, що якщо для Бога існує визначений порядок причин, то це не означає, що нічого не існує для вибору вільної волі, оскільки і сама людська воля, являючи собою причину дій людини, перебуває в порядку причин, який, як порядок визначений, утримується в Божому передбаченні. Господь, який наперед знає причини всіх речей, стверджує Августин, знає й причини дій людини, а отже, не може не знати (в числі цих причин) і її волі. Разом з тим, Бог наперед знає, що згрішить не доля, не фортуна, і не щось інше, а саме людина. Відтак, вважає Августин, коли людина грішить, немає сумнівів, що грішить саме вона, втім грішить вона не тому, що Бог знає наперед, що вона згрішить. Отже, доходить висновку Августин, неможливо ні заперечувати свободу волі (допустивши передбачення Боже), ні (допускаючи свободу волі) заперечувати в Богові передбачення майбутнього [2, с. 209 – 211].

Це питання стало предметом полеміки Августина з британським монахом Пелагієм, який вважав, що, надаючи закон, Бог водночас дав людині й вільну волю для його здійснення. Поняття свободи Пелагій розділяв на три моменти: можливість, хотіння, буття. Можливість – це сама здатність, котра існує як природно-визначальна властивість людини, хотіння – актуалізація цієї властивості (вибір між добром і злом), буття – практична реалізація вибору. Перша позиція, стверджував Пелагій, йде від Бога, дві останні – від

волі людини та її дій, відтак, причина, в силу якої воля набуває моральної визначеності, міститься у самій людині [193, с. 229].

У відповідь на це Августин стверджував, що Бог, унебезпечуючи людину від сваволі, сформував цільову установку на те, аби вільна воля скеровувалась на виконання Його приписів, себто Бог не лише дав заповіді, а й став джерелом намірів та бажань людини, скеровуючи її на виконання цих заповідей [2, с. 209 – 211].

Врешті-решт Августин доходить висновку, що вільна воля існує, реалізуючи те, що здійснюється за власним бажанням. Навіть, якщо хтось, попри своє бажання, потерпає з волі інших людей, вважає Августин, то воля і в цьому випадку не втрачає свого значення, хоча здійснюється воля не цієї людини, а "влада Божа". Якщо ж воля, зустрічаючи спротив з боку більш могутньої волі, не може здійснити того, чого бажає, то вона і в цьому випадку не перестає бути волею, причому волею не когось іншого, а саме того, хто, попри своє хотіння, не встані здійснити те, що бажає. Відтак те, від чого потерпає людина всупереч своїй волі, вона не повинна приписувати ані людській волі чи ангельській, а лише волі Того, Хто дає владу тим, хто має волю [2, с. 209 – 211].

Як бачимо, йдеться про визнання вільної волі при одночасному її узгодженні з волею Бога, тобто про вільну волю в контексті Божого визначення, з урахуванням відповідної зумовленості намірів та бажань, що є цілком логічним з огляду не лише на тогочасне психологічне домінування ідеї Промислу, але й у зв'язку із зумовленою тодішніми соціально-історичними чинниками потребою стримання анархічної сваволі індивідуалізованої особистості з її прагненням безмежної волі. Однак, для нас цей постулат насамперед є важливим, оскільки на його тлі злочин фігурує як волевиявлення людини.

Тоді як Августин визнавав вільну волю при одночасному її узгодженні з волею Бога, тобто вільну волю в контексті Божого визначення, з

урахуванням відповідної зумовленості намірів та бажань людини, Єзник Кохбаці, захищаючи свободу волі, заперечував принцип Божественного передвизначення. Зокрема, він стверджував, що, якби такий принцип існував, то Бог не вимагав би покарання за вчинені злочинства [328, с. 49 – 52].

Свободу волі Єзник Кохбаці виводить із того, що людина – істота розумна. Тоді як небесні тіла, вода, земля тощо, не усвідомлюючи свого буття, виконують те, що їм призначено, людина має можливість реалізувати власне волевиявлення. При цьому спонуку до дії вона отримує не від Бога, а від наявності свободи волі, котру прийняла у спадок від Адама [328, с. 49 – 53]. В зазначеному контексті злочин фігурує як акт волевиявлення.

Особливу увагу цій темі приділяв Василій Великий, який стверджував, що початком і причиною гріха є сама людина, те, що в її волі, себто її вибір. Одним з різновидів зла він вважав зло, спричинене почуттями людини, іншим – зло, яке є злом за власною природою, однак насправді не є злом, оскільки посилається людині на її ж користь з метою зцілення від гріхів [93, с. 128, 130]. До вказаного питання зверталися Філіп Пустельник (який стверджував, що те, як людина живе, залежить лише від її волі) [441, с. 225], Іоанн Дамаскін (котрий наголошував, що людина є вільною у власному волевиявленні, а відтак грішить за своїм вибором) [336, с. 335 – 336], Абельяр який вважав, що характер вчинків людини залежить винятково від її волі [919, с. 61;] та ін.

На узгодженні вільної волі з Провидінням зосереджувався Боецій. Апелюючи до образу багатоманітності суцього, що підлягає скеруванню, при розгляді цього образу в чистому вигляді (в самому Божественному розумі), він називав його Провидінням, а, співвідносячи його з речами, підвладними Богу, характеризував як долю. На думку мислителя, Провидіння (як сам Божественний розум), розміщуючи всі речі, охоплює як окреме, так і безкінечне, а доля охоплює лише окреме, розміщує змінювані речі, наділяє їх формою [62, с. 265]. Очевидним є те, що у Боеція розгалуження часового

порядку, що міститься в самому Божественному розумі, трактується, як напередзнаюче провидіння, а втілення цього порядку безпосередньо в часі фігурує як доля. Відтак, йдеться про порядок, при якому Бог, споглядаючи на людство оком Провидіння, наділяє кожного тим, що є для нього найбільш відповідним, себто задає порядок долі.

У зв'язку з цим виникає питання: якщо Бог все передбачає (що означає, що Провидіння передзнає те, що матиме місце в майбутньому), тобто якщо передбачено не тільки те, що здійснюватиметься, але навіть і те, що перебуває у помислах до здійснення, то яким чином діє свобода волі – саме та, що задає доцільність існуванню покарання. Боецій вирішує цю проблему, визнаючи, що передзнання не є причиною, яка з невідворотністю обумовлює те чи те явище. Хоча Провидіння споконвічне і завжди "знає" всі помисли і бажання людей, воно не є приреченням у розумінні однозначної і абсолютної божественної детермінованості буття людини [62, с. 280 – 286]. Відтак, акцент здійснюється не на факті неминучості, а на моменті попереднього знання чистого розуму – в тому розумінні, що все те, котре визначене як таке, що неодмінно здійсниться в майбутньому, утримується в Божественному розумі (якому підпорядковується розум людський) як певне знання.

На цьому тлі Провидіння виступає в Боеція як таке, що передбачаючи появу усіх майбутніх речей, містить у собі не безпосередню необхідність їх буття, а лише знак цієї необхідності, який є позначенням речі, але не розкриває її якісної специфіки. З цього випливає, що те, що передбачене Провидінням до появи, повинне стати реальністю, однак його виникнення виявляється необхідним лише стосовно Провидіння, тоді як внутрішньої необхідності існування воно може бути позбавлене. Якщо ж можуть мати місце речі, поява яких відділена від внутрішньої необхідності, то може існувати й свобода волі.

Таким чином, у Боеція неминуча необхідність, що міститься у вищому знанні, і свобода людської волі не виключають одна одну, тим паче, що вони

існують у різних сферах, на різних рівнях ієрархічно вибудованого буття: перша у вищому розумі, друга – в житті людини. На цьому фоні особиста доля, в контексті всезагальної долі світоустрою, трактується як така, що визначається здатністю до реалізації передбаченого Богом устремління до блага, а це означає, що йдеться про заданість мети, а не конкретних шляхів її досягнення. Такі міркування Боеція відкривають шлях до осмислення злочину як вчинку, що є певним видом волі суб'єкта.

У Фоми Аквінського проблематика злочину та покарання насамперед фігурує в контексті його теодицеї. Аквінат вважає, що зло, яке полягає у недосконалості діяння, або випливає з недосконалого діяння, не може бути зведене до Бога як до своєї причини. Форма, яку найперше має на увазі Бог у своїх творіннях, є добром цілокупного світопорядку. Але цілісний світопорядок вимагає, щоб деякі речі могли набути недосконалості. Бог, зумовлюючи у речах добро цілісного світопорядку, як наслідок і ніби акцидентально зумовлює зіпсуття речей, тобто створює зло у речах не навмисно, а випадково, акцидентально. Оскільки Бог – абсолютне добро за своєю сутністю, Він не може бути злим. Зло випливає з Нього не безпосередньо, а внаслідок випадкових причин, які завжди є пізнішими, ніж перша причина. Бог є творцем зла як покарання, а не як вини, тоді як вину творить зла воля людини [511, с. 439 – 441].

Фома Аквінський вважає, що найпершою серед рухомих сил є воля і свобода дії насамперед притаманна їй. Воля фігурує як "повелителька своїх дій", у владі якої "хотіти чи не хотіти". Суверенітет волі виключає детермінацію її здатності до чогось одного, чи насильницького впливу на неї зовнішньої діючої причини, від якої воля отримала буття і діяльність. Саме воля трансформує всіляку потенцію у відповідний акт. З іншого боку, волю спричиняє до руху розум: не як діюча, а як цільова причина [5, с. 138 – 139, 329].

Хоча у філософії Аквіната вільна воля людини фігурує як така, що має

своїм джерелом інтелект, завдяки котрому уможлиблюється здійснення вибору, однак фундаментальною причиною, що приводить у рух як природні причини, так і причини доброї волі, виступає Бог. Однак, аналогічно до того, як приводячи в рух природні причини, Господь не спричинює того, щоб їх акти втратили природній характер, так само, запускаючи в дію причини доброї волі, Він не ліквідує й добровільності викликаних ними дій, а скоріше викликає в них цю добровільність, діючи в кожній речі у відповідності до її особливостей [58, с. 138 – 139]. Очевидним є те, що в такому контексті злочин фігурує як вольова дія людини.

Отже, визнання свободи волі відбувається на тлі її узгодження з волею Бога, Його промислом. По суті немає значення, в який спосіб різними філософами здійснюється це узгодження, чи яким чином розглядається питання вільної волі. Важливим є те, що свобода вибору (нехай вона трактується, як вільний вибір людини, чи її самостійний намір, на який накладається воля Бога, чи рішення, джерелом якого є Божа воля тощо) так чи інакше визнається, а це означає, що злочин у будь-якому випадку фігурує як волевиявлення людини.

Однак, у зв'язку з визнанням існування вільної волі у співвіднесенні з Провидінням, скерованим на здійснення благодатного Божого замислу, чи обумовленої Богом справедливості, як істинного призначення вільної волі, перед філософами Середньовіччя цілком закономірно постало питання походження злої волі – як такої, що спонукає до здійснення злочину. Скажімо, Василь Великий вважав, що потяг душі до зла є наслідком її вільного вибору [93, с. 133 – 134]. П'єр Абеляр, розглядаючи злочин як результат волі до злодіяння, чи то волі, скерованої на зло, так і не окреслив джерела злої волі. Джованні Бонавентура, стверджуючи, що дія здатності вибору пов'язана з бажанням, котре керує душею, так і не вказав на походження цього бажання. Ансельм Кентерберийський, наполягаючи на тому, що є воля, яка має правильність, а є така, що її не має, так і не

визначив, звідки ж береться та воля, що не має правильності, а Єзник Кохбаці, вважаючи, що злочин здійснюється за підбуренням злої волі, так і не знайшов її витоків. Навіть св. Августин, будучи переконаним, що якщо воля людини хибна, то такими ж будуть і порухи її душі, при багатьох своїх версіях, що виникали у процесі пошуку відповіді на питання щодо причин злої скерованості волі, у результаті вирішив, що шукати такі причини є марною справою.

Пізніше Д. Юм з цього приводу висловиться, що такого роду питання взагалі не під силу філософії. Він запропонує усвідомити зухвалість намагань щодо проникнення у ці величні таємниці, і, скромно покинувши сферу темних питань і непорозумінь, повернутися до істинного і справжнього завдання філософії – розгляду повсякденного життя, у котрому знайдеться достатньо труднощів, до яких можна буде прикласти сили, не занурюючись в океан вагань, протиріч та сумнівів [860, с. 104].

Не дивно, що за таких обставин причина злої волі нерідко вбачалася у дияволі, який спокушає до злого (Бут. 3: 1-7; 1 Сол. 3:5). Так, Василій Великий винахідником зла називав сатану [96, с. 280], щоправда трактував лукавство останнього не як природне, а як його власний вибір [93, с. 135]. Еріугена пов'язував злочин з хибним рухом вільного вибору, здійсненим за порадою диявола [854, с. 168]. Чарівники піддавалися страті як такі, що перебувають *під владою* диявола. Символічно злочинець зображався теологами як кінь, осідланий дияволом, що розцінювалося як закономірне, оскільки існування диявола визнавалось церковними авторитетами. Нагадаємо, що священник Беккер був позбавлений свого сану саме за те, що заперечував існування диявола.

Діяльність люцифера визнавалась і монахами-інквізиторами, у зв'язку з чим вони, скажімо, мали труднощі стосовно того, аби чародіїв визнати єретиками, тобто злочинцями, до яких зараховувались такі, що породжують помилкові думки та наполягають на своїй помилці. Адже чародій, вірячи в

диявола, не помилявся в мисленні (оскільки існування диявола визнавалось церквою), а, отже, фактично наполягав не на помилці, а на тому, що підтверджувалось церквою, тобто ані породжував помилкових думок, ані наслідував ним.

З аналізу тогочасних правових документів стає очевидним, що хоча "порада диявола" і визнавалась як реальність, проте слугувала не виправданням, а обставиною, що обтяжувала покарання. Так, в Едикті Ліутпранда йдеться про застосування смертної кари за злочини, вчинені "за навіюванням диявола" [800, с. 541].

В інквізиційному судочинстві, на фоні такого поняття, як малефіціум (шкідництво), вбивця, який здійснив вбивство без специфічного домішку чародійства, визнавався таким, що заслуговує на менш суворе покарання, аніж ворожбит чи заклинатель, у діях яких вбачався елемент дияволизму [847, с. 26 – 35]. Так, за "Еклогою" (стаття 43) чародій карався смертною карою [851, с. 71]. Показовим є те, що в преамбулі до цього законодавчого зводу акцент здійснювався на протиправності злочину [851, с. 41].

Що стосується підведення філософського базису під трактування тих чи інших діянь як злочинних, то очевидним є те, що ця сфера потребує вивчення у поєднанні з аналізом правоположень Святого Письма і насамперед – специфіки їх опредмечення в параметрах канонічного права. Скажімо, немає жодних сумнівів, що світоглядне обґрунтування занесення вбивства до одного з найтяжчих злочинів базувалося на співвіднесенні зазначеного діяння з Божою заповіддю "не вбивай", а в основоположних своїх засадах – із тим, що життя дається Богом, і тільки Він один може забрати його (Дії, 17:25; Йов, 14:5).

Тоді як в Античності віднесення вбивства до розряду злочинів світоглядно пов'язувалось з недоторканністю особи в контексті специфіки космоцентричних уявлень (на чому ми зупинялися раніше), в Середні віки в основі заборони вбивства лежала заповідь "не вбивай" у контексті Біблійного

твердження стосовно неприпустимості посягання на життя, яке дав Бог.

Заповідь "не вбивай" лежала й в основі світоглядного трактування самогубства як злочину. Саме на неї посилався св. Августин, стверджуючи, що коли закон каже "не вбивай", необхідно розуміти, що він забороняє і самогубство; якщо не дозволено приватній особі силою своєї влади вбивати людину (навіть і ту, що здійснює злочин), то і той, хто вбиває себе, є вбивцею [2, с. 28].

Йдеться про обґрунтування самогубства як злочину (в рамках канонічного права) винятково на основі християнських засад, пов'язаних із заборонаю посягати на життя, котре було дане Богом. Очевидним є те, що у своїх духовно-правових засадах середньовічне ставлення до самогубства, спираючись на міркування отців церкви, які при обґрунтуванні самогубства як злочину відштовхувались від християнської заповіді "не вбивай", мало інше філософське підґрунтя, аніж в Античності. Базуючись на забороні самогубства як вбивства, це обґрунтування не пов'язувалось ані з грецькими громадянсько-моральними потрактуваннями, ані з римськими законами стосовно самогубства, які у своїй прихованій сутності фактично мали характер фінансового закону. Навіть якщо йшлося про передачу майна самогубця в державну казну, то в Середньовіччі обґрунтування такого покарання базувалось не лише на співвіднесенні самогубця із вбивцею, майно якого повинне передаватись в казну, а й, як зазначав Вольтер, з уявленнями про те, що людина, позбавлена спадку на небесах, не може мати спадкоємців "на землі" [115, с. 89].

Водночас саме заповідь "не вбивай" зв'язувала руки безпосереднім єпископським ставленикам у питаннях, що стосувались покарання за тяжкі злочини. Скажімо, в Хартії Страсбурга, де зазначалось, що шультгейс, поставлений владою єпископа, безпосередньо займається не дуже тяжкими карними злочинами (такими, що супроводжуються уплатою пені) вказано, що у тих випадках, коли йдеться про злочини, які передбачають смертну

кару, він отримує владу не від єпископа, а від світської посадової особи – фогта, оскільки ту владу, яка у відповідності з характером злочину, скерована на пролиття крові, духовна особа не повинна ні мати, ані передавати іншому [800, с. 460].

На тлі світоглядного домінування заповіді "не вбивай" певна духовна колізія могла б виникнути у зв'язку із застосуванням смертної кари. Однак, цього не сталося, оскільки під смертну кару було підведено філософський базис, що мав своїм джерелом Закони про убійника, де сказано, що убійник "буде конче забитий" (Книга Числа 35; 16 – 31), а також ґрунтувався на Благословенні Божому, де йшлося про те, що "хто виллє кров людську з людини, то виллята буде його кров, бо Він учинив людину за образом Божим" (Бут. 9: 6), і на словах Ісуса стосовно того, що "всі, хто візьме меча, – від меча і загинуть" (Мв. 26: 52).

Втім, у Середньовіччі спостерігається широке застосування смертної кари не лише за вбивство, а й за кровозмішання, мужолозтво, чародійство, розбій (що, скажімо, відображено в Еклезії), злодійство, підпал, грабіж, перелюб (як те зафіксовано в Саксонському зерцалі) тощо.

Смертна кара, в тому числі й аутодафе в рамках інквізиційного судочинства, світоглядно обґрунтовувалась як прояв милосердя до засудженого. Мається на увазі те, що аутодафе, тобто "акт віри", який полягав у проголошенні і виконанні смертного вироку, трактувався як такий, що очищає злочинця від вчиненого ним гріха, тим саме рятуючи його душу. Відтак, під смертну кару підводиться обґрунтування, яке інтерпретує останню не як вбивство, а як засіб повернення душі до життя.

Таку аргументацію можна збагнути лише за умови врахування особливостей доби, суперечливість якої блискуче окреслив І. Франко, зазначивши, що, хоча "середні віки були найменше моральною добою, яку зазнала людськість, і виявляла найбільше злочинів та проґріхів проти пізнаної та признаної тоді (не тепер) моралі, то проте ніколи в світі не

говорено, не проповідувано стільки про мораль, як тоді... Виведена з рівноваги душа тодішніх людей раз у раз виконувала дикі скоки між небом і пеклом, між смертельними злочинами і розпучливим запопаданням за якимись надзвичайними заслугами. Категорії – вина, гріх, кара, ласка божа – були основними фундаментами людського мислення й почування і відбилися також у цілім світогляді того часу, в цілім розумінні будови світу та його призначення" [776, с. 36].

У цьому контексті протиріччя, закладене в суді інквізиції, полягало в тому, що вирок ґрунтувався на засадах уявлення про суд над грішником, який вдається до покаяння. Так, із двох звинувачуваних в одному і тому ж злочині той, хто заперечував злочин, вважався непокаянним і засудженим грішником, а той, хто зізнавався у ньому, ставав покаянним, а отже – врятованим. Пізніше стосовно такого тлумачення Монтеск'є висловлював думку, що воно не може бути застосоване до людського суду, оскільки людське правосуддя, яке зважає на одні лише вчинки, передбачає єдину умову для виправдання – умову невинності, натомість Божественне правосуддя, яке читає думки людини, має дві такі умови – умову невинності та покаяння [457, с. 567].

Специфічного обґрунтування зазнає у Середньовіччі віднесення до "злочину" злодійства, що, пов'язуючись із заповіддю "не вкради", у своїх витоках базується на визнанні факту попереднього володіння. Так, злодійство залучається до розряду злочинів насамперед через обстоювання права на володіння, шляхом узгодження у цьому моменті Божого права (згідно з яким все є загальним для всіх) з правом установа.

Безперечно, що при підведенні того чи іншого базису під занесення певних вчинків до розряду злочинних мало місце опертя на полісеміолове тлумачення біблійних текстів. Специфіка такого тлумачення полягала в тому, що, по-перше, текст розглядався з фактичного боку ("історичне" тлумачення); по-друге, його можна було розуміти як алегорію ("алегоричне" тлумачення); по-третє, брався до уваги моралізаторський підтекст

("тропологічне" тлумачення); по-четверте, в події розкривалася сакраментальна релігійна істина ("анагогічне" тлумачення). Відтак, одне і те ж поняття могло бути потрактоване у всіх чотирьох смислах. Скажімо, вихід з Єгипту можна було потрактувати водночас як спасіння, дароване Христом (в алегоричному розумінні), як перехід душі від гріха до блаженного стану (в дидактичному прочитанні) та як перехід душі від рабства розпусти до свободи вічної слави (в анагогічному баченні).

Хоча служителі церкви заперечували можливість перенесення такого трактування за межі теології, однак у середньовічній філософії, яку навряд чи можна відділити від теології, ми зустрічаємося з елементами саме такого тлумачення. Так, при підведенні базису під зарахування до розряду злочинів крадіжки при пожежі, проводиться паралель зі старозавітним персонажем Ахаром, який при падінні міста Ієріхона викрав і заховав у землі цінності, за що гнів Божий впав на всіх синів Ізраїля, а самого Ахана і його родину було забито каменями [627, с. 60].

Від святого Писання відштовхувались й обґрунтування покарання за розпусту. Йдеться не лише про старозавітні установи, а й про Послання апостола Павла (I Кор. 6,9), в якому останній прирівнював розпусників до ідолослужителів. Від зазначеної тези відштовхується Августин, стверджуючи, що краще вмерти, ніж поклонятись ідолам, тобто піддаватись розпусті. Ганебні вчинки, що суперечать природі (наприклад, учинки мешканців Содому), він відносить до злочинних, спираючись на Боже право, що "не створило людей на те, аби вони так жили між собою" [4, с. 41]. Законодавчу об'єктивізацію цих позицій спостерігаємо в "Еклезії", де за мужолозтво (Стаття 38) передбачено страту мечем [851, с. 71].

У цьому ж законодавчому зводі йдеться й про "відтинання носу" за перелюб (Стаття 271) [851, с. 70]. Підставою для покарання є те, що в разі протизаконного тілесного зв'язку має місце порушення заповіді "не чинити перелюб" та нехтування Божим установленням, за яким чоловік і дружина є

одним тілом (1М.: 2, 24; Мт.: 19,5; Мр.: 10,8).

У контексті Святого писання відбувається й обґрунтування зарахування до злочину тілесного зв'язку з мачухою. Скажімо, якщо в Інституціях Гая недопустимість одруження з мачухою обґрунтовується за асоціативним принципом заборони кровозмішення з матір'ю – заборони, яка є настільки суворою, що передається не лише на усиновлення, але й при його припиненні [249, с. 25], то в середньовічних обґрунтуваннях (наприклад, Григорія I Великого) ця заборона вже трактується як така, що впливає з Біблійної заборони відкривати наготу батька (Левіт 18:7). Син не може відкрити наготу батька, але, оскільки написано "... і стануть двоє одним тілом" (Буття 2.24), то той, хто наважився розкрити наготу мачухи, яка є одним тілом з батьком, в дійсності розкрив наготу батька. За "Еклогою" такий вчинок карався відсіканням носа (Стаття 33) [851, с. 71].

З позицій Святого письма підводилася аргументація й під занесення до розряду злочинів богохульства, до якого належить й так звана "божба". Вольтер, зокрема, стверджував, що підґрунтям закону, за яким карався такий злочин, відходило своїм корінням у Старий завіт, де заборонялося всує називати ім'я Господа [115, с. 69].

Загалом спостерігаємо, що й сам характер покарань чи випробувань обґрунтовується відповідно до Святого писання. Так, у "Роз'ясненні Гінкмана Реймського з приводу розлучення короля Лоторя і королеви Теутбергі" застосування (при звинуваченні в розпусті) випробування водою обґрунтовується на основі співвіднесення води як субстанції із всесвітнім потопом, порятунок від якого можна знайти лише у Ноевому "ковчезі віри", а випробування вогнем тлумачиться в контексті символіки, що закріпилася за палаючою лавою в епізоді урятування Лота [572, с. 185]. Таке покарання, як спалювання єретиків на повільному вогні, обґрунтовувалося тим, що саме в такий спосіб Бог карає їх у потойбіччі, а відтак на це має право і кожен володар, чи навіть магістрат, котрі є "божою подобою в цьому світі" [115, с.

66].

Покарання мечем за важкі злочини (скажімо, згідно з "Еклогою", за вбивство (Стаття 45) мужолозтво (Ст.38), чародійство, знахарство (Ст.43) і т.ін. [851, с. 70] символізувало покарання злочинця Господнім мечем справедливості. Очевидним є те, що таке, введене Людовіком IX покарання, як проколювання (за богохульство) язика розпеченим залізом, чи запроваджене Людовіком XIV відрізання верхньої губи за "божбу", не лише відповідало таліону, який полягав у тому, що той член, який згрішив, повинен понести покарання, а й тамувало у собі біблійну символіку вогненного очищення від гріха.

У цьому контексті домінантною вбачається установка, на яку особливу увагу звертав Василій Великий, який, апелюючи до слів св. Павла (" Ви ж є тіло Христове, а окремо ви – члени") (1 Кор.12, 27), наголошував на тій думці, що, якщо страждає один член, з ним потерпають усі члени [91, с. 19]. Виходячи з цього, Василій Великий акцентував на тому, що через злочин однієї людини страждає цілий народ: "... І через злодіяння одного збирає плоди покарання весь народ: Ахар вчинив блюзнірство, а загинув цілий полк (Іс. Нав. 7,1). Зімірі вчинив перелюб з мадіянкою, а Ізраїль зазнав покарання (Чис. 25,6) [92, с. 118].

Відповідно до християнських уявлень отримує й нове обґрунтування врахування при покаранні "якості" людей. Мається на увазі рівність людей перед Богом як своїм Вітцем, що, скажімо, знайшло свій вираз у Візантійському праві, де йдеться про всезастосувальність калічницьких покарань, на відміну від Римського права, яке не давало дозволу на членоушкодження при покаранні вільних людей. Скажімо, в "Еклезі" йдеться про такі загальнозастосовувані покарання, як відтинання язика (за лжеприсягу) (Стаття 2), відсікання руки (за крадіж коня в поході) (Ст. 10), відтинання носа за звалтування (Ст. 30), перелюб (Ст. 27) [851, с. 68 – 71] тощо.

З іншого боку, хоча "перед Богом усі рівні", однак, як стверджував, Фома Аквінський, з огляду на те, що форми речей, будучи причетними до Творця, посідають певне місце в універсальній ієрархії буття, ієрархічність стосується не тільки світу чистих духів чи ангелів, а й створеного Богом суспільного організму [58, с. 149 – 150]. Навіть члени церкви як громади вірних (*universitas fidelium*), яка охоплює духівництво та мирян, фігурують як такі, що не є рівними між собою – адже духівництво ставиться вище за мирян, а в середовищі останніх, у свою чергу, вибудовується ієрархія в залежності від заслуг кожного перед Богом.

Поняття ієрархічності інтегрується в церкву й у тому розумінні, що виокремлюється базована на зверненні Христа до Петра (Мв.: 16,18) ідея ієрархічного підпорядкування всіх церков Папі, яка, скажімо, знайшла своє відображення у "Лжеісидорових декреталіях". Поза тим, що праця Лжеісидора містила в собі як частково сфальсифіковані канони церковних соборів, так і чимало сфальсифікованих папських декреталій, в історії людства вона залишилася як показова у розумінні потребового підходу до трактування тих чи інших позицій св. Письма.

Шляхом закладення (поза ідеєю рівності людей перед Богом) філософських основ ієрархічного суспільного порядку, було підготовлено ґрунт для втілення ідеї "ієрархічної якості", що давало змогу обґрунтування таких правових позицій, де міра покарання осмислювалась у співвіднесенні зі статусністю, як-от, наприклад, в едикті Ліутпранда (де йшлося про штрафи відповідно до "якості особи") [800, с. 539] чи Номоканоні Константинопольського патріарха Фотія, де йшлося про доцільність накладення різної міри покарання за вбивство, вчинене знатною і простою особою [496, с. 158].

Отже, попри те, що після розколу Римського світу, Захід і Схід (Візантія) йшли осібними шляхами, в обох гілках при вирішенні найважливіших питань недоторканим зберігався принцип орієнтування на

християнську доктрину. "Злочин" та "покарання" перш за все розглядалися крізь призму розуміння Бога не лише як абсолютного буття, а й Всевишнього судді.

Перш за все "злочин" та "покарання" осмислювалися в контексті глобальної проблематики взаємовідносин людини із суспільством крізь призму її взаємин з Богом та Церквою як тілом Христовим. У філософсько-правовий простір ця проблематика інтегрувалася в іпостасі проблеми "взаємовідношення" людини й закону, з акцентацією на мотиваційних теоцентричних аспектах законослухняності. Під цим кутом зору "злочин" трактувався як небезпечно для спільноти людей порушення санкціонованого Господом закону, а "покарання" – як катартичний акт, засіб запобігання злочинам та відплата, адекватна карі, закладеній у Законі, даному Богом.

"Злочин" та "покарання" осмислювалися також у контексті таких взаємопов'язаних проблем філософсько-правового характеру, як походження зла, співвіднесення "зла" та "злочину". У цих параметрах "злочин" потрактовано як прояв зла, результат злої волі людини, її хибного вибору. Свобода вибору (нехай вона трактувалася як вільний вибір людини в контексті Божого передвизначення, чи її вибір, на який накладається воля Бога, або реалізація рішення, джерелом якого є Божа воля) так чи інакше визнавалася, а тим самим обґрунтовувалася й правомірність застосування покарання як такого.

4.2.2. "Злочин" та "покарання" крізь призму ідейно-релігійної парадигми

Християнство відкрило світ нових духовних цінностей, запропонувало принципово іншу концепцію поєднання ідеї людинолюбства з теоцентризмом. Християнське протистояння знеціненню духовної культури,

божественних ідеалів позначилося на осмисленні "злочину" та "покарання". Гуманістичний потенціал християнства особливо відчутно проявився в ораторській прозі та давньоруській житійній літературі.

Осмислюючи "злочин" та "покарання" крізь призму християнської ідейно-релігійної парадигми, звернемося до ораторської прози філософсько-правового спрямування, літописних матеріалів і творів житійної літератури. Хоча в останніх нерідко йдеться про покарання, здавалось би, містичного характеру, тобто такі, що на перший погляд не піддаються жодним раціоналістичним витлумаченням, однак при глибшому аналізі стає очевидним, що зазначені покарання також впливають зі світоглядних основ, певною мірою дотичних до філософських засад правової сфери культури Середньовіччя. Відтак у джерельних матеріалах нас цікавитиме не стільки реальна історичність зображуваного, скільки факт, як образ факту, тобто специфічне втілення бачення літописцем події, яка трансформується у художній образ, розрахований на відповідний емоційний вплив.

При розгляді такого поняття, як "покарання", передовсім йдеться про абстрактну ідею необхідності покарання, що виражається у конкретній формі художнього образу, відчутого і пережитого, який, відштовхуючись від реальних подій, створює власну систему координат - у площині світоглядної свідомості та суспільних емоцій і настроїв.

Отже, логічний наголос здійснюватиметься не стільки на історичному факті, скільки на характері і способі його витлумачення, далеко не завжди адекватному самому факту, але незмінно цінному з огляду на задіяні світоглядні засади, які тією чи іншою мірою знаходили своє втілення у певних правових ідеях.

У процесі аналізу джерельного матеріалу не намагатимемося доводити істинність або ж спростовувати достовірність представленої інформації, тобто наші наміри жодним чином не пов'язуватимуться з прагненням відділяти історичний фактаж від авторського вимислу. Натомість мета

полягатиме в тому, щоб шляхом аналізу характеру інтерпретації літописцем того чи іншого факту визначити, які світоглядно-релігійні чинники сприяли формуванню у суспільній свідомості певних уявлень стосовно "злочину" та "покарання", і яким чином ці уявлення впливали на формування правосвідомості. Іншими словами, перед нами стоїть завдання осмислення тих світоглядно-релігійних факторів, які, у специфічний спосіб формуючи ту чи іншу філософсько-правову ідею, знаходили своє втілення в образній літературній формі, в кінцевому результаті скеровуючись на позитивний результат у сфері правової культури. Скажімо, якщо ми візьмемо як злочин документально підтверджений факт певного вбивства, а як покарання – відповідну реакцію на цей злочин, то ці історичні епізоди становитимуть лише каркас, істинне призначення якого полягатиме в тому, щоб втримати на собі надбудову філософсько-правової інтерпретації зазначених фактів.

Втім, насамперед звернемося до ораторської прози. Наголосимо, що давньоруські мислителі не виявляли спеціального зацікавлення "злочином" та "покаранням", однак так чи інакше зверталися до них у процесі духовної участі у вирішенні питань, важливих для християнської філософії. Скажімо, у "Слові про закон і благодать" Іларіона (168 а – 171 б) [246, с. 45 – 47] постановка питання стосовно Старого Закону, що його заповів Бог Мойсеєві, та Новозавітної Христової істини, шляхом асоціювання Старозавітного Закону із рабською покорю, а Нового Завіту – з вільним синівським послухом, перемістилась у площину осмислення філософсько-правничої проблематики співвіднесення закону та істини.

З інших праць Іларіона очевидним стає, що мислитель уникає апелювання до побудованої на старозавітньому спогляданні теорії "кар Божих", або ж Божого батога. Так, у творі "Молитва" митрополит звертається до Господа не як до суворого та безкомпромісного судді, а як до милостивого Вершителя: "Не попуцаи на ны скорби и глада, и напрасныа смерти... да не отпадутъ от веры нетвердии верою. Малы показни, а много

помилуи, малы язви, а милостивно исцели... продължи милость твою на людех твоих, ратныя прогоняя, мир утверди... вся помилуи, вся утеши, вся обрадуи..." (л.198б – 199а) [442, с. 20 – 21].

Процес пошуку істини у площині Нового Завіту характерний і для багатьох інших давньоруських філософів, втім кожному з них притаманний індивідуальний спосіб вираження ідеї. В той час, як, скажімо, в Іларіона співвідношення між законом і благодаттю осмислюється в дусі Євангельського паулінізму, тобто Старий Завіт трактується як шлях до істини, а Новий – як сама істина, то в "Слові про Вознесіння Господне" Кирила Туровського [691, с. 39] акцентування на значимості Нового Завіту здійснюється у символічний спосіб, зокрема шляхом визнання того, що Новозавітня Оливна гора, на яку сходив Христос, є святішою за Старозавітню Синайську, що на ній відбулося проголошення Закону.

Однак, незважаючи на те, що навіть у межах християнського світорозуміння в загальній картині філософування мав місце плюралізм світоглядних позицій, тим не менш принципова моральна орієнтація зміщувалась у бік Нового Завіту, тобто етизація філософського мислення відбувалася в контексті Новозавітного гуманізму, з відповідним дистанціюванням від філософії покарання, заданої етикою Старого Завіту. Насамперед йдеться про ставлення до покарання як акту, що має відбуватись не згідно зі Старозавітніми принципами "око за око, зуб за зуб", а відповідно до Новозавітної істини порятунку душі, причому не лише злочинця, котрому дається шанс на виправлення, але і тих осіб, які б узяли на душу гріх у випадку реалізації вироку.

В контексті цієї ідеї Старозавітна заповідь "не вбивай", яка, тим не менш, допускала криваву помсту та вкаменування винних, у Новозавітному трактуванні поступово перетворюється на застереження "не вбивати" в тому числі і людину, яка вчинила злочин. Властиво тому князь Володимир Великий зазнавав таких душевних мук, коли постала необхідність ввести

смертну кару за вбивства у розбоях, про що, зокрема, йшлося у Троїцькому літописі: "Живящие же Володимер в страсе Божьи и умножишася разбоеве, и реша епископи Володимеру: "Се умножиша разбойници: почто не казниши их?" Он же рече им: "Боюся греха". Они же реша ему: "Ты поставлен еси от Бога на казнь злым, а добрым на милованье... [815, с. 117].

Саме з позицій Нового завіту підходить до кари "на смерть" й Володимир Мономах у своєму "Поученні": "Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської" [381, с. 21]. В іншому посланні – "Грамотці до Олега Святославича" – 454 Мономах запевняє убивцю свого сина, що не вдаватиметься до кривавої помсти, оскільки вважає, що питання життя і смерті – в руках Господа [455, с. 34].

Князь акцентує увагу на вирішальності Господнього присуду, чим позначає точку виходу для міркувань стосовно того, що кожна людина, незалежно від того, злочинець вона, чи ні, має жити стільки, скільки їй призначено Богом. Закликаючи до покаяння, Мономах висловлює намір пробачити вбивцю, причому його аргументація відмови од покарання на смерть пов'язується не лише з визнанням вирішальної ролі Господнього присуду, а й з духовною потребою християнського прощення. Відтак покарання осмислюється ним не відповідно до Старого завіту, а крізь призму новозавітних гуманістичних тенденцій, себто з позицій ставлення до людського життя як такого, що було не тільки дане Богом-Творцем, а й викуплене жертвою Його Сина.

Безперечно, з-посеред тих чинників, що зумовили відмову від смертної кари, не останню роль відіграли економічні фактори. Не можемо ігнорувати певний матеріальний розрахунок у давньоруському законодавчому мисленні при закріпленні так званої системи композицій (грошової компенсації за голову загиблого), скажімо, в нормотворчій діяльності Володимира, який, вдаючись до заміни смертної кари на грошові стягнення, не випускав з поля

зору економічний сегмент, чи Ярославичів, котрі навіть заборону кровної помсти змогли поставити на службу поповнення державної казни.

Тим не менш, при заглибленні у філософський пласт давньоруської культури, постають закономірні сумніви стосовно вирішальної ролі винятково економічної детермінанти. Схоже на те, що матеріальний чинник, з огляду на відвертість своїх проявів чи то природну властивість посідати лідируючу позицію, затінив більш делікатну царину духовних структур, тим самим відтіснивши на маргінес не лише езотеричний феномен права, а й ту його світоглядну обумовленість, яка слугує висхідною точкою до осмислення філософського підтексту правової реальності. Тим часом саме цей філософський підтекст, перебуваючи, здавалось би, осторонь правового поля, виконував, на наш погляд, роль невидимої пружини, здатної в особливий, духовний, спосіб регулювати правові взаємовідносини.

Торкаючись зазначеного сегмента, видатний фахівець з кримінального права XIX століття О. Кістяківський стверджував, що на вчення Христа належало б вказати як на таке, котре вперше проголосило інші засади для кримінального права. Якби, вважав О.Кістяківський, постулати Христа зазнали послідовного розвитку, то могли б закласти міцний базис для іншої науки кримінального права, оскільки в Новому завіті йшлося про ідеал Бога, вітця людей, котрий прагнув не смерті грішника, а його виправлення. Однак, погляд Христа на злочинця, констатував О. Кістяківський, було замінено більш придатним для Середньовіччя світоглядом Моїсея [286, с. 74]. З цим твердженням важко не погодитись, проте воно не повною мірою стосується Київської Русі. Адже ще тоді, коли Володимир під впливом візантійського духовенства ввів смертну кару (яку невдовзі сам же і скасував) стало очевидним, що орієнтована на Старий завіт візантійська система покарань не відповідає ані давньоруським світоглядним засадам, ані філософсько-правничому баченню. Те ж саме підтвердила й "Правда Руська", принаймні в третій статті її Пространної редакції навіть за вбивство не призначалася

смертна кара [553, с. 64]. І хоча у XII – XIII століттях траплялися випадки смертельних покарань, і навіть у пам'яті залишився історичний факт масової страти 70-ти повстанців, що вигнали Ізяслава з Києва. Однак на еволюцію філософсько-правничої думки це не мало особливого впливу, більш того, новозавітний вектор зберігався навіть коли в Уставній двінській грамоті 1397 року (Ст.5) знову було передбачено смертну кару.

Наскільки стійким був новозавітний вектор у давньоруському праві свідчить хоча б уже те, як впевнено він інтегрувався у християнізоване звичаєве право, в якому так і залишався домінуючим, навіть незважаючи на те, що в кримінальному праві, яке перебувало під впливом "Кароліни", візантійських правових принципів, праць саксонського юриста Бенедикта Карпцова і т.ін., спостерігалися інші, старозавітні, акценти.

Новозавітна орієнтація не могла не позначитись й на суспільній правосвідомості. На нашу думку, почасти саме в цьому міститься відповідь на питання стосовно того, чому українське звичаєве право, яке у своєму розвитку було орієнтоване на відмову від смертної кари, в кінцевому результаті виявлялося соціально ефективнішим, аніж насаджуване на певних українських територіях німецьке, чи магдебурзьке право, яке, з огляду на щонайширший спектр застосування смертельних покарань, на перший погляд, повинне було б забезпечувати кращу правову дисципліну. Наявність, здавалось би, абсурдної ситуації, яка полягала у тому, що більш гуманне українське звичаєве право виявлялося результативнішим, аніж те, що утримувалося на приматі смертної кари, значною мірою можна пояснити сукупністю тих ціннісних релігійних підстав, котрі, виконуючи роль специфічного духовно ефективного механізму, здатні були дисциплінувати краще, аніж "домоклів меч" смертного покарання.

В українському звичаєвому праві новозавітний логічний наголос зберігався аж допоки останнє продовжувало виконувати свою соціальну роль. Про це, зокрема, свідчать як ритуалізовані покарання [417, с. 216 –

219], так і те, що навіть у селах, які були засновані на іншому праві, чужорідні елементи асимілювались [189, с. 265 – 269], і справи в кінцевому результаті вирішувались відповідно до більш гуманних норм українського звичаєвого права. Скажімо, присуд винесеної за німецьким правом смертної кари міг зазнати пом'якшення внаслідок дієвості таких властивих українському звичаєвому праву механізмів, як прохання громади про пом'якшення покарання, випрошування від смертної кари тощо, в результаті чого смертна кара нерідко замінювалась на покарання, притаманне українському звичаєвому праву, як-от: палиці, штраф, довічне вигнання з громади тощо. Очевидним є те, що ці та вищезгадувані явища щільно пов'язувались з новозавітними установками, закладеними у правовій культурі Київської Русі.

Однак новозавітна орієнтація правової сфери Княжої доби жодною мірою не означала духовної ізоляції від принципів, проголошуваних у Старому Завіті. У виразотворчій сфері культури про це свідчить характер інтерпретації злочину та покарання на тлі знакових для літописців подій. Наприклад, той факт, що Ростислав потонув, переправляючись після невдалої битви через річку, у Київському Патерику описувався як справедливе покарання, якого цей князь зазнав за те, що напередодні битви наказав утопити печерського монаха Григорія [188, с. 84]. Очевидним є те, що в монастирському переказі ситуацію витлумачено крізь призму старозавітного таліону.

Під цим кутом зору потрактовано й Ізяславові негаразди. Наприклад, в березні 1073 року, коли Святослав із Всеволодом рушили на Ізяслава, той з родиною втік з Києва і подався до Болеслава, якому сплатив чималі кошти за обіцяну допомогу. Цієї підтримки Ізяслав так і не дочекався, як не отримав і сплачених грошей, навіть попри те, що звертався за заступництвом до Папи Григорія VII. Наголосимо, що обман, якого Ізяслав зазнав від поляків, було літописцями потрактовано як кару за те, що цей князь у 1069 році обманув

клян. Адже, повертаючи собі Київ, він обіцяв не мститися і не нищити місто, однак обіцянки не дотримав [188, с. 58 – 65].

Відповідно до старозавітного принципу, згідно з яким за злочини можуть каратися представники наступних поколінь, витлумачено в джерелах волинські та новгородські події. Зокрема, те, що в Олега Святославича відібрали Волинь, а Гліба Святославича вигнали з Новгорода, було в літописах потрактовано як кару за те, що їх батько Святослав у 1073 році вигнав з Києва князя Ізяслава.

Апелювання до старозавітного принципу "око за око..." простежується й у зображенні подій, пов'язаних з кривоприсяганням на хресті. Наприклад, коли після повстання 1068 року Ізяслав утік з Києва, а на княжий двір з тріумфом увійшов Всеслав, цю подію літописець витлумачив як кару Ізяславу за те, що той, запрягаючись на хресті не шкодити Всеславу, обіцянки не дотримав. Вартий уваги й символічний підтекст цієї події – адже сталася вона наступного дня після свята Воздвиження Хреста.

Аналогічно потрактовано й покарання за злочин, вчинений проти Василька, який, довірившись присязі на хресті, потрапив у пастку і був осліплений. Зокрема, в літературних джерелах оповідалось, що перед битвою супроти Святополка сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи кривдникам порушену присягу, що буцімто й виявилось вирішальним чинником перемоги його військ [188, с. 96].

У житійній літературі наголосимо на сюжетах, в яких відбувається експлікація першозлочину. Насамперед маємо на увазі тексти "Сказанія" про Бориса і Гліба, в яких Святополк Окаянний співвідноситься зі старозавітним Каїном.

Позірно роль носія покарання за вбивство Бориса та Гліба виконує князь Ярослав. Принаймні, в описі його виступу проти Святополка домінантною проходить тема помсти за "невинно убієнних" братів Бориса та Гліба, причому як аргументи саме такого функціонального призначення цього

походу наводяться не лише патетичні Ярославові заклики (як-от: "се крѣвь брата моего вопієть к тебѣ!..") , але й те, що для бою обрано саме ту місцевість, де був убитий Борис ("идеже бѣ убіен свѣтѣи Борис") [617, с. 47 – 48].

У розстановці власне таких, а не інших логічних наголосів немає нічого дивного. Адже суспільність прагнула, щоб винуватець був покараний. Тож яка б прихована сутність не тамувалась за описаними подіями (маємо на увазі, що Ярослав не в останню чергу мав на меті здобути собі Київщину), вони приречені були на те, щоб трактуватись саме так, а не інакше. Відтак успіх Ярослава у битві на Альті розцінювався не просто як вдало проведена воєнна операція, а як акція, яка закінчилась перемогою насамперед тому, що виконувала функцію справедливого покарання, внаслідок якого Святополк, котрий посягнув на життя своїх братів Бориса та Гліба, зазнав воєнного розгрому, тобто цілковитої політичної поразки.

Здавалось би, справедливість восторжествувала: Святополка покарано, тепер уже безповоротно він втратив політичну владу і воєнну міць – усе те, що складало сенс його життя. Однак цей історичний факт, який містить у собі реальну цінність як політична справедливість, для суспільної свідомості майже не має значення.

Панівні в громаді світоглядні засади вимагають такого покарання, яке б відповідало внутрішньоемоційним настановам релігійної свідомості. По суті йдеться про ірраціональне, містичне покарання, але у суспільній свідомості воно набуває, можливо, навіть і більшої ваги, аніж фактична політична чи побутово-реальна кара.

Морально-світоглядним витоком змістової суті такого покарання слугує той факт, що мало місце не просто вбивство, а братовбивство, яке асоціювалося зі злочином Каїна й автоматично передбачало таке ж покарання, що його зазнав старозавітній братовбивця.

Саме таким і вибудувалося бачення ситуації літописцем, котрий у концепції викладу матеріалу ґрунтувався на суспільних настроях та очікуваннях, не в останню чергу сформованих під впливом Старого Завіту. Насамперед це стосувалося опису поведінки Святополка після поразки, якої він зазнав від Ярослава.

Як відомо з історичних джерел, після своєї невдалої битви Святополк вирушив на захід у напрямку Берестя. Нагадаємо, що він не зазнавав жодних переслідувань ("не бѣ ни гонящааго, ни женущааго в слѣд его"), однак, незважаючи на це, як сказано у "Житії...", тікав усе далі й далі ("Побѣгнѣте! Осе женуть по нас! Побѣгнѣте! Еще женуть! Ох мнѣ!") [617, с. 49].

У зв'язку з цим Михайло Грушевський висловлював міркування, що Святополка охопила манія переслідування [188, с. 86]. Скоріш за все, так і було. Втім у житійній літературі той факт, що Святополк не міг собі знайти пристановища, було потрактовано однозначно, а саме: Святополкова манія переслідування розцінювалась як покарання, аналогічне тому, що його зазнав Каїн, якому Господом Богом було присуджено стати на землі "мандрівником та заволокою" (Кн.Буття, 4:11,12). Іншими словами, відбулося витлумачення події відповідно до психологічних установок спільноти, яка вбачала у Святополкові втілення старозавітного Каїна, і відповідно очікувала для нього аналогічної кари.

Згідно із цими очікуваннями головна суть покарання у його літописному трактуванні зводилась не до Святополкової воєнної поразки, а до того, що цей князь, виконавши роль братовбивці ("по истинѣ вѣторааго Каина"), в знак Господнього покарання не міг перебувати на одному місці ("не можааше тѣрпѣти на единомѣ мѣст"), тобто "гоним гнѣвѣм божіемѣ", став таким самим неприкаяним, як і Каїн [617, с. 49].

Слід Святополка загубився (як про те сказано у джерелах) десь у далеких краях. Можливо, це натяк на те, що Святополк, так само, як і Каїн, залишився вічно блукаючим ізгоєм. Щоправда, у скандинавській сазі про

Еймунда міститься опис смерті Святополка від рук варяг [188, с. 16], але цей акцент, треба гадати, мав скоріш політичне значення.

Загальна структура покарання Святополка виглядає досить розгалуженою. Насамперед відбувається градація за площинами світоглядних вимірів, тобто розподіл на прижиттєве та посмертне покарання. Скажімо, згідно із трактуванням літописців, до прижиттєвого покарання можна віднести як згадану військову поразку Святополка, так і фізичні й психічні недуги, що розпочалися у нього відразу ж після вчинення злочину (як-от: неспроможність ходити, постійне відчуття страху, втрата вольового контролю тощо).

Міфологічно-релігійну суть покарань, яких зазнав Святополк, можна класифікувати окремо відповідно до християнської та язичницької світоглядних систем. Втім очевидно, не варто цього робити, оскільки майже у всіх важливих літописних епізодах християнські та міфологічні елементи виступають у щільному поєднанні. Скажімо, в описі битви на Альті Ярославу допомагають ангели, що є елементом християнської культури. Однак водночас йдеться і про участь у битві Перуна, котрий в українській міфології виступав втіленням справедливості. Згідно з народними уявленнями цей мстивий бог карав провинників ударами своїх блискавиць.

Подібне співіснування християнських та міфологічних елементів простежується й у сфері посмертних покарань Святополка. Скажімо, опис вічних пекельних мук його душі співвідноситься з християнським світовідчуттям, а твердження стосовно того, що від Святополкової могили ішов сморід, пов'язане з принципово іншими – язичницькими уявленнями, а саме: з віруваннями про те, що земля не приймає до свого лона тіло вбивці – вона або скидає його в акватичне провалля, або викидає назовні, про що, власне, і має свідчити той жахливий запах, що йде у такому разі від місця поховання.

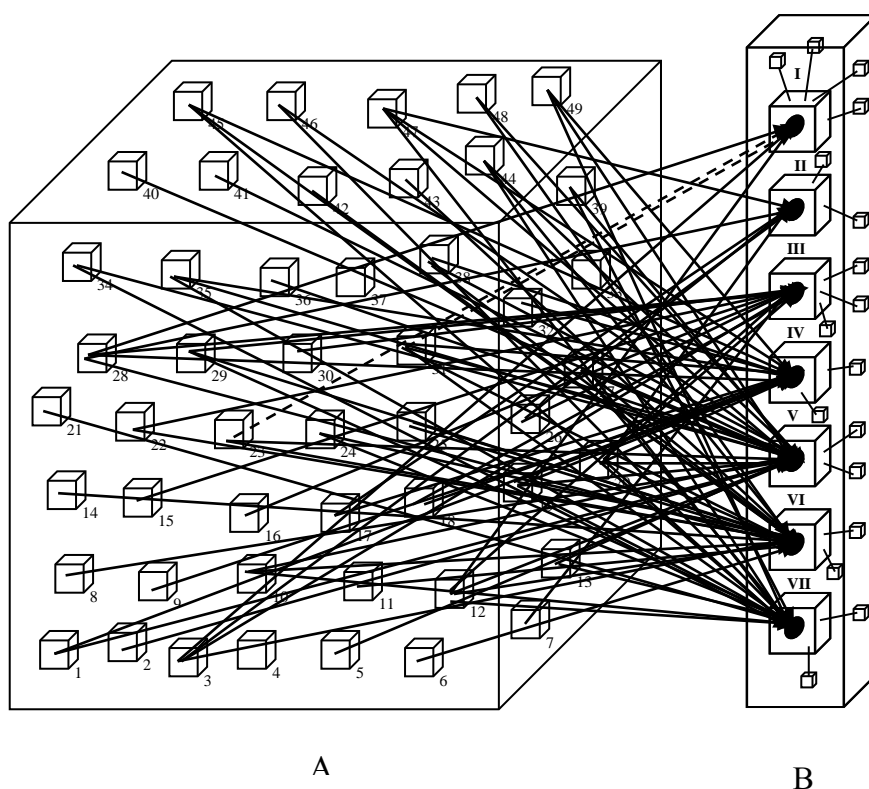
У "Житті..." описується, буцімто, від Святополкової могили йшов "смерд зълыи", що навряд чи відповідає реальній дійсності. Однак у даному випадку нас цікавить не ступінь відповідності фактажу, а те, що згадуваний "смерд зълыи" потрактовано в "Житті..." як такий, що існує "на показаніє чловѣком", тобто виконує для всіх інших людей функцію попередження стосовно того, що прокляття "від землі" чекатиме на кожного, хто зважиться на братовбивство.

Отже, це, за своєю суттю ірраціональне "покарання", несе важливе світоглядне та виховне навантаження, яке практично зводиться до функції запобігання аналогічних злочинів. І дійсно, всі ті прокльони, що впали на голову Каїна-Святополка, конгломерат усіх тих, нехай і міфологічних покарань, описаних у "Житті...", вся світоглядно-моральна структура, в якій було витлумачено його злочини супроти братів, не пройшли непоміченими для наступних поколінь.

В усякому разі протягом наступних віків ніхто з князів Володимирової династії не наважився здійснити подібний злочин. Князі гинули в міжусобицях, траплялося, що вони один одного ув'язнювали і навіть мордували, але на підступне вбивство (таке, як здійснив Святополк) не наважився жоден. Принаймні від другої половини XI ст. і аж до 1218 р. (коли Олег рязанський дав наказ зарізати шістьох своїх свояків) подібні трагедії не траплялися, а це – чималий історичний термін. І ми не перебільшимо, якщо скажемо, що значна заслуга у настанні такого "затишшя" припадає, властиво, на ту дисциплінарну функцію, що її виконала громадська думка, виражена авторами "Житія..." під кутом трактування подій з позицій релігійного світогляду. Таким чином, у свій специфічний, етико-культурологічний спосіб літописці практично вторглися у правову сферу – у тій її площині, що стосується запобігання злочинам, причому це їхнє втручання, як показали подальші історичні події, виявилось досить плідним.

У вищенаведених фактах нас цікавила не стільки реальна достовірність зображуваного, скільки факт, як образ факту, тобто специфічне втілення бачення літописцями подій, що трансформувались у художній образ, розрахований на емоційний вплив відповідно до старозавітних установок. На цьому тлі злочин профігурував як порушення Божого та людського закону, а покарання – як відплата за принципом таліону та засіб запобігання злочинам.

Апелюючи до середньовічних джерел, ми не мали на меті здійснення історичного екскурсу як самодостатньої ретроспективності. Виявлення специфіки витлумачення "злочину" та "покарання" середньовічними мислителями та здійснення дискурсу у розумінні накладання філософського "тексту" на "текст" законодавчого права не становило самоціль. Ця інформація була для нас привабливою з огляду на потрактування середньовічних джерел як підсистеми інформаційних потоків, інтерпретованих як множина інформаційних відомостей, джерелом яких є інтелектуальний ресурс. Вдаючись до декодування інформаційних потоків, передусім ми розраховували на отримання даних, придатних для використання при побудові моделі, яку разом з іншими робочими моделями можна було б застосувати як інструментарій з метою проникнення в "тіло" категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем. У підсумку, уможливилось створення моделей з виокремленням інформаційних вузлів (рис. 4. 3; 4.4):

А – система упорядкованих відомостей:

1. Абу аль-Хасан Алі ібн Мухаммад ібн аль-Мавард; 2. Абу Хамід аль-Газалі; 3. Августин Блаженний; 4. 5. Алі ібн Абі-Таліб; 6. Аристид; 7. Боецій; 8. Бомандуар Ф.; 9. Брактон Г.; 10. Вальсамон (Феодор); 11. Варнава; 12. Василій Великий; 13. Володимир Великий; 14. Володимир Мономах; 15. Еріугена; 16. Єзнік Кохбаці; 17. Іларіон; 18. Іоан Дамаскін; 19. Ібн-Теймія; Моше бен Маймон (Рамбам); 20. Ориген; 21. Св. Амвросій; 22. Св. Григорій Ніський; 23. Св. Григорій Неокесарійський; 24. Св. Златоуст; 25. Св. Кипріан Карфагенський; 26. Кирило Туровський; 27. Согабе Сідзуо (Сьотоку); 28. Тертулліан; 29. Тома Аквінський; 30. Філіп Пустельник; 31. Біблія; 32. Велика хартія вольностей; 33. Галицько-Волинський Літопис; 34. Еклога; 35. Закони Ману; 36. Законник Лека Дукаґьини; 37. Київський Патерик; 38. Конституція Сьотоку (Сімнадцятистатейна Конституція); 39. Коран; 40. Правда Руськая. Краткая редакція; 41. Правда Руськая. Суд Ярославль ВолодимERIC. Пространная редакція; 42. Правила Святого Вселенского

Першого Собору, Нікейського; 43. Правила Святого Вселенського Сьомого Собору, Нікейського; 44. Правила Святого Вселенського Шостого Собору, Константинопольського; 45. Закони кнута; 46. Саксонське зеркало; 47. Сказание про Бориса і Гліба; 48. Тосефта; 49. Устав князя Ярослава о церковных судах. Пространная редакція.

В. Площина інформаційних вузлів:

I. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння;

III. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як акту волевиявлення особи;

IV. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку;

V. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як кари;

VI. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця.

VII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з внутрішньосистемних елементів системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку; 5) покарання як кари; 6) покарання як виправлення злочинця; 7) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів.

4.3. "Злочин" та "покарання" у ренесансній та реформаційній підсистемах інформаційних потоків

Апелюючи до ренесансної підсистеми інформаційних потоків, під останньою маємо на увазі упорядковану множину інформаційних відомостей доби Ренесансу – історичного періоду країн Західної і Центральної Європи 15 – 16 ст. (Італії – з 14 ст.). Досліджуючи ренесансний сегмент, ми не маємо наміру дублювати опрацьовані теми. Адже філософські джерела епохи Відродження скрупульозно досліджені як філософами, так і юристами [372; 217; 490; 766 та ін.]. Однак, попри концептуальне осмислення матеріалу, не відбулось такого декодування інформаційних потоків, яке б сприяло проникненню в змістове наповнення парної категорії злочин – покарання як складної системи.

Ренесансну епоху навряд чи можна трактувати однозначно. Адже цій добі було властиве не тільки намагання поновити античний гуманізм, але й піддати його анафемі, притаманне прагнення не лише викоренити дух Середньовіччя, але й оживити його. Це був час, у якому зіткнулись новий науковий світогляд й старе світосприймання, секуляризований дух й реанімовані догми, абсолютизований закон й десакралізоване право, свобода волі й обмеженість дії, нова ідея і "нова інквізиція". Вкрай суперечлива доба – грандіозних подій та безнадійних розчарувань, відчайдушних вчинків за розпачливих покаянь; епоха могутньої внутрішньої свободи та не завжди усвідомлюваної потреби її цивілізованого вираження.

Логічним вбачається те, що в Ренесансну добу, яка своїми духовними коренями відходила в Античність, свобода тлумачилась у контексті античного праворозуміння, а саме – як можливість жити в межах державних законів і звичаїв, служити не людським забаганкам, а справедливості, вираженій у законах.

Саме так трактували свободу, скажімо, представник італійського

Ренесансу Аламанно Ринуччіні [580, с. 167 – 168, 170], французького – Етьєн де ла Босі [61, с. 15], польський мислитель Анджей Фрич Моджевський [449, с. 93] та ін.

Закономірно й те, що в ренесансній правотворчості, яка взорувалась на Римське право, свобода, як-от: у "Семи партидах мудрого короля Дона Альфонса" (ІУ. XXII. 1) [607, с. 500], та ін., так само, як і в Дігестах Юстиніана (І.У.4) [211, с. 35], тлумачилась як природна здатність кожного робити все, що не заборонено силою чи правом закону. Ясна річ, що порушення закону, фігуруючи у зазначеному контексті як діяння, що загрожує існуючій в суспільстві свободі, виформовувало вектор до трактування злочину як вчинку, котрий має суспільно небезпечні наслідки.

У цьому контексті фігурувала й патріотична ідея свободи батьківщини. Так, навіть політичні принципи Макіавеллі [400, с. 25 – 27, 49, 66 – 69], які за інших історичних обставин можна було б потрактувати як цинічні, на той час (який був однаковою мірою і часом проголошення духовної свободи, і заперечення анархії), природно сприймалися як такі, що були скеровані на усунення анархії, зміцнення могутності, а, отже, й свободи держави.

Закономірно, що на вищевказаному духовному тлі "злочин" насамперед фігурував як порушення справедливості. Так, італійський гуманіст Маттео Пальмієрі, стверджуючи, що злочин є порушенням справедливості, наголошував на тій своїй думці, що справедливість – це основа згоди, згода – основа порядку, порядок – основа спокійного і мирного життя [507, с. 145].

Інший італійський гуманіст – Леонардо Бруні Аретіно трактував злочин як порушення справедливості, яка, на його думку, має двоїстий характер, тобто виступає в індивідуальній та суспільній іпостасях [19, с. 63].

З іншого боку, можна зауважити і середньовічні впливи. Скажімо, Августиніві міркування стосовно "града божого" і "града земного" у Станіслава Оріховського еволюціонують у розмисли щодо королівства як

такого, що його Господь Христос назвав своєю державою, та протилежного йому диявольського князівства, сповненого Божого прокляття. Вважаючи князівство "річчю бридливою і природі людській огидною" [511, с. 362], Оріховський намагається переконати, що саме королівству властива свобода, "в якій спочатку народилися були і яку потім через гріх втратили і з королівства до князівства потрапили" [511, с. 359].

Однак, незалежно від античних чи середньовічних світоглядних домінант, злочин насамперед фігурує як порушення закону. При цьому ренесансні філософи нерідко відштовхуються від аргументів, застосовуваних у Середньовіччі, зокрема Тертулліаном. Останній наголошував на тому, що вчинок Адама та Єви розцінено як переступ, оскільки вони його здійснили після проголошення першого закону [678, с. 103 – 104].

Пізніше на цей аргумент опирались Петро Могила, Френсіс Бекон [490, с. 181], які наголошували на тому, що покарання було передбачене Богом у проголошеному для Адама та Єви законі. Навіть Б.Спіноза, прагнучи довести, що діяння може бути визнане злочинним лише у державі, стверджував, що йдеться про "те ж саме, чому вчить Павло, який до закону, тобто допоки люди існують винятково згідно з веліннями природи, не визнає жодного гріха" [648, с. 204]. У добу Просвітництва ця тема знайшла своє продовження у Д. Віко, котрий, апелюючи до трьох видів розумінні права, Божественне право трактував як таке, що було в одкровенні проголошене євреям, потім християнам й озвучене пророками та Ісусом [105, с. 386].

Проеціювання злочину як переступу Божого закону в площину позитивного права означало визнання того, що діяння може отримати статус злочину лише за тієї умови, якщо покарання за нього передбачене у законі. Скажімо, Ф. Бекон, опираючись на цей постулат, заперечував застосування у площині законодавчого права принципу аналогії, схилиючись до думки стосовно того, що, якщо певні випадки обійдені у законах, то краще дочекатися нового законодавчого акту, аніж апелювати до аналогії [82, с.

510].

Голландський юрист Гуго Гроцій, так само, як і Тертуліан, апелював до Закону Божого як такого, що був тричі даний людському роду. Щоправда, у Тертуліана у ролі першопочаткового закону виступав той, що був даний Богом в Раю; Моїсеев закон трактувався як похідний, а Новий завіт – як реформоване його продовження [678, с. 105]. Натомість у Гуго Гроція Закон виступав як такий, що був даний відразу ж після створення людини, за тим – з метою викуплення людського роду після потопу і, нарешті, заради повного викуплення людського роду [187, с. 75]. Однак, наголос у Гроція здійснюється на тому, що в законі проголошується, кому він даний, як-от у Старому Завіті сказано, що проголошений в ньому Закон об'явлено Ізраїлю. Це означає, що закон не зв'язує тих, кому він не був даний, а, отже, навіть ті чужоземці, які жили серед євреїв, не повинні були б такою ж мірою дотримуватись, властиво, ізраїльських законів (себто об'явлених Ізраїлю), як тих, що були дані Адаму і Ною [187, с. 75].

Очевидним є те, що йдеться про злочин як протиправний вчинок на тлі співвіднесення Божого та законодавчого права. Наскільки таке співвіднесення було важливим свідчить хоча б уже те, що в преамбулах законів чи то в окремих статтях законодавств, як-от в "Кароліні" [266, с. 82], Судебнику 1550 р. [662, с. 176], Судебнику 1589 р. [663, с. 366], Соборному Уложенні 1649 року [626, с. 83 – 85], і навіть у збірниках церковних постанов (наприклад, в російському "Стоглаві") [659, с. 260] йшлося про злочин як порушення не лише законодавчого, а й Божого права.

У цьому контексті злочин фігурував, по-перше як діяння, а не думка; по-друге, як таке правопорушення, що наносить шкоду не лише постраждалому, а й усій громаді. Як перша, так і друга думка, безпосередньо в законодавствах не формулюються. Скажімо, першу опосередковано можна зчитати з того, що злочин термінологічно фігурує як "лихое дело", як-от у Судебнику 1497 року (Ст.8) [661, с. 20], 1550 року (Ст.59) [662, с. 159]. Друга

думка також простежується опосередковано – наприклад, у статті СІХ "Кароліни", де чародійство фігурує як злочин лише за тієї умови, якщо наносить шкоду людям [266, с. 83]. Ця думка опосередковано прочитується також із заборони

індивідуального залагодження справ між кривдником та постраждалим, що, скажімо, зафіксовано в Соборному Уложенні 1649 року (Гл.ХХІ, Ст.31) [626, с. 234] тощо.

Натомість у філософії ця думка простежується виразно. Скажімо, Гуго Гроцій писав, що громадянин, який порушує право заради своєї вигоди, тим самим підриває благополуччя і добробут своїх нащадків, а народ, котрий не шанує природне право і право народів, підриває основу свого спокою в майбутньому. Наголошуючи на тому, що внутрішні акти підлягають оцінці лише за умови зовнішньої реалізації, Гуго Гроцій акцентував на тому, що злочинними можуть вважатися лише ті діяння, які безпосередньо чи опосередковано скеровані проти людської спільноти [187, с. 48 – 49, 469].

На цьому ж акцентував й італійський гуманіст Лоренцо Валла. Підкреслюючи, що злочин – це не намір, а "зла дія", філософ мав на увазі вчинок, який наносить шкоду народу, себто такий, що здатен призвести до чвар, воєн і вбивств [87, с. 163, 169].

Подібний логічний наголос спостерігався й у Станіслава Оріховського, котрий стверджував, що хабарники, порушники закону, крадії наносять шкоду не лише безпосередньо постраждалому, а й усій державі, оскільки громадяни в такому випадку починають "зле думати про республіку". Таке становище, вважав Оріховський, не можна терпіти у вільній державі, а відтак винуватців необхідно "лікувати" за законами [500, с. 38, 45].

Закономірно, що в гуманістичній літературі "покарання" розглядалось як актуальний захід примусу стосовно тих, хто, як стверджував Моджевський, "не хоче дотримуватися справедливості добровільно" [449, с. 88], а також як потенційний захід примусу в розумінні превенції осіб,

котрих, як зазначав Ринуччіні, "не можуть відвернути від ганебних справ ані сором, ані любов до почестей" [580, с. 172] чи то громадян, які, за висловом Гассенді, не здатні усвідомлювати, що є шкідливим [124, с. 383], а загалом тих, хто не спроможен, як зауважував Кальвін, дотримуватись справедливості без примусу [256, с. 358].

Водночас йшлося і про покарання в контексті справедливості у розумінні співмірності злочину та покарання. Так, італійський гуманіст Леонардо Бруні Аретіно вважав, що найважливіший бік справедливості полягає у співмірності злочину та покарання [19, с. 63]. Інший італійський гуманіст – Маттео Пальмієрі стверджував, що справедливість полягає у відплаті, що ґрунтується на принципі співвідношення між злочином і покаранням як дії та реакції на дію, яке є співвідношенням пропорційності [507, с. 143 – 145].

Англійський мислитель Томас Мор піднімаючи проблематику співмірності, наполягав на тій думці, що покарання злодія відрубанням голови є занадто жорстоким. Навіть Моїсеєв закон, стверджував Мор, хоча й був немилосердним та суворим, оскільки давався рабам, однак навіть він карав за крадіжки не смертю, а штрафом. Якщо ж вважають, зауважував Мор, що таке незрівнянно суворе покарання – це відплата не за вкрадене, а загалом за поправлення справедливості, порушення законів, то таке вище право можна назвати вищою несправедливістю [458, с. 62 – 63].

Томас Мор не погоджувався зі середньовічним твердженням стосовно того, що в той час, як Божа заповідь забороняє вбивство, існують випадки, коли воно дозволяється за проголошенням людського закону, що звільняє від пут виконавців, які вбивають всіх тих, кого їм наказують вбивати людські установлення. У такому випадку, стверджував він, впливає, що заповідей Божих належить дотримуватися настільки, наскільки те визначають люди, а на таких засадах можна допустити й розпусту, перелюб та кривоприсягання. З одного боку, вважав Мор, крадіж не такий уже й тяжкий злочин, аби

відтинати за нього голову, з іншого – жодне із покарань не здатне бути настільки суворим, щоб втримати від розбою тих, хто не має засобів до існування, відтак насамперед варто би було потурбуватись, щоб у людей не виникала потреба красти [458, с. 52, 137 – 138].

Польський гуманіст Анджей Фрич Моджевський, звертаючись до цієї ж проблематики, зауважував, що, якщо існує рішення щодо вбивства злодія за крадіж коня, то не логічно, аби життя людини оцінювалось відкупними грошима, оскільки худоба не може цінитися дорожче, ніж людина. Вважаючи, що принцип співмірності вимагає застосування до вбивці смертної кари, Моджевський стверджував, що дозвіл на грошову плату за вбивство є віддаленням від шляху істинного, справедливості і самого Бога, а у своїй "Третій промові" щодо покарання за людиновбивство висловився категорично: "Пролити кров вбивці – це шлях правильний, цей спосіб його покарання був заповіданий Богом" [450, с. 113].

Звертаючись до архієпископів, єпископів та священників польських церков щодо схвалення питання стосовно застосування смертної кари до вбивць, Моджевський зауважував, що, хоча Христос "ніколи нікого не присуджував до смертної кари, однак все-таки в Божественному законі промовив, що той, хто підніме меч, від меча й загине" [449, с. 110 – 111]. Навіть Джованні Доменіко Кампанелла у своєму еталоні найкращої держави – "Місті Сонця" не відмовлявся від смертної кари, проголошуючи її як обов'язкову за умисне вбивство [257, с. 119].

Однак, оскільки дискусійне поле щодо людиновбивства повною мірою сформується лише в добу Просвітництва, наразі суть питання, на якому ми намагаємося наголосити, полягає не в проблемі застосування смертної кари як такої, а в тому, щоб покарання (в тому числі й смертна кара) призначались незалежно від статусу чи майнових статків суб'єктів та об'єктів злочину.

Ясна річ, що вимога рівності перед законом мала своїм джерелом гуманістичну ідею рівності. Здавалось би, така ідея вже виринала в

Середньовіччі, зокрема в тезах щодо рівності людей перед Богом, а навіть і в об'єктиваційних спробах, що певним чином відобразилось у Візантійському праві, зокрема у тих епізодах "Еклоги", де йшлося про всезастосувальність калічницьких покарань, на відміну, скажімо, від Римського права, котре не давало дозволу на членоушкодження вільних людей. Хоча з першого погляду й скидається на те, що середньовічні помисли правової об'єктивації християнської ідеї рівності не реалізувались з тієї лише причини, що розчинились у майстерно здійсненому обґрунтуванні отцями церкви ідеї "ієрархічної якості", втім історичний глузд підказує, що такі спроби у своїх витоках були приречені на невдачу, оскільки навіть за сприятливого духовного фону не змогли б протистояти притаманному феодальному праву принципу привілею.

Очевидним є те, що позиція "рівності" в Ренесансну добу, в часи Реформації обґрунтовувалась в дещо інший спосіб, аніж в Середні віки, коли йшлося винятково про рівність людей перед Богом як своїм Творцем.

Навіть Мартін Лютер, здавалось би повністю опираючись на експлуатовану в Середньовіччі тезу щодо рівності синів Божих перед Творцем, дійшов нового висновку, а саме – стосовно духовної рівності на землі (щоправда ці сміливі думки супроводжувались засторогою щодо наперед визначеної нерівності у розумінні розподілу людей на вічно засуджених і спасених).

Втім, хоча з-посеред гуманістів все ще популярною залишається концепція рівності перед законом як проекція ідеї рівності перед Богом (чи то як ознаки рівності перед Богом як творцем, чи рівності у розумінні передвизначення до блаженства) [74, с. 138], однак вже відчутно домінує властива Відродженню ідея щодо рівності перед законом, яка впливає з природних начал.

Зрештою, ані перша, ані друга тенденції не виключали можливості одночасного опертя у цьому питанні як на природне, так і на Боже право,

особливо у тому випадку, якщо останнє трактувалося в Аквінатівському розумінні, тобто – як джерело природного права.

Скажімо, український гуманіст Іван Вишенський стверджував, що люди є рівні перед Богом (як перед справжнім повелителем людського життя), будучи водночас й рівними від природи, оскільки складаються з однієї і тієї ж субстанції [107, с. 100 – 101].

Інший український мислитель К.-Т. Ставровецький вважав, що люди є рівні не лише тому, що Бог створив їх такими, дарувавши їм душу безсмертну та однаковий для всіх "світ видимий", але й через те, що вони є рівні за народженням, своєю тілесною природою [414, с. 49].

Отже, гуманістичний ідеал рівності, як ознаки свободи, на перший план висуває ідею рівності перед законом, зокрема – у галузі покарань. Так, італійський гуманіст ХУ ст. Аламанно Ринуччіні стверджував, що про жодну свободу не може йти мови у країні, де навіть засуджені декретом Восьми мужів до довічного ув'язнення опиняються на волі завдяки могутності своїх покровителів, а найгірші зі злочинців відкуповуються від судових розглядів грошима [580, с. 172 – 173]. Інший італійський гуманіст – Маттео Пальмієрі вважав, що в основі свободи повинен лежати принцип "законності", який унеможлиблює щонайменші прояви привілейованості при винесенні покарань [507, с. 143 – 145].

Закономірно, що сфера законодавчого права не могла залишитися поза увагою гуманістів. Скажімо, у Великому князівстві Литовському, а пізніше в Речі Посполитій Польській критиці з боку гуманістів піддавались ті положення литовських статутів, де характер покарання фігурував у контексті становості (Статут 1529 року, III. 14; УП. 9; XI. 1 – 5; , Статут 1566, XI. 13; XII. 1 – 3, Статут 1588, XI. 27; XI.13; XII. 1 – 3).

Йдеться, зокрема, про те, що за деякі злочини для шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж для простих людей, а також створювалися такі умови, при яких шляхтичі могли уникнути покарання.

Скажімо, якщо шляхтич скалічив просту людину, йому присуджувалася виплата штрафу, якщо ж проста людина поранила або побила шляхтича, то каралася відсіканням руки, а в разі завдання йому каліцтва – підлягала страті. Якщо слуга підняв руку на пана, то карався відсіканням руки, у тому випадку, якщо поранив пана, підлягав страті. Якщо вбивство шляхтича здійснило декілька чоловік, і всі вони були визнані винними, то смертної кари зазнавав лише один (на вибір звинувачувача), а інші підлягали ув'язненню та виплаті головщини. Саме на таких прикладах головно побудовані праці Анджея Моджевського [449, с. 112 – 113; 450, с. 89 – 90].

Моджевський вважає, що ознакою свободи є такий стан речей, коли, незалежно від заможності чи статусності, особам, які здійснили один і той самий злочин, призначаються однакові покарання. Свобода, на його думку, полягає не в надмірній поблажливості законів до злочинців, а в справедливому покаранні за умови рівності громадян перед судом. Філософ переконаний, що у справі покарання закон повинен промовляти до всіх одним і тим самим голосом насамперед через те, що поблажливість стосовно "вибраних" схиляє їх до злочинів, а невинувато жорстокі покарання звичайних людей відбирають у тих усіляку можливість захищатися від несправедливості. Така свобода, стверджує він, при якій злочинець під прикриттям знатного роду та багатств уникає покарання, є не лише ганебною, але й вкрай небезпечною для суспільства [450, с. 89 – 94]. Водночас піднімається й питання щодо покарання злочинців незалежно від статусності об'єктів злочину, зокрема стверджується, що та різниця в законах, згідно з якою вбивці плебеїв караються десятьма гривнями, а вбивці знатних стома гривнями чи навіть смертю, була придумана не мудрим законодавцем, а тираном, і повинна бути знищена в республіці – так, щоб про неї не залишилось навіть і пам'яті. На думку Моджевського, особливо це стосується такого злочину, як вбивство – адже, нагадує він, незважаючи на те, що лише Бог має право забрати життя в людини, той, хто вбив плебея,

карається менше, ніж особа, яка вбила шляхтича, а за той злочин, що за нього звичайна людина кладе головою, шляхтич розплачується грошима [449, с. 114].

Висловлюються навіть міркування стосовно того, аби представників вищих соціальних щаблів карати суворіше – через те, що вони, на відміну від плебеїв, отримують освіту та хороше виховання; окрім того вносяться пропозиції стосовно того, щоб зважати і на посаду злочинця, оскільки, чим важливішу посаду він обіймає, тим помітнішим, а отже, й наслідуваним є його злочин: "багатіїв варто карати суворіше, ніж бідних, знатних – суворіше, ніж плебеїв, чиновників – суворіше, ніж приватних осіб, а тих, хто здійснює злочин проти влади – суворіше, ніж того, хто здійснив злочин проти приватної особи" [450, с. 92 – 94].

Як бачимо, попри закиди (які співзвучні думкам Платона) стосовно того, аби знатні особи зазнавали суворішого покарання, реально йдеться про те, що злочин обов'язково повинен бути покараний за законом, але за таким законом, перед яким усі рівні, незалежно від соціального статусу чи майнового стану.

Всі ті критичні зауваження, що прозвучали з боку гуманістів на адресу литовських статутів, так і залишилися непоміченими – хіба що в Другому статуті (1566 року) було прийнято смертну кару за загальне правило при вбивстві шляхтича (якщо не враховувати пізнішого Жмудського привілею), а в Третньому статуті (1588 року) – смертну кару за вбивство простолюдина, щоправда не інакше, як при пійманні вбивці "на горячом учинку" (XI.3 – 5; XII.1.2.).

Отже, певною мірою йдеться про недосконалість виміру ціни людського життя в грошах, в тому числі й залежно від соціального стану вбитого. За смерть убивця вже має сплатити власним життям – цей принцип поширюється на всіх підданих держави. Проте реально здійснити ці елементарні права людини на життя і безпеку особистості для простого люду

було важко або й взагалі неможливо [548, с. 143].

Ясна річ, при доопрацюванні Статуту далися взнаки політичні зміни, однак очевидним є й те, що не останню роль відіграли вимоги гуманістів. Все ж, поза тим, що третій Литовський статут багато в чому перевершив тодішні західноєвропейські кодифікації, у розумінні об'єктивації гуманістичних цінностей, він не відзначався реальною продуктивністю. І це закономірно – адже на практиці гуманістичні ідеї ще не могли переважити тодішній принцип привілейованості.

Це був непоодиноким випадок. Так, якщо порівняємо складений Вормським рейхстагом перший проект "Кароліни" 1521 року, Нюрнберзький 1524 року, Шпеєрський 1529 року та Аугсбурзький 1530 року, то побачимо, що на їх еволюції гуманістичні ідеї не позначились жодним чином, більш того – з огляду на тенденцію жорсткості та перехід від змагального процесу до інквізиційного, в ідеологічному розумінні можна сміливо говорити про явище дегуманізації.

Закономірно, що там, де йшлося про реакцію на суспільні протиріччя, гуманістичні ідеї зазнавали цілковитого краху. Таким був, скажімо, французький Великий чи кримінальний ордонанс 1670 року, в якому за замах на короля передбачалася не лише індивідуальна, але й колективна відповідальність, а також відповідальність усіх членів родини; не бралися до уваги ні осудність звинувачуваного, ні його вік, а з метою залякування практикувалися навіть суди над трупами.

У законодавчій сфері гуманістичні ідеї якщо і знаходили певне втілення, то хіба що у формі реалізації таких опосередкованих гуманістичних тез, як боротьба з правопорушеннями судових чиновників (як-от в ордонансі Людовіка XII "Про суд та охорону порядку в королівстві") чи "допомога бідним" – скажімо, в англійських "законодавствах про бідних", де поза меркантильними зацікавленнями й практичними розрахунками, хоча й розпливчасто, але проглядається актуалізація ідеї гуманності.

В добу Ренесансу домінуюча в Середньовіччі трансцендентна сфера ідеального зводиться до конкретної діяльності в реальному світі, "граді земному", де панують світсько-раціональні начала, закон фігурує у контексті раціональної діяльності, а людина, як така, що сама себе створює, несе відповідальність за свої вчинки. Відповідно, в центрі уваги опиняється морально-розвинута особистість, діяльність якої, за словами Джордано Бруно, є її власним породженням. Акт вибору між несправедливістю у всіх її проявах, одним із яких є злочин, та справедливістю моральної досконалості перебуває у просторі реального індивідуального і соціального земного існування.

Скажімо, тоді як, у свій час, у св. Августина "злочин" містився у площині "граду земного" (і йшлося про вибір між "градом небесним" і "земним"), то у І.Вишенського злодіяння виступало як результат перемоги тіла над духом ("диявол тілу пособляє і супроти душі бореться...") у площині людської життєдіяльності, де перед людиною відкривається можливість здійснення вибору, який би призвів до утвердження в ній тілесного або духовного [107, с. 59].

Закономірно, що в епоху Відродження, коли в антропоцентричних параметрах увага зміщувалась на самотійність людини, на авансцену виходила проблема її персональної відповідальності за свої вчинки.

На цьому тлі "злочин" фігурував як результат індивідуального вибору, однак, попри те, що йшлося про злочин як "власне породження людини", відроджувана античність заявляла про себе поверненням проблематики співвіднесення "злочину" та "покарання" на фоні протиборства людини з Фатумом.

Так, італійський гуманіст Леон Баттіста Альберті стверджує, що рок – це закономірний рух життя, в контексті якого людина має право здійснити вибір, котрий залежить від її власної волі, моральної досконалості та духовних прагнень [12, с. 156 – 161].

У трактуванні іншого італійського гуманіста – Марсіліо Фічіно, доля є нічим іншим, як ходом подій, що здійснюються хоча й поза тим, що відоме людині, однак, згідно з порядком, який визначається за бажанням того, хто знає більше, аніж це дозволено людській природі. Те, що називається фортуною, стверджує Фічіно, стосовно всезагальної природи виступає як рок, стосовно розумного начала – як провидіння, а у співвіднесенні з вищим благом – як закон, причому, коли постає проблема вибору характеру поведінки при випадкових чи визначених наперед подіях, з'являється підказка, що міститься в засадничій основі порядку подій, обізнаність з яким також входить у цей порядок. У Джордано Бруно доля фігурує як порядок подій, чисел, мір всесвіту. При цьому необхідність, доля, природа, рішення зливаються воєдино [70, с. 35, 38, 64].

Макіавеллі розглядає фатум як змінювану стихійну силу природи, яка вимагає від людини активності, оскільки ця сила не змінює свого вироку там, "де порядки не змінилися", і не підтримує справу, яка сама себе прирікає на загибель. Доля лише наполовину розпоряджається вчинками людини, інша половина залишається вільній волі, відтак проблематика свободи вибору – це ніщо інше, як протиставлення долі (з одного боку) та людської здатності діяти – з іншого [868, с. 87].

Подібні логічні наголоси зустрінемо й у представника французького Ренесансу Монтеня, який аналізуючи вчинки у співвіднесенні з фатумом, стверджував: "Доля не приносить людині ні зла, ні добра, вона лише надає сиру матерію першого й другого та сім'я, що здатне запліднити цю матерію. Наша душа, яка є в цьому розумінні більш могутня, ніж доля, використовує і застосовує їх на свій розсуд, будучи, таким чином, єдиною причиною і розпорядницею свого щасливого чи жалюгідного стану" [456, с. 373].

Для нас у цьому сегменті важливим є те, що ті мислителі, які не ставилися до долі так, як, скажімо, Ф. Бекон, котрий вважав, що це питання взагалі не повинне привертати до себе увагу серйозних філософів [82, с. 191],

хай би як трактували вплив долі, все одно доходили спільного висновку стосовно існування свободи волі, що виформувувало вектор до трактування злочину як акту волевиявлення особи.

Ренесансне звернення до міфо-символів Античності не означає нехтування темами, властивими Середньовіччю. Скажімо, в той час, як з Античності перемістилася в культурологічний ренесансний та реформаційний "коридор" проблематика вчинення злочину в контексті протиборства з фатумом, у спадок від Середньовіччя залишилась тема злочинного діяння на тлі проблематики узгодження вчення про передвизначення й визнання свободи волі людини.

У релігійних параметрах заперечення свободи волі могло б призвести до знівелювання особистої відповідальності, а відтак і посмертної відплати. Не менш важливою ця тема була й для правової площини, оскільки відсутність свободи вибору означала б, що зі зловмисника знімається відповідальність за злочин. Адже, як зазначав П'єр Гассенді, якби дії людини були повністю підкорені долі, безглуздо було б карати її за злочини. Саме свобода вибору, яка ґрунтується на засадах її розуму, що здатен розрізнити благо і зло, є підставою для осуду тих чи тих вчинків [124, с. 168, 321 – 322]. У цьому контексті Лоренцо Валла висловлювався, що Бог, виявляючи до одного твердість, до іншого милосердя, не привносить жодної необхідності і не позбавляє людей свободи волі [89, с. 286].

У Івана Вишенського наголос здійснювався на тому, що людина не може виявити абсолютної свободи волі, оскільки вона не є абсолютном. Однак, хоча філософ вважав, що абсолютною є тільки свобода волі Бога, "мысль царствующая", знання про яку дане у Святому письмі і зреалізоване у ранньому християнстві Над свободою волі, яка обмежується сферою свободи вибору між добром і злом, підноситься вищий рівень свободи волі, якою володіє тільки Бог і яка обмежує дію волі людини рамками того, що Бог створив у ній і для неї [512, с. 74, 76, 78].

Петро Могила, вдаючись до розгляду цього питання, розрізняв поняття передзнання та передвизначення. Йшлося про те, що, якби Бог не лише знав про майбутнє зло, але й визначив його до буття своєю волею, то сам Він і був би відповідальним за його наявність у світі. Тому передвизначення торкається лише добра. Будь-яке ж зло є наслідком гріха, який є порушенням Божого закону, а гріх неможливий без самовладдя [490, с. 223 – 224]. Відтак, проблема свободи волі фактично зводилася до проблематики самовладдя, а злочин на цьому тлі фігурував як акт волевиявлення людини.

Вищеокреслена тема лишається актуальною й у реформаційній культурі. Так, виразник німецької Реформації Мартін Лютер, звертаючись до цієї ж теми, стверджував, що свобода волі після гріхопадіння є порожнім звуком, оскільки це – свобода творити зло, тож, коли вона проявляється сама по собі, то здійснює смертний гріх. Інший діяч Реформації – Жан Кальвін – вважав, що існує жорсткий принцип Божого визначення, за яким все відбувається за велінням Господнім, а оскільки все залежить від Провидіння, то ні крадіж, ні вбивство не здійснюються без втручання Божої волі. Втім, зауважував Кальвін, злочинці все одно повинні зазнавати покарання, оскільки при скоєнні злочинів вони, прагнучи задовольнити свої злі бажання, керуються не Божою волею, а власними злими намірами. Воля звичайної людини підпорядкована владі диявола, однак це не означає, що її примусили до цього силою. З іншого боку, той, хто є зведений дияволом, вже не здатен відмовитись від виконання його наказів. Бог, вважав Кальвін, вимагає дотримуватися лише того, що встановлено у Його заповідях, хто ж суперечить Його вимогам, той опиняється у владі диявола, а відтак скеровується на вчинення злочинів. Втім, здійснюючи зло, людина все одно служить Господньому справедливому порядку, оскільки завдяки безкінечній Божій мудрості "погана зброя застосовується для хорошої справи" [256, с. 194, 354].

Якби така думка була висловлена хоча б на одне-два століття раніше,

вона не викликала б жодних хвилювань у філософських розмислах оточуючих, а, вірогідно, й взагалі залишилася б непоміченою – як така, що занадто узвичаєна для щепленого патристикою середньовічного чи навіть ранньоренесансного світовідчуття. Згадаємо хоча б, що коли щось подібне (зокрема, стосовно того, що всі вчинки людини передбачені Провидінням, в якому міститься все, що відбувається, і все, що не відбувається, але може відбутися) [348, с. 84 – 86] зійшло з вуст кардинала римо-католицької церкви Миколи Кузанського, то цілком органічно вписалося у заданий духовний контекст, навіть незважаючи на те, що прозвучало у час, коли вже досить міцними були пагони духовної секуляризації.

Втім, для XVI століття, котре, якщо ще й не дихало, то, принаймні, намагалось дихати цілковито іншим повітрям, таке твердження, тим паче озвучене одним із провідних діячів Реформації, вже мало безнадійний присмак архаїки, що на той час розцінювалась як ознака інтелектуального регресу.

З цього приводу теоретик аріанства Самуель Пшипковський заявив, що той, хто наполягає, що всі гріхи людського роду, всі окремі порухи і прояви волі випливають із вічного передвизначення, не лише глибоко помиляється, але й ображає Бога, оскільки примушує вважати, що Господь карає людей за те, що вони не зробили того, чого вони не могли зробити з огляду на Його власне рішення [566, с. 148 – 149]. Супроти Кальвіна у цьому питанні виступив й Ієронім Больсек, який, опираючись на ті ж докази, що до них у свій час вдавався Еразм у суперечці з Лютером, проголосив абсурдність ідеї стосовно того, що Бог, будучи втіленням добра, може умисне схилити людину до злочину.

Полеміка між Больсеком та Кальвіном закінчилася, як відомо, тим, що останній, будучи на той час уже фактичним диктатором Женеви, ув'язнив Больсека. Магістрат ухилився від прийняття конкретного рішення, внаслідок чого Больсека було виправдано, на відміну, скажімо, від Сервета, котрий,

також маючи необережність вдатися до дискусії з Кальвіном, у результаті був проголошений еретиком та засуджений до смертної кари через спалення на повільному вогні.

Ми навели ці приклади для того, аби заакцентувати на факті кардинальної зміни суджень щодо поняття "злочин" у вертикалі Реформації, яка у засадничих своїх началах, відходячи коренями в гуманістичні ідеали Відродження, заявляла, що вільна думка і свобода переконань за жодних обставин не можуть трактуватися як злочин.

Ув'язнення Больсека та страта Сервета продемонстрували, що, якщо зі "злочинном" співвідносити таке поняття, як "свобода переконань", то може спостерігатися не лише антиномія оцінювання явища (наприклад, з боку переслідуваних та переслідувачів), а й понятійна рокировка – коли переслідувані (які не вважають вільну думку злочином), займаючи місце переслідувачів, починають її розцінювати як злочин.

Страта Сервета стала, за висловом Вольтера, першим "релігійним вбивством" у рамках Реформації і першим явним відреченням від її засадничої ідеї. Відомі правознавці, серед яких був і П'єр Буден, вважали, що Кальвін не мав права порушувати кримінальне переслідування у зв'язку зі спірними релігійними питаннями. Самуель Пшипковський пізніше писав: "Якщо люди і помиляються у важких та заплутаних питаннях, то невже через це вони повинні вважатися ворогами Бога і Христа? Невже жодна помилка не прощається в цих питаннях, жодна слабкість не знаходить виправдання?" [556, с. 148]. І навіть духовенство Ваадта проголосило дії Кальвіна не лише антирелігійними, але й незаконними.

Ця згадка залишилася надовго – пізніше Гжегож Павел із Бжезін, обстоюючи в полеміці з грецьким антитринітарієм Яковом Палеологом думку стосовно того, що християнин не повинен обіймати керівні посади, наводив як приклад женевську і бернську церкви Швейцарії як такі, що в їх лоні християнські начальники (зокрема, Кальвін) довели, що вони не християни,

оскільки за віру в Христа і єдиного істинного Бога вони багатьох вбили, продемонструвавши тим самим, "що не знають ні Бога-вітця, ні сина і слугують Антихристу" [149, с. 133].

Парадокс ситуації полягав у тому, що всі ці непорозуміння точилися, властиво, між правовірними. Фактично і Кальвін, і Сервет та інші "кати й жертви" служили одному і тому ж самому Богу. Попри це, як зазначав Вольтер, "президент Мінар наказав повісити радника Дюбурга, приятелі Дюбурга примусили вбити Мінара, Жан Кальвін наказав спалити лікаря Сервета на повільному вогні і мав нагоду посприяти відрубуванню голови калабрийцю Жантілісу, а послідовники Жана Кальвіна наказали спалити Антуана..." [115, с. 73]. Ланцюгову реакцію вже неможливо було зупинити.

В принципі для Реформації, з її ідеєю "свободи християнства", що надає право вільного тлумачення християнського вчення, таке визначення, як "єретик" саме по собі було абсурдним. Згадаємо, що і Лютер, і Цвінглі, і Меланхтон, висловлюючи відразу до придушення вільної думки, однозначно виступали проти застосування сили стосовно тих, хто не приєднався до їх руху чи неправильно трактував його суть.

Лютер, зокрема, вважав, що, оскільки єресь – явище духовне, то з єретиками треба боротись не покараннями, а лише словом Божим. І навіть, коли він переконався, що владу неможливо утримати без застосування сили, то і за тих умов не бажав вести мову щодо зарахування єретиків до розряду злочинців, а тому й розмежував такі поняття, як "єретик" та "бунтівник", з обґрунтуванням дій останнього як злочинних через їх скерованість на зміну не лише релігійного, але й соціального укладу.

Не дивно, що саме на Лютера посилався Кастелліо у своїх міркуваннях, нагадуючи, що Лютер вважав, що земні правителі мають силу лише над тілом, оскільки Бог не допускав, щоб яке б то не було земне право розпоряджалось душами. Держава може вимагати від кожного підданого дотримання зовнішнього і політичного порядку, але усіяке втручання будь-

якого авторитету у внутрішній світ моральних та релігійних переконань (якщо вони не набрали форми відкритого виступу проти сутності держави) є перевищенням влади і порушенням прав особистості, оскільки за свій внутрішній світ людина повинна нести відповідальність не перед державою, а перед Богом.

Зазначене питання не залишало байдужим жодного гуманіста. Скажімо, український гуманіст Христофор Філалет у зв'язку з окресленою проблематикою стверджував, що всі люди повинні бути рівними у своїх правах, незалежно від конфесійної приналежності, а вибір віри є справою особистого сумління кожної людини в державі. Монарх, вважав Філалет, для забезпечення власного спокою і процвітання держави, повинен шанувати права і свободи своїх підданих. Якщо ж король змушений буде надавати перевагу одній із церковних концесій, його держава може опинитись під загрозою внутрішнього конфлікту: "Стережися того, аби тою дірою, котра в правах нам служачих діє, всі вашим милостям свободи не вислизнули" [765, с. 303].

Представник українського гуманізму Іван Вишенський також вважав недопустимим застосування насильства стосовно сумління людини: "Чи не сам Христос і його учні перш за все доброчинним, а також терпінням, в собі зображенім, а потім і покаранням кротким, а не бідно творенням до віри приводили, і цей ключ, а не інший учителям відкривати вхід до царства небесного дали, залишили, зобразили?" [108, с. 166].

У тогочасному дискусійному колі переважала думка стосовно того, що влада не повинна засуджувати еретиків, оскільки останні підлягають Божому суду. Навіть та меншість, яка вважала, що еретиків необхідно переслідувати, однозначно заперечувала застосування щодо них смертної кари.

По суті дискусія, яка продовжувалася ще не одне десятиліття, звелася до проблематики покарання інакомислячих. Так, Шимон Будний

стверджував, що вкрай необхідною є свобода міркувань щодо речей святих, яка колись існувала в давній церкві ізраїльській, а потім і в християнській [881, с. 13].

Самуель Пшипковський вважав, що немає причини карати тих, чії догмати самі по собі, чи внаслідок помилкових висновків, є неправильними, якщо тільки вони не приписують Богу нічого безчесного і не закликають до непокори Його заповідям [566, с. 150].

Автори помилкових суджень, на думку Пшипковського, вибудовують свої міркування "із сіна та соломи", а тому їх догмати не становлять жодної небезпеки: глиняні посудини будуть розбиті при їх зіткненні з олов'яними – помилкові твердження, при їх зіткненні з істинними самі по собі загинуть. Якщо, продовжує Пшипковський, навіть й існують побоювання, що певні помилки можуть бути шкідливими для оточуючих, то це не означає, що необхідно вдаватися до недозволених засобів. Відсутність взаємної терпимості, відмова від товариських суперечок сигналізує про невпевненість у правоті власних переконань. Єдиним вірним шляхом, вважав Пшипковський, є Священне писання, на яке колись взорувалась уся християнська громада. Якщо людина помиляється, але своєю поведінкою підтверджує, що дотримується заповідей і любить Ісуса Христа, то така людина не є злочинцем, вона потребує не карі, а прощення [566, с. 151 – 154].

До дискусії у рамках вищевказаної проблематики долучився й аріанський теоретик Ян Крель, стверджуючи, що характер і природа релігії, особливо такої духовної, як християнська, несумісні з насиллям, оскільки сила не може призвести до того, аби хтось відчував інакше, ніж він відчуває в дійсності, а зовнішньою силою неможливо ні нав'язати переконання, ані знищити їх [334, с. 160].

Намагання відхилити людину від помилки під загрозою покарання є, вважає Ян Крель, нічим іншим, як насиллям над її сумлінням. Сила може

призвести лише до того, що людина говоритиме не те, що відчуває, тобто нав'язувану релігію визнаватиме не в душі, а на словах. Якщо ж примушувати людей визнавати як істинну ту релігію, яку вони не сприйняли серцем, це означає спонукати їх до лицемірства, що є не лише огидним для Господа, але й шкідливим для священнослужителів, оскільки лицеміри, зазнавши на собі силу і внутрішньо не примирившись з нею, стають прихованими ворогами церкви. Той, хто примушує іншого відмовитись від своєї релігії і попри сумління прийняти іншу, спонукає до гріха, оскільки діяння всупереч совісті є гріхом, а той, хто силує до гріха, і сам стає грішним. Єретиків, доходить висновку Ян Крелль, не можна зараховувати до злочинців, оскільки тоді доведеться вважати свободу сумління злочином [334, с. 161].

Як бачимо, йшлося не лише про емансипацію сумління з-під впливу церковного авторитету, не тільки про секуляризацію в її інтелектуальному розумінні, а й про ідею релігійної толеранції з виходом на правове толерування.

Повертаючись до Кальвіна, зазначимо, що останній, намагаючись (з приводу страти Сервета) довести, що діяв "за велінням Бога", експлуатував думку, яка у свій час безліч разів повторювалась св. Августином, Іоанном Солсберійським і навіть була зафіксована в "Саксонському зерцалі", стосовно того, що для захисту християнства існує два мечі: духовний і світський, який влада повинна використати во славу Господню. У цьому контексті Кальвін заявив, що захист ортодоксії, істинної віри, знищує будь-які закони людяності, розриваючи навіть кровні узи [802, с. 310 – 311].

Від таких його слів, овіяних духом Середньовіччя, здригнулися навіть найвідданіші протестанти, оскільки, попри те, що ця фраза мала своїм джерелом ту главу з Повторення Закону (13: 2-17), де йшлося про забиття фальшивого пророка, у своїй соціальній суті вона тамувала інквізиційний підтекст. У зв'язку з цим міський писар Берна Церхінтес написав Кальвіну

листа, в якому досить гостро висловився проти суворих покарань стосовно супротивників віри, додавши, що "краще б віддав свою кров, аніж дозволив заплямувати себе кров"ю людини, яка не заслуговує смертної кари" [802, с. 312 – 313].

Отже, дискусія, поштовхом до якої стало винесення смертного вироку Сервету, головним чином точилася навколо питання стосовно того, чи може вважатися злочином свобода слова, чи можна тих людей, які дотримуються іншої думки в духовних питаннях, карати як розбійників та вбивць, чи личить християнину, який ще сам нещодавно зазнавав переслідувань, вдаватися до нетерпимості, насильств та терору стосовно тих людей, що наполягають на свободі переконань.

Не дивно, що саме ця проблематика стала у правовому просторі доби Реформації та контрреформації чи не провідною – адже її невирішеність зумовлювала правовий хаос, підсилюваний суспільними психопандемічними проявами.

Як свідчать джерельні матеріали, шлях, обраний для розв'язання питання на теоретичному рівні, головним чином базувався на визнанні відсутності критерію, а вірніше – на неможливості окреслення істини, відхилення від якої могло б розцінюватись як злочин, причому до уваги, здається, зовсім не бралось те, що проблема не вирішилася б навіть при визначенні критерію, оскільки в такому разі виникло б похідне запитання, а саме: чи вважати злочином відхилення від доведеної істини, тобто – чи загалом трактувати вільнодумство як злочин.

Так, Кастелліо вважав, що через таємничість релігійної істини єретиком можна назвати кожного, хто хоча й визнає засадничі постулати християнської віри, однак не у тій формі, якої вимагає влада його країни. Закономірно, стверджує Кастелліо, що кальвініст стає єретиком для католика, анабаптист – для кальвініста; людина, яка у Франції вважається правовірною, перетворюється на єретика в Женеві, той, кого в одній країні

таврують як злочинця, у сусідній шанують як мученика. В результаті, якщо людина хоче жити спокійно, вона, по суті справи, повинна мати стільки переконань та вірувань, скільки існує міст та країн. Врешті-решт еретиком називають всіх, хто не погоджується з усталеною думкою [802, с. 318 – 319].

Пізніше про це скаже Вольтер: "Дуже сумно для нас, що те саме, що вважається богохульством у Римі, в соборі Лоретської богоматері чи за загорожею каноніків Сан-Дженнаро, є благочестям в Лондоні, в Амстердамі, в Стокгольмі, в Берліні, в Копенгагені, в Берні, в Базелі, в Гамбургу. Ще сумніше, що в одній і тій самій країні, в одному і тому ж самому місті, на одній і тій самій вулиці люди обзивають один одного богохульниками" [118, с. 104].

Опертя на відсутність істинного критерію могло б видатися досить дивним, якби не було таким закономірним у заданій історичній ситуації, коли при обґрунтуванні релігійних переслідувань вже неможливо було базуватись на старозавітній заповіді щодо знищення фальшивих пророків, оскільки у Біблії йшлося про відступ від істинної релігії, а в тій історико-світоглядній ситуації, яка склалась, кожна із церков вважала істинною саме себе.

Щоправда на ситуацію можна було подивитися в інших параметрах, як-от це зробив І.Вишенський. Філософ вважав, що католицька церква, обравши принади "мирського зла", пішла не тим шляхом, що веде до Христової істини. Відкритим і нічим не прихованим відступництвом, "диявольським блудом" він називав католицизм і уніацтво, натомість "справжньою вірою" – православному віру, яка була для нього свого роду ідеалом, заснованим на ранньому християнстві. Саме цей ідеал Вишенський протиставляв католицькій вірі, котру трактував як вияв zdeформованого християнства. Однак, відступниками від істинної віри він вважав у тому числі і православних владик за їх "обмирщення". Себто у Вишенського, як на тому заакцентував А.І. Пашук, не все те, що зветься православним

виступало як істинне християнство. Він підняв проблему богохульства у земних багатствах і розкошах, насильствах тощо [512, с. 75 – 77, 82].

Натомість, за таких умов, що склалися у тогочасному релігійному просторі, ересю можна було б проголосити будь-що, в тому числі і будь-яку вільну промову проти духовного стану чи монахів.

Щоправда в оплоті інквізиції – Іспанії, зокрема в "Семи Партидах мудрого короля Дона Альфонса" давалось чітке визначення еретика як людини, що відхилилась від католицької релігії (VII. XXVI. 1), однак кожній не зацікавленій в інквізиційному судочинстві людині було зрозуміло, що з тих пір, як з'явилося безліч християнських церков, жодна із них вже не могла претендувати на той авторитет, що його, скажімо, мали апостоли, коли проголошували те чи інше вчення єретичним.

У нових умовах жодна з тих церков, котрі називали себе християнськими, вже не здатна була стати виразником тієї непогрішимої впевненості, що нею колись володіла апостольська церква, а відтак жодна із них не мала морального права виносити таке судження про ересі, яке б вважалося істинним для всіх без винятку.

Не дивно, що навіть в "Кароліні" – цьому виданому після Великої селянської війни кримінально-судовому статуті, що ніс на собі печатку терористичних методів розправи, в той час, як з-посеред злочинів фігурували чарівництво (CIX) [266 с. 83], богохульство та кощунство (CVI) [266, с. 81 – 82], – ересь навіть не згадувалась.

Пояснити це можна лише тим, що, тоді як жодних труднощів не складало підвести філософський базис під такий делікт проти віри та релігії, як богохульство (що можна було здійснити уже хоча б опираючись на Біблію, в якій йдеться про необхідність покарання богохульників), то при спробі підведення аргументаційного матеріалу під єретицтво виникали неабиякі складнощі – адже єретик не обов'язково був богохульником, що підтверджувалось тим же Серветом, який, ідучи на страту, прославляв

Господа.

Більш того, саме ті, кого називали єретиками, висловлювали Господу особливу шану. Якщо до цього додамо ще й ту проблему, якої вже побіжно торкнулись (стосовно відсутності істинного критерію), то побачимо, що з філософської точки зору зазначене питання навряд чи можна було вирішити так, аби це рішення співпало з інквізиційними очікуваннями. Адже представники кожної із церков, наполягаючи на тому, що саме вони і є істинними християнами, щиро вважали, що захищають істину, а в суперечках посилалися ні на що інше, як на Священне писання.

Із всіх християнських церков не було жодної, представники якої не погоджувалися б з тим, про що говориться у Священному писанні, а відтак йшлося про осудження єретиків на засадах не Біблії, а її витлумачення, що не давало жодних підстав проголошувати якусь із церков єретичною.

Скажімо, якщо вважати, що єретик – це той, хто, хоча і є християнином, не належить до "істинного християнства", а самовільно ухиляється від правильних уявлень, то виникає питання стосовно того, що саме вважати істинним християнством на тлі його різноманітних інтерпретацій. Саме так формулювали проблематику Самуель Пшипковський [566, с. 150 – 154], Ян Крелль [334, с. 160 – 161], Мішель Монтень [456, с. 286 – 289] та ін.

Однак, на наш погляд, у цьому питанні була задіяна ще й проблема правового характеру. Адже ситуація розвивалася в той спосіб, аби єретизм профігурував не лише як гріх, а й як злочин, а це було рівноцінним визнанню того, що злочином може бути не лише дія, а й думка чи внутрішній стан душі. Можливо, саме це пізніше мав на увазі Вольтер, коли говорив: "Безглуздо й жорстоко вдаватися до покарань, що їх зазнають батьковбивці й отруйники, при покаранні за порушення прийнятих у країні звичаїв, за злочини, скоєні проти усталеної думки, такі, що не спричинили жодного фізичного зла" [117, с. 116]. Очевидним є те, що прогресивні мислителі доби

Реформації не вважали релігійні переконання злочином, оскільки не розцінювали їх як суспільно небезпечні діяння.

Ясна річ, до думок гуманістів не прислухались ті маніпулятори, чії інтереси й вигоди йшли всупереч, так само, як і ті, хто, на жаль, опинився в когорті маніпульованих. Як результат – вісімнадцять тисяч знищених вальденсів у Мериндолі та Кабрієрі, тридцять тисяч винищених гугенотів у Варфоломеєвську ніч, сто тисяч загиблих камізарів у "севенській війні", різня в Ірландії, війни з лютеранами, кальвіністами, анабаптистами, смертельні протистояння православних та католиків тощо.

В той час, як прогресивні гуманістичні ідеї не отримували адекватної об'єктивації в законодавчій сфері та й загалом на державному рівні переважно ігнорувались (скажімо, "непоміченими" залишились всі чотири доповіді Моджевського, "Звернення..." Ст. Оріховського-Роксолана, промови магістрів Празького університету тощо), то інквізиційні задуми досить швидко перетворювались на реальне керівництво до дії. Скажімо, "Демонологія" англійського короля Якова I Стюарта майже миттєво стала теоретичним підґрунтям при звинуваченнях у "співжитті" з демонами; "Молот відьом" монахів Якова Шпренгера та Генріха Інсистериса невідкладно перетворився на керівництво для інквізиційних "судочинств"; булли Папи Інокентія УІІ виявились сигналом до масових процесів щодо відьомства; праця саксонського юриста Бенедикта Карпцова "Інквізиційні процеси і процеси у справах, що заслуговують на опалу" у вкрай короткий термін перетворилася у Саксонії на керівництво до дії, до того ж на праці останнього довший час опиралися мало що не усі кодифікації в Німеччині.

Не можна, однак, не помітити того, що деякі вимоги ідеологів Реформації все-таки знаходили своє відображення в законотворчості. Скажімо, тоді як в Бамберзькому уложенні існувала стаття щодо єресі, згідно з якою остання каралась спалюванням, то вже у Вормському проекті в 1521 році вона була вилучена. У Франції здійснено спробу визначення правового

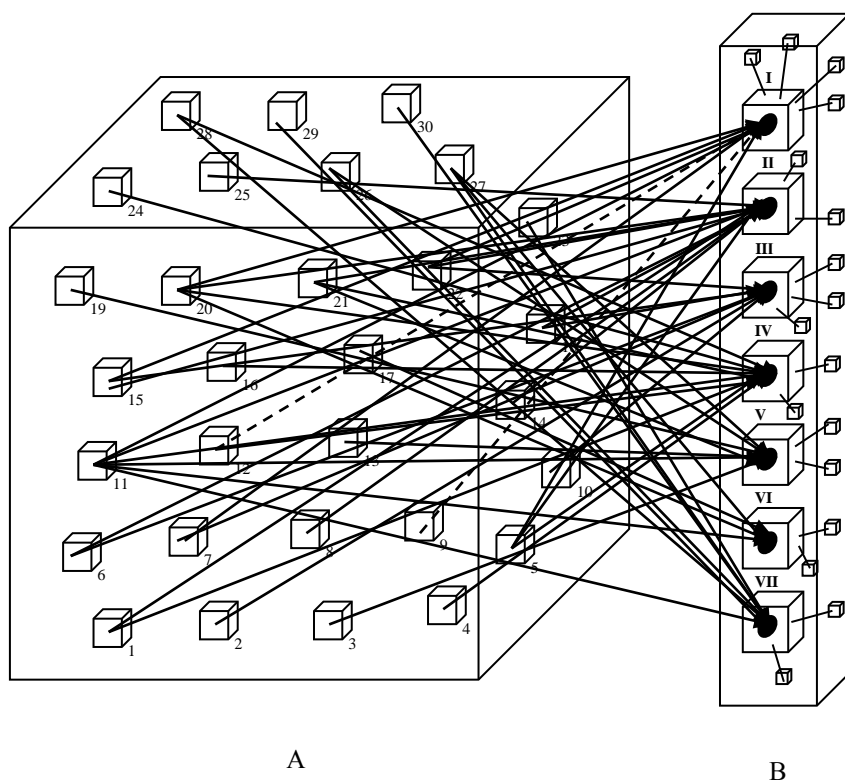
статусу підданих французької корони незалежно від конфесійної приналежності – зокрема у "Нантському едикті про умиротворення" 1598 року, в якому, щоправда, й з обмеженнями, але все-таки проголошено свободу віросповідання, надано протестантам право посідати судово-адміністративні і військові посади, судитися в палатах парламентів Парижу, Тулузи, Бордо, Гренобля, брати участь у політичних зборах. У російському "Соборном Уложении" 1649 року, в розділі, де йшлося про церковних бунтівників, проводилась думка стосовно того, що покарання виносяться не за віросповідання, а винятково за богохульство ("за хулу на господа Бога и спаса нашего Иисуса Христа, или на рождышую его пречистую владычицу нашу богородицу и приснодеву Марию, или на честный крест, или на святых его угодников"), і очікує воно на порушика незалежно від того, "будет кто иноверцы, какия ни буди веры, или и русский человек..." (Гл.І, Ст.1) [626, с. 85].

У Німеччині в 1555 році було закріплено деякі свободи протестанського віросповідання на певній території у "Договорі про релігійний мир", в Нідерландах реформаторські ідеї знайшли відображення в "Гентському умиротворенні" 1576 року – мирному договорі між північними областями та південними територіями, котрий зафіксував ті принципи взаємозв'язку політичної та релігійної свободи, що отримали подальший розвиток і конкретизацію в Утрехтській унії.

Отже, специфіка трактування понять "злочин" та "покарання" прогресивними мислителями доби Реформації полягала у тому, що в контексті гуманітичної ідеї "свободи сумління" індивідуальні релігійні переконання осмислювалися як такі, що не можуть вважатися злочином. Цей погляд природно вписувався в систему ренесансних гуманістичних ідеалів та почасти знаходив відображення у законодавчій сфері.

Вдаючись до осмислення ренесансних, а відтак і реформаційних філософських та правничих джерел, ми зосереджувались на особливостях

вигляду "злочину" та "покарання" філософами, теологами, законодавцями. Однак, визначення специфіки потрактування ними понять "злочин" і "покарання", так само, як і виявлення характеру об'єктивації філософської думки в законодавчій сфері, не було самоціллю. Ця інформація цікавила нас з огляду на потрактування системи ренесансних джерел як підсистеми інформаційних потоків, інтерпретованих як упорядкована множина інформаційних відомостей. При зчитуванні інформації ми націлювались на отримання даних, придатних для використання при побудові моделі, яку разом з попередньо створеними моделями можна було б застосувати в процесі проникнення в "тіло" категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем. У підсумку, уможливилось створення моделі з виокремленням інформаційних вузлів (4.5.)

А – система упорядкованих відомостей:

1. Абраванель І.; 2. Альберті Л.; 3. Аретіно Л.; 4. Бекон Ф.; 5. Боессі Е.; 6. Больсек І.; 7. Бруні Аретіно Л.; 8. Будний Ш.; 9. Валла Л.; 10. Вишенський І.; 11. Гроцій Г.; 12. Джон Фортеск'ю; 13. Кампанелла; 14. Крель Я.; 15. Макіавеллі; 16. Могила П.; 17. Моджевський А.; 18. Монтень; 19. Мор Т.; 20. Оріховський С.; 21. Пальмієрі М.; 22. Пшепковський С.; 23. Ринуччіні А.; 24. Скорина Ф.; 25. Фічіно М.; 26. Кароліна (XVI ст); 27. Статути Великого Князівства Литовського; 28. Судебник 1468 р. (Статут Казимира); 29. Судебник 1497 р. ("Уложил князь великий Иван Васильевич всея Руси с детми своими и с бояры..."); 30. Судебник 1550 г.

В. Площина інформаційних вузлів:

I. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння;

III. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як акту волевиявлення особи;

IV. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку;

V. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як кари;

VI. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця.

VII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з внутрішньосистемних елементів системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1)

суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку; 5) покарання як кари; 6) покарання як виправлення злочинця; 7) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів.

4.4. "Злочин" та "покарання" у новочасному сегменті інформаційних відомостей

У Новий час поняття "злочин" та "покарання" головно фігурують на тлі міркувань щодо свободи, осмислюваної у контексті теорії суспільного договору. Так, Б. Спіноза у "Політичному трактаті" стверджує, що у природному стані не існує злочину – той, хто здійснює т.зв. злочин, грішить не проти іншого, а проти себе, оскільки за природним правом, жодна людина, якщо не має на те бажання, не зобов'язана ані пристосовуватися до інших, ані трактувати щось як добро чи зло всупереч власному розсуду [647, с. 297].

Спіноза у "Богословсько-політичному трактаті" детальніше зупиняється на цьому твердженні, розтлумачуючи його наступним чином: природа, що розглядається в абсолюті, має верховне право на все, що в її владі, тобто право природи сягає настільки ж далеко, як і його могутність. Адже могутність природи, власне, є її могутністю Бога, який володіє верховним правом на все. Проте, оскільки загальна могутність всієї природи є нічим іншим, як могутністю всіх індивідуумів разом узятих, то звідси випливає, що кожний індивідуум має верховне право на все, що він може, тобто, що право кожного сягає настільки ж далеко, як і визначена йому могутність. Оскільки ж вищий закон природи полягає у тому, що кожен об'єкт прагне чогось, зважаючи лише на свої інтереси, то звідси випливає, що кожний індивідуум має верховне право на те, аби жити і діяти відповідно до цього [648, с. 203].

Аби не примітизувати думку Спінози, насамперед звернемося до його трактування природного та Божого права. Як впливає із праці "Богословсько-політичний трактат", природний стан мислиться Спінозою як те, що існує до одкровення Божественного права. Про це, зокрема, свідчать висловлені філософом міркування стосовно того, що якби Божественне право було тотожним природному, то Богу не потрібно було б вкладати з людьми договір, зв'язуючи їх зобов'язаннями та присягою. Тому Спіноза припускає, що Божественне право розпочалося з того моменту, коли люди зобов'язалися у всьому підкорятися Богу, а тим самим відмовились від своєї природної свободи, перенісши своє право на Бога [648, с. 213].

Отже, коли Спіноза стверджує, що злочин – це діяння, яке не може бути здійснене за правом [647, с. 296], то має на увазі, властиво, природне право. Звідси впливає, що, якби люди змушені були керуватися розумом за велінням природи, то вони, безсумнівно, керувалися б ним, оскільки веління природи – це Господні веління, які впливають з необхідності Божественної природи, а, отже, не можуть бути порушені.

Однак, незважаючи на те, що людина переважно керується різноманітними потягами, що суперечать розуму, вона тим самим не порушує порядку природи, що засвідчує необов'язковість влаштування нею свого життя за критеріями розуму. Відтак, провідним у житті за природним правом, доходить висновку Спіноза, є не розум, а імпульс бажання.

Отже, якщо розглядати людину як таку, що діє лише за велінням природи, то все, що вона вважає (чи то за вказівкою здорового глузду, чи в пориванні пристрастей) корисним для себе, їй, за верховним правом природи, дозволено захоплювати й привласнювати у будь-який вигідний для неї спосіб, включаючи й силу, оскільки це право не відмежовується ані від розбрату, ані від ненависті, ні від гніву, хитрості чи будь-чого іншого, що виводиться із бажання [648, с. 204].

Звідси випливає, що злочинним діяння може бути визнане лише в державі, оскільки саме в ній, за суспільним правом, вирішується, що кому належить, позаяк у природі, як на тому акцентував Б.Спіноза, немає нічого такого, про що можна було б сказати, що воно по праву належить саме тому, а не іншому, через те, що щось певне належить саме тому, у чий владі міститься можливість привласнення.

У цих же параметрах осмислює проблематику й П'єр Гассенді, який вважає, що право здатне існувати лише там, де існує угода. Філософ наголошує, що у тваринному світі не може бути ані злочину, ані покарання, оскільки тварини не пов'язані поміж собою угодою, а відтак і законом, правом. Аналогічно, якщо люди, котрі не зв'язані угодою, здійснюватимуть негідні вчинки, йтиметься про шкоду і т.ін., однак не про правопорушення [124, с. 385 – 386].

Якщо зважити на те, що справедливість Гассенді трактував як таку, що існує лише там, де наявні суспільні зв'язки, то з вищенаведених міркувань випливає, що за відсутності договору не відбувається навіть порушення справедливості. На цьому тлі "злочин" виступає, по-перше, як протиправне діяння, по-друге, як таке, що завдає шкоду усім тим людям, котрі пов'язані між собою договором, себто суспільству.

Інший представник філософії Нового часу – Томас Гоббс осмислював "злочин" на тлі його співставлення з "гріхом". Зокрема, у праці "Про громадянина" філософ підкреслював, що "гріхом" може бути не лише діяння, а й висловлювання та бажання. Втім, це не стає на заваді тому, аби не вбачати відмінності між діянням і тим гріхом, що міститься в ньому [151, с. 385].

У праці "Левіафан..." філософ вказує, що гріх – це не лише порушення закону, а й вираження презирства до законодавця, оскільки таке презирство становить собою порушення загалом усіх законів. Тому гріх, вважає Гоббс, може зосереджуватися не лише у певних вчинках чи заборонених законом

висловлюваннях, або ж у невиконанні законівстановлень, але й у самих намірах порушити той чи інший закон, оскільки такий намір є нічим іншим, як вираженням презирства до того, хто має право вимагати виконання закону [152, с. 304].

Натомість, злочин, на думку Гоббса, – це гріх, який полягає у здійсненні (ділом і словом) того, що цим законом заборонено, а звідси випливає, що будь-який злочин є гріх, однак не кожен гріх є злочин. Деталізуючи висловлене, Гоббс зазначає, що намір вкрасти чи вбити є гріхом, оскільки Бог знає задуми людини, навіть якщо вони не виявляються ані в слові, ані у вчинках. Однак, намір не може вважатися злочином до тих пір, доки не реалізується у таких вчинках чи висловлюваннях, що здатні стати об'єктом розгляду "земного судді".

Якщо намір чесний, вважає Гоббс, то вчинок не є гріхом, якщо безчесний, то розцінюється як гріх, проте не є злочином. Відтак філософ доходить висновку, що там, де перестає існувати закон, зникає і гріх, оскільки ж природний закон є вічний, то акти, здійснювані всупереч моральним принципам, завжди вважатимуться гріхом. Позаяк, при знищенні цивільного закону злочин припиняє своє існування, оскільки в такому разі лишається лише природний закон, перебуваючи в якому жодна людина не вправі ні в чому звинуватити когось іншого, оскільки у такому випадку кожен виступає своїм суддею, а відтак може бути звинувачений лише власною совістю [152, с. 304 – 306].

У цьому зв'язку очевидним стає, що покаранням не можна назвати зло, завдане винуватцю за діяння, котре відбулося до проголошення закону, оскільки до свого проголошення закон не може бути порушений, а покарання передбачає, що вчинене діяння визнане судом як правопорушення. На цьому тлі стає зрозумілим вислів Гоббса стосовно того, що "там, де немає закону, не може бути несправедливим ні вбивство, ні будь-що інше" [151, с. 537].

Водночас Т. Гоббс акцентує увагу на неідентичності таких понять, як право (*jus*) та закон (*lex*), стверджуючи, що їх не можна змішувати, оскільки *право* полягає у свободі "здійснювати щось" чи "не здійснювати", в той час, як *закон* визначає і зобов'язує до якогось із конкретних пунктів цієї альтернативи. Відтак, закон і право, вважає Гоббс, розрізняються між собою так само, як зобов'язання і свобода, які є несумісні по відношенню до однієї і тієї ж самої речі [152, с. 156].

Піднімаючи проблематику "права на покарання", Гоббс стверджує, що в той час, як на початках люди (задля власного самозбереження) мали право робити все, що вважали за необхідне (у тому числі вбивати, калічити і т.ін.), то з утворенням держави вони відмовилися від цього права й "передали" його суверену, аби той застосовував його на свій розсуд з метою збереження тих, хто це право на нього переклав [152, с. 324].

За Гоббсом, піддані не "дарують" суверену право, а лише відмовляються від свого, попередньо існуючого права, розширюючи тим самим можливість суверена застосовувати власне право з метою захисту тих, хто у вищевказаному розумінні відмовився від свого права.

З міркувань Гоббса очевидним стає, що "злочин" осмислюється філософом у подієвій площині, тобто як діяння, а не думка, намір. Наголос здійснюється на тому, що при знищенні закону злочин припиняє своє існування, оскільки в такому разі лишається лише природний закон. Відтак, очевидним є те, що злочин розглядається як діяння, заборонене законом.

Що стосується безпосередньо покарань, то їх Гоббс розділяє на Господні та людські, тобто такі, що відбуваються за наказом людини. "Покарання" філософ формулює як "зло, що до нього вдається державна влада стосовно того, хто здійсненням чи нездійсненням певного діяння скоїв, згідно із судженням тієї ж влади, правопорушення, причому до цього зла вдаються з тією метою, аби зробити волю людей більш схильною до послуху перед законами" [152, с. 323 – 324].

Звідси випливає, що діяння, за яке людина зазнає покарання, попередньо має бути кваліфіковане як правопорушення. Саме в такий спосіб проводиться чітка межа між Божою карою та "покаранням". Відтак, зрозуміло, що особиста помста фігурує як така, що не може вважатися покаранням, оскільки вона надходить не від державної влади.

З іншого боку, очевидним стає, що якщо правопорушник зазнає санкцій, які не скеровані на те, аби схилити його чи (через його приклад) інших людей до послуху перед законами, то такий акт не може вважатися покаранням. Однак, зважаючи на те, що "покарання" (попри те, що фігурує у Гоббса як "зло") водночас трактується ним як таке, що "має на увазі" не минуле зло, а майбутнє добро [151, с. 537], можна припустити, що йдеться про "покарання" не лише як засіб запобігання іншим злочинам, а й виправлення злочинця.

Водночас простежується думка стосовно того, що якщо зло, котре завдається злочинцю, переважається тими вигодами, які він отримав від вчинення злочину, то це зло не підпадає під визначення покарання, а фігурує скоріш як ціна, сплачена за злочин, оскільки, відсутність співмірності не здатна схилити людей до послуху перед законами.

З іншого боку, очевидним стає те, що, якщо злочинцю виноситься покарання, яке є суворішим, аніж те, що передбачене законом, то йдеться про "надлишок", який, знову ж таки, не може вважатися покаранням. Отже, мовиться про ефективність "покарання" за умови сумірності "злочину".

Осмислюючи трактування "злочину" та "покарання" Дж. Локком, скористаємося акцентами, розставленими при аналізі творів цього філософа А. Карасем. Йдеться про наголос, здійснений на тому, що, що, за Локком, "станові природи" притаманний закон природи, а "розум, який є цим законом", навчає людство дотримуватися закону природи, що полягає у збереженні миру і безпеки людини і людства. Той, хто порушує закон

природи, виказує, що він не живе за правилом розуму і рівності, а відтак зазіхає на безпеку людського роду.

Водночас акцент здійснюється на тому, що, перебуваючи в стані природи або повної свободи, кожен перебирає на себе функції покарання порушника закону і власного кривдника. Тут неможливо позбутися упередження і насильства, бо кожен стає суддею мимоволі. Розрізнення "природної свободи" і "свободи людини в суспільстві" полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх.

У цьому контексті йдеться про те, що свобода в суспільстві відповідає спільно твореному законодавству; це – свобода чинити за власною волею в усіх діях, коли це не заборонено правилами. Суть свободи полягає в тому, аби бути вільним від обмежень та насильства з боку інших, а цього не може бути там, де немає закону. Громадянська свобода надає право людям розпоряджатися на свій розсуд власною персоною та своєю власністю в межах спільностворених законів. Відтак, перебуваючи в стані природної свободи, людина практично потрапляє у сферу сваволі інших людей. Тоді як людина в суспільстві, хоча й підпорядкована законодавчій владі, проте стає вільною від природної сваволі інших [264, с. 71 – 72].

З вищерозставлених акцентів випливає, що йдеться про злочин, по-перше як діяння, по-друге, як протиправний вчинок, покарання за який передбачене у законі, по-третє – як суспільно небезпечне діяння, що має своїм підтекстом небезпечність для всього людського роду.

Проблематика "злочину" та "покарання" перебувала в колі уваги англійського філософа Девіда Юма. Насамперед йдеться про осмислення вказаних понять на тлі проблематики доктрини свободи. Звертаючись до цього питання у праці "Трактата про людську природу...", Девід Юм підкреслює, що в таких питаннях недоречно опиратися на доктрину свободи

(яку він ототожнює з випадковістю), оскільки невизнання необхідності унеможливило визнання доцільності покарання.

Популярність доктрини свободи Юм насамперед пов'язує з тим, що людині, навіть попри усвідомлення нею мотивів того чи іншого свого вчинку, важко переконати себе в тому, що нею керувала необхідність (тобто, що, властиво, вона не могла діяти інакше), оскільки ідея необхідності співвідноситься начебто із певним насиллям, котре людина у собі не усвідомлює. До того ж людина відчуваючи, що її вчинки у більшості випадків підвладні волі, і уявляє, нібито відчуває, що сама воля нічому не підвладна, позаяк навіть якщо така людина намагатиметься здійснювати найрізноманітніші вчинки з тією лише метою, аби продемонструвати свою свободу, то вже те, що єдиним мотивом її дій є бажання показати свою свободу, свідчитиме, що вона ніяк не може вивільнитися від пут необхідності [859, с. 543].

Сутність необхідності Д. Юм виводить зі сталості людських характерів та темпераментів. Якщо вчинки перебувають у постійному зв'язку зі станом і темпераментом діючої особи, вважає він, то неможливо заперечувати необхідність, що ж стосується випадковості, то остання, будучи наслідком неповного знання, існує лише в судженні [859, с. 543 – 544].

На думку Д. Юма, не існує такого філософа, який, навіть попри свою максимальну прихильність до "фантастичної теорії щодо свободи", не визнавав би сили *моральної очевидності* і не користувався б нею як розумною підставою при розмірковуваннях та на практиці, а така моральна очевидність, властиво, і є нічим іншим, як висновком щодо вчинків людей, здійсненим на основі розгляду їх "темпераменту та стану" [859, с. 545].

Необхідність, вважає Юм, є істотною частиною причинності, а свобода, усуваючи необхідність, усуває також і причини, а відтак ототожнюється з випадковістю. Людські закони, на думку Юма, засновані на покараннях, які націлені на попередження злочинів. Відповідно, для Юма очевидним є те, що

покарання впливає на дух. Такому впливу, вважає філософ, можна дати будь-яку назву, але оскільки зазвичай він пов'язаний з вчинками, то здоровий глузд підказує, аби його вважати причиною та розглядати як приклад необхідності.

Вказану тезу Юм поширює і на Божественні закони, аргументуючи це тим, що божество сприймається як законодавець, покарання якого скеровані на те, аби добитися від людей послуху. Однак, вважає Юм, навіть у такому випадку, якщо вища сила і не виступає у ролі правителя, а сприймається як божество, яке карає за злочини лише з огляду на їх підлість, то без визнання необхідного зв'язку між причиною і наслідком у людських вчинках, неможливо було б накладати такі покарання.

Згідно з доктриною свободи (чи випадковості), стверджує Юм, необхідний зв'язок між причиною і наслідком нівелюється, з чого випливає, що за умисний вчинок належить нести не більшу відповідальність, аніж за мимовільну дію, а відтак за ті чи інші свої вчинки особа може бути звинуваченою лише за умови визнання принципу необхідності [859, с. 551].

Йдеться про те, що за своєю природою вчинки людини є короткочасні, а відтак, якщо характер людини не має жодного відношення до її вчинків, чи пак останні не впливають з певної причини, що корениться в характері та темпераменті особи, тобто не витікають із чогось такого, що є сталим (у цій особі), а відтак і не полишають жодного сліду на цьому сталому, то така особа не може стати об'єктом покарання.

Такого ж роду міркування зустрічаються й у праці Д. Юма "Дослідження про людське пізнання", в якій наголошується на тому, що людей не карають за щось таке, що вчинене випадково, оскільки засади цих вчинків миттєві – такі, що закінчуються разом з ними.

У цьому контексті Д. Юм стверджує, що покаяння покриває будь-який злочин, якщо воно супроводжується зміною життя та вчинків, а це можна пояснити лише тим, що вчинки роблять людину злочинцем остільки оскільки

доводять, що її дух містить у собі злочинні принципи, коли ж внаслідок зміни цих принципів вони перестають бути їхніми показниками, то втрачають й характер злочинності. Однак, при невизнанні доктрини необхідності вчинки ніколи б не змогли виконувати роль таких показників, а відтак не були б і злочинними [860, с. 100].

У світлі вищенаведеного постає питання стосовно того, в який спосіб розкривається (висвічується) потворність вчинку. Порок, стверджує у зв'язку з цим Юм, вислизатиме від нас допоки ми не звернемо свій погляд усередину себе й не віднайдемо там почуття осуду. В дійсності, вважає філософ, це "певний факт, однак він є предметом почуття, а не розуму; він тамується у вас самих, а не в об'єкті". Таким чином, стверджує він, "коли ви визнаєте певний вчинок чи характер порочним, ви маєте на увазі лише те, що, з огляду на особливу організацію вашої природи, ви відчуваєте переживання (feeling) чи почування (sentiment) осуду" [859, с. 617].

Йдеться про те, що порок не є таким явищем, про існування якого можна робити висновок, базуючись на розумі. Потворність злочинного діяння розкривається не через безпосереднє, "демонстративне" розмірковування, а шляхом сприйняття факту внутрішнім рецептором, через певні почування, які природно спричиняються розмірковуванням над цим фактом.

Очевидним є те, що у філософії Юма злочин виступає як дія, що відбувається через необхідність як якість, властиву не діючій причині, а розумній істоті, котра розглядає цю дію і чинить відповідно до сталих властивостей свого характеру, темпераменту, душевного складу, що, попри невизнання філософом традиційного трактування доктрини свободи, виформовує вектор, який скеровує у площину осмислення вини як психічного ставлення особи до здійснюваного. Водночас "покарання" виступає як засіб попередження злочинів. Оскільки ж воно трактується як

таке, що впливає на дух, то можна припустити, що йдеться й про виправлення злочинця.

З вищепроаналізованого матеріалу очевидним стає, що у філософських джерелах Нового часу намічено вектори, які скеровують у простір, де злочин фігурує у співвіднесенні з такими поняттями, як "протиправність", "суспільна небезпечність" та "вина", а покарання осмислюється як засіб виправлення та запобігання злочинам.

У філософії Просвітництва "злочин" та "покарання" передусім фігурують у контексті гуманістичних ідей узгодження індивідуальних зацікавлень зі суспільними інтересами. Зокрема, Жан-Жак Руссо розглядає "злочин" та "покарання" у співвіднесенні з теорією договорів, осмислюючи політичний організм як договір між народом і правителями, згідно з яким обидві сторони зобов'язуються дотримуватися обумовлених законів. Зокрема, йдеться й про зобов'язання людини стосовно цілого, частиною якого вона є [593, с. 129].

Кожен індивідуум може мати, вважає Руссо, свою особливу волю, яка не збігається із суспільною, власний же інтерес людини може націлювати її не на те, чого вимагає інтерес суспільний. Відтак, аби суспільна угода не стала порожньою формальністю, стверджує Руссо, вона включає в себе таке зобов'язання, що одне лишень може дати силу іншим зобов'язанням, а саме: якщо хтось відмовиться підкоритися суспільній волі, то політичний організм змушений буде його примусити це зробити, оскільки саме такою є умова, яка, підпорядковуючи кожного громадянина суспільству водночас убезпечує його від особистісної залежності.

Ця умова, вважає Руссо, є секретом й рушійною силою політичної машини і робить законними зобов'язання в громадянському суспільстві, які без неї ставали б тиранічними та відкривали б шлях до зловживань. Зокрема, йдеться про те, що громадянин, вступаючи у суспільство, втрачає свою

природну свободу (межею якої є лише фізична сила індивідууму), натомість отримує свободу громадянську, обмежену суспільною волею [594, с. 212].

Відтак, йдеться про договір як такий, що дає право карати людину, котра вчиняє діяння, яке є небезпечним для суспільства, а таким вважається діяння, що завдає шкоду особі, оскільки суспільний договір зводиться до того положення, що людина, передаючи під вище керівництво суспільної волі свою особистість і всі свої сили, стає невід'ємною частиною єдиного цілого, а відтак вже неможливо їй завдати шкоду, не зачіпаючи це ціле [594, с. 208 – 210].

Мета суспільного договору, стверджує Руссо, зберегти тих, хто його укладає. Саме з цієї точки зору філософ розглядає смертну кару, вважаючи, що людина, яка не бажає стати жертвою вбивці, погоджується вмерти у тому випадку, якщо сама здійснить вбивство, що є нічим іншим, як лишень її прагненням убезпечити своє власне життя. Водночас Руссо стверджує, що застосовувати смертну кару варто лише щодо тих, кого небезпечно залишати живими, натомість інших доцільніше використовувати, маючи на меті вигоду для держави [594, с. 225].

Відтак, очевидним є те, що міркування Руссо скеровують до осмислення злочину як протиправного діяння, котре трактується як небезпечне для суспільства у зв'язку з тим, що людина, якій він завдає шкоду, фігурує як невід'ємна частина цього суспільства.

Італійський юрист Чезаре Беккарія також трактував злочин як діяння, що суперечить загальному благу [40, с. 95 – 96].

Шукаючи відповідь на те, що саме вважати істинним мірилом злочину, Беккарія висловлює думку, що таким не можуть виступати наміри, оскільки, по-перше, останні залежать від швидко змінюваних настроїв; по-друге, люди, які керуються ницими намірами, можуть завдати суспільству меншої шкоди, аніж ті, що діють під впливом найкращих бажань. Заперечує Беккарія й те, буцімто мірилом злочину може бути статус постраждалого. У зв'язку з цим

він зауважує, що якби ступінь тяжкості злочину визначався статусом постраждалого, тоді тій людині, яка виявила неповагу до Бога, довелося б зазнати більш суворого покарання, аніж тому, хто вбив монарха [40, с. 97]. Мірилом злочину, вважає Беккарія, не може бути й тяжкість гріха, оскільки ступінь гріха вимірюється злобою серця, глибинну суть якої неможливо пізнати без Божого одкровення [40, с. 98].

Таким чином, заперечивши як мірило злочину "намір", "статус постраждалого" та "важкість гріха", Беккарія доходить висновку, що єдиним істинним критерієм виступає шкода, заподіяна суспільству, в тому числі й шкода, яка наноситься суспільству шляхом вчинення злочинів проти приватних осіб. У зв'язку з цим, окреслюючи злочини за їх родами, Беккарія виділяє з них ті, що руйнують суспільство, злочини проти приватних осіб та злочини, які полягають у порушенні суспільного і особистого спокою громадян [40, с. 98 – 99, 102].

Особливо тяжкими злочинами Беккарія вважає ті, що руйнують суспільство або викликають загибель його першої особи. До наступного різновиду він зараховує ті, що порушують особисту безпеку, тобто полягають у зазіханні на життя, власність та честь громадян. До третього роду злочинів (що їх вважає найменш важкими) Беккарія зараховує шум і бійки на вулицях, фанатичні проповіді, які збурюють людей тощо.

Різницю за ступенем тяжкості між першим та другим родом злочинів Беккарія вбачає у тому, що хоча будь-який злочин (навіть якщо він скерований проти приватних осіб) завдає шкоду суспільству, однак не кожен злочин націлений на руйнування суспільства.

При аналізі поняття "покарання" Беккарія відштовхується від таких спонукальних сил, як "насолода" та "страждання", на фоні яких покарання в контексті законодавчого права розглядається ним як таке, що володіє запобіжною силою завдяки природному прагненню людини уникнути страждання.

Покарання Беккарія розглядає як політичні перешкоди, які запобігають можливим шкідливим наслідкам від взаємного зіткнення сили, скерованої на досягнення особистого благополуччя і протидіючих їй засобів [40, с. 95 – 99].

Мету покарання Беккарія вбачає не в катуванні й стражданні злочинця, і не в тому, щоб "зробити неіснуючим" уже вчинений злочин, а винятково в тому, щоб перешкодити винуватцю знову заподіяти шкоду суспільству, а також втримати інших від здійснення аналогічних злочинів. Тому, вважає Беккарія, належить вдаватися лише до таких покарань, які б справляли найбільш сильне і довготривале враження на душу людей, будучи водночас найменш болісними для тіла злочинця.

Беккарія висловлюється проти застосування тортур. Він впевнений, що катування знищують різницю між винним та невинним, позаяк ніхто не може бути названий злочинцем, поки не буде винесено звинувачувального вироку. Злочин, вважає Беккарія, може бути доведено або не доведено. Якщо він доведений, то за нього можна призначити тільки те покарання, що є встановлене законом, а відтак катування є неправомірним. Якщо ж злочин не доведено, то катування – протизаконне, оскільки не можна катувати невинного, що ним, за законом, повинен вважатися кожен, чий злочин не доведено [40, с. 103 – 110].

Піднімаючи проблематику співвіднесення злочину та покарання, Беккарія зазначає, що для результативності покарання достатньо, аби *зло покарання* перевищувало вигоду, яку отримує злочинець від свого злочину. В цей "надлишок зла", вважає він, повинні входити також неминучість покарання і втрата вигод, що їх могла б отримати людина, якби вона не вчинила злочин [40, с. 124, 156].

Вважаючи, що між злочином та покаранням повинна існувати співмірність, Беккарія подає класифікацію злочинів за низхідною – від злочинів, що руйнують суспільство, до злочинів, котрі зазіхають на права

приватної особи, і нарешті – тих, що порушують суспільний і особистий спокій громадян [40, с. 103].

Наголошуючи на необхідності градації покарань, Беккарія стверджує, що вона має базуватися на закономірності, яка б унеможливила призначення за злочини "першого ступеня" таких покарань, які б відповідали злочину "останнього ступеню". Так, найсуворішого покарання заслуговують, на думку Беккарія, особливо важкі злочини, тобто ті, що руйнують суспільство чи зазіхають на його першу особу [40, с. 96, 199].

По низхідній за цими покараннями йдуть ті, що пов'язані з порушенням права на безпеку та свободу громадян, як-от: вбивства й крадіжкі. Покарання за такі злочини, стверджує Беккарія, повинні бути серед найбільш значимих з-посеред сформульованих законом покарань, оскільки безпека приватних осіб є головною метою кожного законного об'єднання. Втім покарання за злочин не може бути визнане справедливим, якщо для запобігання цьому злочину закон не застосував усіх доступних на даному етапі засобів [40, с. 137].

За посягання на безпеку та свободу громадян, вважає Беккарія, повинні каратися в тому числі й вельможі та власть імущі, оскільки, якщо вони вдаються до порушення права на безпеку та свободу інших громадян, то їх приклад руйнує в підданих поняття щодо справедливості, встановлюючи тим самим право сильного, однаково небезпечно як для тих, хто ним користується, так і для тих, хто від нього страждає.

За злочини проти особи, стверджує Беккарія, усі без винятку мають зазнавати покарань, оскільки в засадах міри покарання лежить не статус винного, а завдана ним суспільству шкода. Ні знатний, ні багатий, переконаний Беккарія, не повинні мати права відкупитися грошима за злочини проти слабких і бідних, інакше багатство "перетвориться на опору тиранії" [40, с. 116 – 117].

Покарання, вважає Беккарія, мають бути співмірними зі злочинами не лише з огляду на ступінь їх тяжкості, але й за способом виконання. Так, якщо винуватець буде звільнений від покарання через те, що постраждалий пробачив його, це відповідатиме вимогам милосердя й людяності, але суперечитиме суспільному благу. Окремий громадянин може відмовитися від відшкодування і пробачити винуватця, однак це не усуває необхідності покарання, оскільки останнє здійснюється заради запобігання аналогічних злочинів [40, с. 133].

Відтак, очевидним є те, що злочин виступає у Беккарія, по-перше як такий, що покарання за нього передбачене в законі, по-друге – як діяння, котре є небезпечним для суспільства, з огляду на те, що завдає останньому шкоду, навіть, якщо й не скероване на його руйнування. У свою чергу, покарання Беккарія окреслює не як помсту чи відплату, а як засіб запобігання злочинності, наголошуючи на потребі співмірності злочину та покарання.

Інший видатний філософ – Монтеск'є підходив до "злочину" з позицій чіткого розмежування злочинних дій та помислів. Стверджуючи, що злочин включає у себе тільки злочинні дії, Монтеск'є вважав, що наміри та слова (якщо останні не готують чи не супроводжують злочинного діяння) до злочину не належать [457, с. 325]. Відтак, йдеться про трактування злочину у подієвій площині, тобто як діяння, а не думки, наміру.

Проблематику сумірності злочину та покарання Монтеск'є піднімав, окреслюючи чотири роди злочинів: злочини проти релігії, проти моралі, проти суспільного спокою та проти безпеки громадян.

Зараховуючи до злочинів проти релігії святотатство, Монтеск'є вважав, що оскільки в злочині проти божества відсутня публічна дія (тобто все відбувається між людиною і Богом, який знає час і міру своєї помсти), то покарання, що відповідає природі такого злочину, повинне полягати не в смертній карі (тобто не в помсті за божество), а в позбавленні тих переваг,

що їх надає релігія, а саме – у вигнанні з храмів, відлученні від громади вірних, зневаги до злочинця тощо.

Свою позицію Монтеस्क'є аргументує тим, що якщо покарання за злочини проти релігії спрямовуватимуться на смертну кару, тобто на те, щоб мститись за Бога, то такі покарання співмірятимуться не з невіглаством та непостійністю людської природи, а з помстою за Бога, який є еством безкінечним, що передбачає безкінечність застосування страт.

Стосовно злочинів проти моралі Монтеस्क'є висловлював думку, що при визначенні покарань необхідно враховувати, що причина таких злочинів криється головним чином не у злій волі злочинця, а в погранні власної гідності та неповазі до себе.

Посилаючись на природу таких злочинів, Монтеस्क'є стверджував, що покарання за них мають належати до сфери виправної юстиції, що передбачає позбавлення злочинців вигод, пов'язаних з моральними чеснотами.

Аналізуючи злочини, що порушують суспільний спокій, Монтеस्क'є стверджує, що покарання за них повинні скеровуватись на регенерацію громадського спокою, що передбачає ув'язнення, вигнання, виправні заходи та інші покарання, які сприяють поверненню злочинців у межі встановленого порядку [457, с. 318 – 320].

До злочинів, що скеровані проти безпеки громадян, Монтеस्क'є зараховує вбивства, згвалтування, викрадення. На його думку, покарання за такі злочини повинні здійснюватись за принципом таліону.

Смертну кару Монтеस्क'є вважає ліками для хворого суспільства і розцінює її як опредмечення природного права суспільства позбуватися людини, що посягає на безпеку громадян. Моральне виправдання смертної кари Монтеस्क'є вбачає у тому, що вбивця, якому загрожує покарання на смерть, не має права протестувати проти закону, котрий у свій час захищав його життя, тобто був створений у його інтересах [457, с. 320, 363].

Монтеск'є не виправдовує застосування смертної кари за посягання на власність, стверджуючи, що природі таких злочинів більш відповідає покарання, яке полягає в позбавленні злочинця власності. Втім, вважає Монтеск'є, конфіскація є також неправомірним покаранням, оскільки вона, заради покарання одного винного, розорює ні в чому не винних дітей, в той час, як дітей не повинні карати за злочини батьків, як і батьків – за злочини дітей [457, с. 240].

Питання співвіднесення злочину та покарання Монтеск'є розглядав у контексті політичної свободи, вважаючи, що ступінь суворості покарань перебуває в прямій залежності від міри свободи, тобто покарання стають більш жорстокими чи пом'якшуються у відповідності до того, наскільки в тій чи іншій країні наближаються до свободи, чи віддаляються від неї [457, с. 231].

При розгляді поняття "покарання" на фоні проявів політичної свободи Монтеск'є наголошував на залежності юридичних норм держави від типів державного устрою, стверджуючи, що при відсталішій формі правління покарання є жорстокішими.

Так, найбільш суворе покарання, вважав Монтеск'є, властиве деспотичним державам, як таким, що засновані на принципі страху. В конституційних монархіях і республіках, рушійними силами яких є честь і добро, покарання толерантніші, оскільки у політично вільних громадян більш розвинуті внутрішньоморальні регулятори, а відтак менш суворі покарання справляють на злочинців не менший вплив, аніж жорстокіші покарання, властиві для деспотій [457, с. 233, 240].

Торкаючись проблематики "міри покарання", Монтеск'є наполягав на тому, аби в основі покарання лежав дух помірності, оскільки, по-перше, занадто суворі покарання спотворюють людську свідомість; по-друге, до жорстоких покарань розум людини настільки звикає, що вони, зрештою, перестають бути дієвими. Відтак, у каральній сфері, вважає Монтеск'є, варто

впроваджувати помірність, навіть не зважаючи на побоювання, що людей, які звикли до жорстокості, не стримуватимуть толерантні покарання. У зв'язку з цим він пропонує шлях поступового законодавчого толерування – починаючи з покарань за легкі провинності і закінчуючи покараннями за важкі злочини [457, с. 233 – 236].

При розгляді питання співмірності злочину та покарання Монтеस्क'є чимало уваги приділяє такому поняттю, як "взаємна гармонія між покараннями", під якою він має на увазі відповідність покарання ступеню важкості злочину, стверджуючи, скажімо, що не може виноситись однакове покарання за звичайний розбійний напад і за розбійний напад із вбивством, оскільки, якщо злодіїв і вбивць карати однаково, то грабіж супроводжуватиметься вбивством [457, с. 238 – 239]. Що стосується покарання, Монтеस्क'є розглядає його як таке, що здатне виконувати виправну функцію та слугувати засобом попередження злочинів [457, с. 231, 233]. Французький філософ Жульєн-Офре де Ламетрі, будучи за фахом лікарем, звертався до "злочину" та "покарання", акцентуючи увагу на індивідуальних психофізіологічних аспектах вчинення злочину. Так, у дослідженні "Людина-машина" він стверджував, що якщо розум стає рабом збоченого почуття чи афекту, то вже не здатен керувати людиною, а тому найкраще було б, якби суддями призначалися найпрофесійніші лікарі, які єдині з-поміж усіх інших здатні реально відрізнити невинного від винного [362, с. 219-220].

Що стосується співвіднесення злочину та покарання, то Ламетрі, як те стає очевидним з праці "Людина-машина", вважав, що той, хто катує людей, насамперед катує самого себе, оскільки злочин тягне за собою покарання, яке реалізується у докорах сумління. Страждання, яких зазнають злочинці від мук совісті, є справедливим покаранням за ті страждання, котрі вони спричинили іншим. Навіть злочинці, стверджує Ламетрі, які відчувають певне задоволення від свого варварства, у хвилини спокійних роздумів, коли

піднімає свій голос мстива совість, зазнають нескінченних тортур [362, с. 220].

Щоправда у праці "Анти-Сенека" Ламетрі все ж наголошує, що більше, ніж сумління й богів, треба боятися правосуддя [363, с. 311]. Зокрема, він стверджує, що при наявності страху перед законом докори сумління є зайвими, і врешті-решт доходить висновку, що варто би було взагалі від них відмовитись як від таких, що шкодять хорошим людям і не можуть стримувати злих [363, с. 311, 287].

Вважаючи, що від докорів сумління немає жодної користі, Ламетрі аргументує це тим, що до здійснення злочину докори сумління – даремні, зайвими вони є й під час та після вчинення злочину, оскільки вкрай рідко запобігають новим злочинам [363, с. 287].

Проблематику "злочину" та "покарання" піднімав Клод-Адріан Гельвецій. Поняття злочин Гельвецій розглядає на фоні співвіднесення особистих та суспільних інтересів. Аналізуючи витoki "злочину", Гельвецій насамперед відштовхується від ідеї прагнення до насолоди як визначального чинника дій людей.

Стверджуючи, що людина завжди підкоряється своєму інтересу, Гельвецій доводить, що вчинення злочину пов'язане з нестримним устремлінням (із застосуванням будь-яких засобів) до власного добробуту, що приводить до зіткнення людини з іншими людьми. Виходячи з цього Гельвецій визначає злочин як посягання на чужі права, а, вважаючи суспільне благо "верховним законом", окреслює злочин як такий, що суперечить загальному інтересу, суспільному благу [132, с. 186, 445].

При розгляді поняття "покарання" Гельвецій відштовхується від уже згадуваного принципу підкорення людини власному інтересу. Зокрема, він зазначає, що, з огляду на те, що людина завжди діє у відповідності зі своїми інтересами, варто призначати такі покарання, які б переконували у

необхідності поєднання власного інтересу з інтересами інших людей [132, с. 445].

У той час, як "злочин" формулюється Гельвецієм як посягання на чужі права, то покарання, чи загроза покарання, розглядаються ним як засіб стримування природної схильності людей до посягань на чужі права. "Покарання" (у контексті проблематики співвіднесення особистого та загального) фігурує, як узи, за допомогою яких законодавцям вдається зв'язати особистісне із загальним.

Особливу увагу "злочину" та "покаранню" приділив Вольтер. Насамперед йдеться про розгляд питання в контексті проблематики вільної волі. Ототожнюючи божественне визначення з божественним знанням, Вольтер стверджував, що, оскільки Боже знання не впливає на перебіг подій, то й передвизначення не здійснює жодного впливу на те, що має статися, а відтак питання щодо свободи волі необхідно розглядати не в метафізичній, а у "фізичній" площині. Відтак, йдеться про можливість вільно бажати, приймати рішення та діяти, що виводить у площину осмислення злочину як вольової дії. У цьому контексті Вольтер стверджував, що карати треба не за "поведінку в цілому", а за конкретний злочин [114, с. 215-216].

Водночас Вольтер вважає, що не існує нічого такого, що відбувається без причини, оскільки кожна подія бере свій початок у минулому, породжуючи майбутнє. Втім, Вольтерівське трактування причинності не дає підстав до того, аби ототожнювати його детермінізм з фаталізмом (скажімо, янсеністів). Адже у Вольтера поняття долі не впливає з Божого передвизначення, а співвідноситься із законами природи, з-під влади яких неможливо вивільнитися. Відтак, свободу філософ вбачає у можливості діяти відповідно до своїх бажань, однак бажання розглядає як такі, що обумовлюються об'єктивною дійсністю, непорушними законами природи.

Вольтер доводить здатність людини до вибору з тих можливостей, що закладені у її бажаннях, а це означає невідворотність особистої

відповідальності. Йдеться про те, що в той час, як зло, породжене стихійними природними явищами, – це щось неминуче, а отже – некарне, то зло моральне, будучи нічим іншим, як результатом зловживання волею, залежить від самої людини, що скеровує на шлях осмислення вини як вади волеутворення.

Властиво з таких позицій підходить Вольтер до "злочину" та "покарання" й у своїх кримінально-правових працях (головним чином присвячених захисту жертв французької юстиції ХУІІІ століття).

Наводячи величезну кількість прикладів, Вольтер викриває терористичну систему покарання людей, звинувачуваних у богохульстві, божбі, кощунстві, чарівництві тощо. Покарання за такі дії він вважає безглуздом, що здійснюється на догоду релігійному фанатизму. Зокрема, посилаючись на вислів давніх римлян "Deorum offensae Diis curae" ("Образи богів стосуються лише самих богів"), Вольтер, так само, як Монтеск'є та Беккарія, вважає, що безглуздо карати за богохульство, оскільки Господь не потребує, аби за нього хтось мстився [115, с. 65 – 76].

Головним чином Вольтер зосереджується на "трьох китах" феодальної репресії – смертній карі, тортурах та конфіскації майна. Вважаючи смертну кару видом юридичного вбивства, Вольтер наголошує, що таке покарання є безглуздом, оскільки від нього держава не має жодної вигоди, позаяк вигіднішим би було засуджених до смерті злочинців примушувати працювати на благо суспільства.

Людина, яка приречена будувати греблі, рити канали чи осушувати болота, стверджує Вольтер, приносить суспільству більше користі, аніж мрець, а тому до смертної карі варто вдаватися лише у тому випадку "коли немає іншого способу врятувати життя великої кількості людей, – коли вбивають і скаженого пса" [115, с. 77 – 78].

Що стосується конфіскації майна, то Вольтер вважає, що таке покарання не має права на існування, оскільки у цьому випадку за злочин однієї людини розплачується вся сім'я.

Стверджуючи, що в часи феодальної анархії суть конфіскації майна полягала в збагаченні феодалів, Вольтер наголошує, що така юриспруденція, яка б позбавляла сиріт можливості харчуватись та віддавала б майно однієї людини іншій, була неприйнятною для римської республіки [115, с. 90].

У питанні стосовно "образи величності" Вольтер висловлюється всупереч тогочасному законодавству. Нагадаємо, що йдеться про той період, коли була чинною королівська декларація, згідно з якою особи, винні у написанні або підготовці до друку творів, що містили у собі нападки на релігію чи короля, піддавалися смертній карі. У зв'язку з цим Вольтер намагається переконати правителів у тому, що кримінальне переслідування повинне відбуватися лише в тих випадках, коли опублікований твір закликає до повстання проти володаря [126, с. 218 – 230].

Паралельно Вольтер зупиняється й на "злочинах проти шлюбу", зауважуючи, що в таких випадках покарання є занадто жорстокими, до того ж вага репресій цілковито падає на жінок. Подружня зрада, вважає філософ, це вчинок аморальний, однак він не містить у собі ознак злочину. Що ж стосується багатоженства, то воно повинне каратися у тих країнах, де це заборонено законом, причому смертна кара має бути скасована. Очевидним є те, що до вказаних питань Вольтер підходив, заперечуючи підведення релігійного базису під обґрунтування криміналізації тих чи інших діянь. Водночас "злочин" та "покарання" він розглядає у контексті не лише законодавчого, а й Божого права, апелюючи до останнього як такого, що карає за ті злочини, з якими не може впоратися "людський закон".

У тогочасній українській філософії "злочин" та "покарання" не виступали предметом спеціального зацікавлення. Однак, так чи інакше це

питання фігурувало в контексті актуальної для українських філософів проблематики свободи.

Питання свободи у філософії Григорія Сковороди ґрунтовно дослідив А. Пашук, наголошуючи, що у Сковороди особливістю свободи людини як індивіда є те, що людина почуває себе особистістю, перебуває в рамках людської індивідуальності, існує в лоні "духовного чөлөвкa". Відтак, свобода людини виступає як свобода її духу, свобода сама-в-собі, звернута на себе. Сама-в-собі свобода людського духу характеризується самоусвідомленням, самопроникненням у свою сутність [513, с. 408]. У цьому контексті йдеться про осягнення морально-етичних засад – добра, правди, любові, справедливості та інших чеснот. Наголошується на потребі правильного вибору між добром і злом, правдою і облудою. Людина виступає як така, що має свободу вибору, однак мудрість її свободи полягає у виборі саме добра, правди, а не зла, облуди. Відтак, свобода людини – це насамперед свобода вибору добра-зла, правди-облуди, "сродности – несродности", адекватних дій – необдуманих вчинків і т. ін. [513, с. 411]. Злочинні дії (як-от "граблення, тяжбы, татьбы, убійства" тощо) виокремлюються на тлі явища "несродности". У цьому контексті йдеться про те, що вибір, продиктований жадобою земних багатств, розкоші, слави й усіх принад, при повному ігноруванні "сродности", неминуче призводить до духовно-моральної і практично-професійної деформації людської особистості, а через неї до руйнування суспільного життя [513, с. 420].

У контексті проблематики людської свободи осмислював "злочин" та "покарання" Г. Коницький. Свободою український філософ називав вільне судження волі чи можливість вибирати з того, що має стосунок до мети [315, с. 424]. Г. Коницький вважав, що волю рухає інтелект ("інтелект рухає волю до виду дії"), однак водночас і інтелект рухається волею. Інтелект у широкому розумінні – це духовна пізнавальна потенція, а у вузькому – властивість раціональної душі [314, с. 502].

Г. Кониський апелював до вільних дій як таких, що відбуваються через вільну волю [314, с. 423], котра являє собою активну вільну властивість раціональної душі, яка стосується добра і зла [314, с. 505]. На цьому тлі людські дії осмислювались філософом як вільні, а відтак і як такі, що заслуговують на нагороду або кару.

У контексті питання свободи волі розглядав "злочин" та "покарання" англійський філософ Коллінз. Вважаючи, що свобода – це здатність людини чинити так, як вона того хоче, чи у відповідності з тим, чому надає перевагу, Коллінз стверджував, що не існує свободи від необхідності. Поняття "необхідність" він трактував з точки зору не абсолютної фізичної чи механічної необхідності, а винятково в рамках моральної необхідності, яка означає, що людина, як розумна і підвладна почуттям істота, детермінована своїм розумом і почуттями [305, с. 8].

З праці Коллінза "Філософське дослідження людської свободи" стає очевидним, що він намагався примирити детермінацію злочину з необхідністю покарання. Коллінз відштовхується від постановки проблематики стосовно того, "вільним" чи "необхідним" агентом (тобто суб'єктом) є людина. У зв'язку з цим філософ аналізує чотири види дій, як-от: сприйняття ідей, судження про висловлювання, бажання та дія, що відповідає власній волі.

Стосовно сприйняття ідей Коллінз дотримується думки, що сприйняття може бути лише необхідною дією, аргументуючи це тим, що ідеї, відчуття і рефлексії нав'язуються людині хоче вона того чи ні, а оскільки ідеї сприймаються під впливом необхідності, то кожна сприйнята розумом ідея є такою, якою вона є за необхідністю.

Щодо судження про висловлювання Коллінз стверджує, що останні можуть бути самоочевидні, очевидні із доказу, вірогідні чи невірогідні, або сумнівні чи помилкові. Виносячи судження про висловлювання, людина не

може ані змінити їх, ані бути у суперечності з ними, оскільки – це судження про те, що висловлювання є такими, якими вони є [305, с. 25].

Розглядаючи "бажання", в тому числі і як таке, що може бути опосередковано пов'язане зі злочином, Коллінз схиляється до думки, що якщо розглядати це питання в аспекті свободи людини "хотіти чи не хотіти", то очевидною стає відсутність такої свободи, оскільки, незалежно від того, хоче чи не хоче того людина, в ній обов'язково (у відгук на ту чи іншу пропозицію) виникне бажання, яке є детерміноване не за характером вибору, а за фактом своєї появи.

Таким чином, коли Коллінз говорить, що людина необхідно детермінована у своїх бажаннях чи намірах здійснити злочин, то має на увазі не те, що вона зобов'язана невідкладно хотіти вибрати саме те, а не інше із запропонованого, а те, що з приводу кожної пропозиції у неї обов'язково виникає те чи інше бажання.

У свою чергу, вважає Коллінз, при здійсненні вибору людина не є вільною у своєму бажанні вибрати те, чи інше, тобто вона знову ж таки детермінована, оскільки вибір – це надання переваги, а надання людиною переваги (тому, а не іншому) детерміноване її природнім прагненням до задоволення й щастя, або ж намаганням уникнути болю й нещастя [305, с. 29 – 32].

Щодо дії, яка "відповідає власній волі" (тобто, чи може людина робити так, як їй заманеться), то і в цьому, вважає Коллінз, людина підвладна необхідності.

Вказавши на детермінованість за всіма чотирма видами дій (як-от: сприйняття ідей, судження про висловлювання, бажання, дія, що відповідає власній волі), Коллінз таким чином доходить висновку, що людина є "необхідним агентом", тобто, що її дії, в тому числі й злочинні, – детерміновані.

Тим не менш, незважаючи на такий висновок, філософ не лише не заперечує покарання, а й стверджує, що помилкою було б вважати, що якщо люди є "необхідні агенти" (тобто якщо всі порушення законів здійснюються за необхідністю), то застосувати щодо них покарання (тобто карати їх за дії, яких вони не могли не здійснити) є несправедливо.

Покарання, вважає Коллінз, навіть незважаючи на те, що людина є необхідним агентом, (тобто детермінованою особою) можуть бути застосовані справедливо, оскільки вони несуть подвійну функцію, а саме: обмеження порочних членів суспільства в діяльності й ізолювання їх від суспільства, для якого вони становлять небезпеку, та виправлення й стримування людей від вчинення злочинів.

Відтак, вважає Коллінз, при обґрунтуванні справедливості покарання, немає жодної потреби посилатися на свободу дій людини, оскільки ізолювання вбивць чи інших порочних громадян є справедливим саме по собі як таке, що звільняє суспільство від його зловмисних членів, аналогічно тому, як хворих на чуму, незважаючи на те, що вони в цьому не винні, цілком справедливо ізолюють від суспільства, аби вони не заразили інших [305, с. 36, 57 – 58].

При обґрунтуванні справедливості покарання як такого немає потреби, вважає Коллінз, брати до уваги поняття свободи дій, в тому числі й з огляду на те, що покарання за умисний злочин (здійснений через спокусу, шкідливі звички чи інші причини) саме по собі є справедливим, оскільки накладається за те, від чого людина могла б утриматись, на відміну від покарання за злочин, здійснений випадково, з примусу чи в стані нервового збудження, тобто покарання такого, котре, з огляду на те, що суб'єкт діяв не за своєю волею, було б несправедливим, а отже, не змогло б слугувати пострахом для інших, а відтак й виконувати функцію запобігання злочинам [305, с. 58-59].

Таким чином, попри підхід до людини як такої, що її вчинки детерміновані прагненням отримати задоволення та уникнути страждань,

Коллінз розглядає злочин як результат вольової дії людини. Водночас, розглядаючи покарання як таке, що детермінує поведінку людей у розумінні їх утримання від злочинів, скеровує увагу до осмислення "покарання" як засобу запобігання злочинам.

Інший англійський філософ Р. Уолленс також розглядав покарання не лише як кару, а й як засіб запобігання злочинності. Однак, набагато більше уваги він приділяв "злочину", трактуючи останній як суспільно небезпечне діяння не лише в межах держави, а й усього людства [753, с. 252], що задавало напрям до потрактування "злочину" як небезпечного в глобальних параметрах. Втім, для XVIII століття таке потрактування не становило винятку. Скажімо, у Франції до "всесвітнього людського суспільства" апелював Гольбах [158, с. 26], а на засіданні французького Національного зібрання у травні 1790-го року було навіть внесено пропозицію стосовно того, аби вважати увесь людський рід єдиним суспільством [319, с. 209]. У Німеччині цю тему піднімав Лейбніц, говорячи про людський рід як єдину спільноту, пізніше – Гердер [136, с. 171], який, зрештою, трансформував її у тему союзу всіх освічених націй [137, с. 297].

У польському Просвітництві увага головним чином зосереджувалась на обґрунтуванні суспільної небезпечності "злочину". Так, Станіслав Сташиц, апелюючи до "злочину" та "покарання", ґрунтувався на уявленнях щодо суспільства як моральної спільноти, в якій усі громадяни зв'язані між собою так, що жоден з них не може заподіяти шкоду іншому, не завдаючи при цьому шкоди всьому суспільству [654, с.136; 653, с. 105, 114].

У філософії Гуго Коллонтая суспільство трактується як єдина політична істота. Вважаючи, що "де страждає один, там уже не може бути всім добре" [309, с. 415], процвітання країни філософ виводить зі свободи, недоторканності і безпеки кожного з громадян [306, с. 305, 316].

Коллонтай вважає, що кожен окремий злочин порушує порядок у суспільстві, оскільки з окремих беззаконь утворюється ланцюг загального

беззаконня [309, с. 414-415]. Суспільну небезпечність злочину філософ вбачає у тому, що останній, повертає нещастя до сім'ї, роду, народу, його наслідки позначаються на наступних поколіннях. На цьому тлі порушення справедливості стосовно однієї особи Коллонтай трактує як небезпечне для всіх, оскільки, кожне з таких порушень здатне призвести до суспільних збурень, переслідувань та війни, що завдає шкоди родинам, малим і великим суспільствам, усьому людському роду [309, с. 405, 415].

Поняття злочин та покарання розглядаються також у контексті проблематики "свободи волі". У владі людини, вважає Коллонтай, діяти чи не діяти відповідно до прав і обов'язків. [309, с. 394]. На цьому тлі воля трактується як така, що, поряд з вибором і рішенням, визначає свободу людини, а, отже, й відповідальність за вчинене.

На тлі потрактування злочину як порушення права свобода фігурує як неминуча необхідність діяти відповідно до волі, вибору та рішення, а злочин – як моральна дія з порушенням прав і обов'язків. Під моральною мається на увазі дія, пов'язана з волею, вибором і рішенням [309, с. 393, 396, 401 – 403]. У цьому контексті людина фігурує як така, що може нести відповідальність за вчинене лише за умови усвідомлення вчинюваного [309, с. 397 – 398].

У параметрах природного права покарання виступає як передбачене у законах, якими керується природа [309, с. 414, 416]. Насамперед йдеться про покарання як засіб запобігання злочинам. В контексті природного права покарання виступає як таке, що може передаватись за родовим каналом, поширюватись на родини, народи і увесь людський рід [308, с. 340; 260, с. 414 – 415].

Російський філософ і юрист О. Куніцин трактував злочин як небезпечне для людей протиправне діяння, що є результатом злої волі людини [352, с. 182 – 183]. Подібно до Б. Спінози, він вважав, що злочинним діянням може бути визнане лише в умовах суспільного співжиття. Однак, тоді як Б. Спіноза наголошував на тому, що у природному стані провідним є

імпульс бажання, а відтак, за верховним правом природи, людині дозволено в будь-який спосіб досягати бажаного, вважаючи його корисним для себе [648, с. 204], О. Куніцин акцентував на тому, що в природному стані людина керується природною свободою, а відтак їй дозволено робити усе те, від чого вона отримує задоволення [352, с. 182 – 183].

О. Куніцин розглядав злочин та покарання, опираючись на теорію суспільної угоди. Однак, тоді як П. Гассенді [124, с. 385 – 386] чи Т. Гоббс [151, с. 537], звертаючись до цього ж питання, здійснювали логічний наголос на тому, що без наявності угоди правопорушення є неможливим через відсутність позитивного закону, то О. Куніцин акцентував на тому, що суспільна угода, як знак об'єднання людини з іншими, є найефективнішим засобом від усіляких небезпек. Вона містить у собі вимогу того, аби члени спілки, заснованої на угоді, не перешкоджали один одному, а агресію щодо одного з них розцінювали як напад на всіх. У цьому контексті нанесення шкоди особі фігурує як таке, що становить небезпеку для усієї спільноти [352, с. 179 – 182; 353, с. 277]. Відтак, логічний наголос зміщується у площину суспільної небезпечності злочину як протиправного вчинку, який являє собою порушення свободи та прав людини [353, с.225-227].

Покарання О. Куніцин передусім розглядає як засіб захисту та збереження свободи [353, с.230]. Однак, на відміну від А. Ринуччіні, Е. Боесі, А. Моджевського та інших філософів, які осмислювали покарання як засіб збереження свободи, О. Куніцин здійснює наголос на покаранні як засобі утримання людей в межах законної свободи, що виступає як антитеза вседозволеності природної свободи в природному стані за відсутності суспільного договору [352, с. 182-183].

О. Куніцин вважає, що суспільство не має права використовувати своїх членів як знаряддя для досягнення власних цілей, оскільки людина, в якій неможливо відібрати право на свободу, навіть у суспільстві залишається метою для себе самої [353, с.276].

Однак, на відміну від Канта, який пізніше використовуватиме подібну тезу з метою доведення того, що покарання не може використовуватись як засіб сприяння якомусь іншому благу [260, с. 256] (з чого випливала некоректність витлумачення покарання як засобу запобігання злочинам), О. Куніцин, апелюючи до покарання як засобу утримання людей в межах законної свободи, не заперечував його запобіжних функцій.

Водночас О. Куніцин трактував покарання і як передбачену в позитивному законі відплату за протиправний вчинок. Відповідно, відплату, якої зазнає провинник у контексті природного права, О. Куніцин не визнавав покаранням, оскільки трактував останнє винятково як результат законів розуму, які є відмінними від законів природи. Не вважав він покаранням й моральну відплату – як таку, що відбувається не згідно з позитивним правом, а відповідно до законів моралі [353, с.230].

Осмилюючи злочин та покарання головню в контексті позитивного права, О. Куніцин, тим не менш, не заперечував й існування внутрішнього покарання як такого, що являє собою суд сумління, який здійснюється відповідно до законів морального права не лише за результатами вчинку, а й з врахуванням внутрішнього стану людини [353, с.224].

Інший науковець – С. Десницький підкреслював, що злочином може бути лише діяння, себто слово, навіть якщо воно і суперечить Божому закону, не повинне вважатися злочином [209, с. 195].

С. Десницький трактує злочин як таке протиправне діяння, що "порушує порядок, спокій і тишу в суспільстві" [209, с. 193]. Оскільки безлад фігурує у нього як небезпечний для суспільства, то злочин, як такий, що привносить безлад, набуває ознаки суспільної небезпечності.

Покарання С. Десницький трактує як засіб "припинення злотворства" та запобігання злочинам [209, с. 190-191, 197]. Виправдовуючи смертну кару, він вважає, що страхіття смерті утримує людський рід від неправди, оскільки смертна кара, застосована до однієї особи, наводить жах на усе суспільство.

Інший філософ та юрист Я. Козельський розцінював злодіяння проти однієї людини як таке, що являє собою злочин проти спільноти, і, відповідно, наполягав на тому, аби злочин проти будь-кого з громадян розцінювався як злочин проти суспільства. Філософ був переконаний, що суспільство, вдаючись до покарання, має намір і надію виправити злочинця, однак, якщо цей намір не справджується, то, принаймні, варто сподіватись на те, аби покарання завадило вчиненню інших злочинів [298, с. 377].

У цьому ж руслі висловлювався й О. Радіщев, який трактував злочин як протиправне діяння [567, с. 439], злочинця – як небезпечного для суспільства, а тяжкість злочину вважав за необхідне визначати відповідно до ступеня суспільної шкоди вчинку [570 с.502; 571, с. 481]. Підкреслюючи, що думка не може вважатися злочином (оскільки "де немає діяння, там немає і шкоди") [570, с.488, 502].

О. Радіщев наголошував, що закон не має права засуджувати діяння, якщо воно не було результатом власного волевиявлення людини ("Закон судить лише щодо тих діянь, де очевидним є виявлення волі, якщо діяння не таке, воно людині не належить... Де немає свободи діяння, немає й обов'язку") [570, с.488]. Протизаконне діяння філософ трактував як таке, що може виникнути лише там, де існує свобода діянь, а відтак – де є намір [571, с. 481].

Називаючи покарання "обороною прав суспільних і особистих від злодіянь і злочинів" [569, с. 462], Радіщев наголошував, що воно не може бути помстою, оскільки влада законодавця вилучає злочинця "з руки помсти" [567, с.441, 444]. Натомість, мету покарання філософ вбачав у виправленні злочинця та запобіганні іншим злочинам [570, с.500], а відтак недоцільним вважав застосування смертної кари [571, с. 482].

Очевидним є те, що в просвітницькому просторі витлумачення "злочину" відбувалося у співвіднесенні з такими компонентами, як "діяння", "вина", "протиправність" а осмислення "покарання" – у співвіднесенні з

поняттями "виправлення" та "засіб запобігання злочинам".

Ці поняття фігурували як ключові й у законодавчій сфері. Так, у ст. 5 Декларації прав людини та громадянина 1789 р. зазначено, що "закон має право забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонено законом, те дозволено і ніхто не може бути примушений робити те, що не приписано законом". У ст. 8 зазначалось, що "ніхто не може бути покараний інакше, аніж в силу закону, прийнятого і оприлюдненого до здійснення правопорушення і належним чином застосованого" [198, с.28]. В контексті цих статей у Кримінальному кодексі 1791 р. (ст. 35) вказувалось на те, що "всі покарання окрім тих, які встановлено вище, підлягають відміні" [251, с. 25]. У Декларації прав людини і громадянина, запропонованій Максимільєном Робесп'єром зазначалося: "Закон не може захищати те, що є шкідливим для суспільства; він вправі приписувати лише те, що для суспільства корисне.", а у статті 25: "Будь-який акт, скерований проти свободи, безпеки чи власності людини, незалежно від того, ким цей акт здійснюється... за винятком випадків, які визначені законом, і форм, які ним приписані, є свавільний і не чинний..." [78 ,с. 91 – 92] У Кодексі про злочинні діяння і покарання 3 брюмера IV року (25 жовтня 1795 р.) зазначалося, що "злочинним діянням (delit) є здійснення того, що заборонено, і невиконання того, що приписано законами, які мають своєю метою охорону суспільного порядку і публічного спокою" [251, с.48]. У Кримінальному кодексі 1810 р. у ст. 4 вказувалося, що порушення, проступок, злочин не підлягають покаранню, якщо закон про відповідальність прийнятий після їх здійснення [742, с.183]. В Австрії у Кримінальному кодексі 1768 р. ("Терезіані") злочин визначався як вчинок "безпосередньо чи опосередковано скерований проти добробуту всього суспільства".

У Польщі в законоположеннях, прийнятих сеймом у 1768 р. зазначалося, що покарання може здійснюватися лише згідно з законом [560, с. 90]. У Росії в "Наказі" Катерини II (1767 року), переданому комісії з

опрацювання нового "Уложення", злочини рекомендовано трактувати як дії (а не думки чи слова) (ст. ст.477, 480), скеровані проти царя, держави, суспільства (ст. 229, 465), життя і вольностей громадянина (ст. 231), які повинні бути покарані згідно з законом (ст. 200) [242, с.29-30;]. Кримінально-правова доктрина "Наказу" лягла в основу опублікованого у 1768 р. "Начертания о приведении к окончанию Комиссии проекта нового уложения", в якому Катерина II приписувала орієнтуватись на витлумачення злочину не лише у формальному розумінні, а й як дії, що порушує загальний порядок.

Необхідно заакцентувати й на впливові на законодавчу сферу гуманістичних концепцій. Хоча А. Мореллят до певної міри мав рацію, коли у листі до Ч. Беккарія стверджував, що "ні Вольтер, ні д'Аламберт, ні Руссо, ані жоден з інших у світі філософів не матиме безпосереднього впливу на розум законодавців" [516, с. 35], тим не менш головні ідеї просвітників було перекладено на юридичну мову. Саме на просвітницьких ідеях ґрунтувалася Декларація прав людини і громадянина 1789 р. Якщо в дореволюційній Франції в кримінальному праві панував принцип "Покарання в цьому королівстві призначаються за розсудом", то в Декларації прав людини і громадянина зазначалося, що ніхто не може бути покараний інакше, аніж в силу закону (ст.8) [198, с. 28]. У Кримінальному кодексі 1791 р. цей принцип було відтворено у вигляді постанови щодо введення кодексу в дію. Могли застосовуватися лише покарання, передбачені в кодексі [251, с.20]. Наголосимо, що депутати установчих зборів при обговоренні проекту Кримінального кодексу 1791 р. апелювали до таких авторитетів, як Монтеск'є, Руссо, Беккарія та ін. [251, с. 13-14; 332, с. 16 – 17]. В контексті просвітницьких ідей з переліку злочинів було виключено низку діянь, що вважалися злочинними за феодально-абсолютистським правом. Просвітницькі ідеї лежали в основі Конституції Французької республіки 1793 р. І хоча ця Конституція (яка так і не була введена в дію) не повністю

відповідала очікуванням революціонерів (з огляду на статтю, що стосувалася права власності), однак проголошені просвітниками політичні права громадян в ній були виразно викладені й гарантовані. Не можемо оминати й те, що під впливом ідей французьких просвітників XVIII ст. (особливо Ж.-Ж. Русо) сформувалися погляди видатного діяча французької буржуазної революції, юриста за фахом Максимільєна Робесп'єра, що, зокрема, проявилось в запропонованій ним Декларації прав людини і громадянина [78, с. 95]. Щоправда під час Французької революції доктрина Руссо, як те переконливо показав П. Новгородцев [491, с. 66 – 70, 77 – 105], так і не була адекватно реалізована.

В Англії просвітницькі постулати відобразилися в Акті про подальше обмеження корони і краще забезпечення прав і вольностей 1701 року. У Конституції США 1787 р., а також у Поправках до Конституції (XII, XIV) [318, с. 21] втілено ідеї Ш. Монтеск'є. У Польщі гуманістичні ідеї просвітників знайшли відображення в "Горчинському маніфесті" 1767 р. та законоположеннях, прийнятих сеймом у 1768 р. [560, с. 90].

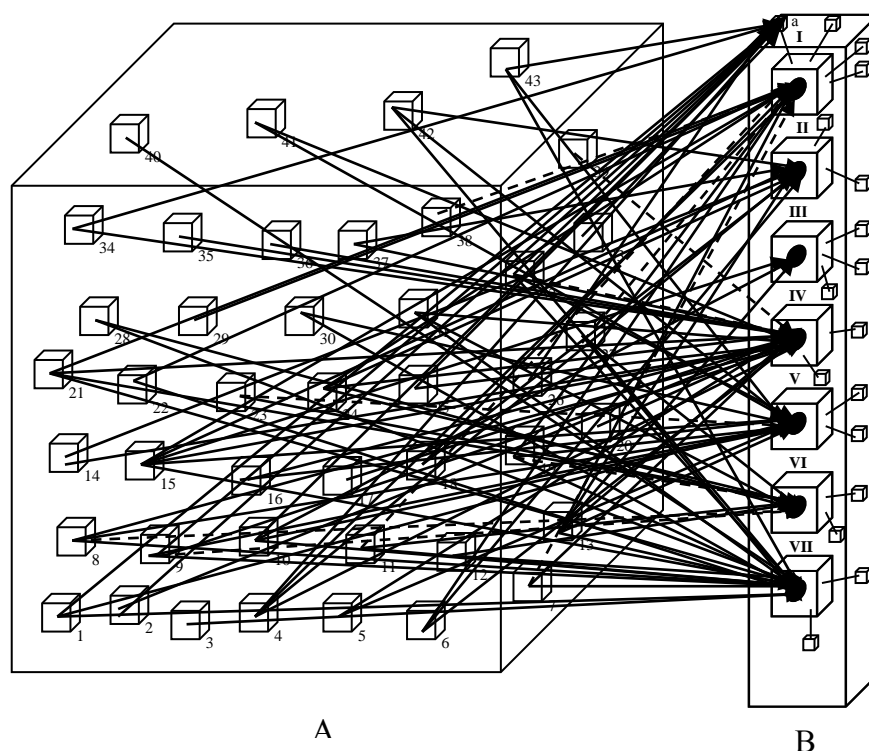
У Росії Катерина II (в "Наказі" 1767 року) опираючись на ідеї Ш. Монтеск'є та Ч. Беккарія, рекомендувала зважати на презумпцію невинності, заакцентувувала на невідворотності покарань (в тому числі й щодо осіб привілейованого стану), засуджувала застосування тортур тощо [242, с.29-30]. Покарання було потрактовано нею як таке, що дотично дрібних злочинів виконує функцію виправлення, а стосовно тяжких має своєю метою запобігання іншим злочинам та створення перешкод для їх вчинення. І хоча її "Наказ" Катерини II не мав сили закону, однак вже сам факт звернення при його укладенні до просвітницьких ідей вказує на те, що філософські здобутки не залишались осторонь процесу законотворчості. У зв'язку з цим можна згадати й лист до Вольфа короля Пруссії Фрідріха II, який, розробляючи на початку 1780-х рр. разом з провідними юристами Пруссії комплекс законів, стверджував, що завдання короля полягає у тому, аби реалізовувати ідеї

філософів та запевняв, що у своїх державницьких справах керується саме філософією [492].

Інша річ, що часто-густо (зокрема, коли йшлося про власні інтереси монарха) філософія опинялася на узбіччі. Згадати хоча б зніційовану Катериною II страту Пугачова, яка нічим не відрізнялася від середньовічних покарань, або знищення нею Запорізької Січі, попри те, що ця "освічена імператриця" проповідувала гуманістичні ідеї щодо прав людини і націй.

Отже, у філософсько-правовому просторі "злочин" та "покарання" осмислювалися на тлі гуманістичної ідеї справедливості та порівняно з поняттям "свободи", з акцентуванням на проблемі узгодження індивідуальних зацікавлень із суспільними інтересами. Хоча на практиці гуманістичний концепт не отримував адекватної об'єктивації, однак філософсько-правове осмислення "злочину" та "покарання" певною мірою сприяло законодавчому опредмеченню гуманістичних ідей у напрямі законодавчого толерування й послаблення терористичної системи покарань.

Апелюючи до філософсько-правових та законодавчих джерел, ми зосереджувались не лише на особливостях філософсько-правового осмислення "злочину" та "покарання", а й на специфіці об'єктивації гуманістичних ідей у законодавчій сфері. Однак, і філософсько-правове потрактування "злочину" та "покарання", і специфіка опредмечення філософсько-правових роздумів у системі законодавств передусім цікавили нас під кутом зору осмислення комплексу джерел, як підсистеми інформаційних потоків, з метою отримання даних для побудови моделі, яку, разом з попередньо створеними моделями, можна було б застосувати як інструментарій задля проникнення в "тіло" категорій злочин та покарання як інформаційних систем. Таким чином, на основі отриманих результатів можемо створити модель:

А – система упорядкованих відомостей:

1. Беккариа Ч.; 2. Блекстоун У.; 3. Бріссо Ж.-П.; 4. Віко Д.; 5. Вольтер; 6. Гассенді П.; 7. Гельвецій К.; 8. Гоббс Т.; 9. Гольбах П.; 10. Десницький С.; 11. Козельський Я.; 12. Коллінз А.; 13. Коллонтай Г.; 14. Кониський Г.; 15. Куніцин О.; 16. Ламетрі Ж.; 17. Локк Дж.; 18. Марат; 19. Монтеск'є; 20. Мухаммад-Рафи Ансари; 21. Радіщев О.; 22. Руссо Ж.-Ж.; 23. Сельден; 24. Сковорода Г.; 25. Спіноза Б.; 26. Сташиц С.; 27. Томазій Христіан; 28. Уїнстенлі Дж.; 29. Уолленс Р.; 30. Філанджері Г.; 31. Юм Д.; 32. Артикул Військови (1715р.) Часів Петра І; 33. Архів Коша Нової Січі; 34. Декларація прав людини і громадянина 1789 р.; 35. Декларація прав людини і громадянина, запропонована Максиміліаном Робесп'єром; 36. Кодекс поліції муніципальної і поліції виправної 19 липня 1791 р.; 37. Кодекс про злочинні діяння і покарання 3 брюмера IV року (25 жовтня 1795 р.); 38. Кримінальний кодекс 1768 р. ("Терезіана"); 39. Кримінальний кодекс 1791 р. (Франція); 40.

Наказ Катерини II; 41. Права, за якими судиться малоросійській народ (1743 р); 42. Універсали Богдана Хмельницького; 43. Екстракт із книги Статуту прав малоросійських (1767 р).

В. Площина інформаційних вузлів:

I. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння;

III. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як акту волевиявлення особи;

IV. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку;

V. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як кари;

VI. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця.

VII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з внутрішньосистемних елементів системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку; 5) покарання як кари; 6) покарання як виправлення злочинця; 7) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів.

4.5. Злочин та покарання на тлі полілогу філософів і правників.

Апелюючи до філософських джерел, передусім наголосимо на працях Іммануїла Канта. "Злочин" та "покарання" філософ розглядає, виходячи з розуміння права як сукупності умов, за яких свобода кожного узгоджується зі свободою всіх. "Злочин" трактується як порушення публічних законів, що позбавляє порушника можливості бути громадянином. Таке порушення Кант називає просто *злочином* – *crimen*, або ж публічним злочином (*crimen publicum*). Підробка векселів, крадіж, розбій тощо належать до публічних злочинів, оскільки наражають на небезпеку не окрему особу, а суспільство. Вони підлягають кримінальному суду, тоді як приватні злочини (як-от зловживання довірою тощо) – цивільному [260, с. 255 – 256]. На цьому тлі порушення публічних законів фігурує як протиправне посягання і на загальну свободу, і на свободу окремого громадянина, себто як таке, що порушує вимогу категоричного імперативу.

Обов'язковою умовою кримінальної відповідальності особи за вчинений злочин є наявність у неї вільної волі. З цього приводу Кант зауважує, що якби вчинки людини (оскільки вони належать до її визначення в часі) були визначеннями людини не як явища, а як речі самої по собі, то "свободу неможливо було б врятувати" [261, с. 430]. У такому разі людина була б маріонеткою, заведеним автоматом, і хоча самосвідомість зробила б цей автомат мислячим, однак відчуття свободи виявилось б лише обманом, оскільки, хоча найближчі причини, що зумовлюють його рух, і довга низка цих причин, що відходять до своїх визначальних причин, є внутрішніми, однак остання й найвища причина повністю перебуває у чужій владі, що не заперечує фатальності.

Натомість, божественне існування як незалежне від усіх умов часу (в ідеальному часі) можна дуже легко відрізнити від існування істот того світу,

який чуттєво сприймається – на кшталт того, як розрізнити існування єства самого по собі від існування речі в явищі.

Якщо існування в часі є лише способом чуттєвого уявлення мислячої істоти в світі (тобто не торкається її як речі самої по собі), то створення цієї істоти є створенням речі самої по собі, оскільки поняття створення належить не до способу чуттєвого уявлення про існування і не до причинності, а може належати тільки до ноуменів. Якщо ми говоримо, запевняє Кант, про істоти у світі (який чуттєво сприймається), які створені, то у цьому розумінні ми їх розглядаємо як ноумени.

Відтак, наскільки суперечливим виглядало б твердження, що Бог – творець явищ, настільки ж суперечливим було б намагання переконати у тому, що Бог як творець є причиною вчинків у світі, що чуттєво сприймається, позаяк Він є причиною існування тієї істоти (як ноумена), яка здійснює вчинки, а створення ноумена не може розглядатися як визначальна підстава явищ. Втім, якби істоти у світі існували в часі як речі самі по собі, тоді б створювач субстанції був би у той самий час і творцем усього механізму в цій субстанції [261, с. 432].

Саме на цьому тлі розвиваються міркування філософа щодо смертної кари. Кант не погоджується з Беккаріа, який, обґрунтовуючи своє неприйняття смертної кари, посилався на те, що покарання не може міститися в засадничому суспільному договорі, оскільки за таких обставин кожен громадянин мав би погодитись (у випадку вчинення вбивства) на позбавлення себе життя, а така згода є неможливою через те, що ніхто не вправі розпоряджатися своїм життям. На противагу цьому Кант вважає, що людина підлягає покаранню не тому, що вона захотіла цього, а тому, що вона захотіла здійснити вчинок, який підпадає під покарання [260, с. 258 – 260].

Покарання виступає у Канта як правовий наслідок винності. Філософ розрізняє покарання судове (*poena forensic*) та природне (*poena naturalis*).

Тоді як природне покарання – це внутрішня кара (як-от докори сумління), судове здійснюється органами державної влади [260, с. 256].

Судове покарання Кант тлумачить як таке, що не може бути для суспільства засобом сприяння якомусь іншому благу: покарання повинне накладатися на злочинця через те, *що він здійснив злочин* – адже з людиною не можна поводитися лише як із засобом досягнення якоїсь мети. Тому єдиним завданням покарання є здійснення справедливості, без якої не може існувати держава. Особа повинна бути визнана такою, що підлягає покаранню, до того як виникне думка про те, що із цього покарання можна мати ту чи ту користь [260, с. 256]. Отже, логічний наголос здійснюється на тому, що покарання повинне мати свою міру в самому злочині, а не в побічних інтересах держави.

Категоричний імператив вимагає відплати за злочин, потребує щоб "зло злочину очищалося покаранням". За Кантом відплата повинна визначатися відповідно до принципу рівності: "Єдиний принцип – це принцип рівності (в положенні стрілки на терезах справедливості), згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більш, аніж на користь іншої" [260, с. 257].

Кант вважає, що лише право відплати (*jus talions*), якщо воно здійснюється в рамках правосуддя (а не в індивідуальному судженні), може точно визначити характер і міру покарання; всі інші права не визначені і не можуть (через втручання інших міркувань) відповідати чистій справедливості. Відтак, виправдання покаранню Кант вбачає винятково у здійсненні справедливості моральної відплати відповідно до категоричного імперативу. Так, покарання за крадіж Кант обґрунтовує тим, що злодій перетворює на ненадійну власність інших, відтак віднімає у себе (відповідно до права відплати) надійність усілякої можливої власності. Вдавшись крадіжки, злодій нічого не придбав, і нічого не може придбати, однак жити хоче, а це тепер можливо лише, якщо його будуть годувати інші. Оскільки ж

держава не може цього робити задарма, то він повинен надати в її розпорядження свої сили – наприклад, для каторжних чи виправних робіт. Якщо ж трапилось вбивство, то злочинця, вважає Кант, необхідно стратити, оскільки у цьому випадку ніщо інше не здатне привести покарання у співмірність зі злочином, ніщо інше не може задовольнити справедливості: життя, яким би важким воно не було, неоднорідне зі смертю. А отже не існує іншої рівності між злочином та відплатою, аніж рівність, яка досягається смертною карою злочинця, здійснюваною за вироком суду, але вільною від усіляких жорстокостей, націлених на залякування інших [260, с. 257]. Відтак, право покарання Кант виводить з безумовного і всезагального закону практичної діяльності, в основах якого лежить найвища ідея людства – свобода, Бог, безсмертя душі. Застосування покарання з утилітарними цілями суперечило б вимогам категоричного імперативу, який вимагає, щоб людина, як розумна істота, що володіє свободою волі, розглядалася б не як засіб для досягнення певних цілей, а як мета сама в собі.

Отже, акцентуючи на посяганні на загальну та індивідуальну свободу як порушення вимоги категоричного імперативу, Кант вбачає у злочині порушення апріорного морального закону, що лежить в основі позитивного законодавства. Саме ця ознака фігурувала у нього як спільна для злочинів і антиморальних вчинків. У площині кримінального права зазначені міркування знайшли своє продовження у філософії Цахаріє (який називав злочином посягання на свободу як вторгнення однієї особи в моральну сферу іншої), а також у П. Мінца, котрий вважав злочином протиправне діяння, що порушує одну з культурних норм [443, с. 41], Бернера, який називав злочинними заборонені кримінальним законом аморальні вчинки, що здійснюються всупереч всезагальній волі і посягають на право, релігію чи мораль, а відтак і на державу як джерело всіх прав [45] тощо.

У філософії Гегеля "злочин" та "покарання" виступають на тлі трактування права як наявного буття свободи, що у зовнішньому

розпадається на безліч відношень до цього зовнішнього і до інших осіб [126, с. 298]. Злочин, будучи в громадянському суспільстві порушенням "спільної справи", фігурує як суспільно небезпечне діяння, оцінюване відповідно до ступеню небезпечності для суспільства.

У цій площині Гегель опирається на діалектичний принцип заперечення заперечення, а саме – вважає, що порушення дією або бездіяльністю договору через невиконання умов угоди або правових зобов'язань стає першим примусом або насильством [127, с. 112]. На цьому тлі "злочин" фігурує в ролі першого примусу як вчиненого насильства, яке порушує буття свободи в його конкретному розумінні, порушує право як право.

Перший важливий момент, який впливає звідси, полягає у тому, що Гегель акцентує на "порушенні дією або бездіяльністю". Тобто у цьому фрагменті, попри те, що термін "діяння" не застосовується, фактично йдеться про "діяння", яке у сучасній кримінально-правовій площині фігурує як таке, що включає у себе не лише дію, а й бездіяльність.

По-друге, очевидним є те, що якби Гегель розглядав здійснення злочину як перше, позитивне, то покарання мало б фігурувати як таке, що приєднується до нього як заперечення. Однак, Гегель розцінює злочин як перше заперечення, тобто таке, що вже є негативним, а, отже, покарання фігурує не як заперечення, а як заперечення заперечення. Відтак, оскільки злочин виступає в ролі першого примусу як насильства, то цей примус трактується як такий, що повинен усуватися примусом. Звідси впливає, що другий примус не лише зумовлений правом, а й необхідний – як такий, що усуває перший примус. Властиво, усуненням першого примусу дійсне право і проявляє себе, демонструючи свою чинність. За такого підходу покарання виступає як така половина, котра обов'язково передбачає першу (тобто злочин).

Отже, на перший погляд, йдеться лише про покарання як закономірний примус та про принцип "без злочину нема покарання". Однак, наголосимо на іншому, а саме на тому, що в такий спосіб водночас обґрунтовується сумірність злочину та покарання. Специфіка цього обґрунтування полягає у тому, що в зазначеному контексті усунення злочину стає відшкодуванням настільки, наскільки це відшкодування стає за своїм поняттям порушенням порушення й "наскільки злочин за своїм буттям має певний якісний і кількісний об'єм і, таким чином, його заперечення як буття має такий самий об'єм" [128, с. 98].

При вказаному трактуванні "рівність" залишається тільки основним правилом визначення того суттєвого, на що заслуговує злочинець, а не зовнішнього специфічного боку відшкодування. Це та "специфічна рівність", стосовно якої Гегель, тим не менш, зауважив, що якщо у відшкодуванні її взагалі неможливо досягти, то справа виглядає інакше при здійсненні вбивства, яке неминуче карається смертю: "Адже, оскільки життя становить буття у всьому його об'ємі, то покарання не може спиратись на якусь *вартість*, якої не існує, але також повинне полягати в позбавленні життя" [104, с. 117].

Якщо виходити з тлумачення Гегелем покарання як "прояву злочину", тобто іншої його половини, яка передбачає першу, то відшкодування фігурує як повернення самої форми злочину проти себе. Водночас очевидним є те, що йдеться про принцип розгляду ступеня небезпечності злочину в залежності від характеру та об'єму останнього. Оскільки, доходить висновку Гегель, спотворити можна лише волю в її бутті, – а вона вступає в бутті в сферу кількісного об'єму, а також якісних визначень, то для об'єктивної сторони злочину становить різницю, чи спотворене таке буття й узагалі його визначеність у всьому об'ємі, тобто в рівній їхньому понятті нескінченності (як убивство, рабство, насильство над релігійними переконаннями тощо), чи лише в одній з її частин і з боку його якісної визначеності. Як от відмінність

між грабежем і крадіжкою стосується якісної сторони – у першому випадку збитки завдаються людині також і як наявній свідомості, отже, як цій суб'єктивній нескінченості, й щодо неї застосовується особисте насильство. Натомість, зауважує Гегель, деякі якісні визначення, як-от загроза громадській безпеці, нерідко трактуються за їхніми наслідками, замість того, аби розглядатися через поняття предмета [127, с. 92 – 94].

Очевидним є те, що до цього питання Гегель підходить з позицій діалектичної необхідності: "Через злочин щось змінюється, і предмет існує в цій зміні, але це існування стає протилежністю себе самого, а отже, воно в собі неможливе. Неможливість полягає в тому, що право усунуто як право. Однак, саме право як абсолютне не може бути усунути, отже, прояв злочину неможливий у собі, і ця неможливість стає сутністю злочинної дії. Але те, що неможливе має проявити себе як таке, тобто виставити себе як таке, що має бути покараним" [128, с. 94].

Акцентуючи на понятті та позитивації, Гегель стверджує, що порушення, заподіяне в собі суцільній волі (а водночас також й волі порушника, як і волі того, хто зазнав порушення), не має в цій у собі суцільній волі як такій позитивного існування так само, як вона його не має в порожньому продукті. Для себе ця в собі суцільна воля (право, закон у собі) – це те, що не існує зовні, а, отже, і не може бути порушеним. Позитивне існування порушення – це лише особлива воля злочинця. Отже, порушення цієї волі як такої, що існує, стає усуненням злочину, який би в іншому разі зберігав значущість, а відтак і відновленням права [128, с. 95].

У цьому сегменті ми звернемо увагу на твердження стосовно "особистої волі злочинця". З подальших міркувань Гегеля, у яких йдеться про злочин як такий, що містить у собі "присутність особистості", тобто наміри людини, її цілі та усвідомлення власних намірів, стає очевидним, що злочин фігурує як вольова дія.

Апелюючи до теорії покарання, Гегель розглянув вказане питання у досить несподіваному ракурсі. Зокрема, висловив думку стосовно того, що причиною незадовільної розробки теорії покарання в новітньому часі є неусвідомлення того, що суть справи полягає в понятті. Якщо, вважає Гегель, розглядати злочин і його усунення лише як зло взагалі, то виглядає нерозумним бажання зла лиш через те, що вже існує інше зло. Таке поверхове тлумачення покарання, як *зла* (й не менш поверове трактування результатів покарання – як добра), властиво, й слугує, на думку Гегеля, першоосновою різноманітним теоріям покарання, наприклад, теорії запобігання злочину, теорії залякування, погроз, виправлення тощо [128, с. 96].

Гегель не заперечує, що різноманітні міркування, в яких відбивається сприйняття покарання як явища з його відношенням до особливої свідомості, та міркування, що стосуються наслідків, які покарання викликає в уяві (залякує, виправляє тощо), мають суттєве значення, однак – на своєму місці, до того ж тільки стосовно модальності покарання, передбачаючи як свою передумову, що покарання в собі й для себе справедливе. Натомість при розгляді вказаного питання важливо, вважає Гегель, "лише показати, що злочин – причому не як причина виникнення *зла*, а як порушення права як такого, – має бути усуненим, а потім сказати, яке те *існування*, що ним наділений злочин і що має бути усуненим. Це існування і є дійсним злом, яке треба усунути, і суттєвим пунктом тут стає з'ясування його суті, і допоки не будуть з'ясовані поняття, які належать до цього, у поглядах на покарання пануватиме плутанина"[128, с. 96].

Розглядаючи злочин як вид неправди, різницю між злочином і обманом Гегель вбачає у тому, що в обмані, на відміну від злочину, ще утримується визнання права. Тим часом справжню неправду являє собою злочин, в якому не шанується ні право в собі, ні право, яким воно здається, тобто такий, в якому порушені обидві сторони – суб'єктивна і об'єктивна [127, с. 108, 111].

На цьому фоні Гегель акцентує на неправомірності того, аби робити ставку (в теорії покарання) на "загрозі покарання", оскільки така позиція, на його думку, ґрунтується на трактуванні людини, як особи невольної, маючи намір змусити її до певної поведінки шляхом створення уявлення про зло, яке їй загрожує.

Вважаючи, що право й справедливість мають походити зі свободи й волі, а не з несвободи (до якої вдається погроза), наголошуючи на тому, що психологічний примус може належати лише до якісних і кількісних відмінностей злочинів (а не до природи самого злочину), Гегель трактує покарання як право, закладене в самому злочинцеві, тобто в його суцільній волі, в його вчинку як у діях розумної істоти, вчинку, в якому міститься те, що він виступає чимось загальним, що ним встановлюється закон, який злочинець у цьому вчинку визнав для себе, а відтак під який він може бути підведений як під своє право. Таким чином, покарання трактується як право, закладене в самому злочинцеві, у діях якого міститься не лише поняття злочину, але також і воля одиничного. Воно фігурує як таке, що тамує власне право злочинця, який дає згоду на це покарання вже своєю дією. У цьому контексті як природа злочину, так і власна воля злочинця вимагають, щоб породжене ним порушення права було усунене. Торкаючись суті покарання, Гегель стверджує, що в покаранні розумною є тільки відплата, оскільки через неї упокорюється злочин (визначеність + А, якій покладено злочин, доповнюється -А, і таким чином вони обидві знищуються) [129, с. 227].

Заглиблюючись у питання стосовно різниці між помстою та відплатою, Гегель насамперед вдається до пошуків внутрішнього джерела злочину. Таким джерелом філософ називає примус права. Всі інші причини він вважає зовнішніми. Злочин, стверджує Гегель, скерований проти особи як такої, і злочинець знає про це, оскільки він є інтелект. Його внутрішнім виправданням є примус, якого він зазнає, протистояння його одиничній волі з боку влади, значимого, буття у визнаності. Злочинець прагне усвідомити, що

виконав *свою* волю всупереч всезагальній волі. Відтак, доходить висновку Гегель, сутність відплати корениться не в договорі, вона не є заснованою ані на залякуванні, ані на виправленні злочинця – сутність поняття відплати – це те, чим обертається для злочинця зневажене всезагальне буття у визнаності. Зі злочинцем відбувається те ж саме, що зробив він, оскільки він конституював себе по відношенню до когось як влада, а інше, всезагальне, виступило як влада стосовно нього [130, с. 334 – 335].

Отже, у філософії Гегеля наголосимо на тому, що йдеться про злочин як волю, що знає себе як одиничну, для-себе-сущу, волю, яка сягнула наявного буття, незважаючи на владу іншої волі, що знає себе як всезагальна. Злочин трактується як такий, що призводить до активізації всезагальної волі, спонукаючи її до діяльності, яка є всезагальною, а не одиничною, тобто виступає як зняття одиничного. У цьому контексті покарання фігурує як відплата всезагальної волі, як зворотний бік зневаження всезагального буття у визначеності. Ця відплата відрізняється від помсти тим, що вона, виступаючи як справедливість, що полягає у відновленні буття у визначеності, яке є в собі і яке (зовнішнім чином) порушується, є виразом всезагального, як влади стосовно злочинця, а не індивідуального, як у випадку помсти. Покарання, як відплата всезагальної волі, трактується заперечення неправди, котра, у свою чергу, є запереченням права і характеризується правомірністю, оскільки становить право злочинця, в якому міститься й всезагальний розум, що вимагає покарання.

Пізніше А. Шопенгауер, апелюючи до гегелевого заперечення заперечення, здійснить інший логічний наголос, акцентуючи на тому, що виявом волі до життя є самоствердження власного тіла в безкінечних рядах індивідуумів. Йтиметься про те, що воля, з огляду на властивий кожному індивідууму егоїзм, легко переходить за відведені межі – аж до заперечення тієї волі, що проявляється в іншому індивідуумі. Воля першого вторгається у сферу чужого утвердження волі в тому випадку, якщо індивідуум знищує або

калічить тіло іншого, чи примушує сили цього чужого тіла служити його волі, тобто стверджує власну волю за межами власного тіла, заперечуючи волю, що проявляється в чужому тілі [846, с. 367 – 368]. Таким чином, спротив індивідууму тій силі, що намагається заподіяти йому шкоду, виступатиме не як неправда, а як право: якщо який-небудь індивідуум так далеко йде в утвердженні своєї власної волі, що вторгається у сферу волі іншого і тим самим її заперечує, то спротив такому вторгненню становитиме лише заперечення цього заперечення, а тому буде нічим іншим, як ствердженням власної споконвічно присутньої в тілі волі.

Принагідно зауважимо, що, на відміну від Канта, який обстоював у покаранні принцип відплати, А. Шопенгауер вважав, що людина не має права виступати в ролі морального судді і карати гріхи іншого стражданням, тобто піддавати його карі. З іншого боку, філософ був переконаний, що людина має повне право турбуватися про безпеку суспільства, охороняти його майбутнє, а відтак від його імені вдаватися до покарань, маючи на меті культивування остраху заради запобігання злочинам [846, с. 377 – 379].

Ретроспективно у зв'язку з цим наведемо міркування А. Фейербаха, який вважав, що функцію запобігання злочинам виконує не покарання як таке, а кримінальний закон, котрий під загрозою покарання стримує громадян від вчинення злочину. Натомість, саме покарання, вважав А. Фейербах, лякає лише опосередковано – остільки, оскільки реалізує загрозу кримінального закону. У цьому контексті під покаранням, як виправленням, малося на увазі те, що загроза, що міститься в законі, скеровує волю громадян у потрібному напрямі, тим самим виправляючи її.

Як юрист А. Фейербах наголошував, що злочином може бути визнане лише діяння, передбачене в кримінальному законі. Загальним принципом для визнання діянь злочинними А.Фейербах вважав їх небезпечність для правового порядку, а принципом встановлення конкретного розміру покарання за злочини – ступінь їх небезпечності для держави.

Небезпечність злочинів потрактовувалась як така, що повинна оцінюватися за їх зовнішнім проявом, з урахуванням суб'єктивних умов (умисел, необережність) здійснення. Поняття вини зводилось до небажання підпорядкуватись вимогам правопорядку, незважаючи на наявність каральної загрози закону.

Завдання каральної влади філософ вбачав у тому аби устрашати громадян з метою попередження вчинків, які суперечать цілям держави. Чітко розмежовуючи кримінальне та моральне покарання, А. Фейербах, на відміну від Канта, наполягав на тому, аби до поняття свободи апелювати винятково у галузі моралі, оскільки воно, будучи трансцендентальною ідеєю, торкається лише світу моральної належності ("належного"), а відтак не може застосовуватися до світу явищ.

У Фейербаха людина виступає як така, що не самовизначає себе до злочину, а визначається до його здійснення певними причинами. Визнання того, що особа є вільною причиною своєї поведінки, означало б, що на неї неможливо вплинути, тоді як сутність покарання, у трактуванні А.Фейербаха, зводиться саме до впливу, з яким пов'язано формування установки на дотримання вимог законів чи то відповідних контрмотивів у випадку загрози вчинення злочину. Позаяк, якби людина не піддавалася впливам, то загроза покарання не могла б психологічно перешкодити реалізації її протиправних нахилів.

Єдиною підставою застосування покарання для Фейербаха є необхідність захисту самого права, тобто такого стану, за якого кожний може повністю реалізувати свої індивідуальні права і буде захищений від їх можливого порушення. На цьому тлі злочин фігурує як протиправний вчинок [520, с. 80 – 81, 104 – 105, 110].

А. Фейербах не пристає на теорію залякування, згідно з якою покарання належить застосовувати для того, аби інші не вдавались до злочинів. Він вважає, що таке застосування покарання суперечить природним

правам людини як розумної істоти і не здатне слугувати надійним засобом для попередження злочинів. Натомість, так само, як і Беккарія, філософ наголошує на потребі формування в суспільстві таких уявлень, які б впливали з усвідомлення існування необхідного і дійсного зв'язку між злочином та покаранням. Втіленням такого зв'язку А.Фейербах вважає загрозу, яка міститься у кримінальному законі, де покарання передбачено як необхідний правовий наслідок злочину [520, с. 88].

Інший видатний філософ – Й.-Г. Фіхте, при зверненні до злочину та покарання насамперед апелював до поняття свободи, трактуючи останню як здатність діяти в такий спосіб, аби не порушувати свободу інших. У цьому контексті умовою існування правових відносин виступає буття окремої індивідуальності, яка при взаємовпливах з іншими розумними істотами залишається вільною. Якщо навіть вона не усуває певних впливів на себе, то в ній зберігається усвідомлення можливості усунути їх за своєю власною волею. Уявлення щодо свободи волі окремої особистості становить основу кримінальної відповідальності особи за вчинені злочини [520, с. 147 – 150].

Для Фіхте в основі правового закону лежить суспільний договір. Відтак, якщо певна особа не визнає в іншій вільній істоті, то вона й сама втрачає право на те, аби інша особа ставилась до неї як до вільної істоти, що спонукає до застосування примусу. На цьому тлі правовий закон фігурує як обмеження свободи кожної розумної істоти поняттям щодо свободи усіх інших.

Права особи (як-от: право вільно розпоряджатися своїм власним тілом, право власності і право на самозбереження) Фіхте називає першопочатковими. Він вважає, що ці права не повинні порушуватися, однак вони можуть бути порушені через свавілля людської волі, якщо остання не бажатиме рахуватися з вимогами правового закону. При цьому шкода, заподіяна через необережність, здатна порушити безпеку і створити не меншу загрозу для правових відносин, аніж та, що нанесена з умислом,

оскільки співіснувати з непередбачуваною людиною небезпечно. Цими міркуваннями, як справедливо зауважив А. Піонтковський, Й.-Г. Фіхте оригінально вирішив питання щодо обґрунтування кримінальної відповідальності за умови наявності вини не лише у формі умислу, а й необережності [520, с. 156].

У своїх поглядах щодо покарання Й.-Г. Фіхте так само, як і А.Фейербах, виходить з теорії суспільного договору. Зокрема, йдеться про те, що злочинець як порушник суспільного договору втрачає свої права. На відміну від Канта, Фіхте не вважає, що покарання має своєю метою винятково здійснення моральної справедливості. Осмислюючи покарання як засіб охорони суспільної безпеки, філософ розглядає його як скероване на запобігання злочинам [520, с. 166, 169 – 170, 176 – 177].

Фіхте трактує кримінальний закон як вираження загальної волі. Тому будь-яка протиправна дія, скерована проти окремої особи, виступає небезпечною для всіх громадян. Оскільки закон є виразом суспільної волі, то його порушення, навіть якщо воно скероване проти окремої особи, трактується як таке, що скероване проти усіх, хто через нього виразив свою волю.

Аналогічний ракурс у поглядах на злочин у контексті законодавчого права притаманний й О. Кістяківському, котрий осмислює злочин як діяння, що являє собою порушення закону, встановленого для охорони безпеки громадян [242, с.259]. Йдеться про злочин як такий, що, порушуючи певне право в загальному його значенні, порушує загальну безпеку громадян, яка забезпечується захистом природних (право на життя, недоторканність тіла і свободу) та набутих прав (право на честь, майно, політичні, релігійні, наукові переконання тощо) [286, с. 26, 48 – 49, 174]. У цьому контексті покарання виступає як така реакція суспільства на порушення державних інтересів, що має силу впливу, стримування та остраху перед ганьбою бути покараним [286, с. 300].

Сучасник О. Кістяківського – філософ та юрист М. Сергеевський, наголошуючи на протиправності та караності злочинного діяння, розглядав протиправність як елемент внутрішній (котрий визначається змістом злочинного діяння), а караність – як зовнішню компоненту, себто таку, що визначається пов'язуваннями зі злочинним діянням наслідками [613, с. 46]. При цьому злочин фігурував як правопорушення у розумінні порушення норм правопорядку, котрі трактувались як такі, що забороняють діяння, шкідливі для блага суспільства і окремих осіб та містять у собі вимогу держави стосовно того, аби громадяни не здійснювали вчинків, що суперечать цілям держави. При осмисленні злочинних діянь, котрі визначаються шкодою, заподіяною суспільству, йшлося не лише про діяння, які співвідносяться з реальною шкодою, а й такі, що тамують у собі небезпеку завдання шкоди [613, с. 49 – 52].

До злочину, як діяння антисуспільного та протидержавного, апелював й Л. Владимиров, котрий тлумачив злочин як відкритий спротив велінню держави. Осмислюючи злочин як свідоме і вольове повстання окремої людини проти самого принципу законів (що проявляється в порушенні одного чи багатьох з них), покарання Л. Владимиров трактував як передбачену в законі протидію злочину [109, с. 3 – 4].

Інший науковець – М. Таганцев осмислює злочинне діяння як порушення чи невиконання норм, тобто наказів авторитетної волі, які визначають і скеровують діяльність людей у співжитті [667, с. 25]. Однак, це не означає, що злочин трактується лише як посягання на норму, на веління правоутворювальної авторитетної волі. Йдеться про рівноцінне визнання моменту протиправності та шкідливості вчиненого, як таких, що уможливають отримання вірного уявлення про юридичну сутність злочину [638, с. 33 – 34]. У цьому контексті злочин фігурує як дія чи бездіяльність за наявності винності, яка має значення лише за умови зовнішньої шкідливості чи небезпечності вчиненого [667, с. 26]. Відтак, у понятті злочинного

виокремлюється два моменти: зовнішній (як заборонене законом посягання у вигляді дії чи бездіяльності) та внутрішній (як винність чи злочинна воля).

Покарання осмислюється як таке, що пов'язане не лише з минулим (що виражено у прагненні відплати), а й з майбутнім (що проявляється в націленості на усунення шкідливих наслідків та попередження злочинів) [667, с. 41 – 42]. У цьому контексті "покарання заради покарання" втрачає сенс – як таке, що не скероване в майбутнє [667, с. 70, 78].

С. Будзинський, осмислюючи злочин як діяння, заборонене законом під загрозою покарання, та як порушення закону, що є посяганням на недоторканність прав влади (або ж на права чи безпеку суспільства та приватних осіб) [73, с. 267], наголошував на тому, що злочинне діяння є результатом прояву вільної волі. На цьому тлі злочин фігурував як застосування свободи, що проявляється в протиставленні одиничної волі суспільній. Відтак покарання виступало як захід, скерований на захист суспільного порядку, що має за мету запобігання злочинам та виправлення злочинця [73, с. 147, 246 – 248].

На злочині як прояві вільної волі акцентував й П. Юркевич. Філософ трактував причину як таку, що спонукає до вчинків (але не породжує волі), а самі вчинки осмислював як дії, що народжуються не із загальної родової сутності людської душі, а з "окремо розвиненого, своєрідно відособленого душевного життя" [865, с. 97].

Апелюючи до злочину та покарання крізь призму філософії серця, П. Юркевич звертався до серця як осердя душевного й духовного життя людини: "...У серці зачинається й зароджується рішучість людини на ті чи ті вчинки; у ньому виникають різноманітні наміри й бажання; воно є містище волі та її жадань" [865, с. 74]. Відповідно вчинки людини трактувались як такі, що, будучи наслідком "потягів і непереборних вимог серця", є виразом не "загальної духовної істоти, а окремої живої дійсно існуючої людини". У цьому контексті йшлося не лише про персональну відповідальність за

вчинене, а й про те, що позитивний закон не має права ставити людині у вину її роздуми, якщо вони не виявили себе у вигляді страждань для іншого [865, с. 89 – 90].

Не ототожнюючи право і мораль, П. Юркевич розглядає моральнісні вчинки як такі, що заповідані вищим законодавством [865, с. 109]. На цьому тлі злочин фігурує як порушення "моральнісного законодавства", моральності, трактованої як закон, який, на відміну від позитивного закону, що функціонує у конкретних державних та часових межах, володіє прикметою універсальності та набуває фундаментального значення. Відповідно, покарання виступає як таке, що не лише запобігає злочинам, а найвищою своєю метою має виправлення злочинця [866, с. 27].

У параметрах інтегрального праворозуміння осмислював злочин та покарання й В. Спасович. Зокрема, наголос здійснювався на тому, що людина є вільною істотою, котрій притаманна справедливість, урівноважена із сумлінням, до якої, як найпростішого елемента, зводяться усі явища людської діяльності [644, с. 53, 66]. На цьому тлі злочин, виступаючи як порушення внутрішнього ідеалу справедливості, трактувався як такий, що здійснює "удар по сумлінню", а покарання виступало як засіб не лише відновлення справедливості, а й заспокоєння сумління [644, с. 60 – 62].

У контексті законодавчого права злочин осмислювався як посягання на суспільний устрій, що опирається на позитивний закон [644, с. 69 – 70]. Відтак, злочинними названо такі несумісні зі співжиттям діяння, яким неможливо покласти край іншими, менш насильницькими засобами. У широкому розумінні злочин представлено як протизаконне посягання на право, яке є настільки істотним, що держава, вважаючи це право однією з необхідних умов співжиття, через недостатність інших засобів, які б могли захистити це співжиття, вдається до покарання [644, с. 66, 83 – 84].

Саме ж покарання Спасович тлумачить як засіб охорони позитивного закону шляхом усунення від суспільства людей, чиє сумління (з огляду на їх

зовнішні дії) розійшлося із суспільним сумлінням і не підпорядковується йому. Водночас покарання фігурує і як засіб примирення із суспільством тих людей, у душі яких "ще не згас ідеал справедливості" [644, с. 66].

Акцентуючи на вині, як такій, що передбачає наявність волі, Спасович наголошує, що воля, взята сама по собі, будучи чимось невловимим, безплотним, не підлягає кримінальному покаранню. З іншого боку, наскільки б не були шкідливими наслідки зовнішньої дії, в кримінальному розумінні ця дія сприйматиметься як безбарвна, тоді як у поєднанні з наміром вона вже виступатиме як видима, відчутна оболонка злої волі, внаслідок чого можна буде виміряти її ступінь, особливості, властивості тощо [644, с. 130]. Відповідно, покарання фігурує не як помста чи засіб залякування або ж виправлення, а як випробування злочинця на предмет того, чи зможе він підвестися після падіння, спокутувати провину і постати перед суспільством людиною, придатною для співжиття [644, с. 66]. Однак, попри специфіку осмислення злочину та покарання у філософській та кримінально-правовій площинах, спільною для філософів та юристів виявилася акцентація на злочині як небезпечному для суспільства чи держави протиправному діянні та покаранні, як такому, що скероване на усунення шкідливих наслідків та запобігання злочинам.

4.6. "Злочин" та "покарання" у виразотворчій підсистемі інформаційних потоків

Видатний український філософ та юрист XIX століття О. Кістяківський справедливо зауважив, що злочин залишається в науці якоюсь загадкою, якимось злом, якому немає іншого пояснення окрім невідомо звідки виниклої злої волі. Причину О.Кістяківський вбачав у тому, що в науці кримінального

права залишається зневаженим дослідження реальної природи злочинів [242, с. 104].

У цьому розумінні важко переоцінити роль джерел філософського спрямування, що належать до виражотворчої сфери культури. Велику увагу таким джерелам приділяли В. Бачинін, М. Панов, О. Рябініна, які апелювали до творчості Л.Толстого, Ф. Достоевського, Ф. Кафки та інших зарубіжних письменників.

Проблема злочину та покарання у творчості українських письменників була переважно предметом зацікавлення літературознавців, які досліджували специфіку кримінальних сюжетів тощо [827; 493; 206 та ін.]. Наше завдання полягатиме в такому прочитанні письменницької метафори, котре б сприяло виявленню інформаційних "вузлів".

Насамперед звернемося до прозових творів Івана Франка. У франкознавчих студіях широко досліджено суспільно-політичні, філософські, історичні, економічні, естетичні погляди І. Франка (М. Лозинський, С. Єфремов І. Денисюк, А. Кримський, А. Пашук, І.Скоць, В. Ніньовський, А. Брагінець, М. Третяк, І. Гуржій, Ф. Шевченко, М. Кравець, М. Возняк О. Білецький, О. Дей, М. Нечиталюк, Д. Вірник, С. Злупко, І. Панькевич та ін.). У науковій літературі останніх років філософський світогляд І. Франка з новаторських позицій осмислювали Т. Космеда, А. Карась, А. Пашук, Р. Голод, Н. Горбач, Т. Гундорова, Б. Тихолоз, А. Швець та ін. Втім, твори І. Франка не розглядалися як такі, що, за умови застосування герменевтичного підходу, здатні сприяти виявленню змістового наповнення категорій "злочин" та "покарання".

Перш за все звернемося до повісті І.Франка "Перехресні стежки", кульмінаційним моментом якої є вбивство Регіною свого чоловіка. У сучасній науковій літературі цей епізод трактувався в контексті Франкового варіанту натуралістичної доктрини [157, с. 84], наголос також здійснювався на психології та мотивах злочину, засобах передачі психологічного стану

вбивці тощо [190, с. 128 – 129; 827, с. 110, 201]. Натомість ми зосередимося не на психологічному навантаженні цього епізоду, а на його філософсько-правничому надзавданні.

Погоджуючись з тим, що в цій сцені І.Франко показав процес згасання свідомості жінки, яка вбиває свого чоловіка, перші симптоми її божевілля [827, с. 201], зауважимо раніше непомічений нюанс. На нашу думку, з огляду на психо-емоційний стан героїні (вона чує "страшний голос", в її уяві "мигають відірвані образи" і т.ін.) [778, с. 420], можна припустити, що йдеться про так зване "діонісійське божевілля" у його "неправій" іпостасі, себто у вияві такої "несамовитості", коли пробуджена енергія починає виходити через імпульси руйнування. Зокрема, В. Бачинін, говорячи про таке "божевілля" зазначав, що в цьому випадку йдеться про збудження волі до насильства і смерті, коли душа, немов просуваючись до безодні хаосу і, зазирнувши в неї, сама починає розпадатись, перетворюватись на його подобу [35, с. 136].

Саме в такій тональності у "Перехресних стежках" зображено епізод вбивства Регіною свого чоловіка: вона "легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського – рука її не тремтить – підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача. Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку... Голова вдарилася до помоста, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мозком" [778, с. 422].

Однак, в описі вбивства Стальського "діонісійське божевілля" є наче побічним, воно не набуває статусу стрижня події. Натомість, спостерігається інша домінанта, яка, зберігаючи психологічне навантаження, скеровує увагу у площину філософсько-правничого осмислення "злочину" як акту волевиявлення особи.

Так, у Регіни бажання вбити чоловіка виникло внаслідок постійних принижень, останньою краплею з-посеред яких виявилось те, що Стальський

"з усього розмаху вдарив її в лице – раз, і другий, і третій..." і "нахилившись до неї, плюнув їй у лице" [778, с. 418].

Саме в цей момент відбувається метаморфоза, яка перетворює Регіну з лагідної, вразливої жінки на холоднокровного потенційного вбивцю. Свідченням цих змін виступає те, що обличчя Регіни уподібнюється до лица Медузи, котра, як відомо з античної міфології, уособлює жінку-вбивцю ("Те лице виглядало страшно – з слідами колишньої краси, оббрукане кров'ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи") [778, с. 419].

Певний час Регіна "стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе..." [778, с. 420]. Очевидним є те, що йдеться про "межову" ситуацію, себто про перебування героїні на "межі", переступ якої мав би означати трансформацію внутрішнього стану в дію. Для реалізації такого переступу бракує лиш незначного поштовху. Саме у цей момент й заявляють про себе вібрації ірраціонального характеру. Наголосимо, що це відбувається лиш після того, як деформований психотравмою емоційний фон засвідчує готовність Регіни до вбивства.

Регіна чує "рев хуртовини знадвору" і "легкий стук до вікна" (з українських народних повір'їв відомо, що так стукає "нечистий"). Вона обертається на звук, і тим самим наче відгукується на поклик темноти й хаосу. Мовби підкоряючись цьому поклику, її погляд відразу ж вихоплює з інтер'єру предмети, які тепер уже постають у тій іпостасі, що відповідає її психологічному стану: "... вона помалу обернула лице – і її очі спинилися на отворенім креденсі. На полиці креденсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах..." [778, с. 421].

Відчувається, що бажання Регіни позбутися чоловіка переростає в конкретний намір щодо його вбивства. І лише в той момент, коли стає

зрозумілим, що в глибині її душі відбулося внутрішнє прийняття рішення, почувся "зично над ухом чужий, брутальний голос... Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима" [778, с. 421].

Почутий Регіною "голос", начебто, прийшов ззовні, однак, заявив про себе не як зовнішня наказова сила, а як ретрансляція внутрішнього стану героїні, і в такий спосіб став чинником трансформації наміру у злочинну дію. Відтак, Регіна "простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського – рука її не тремтить – підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача" [778, с. 422].

Отже, йдеться про потрактування "злочину" як волевиявлення особи навіть за тієї умови, якщо злодіяння, начебто, відбувається зі спонуки потойбічних сил, остільки, оскільки останні виступають не в ролі імперативу, а як чинник трансформації самостійно прийнятого рішення в конкретну дію.

На нашу думку, продемонструвавши, що злочин людини, яка, здавалось би, діє за наказом потойбічних сил, насправді є об'єктивацією її самостійного рішення, І. Франко, який був чудово обізнаний з юриспруденцією, переконливо показав, що злочин є формою особистого волевиявлення людини, а відтак, за допомогою літературних засобів виформував філософський вектор, скерований у юридичний простір.

Ця тема знаходить своє продовження в оповіданні І.Франка "Як Юра Шикманюк брів Черемош". Йдеться про Шикманюка, в якого визріває намір стосовно вбивства людини, що залишила його без засобів до існування. Допоки Шикманюк, повертаючись до села, розмірковував над цим питанням, "по обох його боках, невідступно крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам" [780, с. 415]. Йдеться про

Білого ангела, який, начебто, мав на меті відвернути Юру від вбивства, та Чорного демона, зацікавленого у тому, аби злочин стався. З їх бесіди стає зрозумілим, що ані Білий ангел не може відвернути Шикманюка від вбивства, ні Чорний демон не здатен примусити чоловіка здійснити злочин. "Я тут не борець, – заявляє у зв'язку з цим демон, – не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді ... *tertius gaudens* ... (третій, що радіє)" [780, с. 415 – 416].

Очевидним стає, що попри зацікавленість Білого ангела та Чорного демона у вигідному для них перебігу подій, ані перший, ні другий не в стані нав'язати людині свою волю. З наступних перипетій випливає, що ангел та демон лише здатні вплинути на обставини, з урахуванням яких людина самостійно вирішує, як їй вчинити.

Отже, йдеться про явище, коли зовнішні обставини приймають той інший характер відповідно до глибинних властивостей індивідууму. Саме від них, незалежно від ситуативних емоційних нашарувань, залежать і рішення, і вчинок особи. У такий спосіб І.Франко знову ж таки вирішує проблематику "злочину" як акту волевиявлення особи.

Важку внутрішню боротьбу, яка відбувається в людині, котра задумала скоїти злочин, зобразив І.Франко у творі "На дні". Потенційний убивця довго вагається, придивляється до Андрія, не спить ночами, і все-таки надходить момент, коли він кидається на свою жертву з ножом. І, хоча через хвилину Бовдур уже шкодує про це, однак не встані повернути назад вже реалізоване прийняте рішення: "Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові... Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася в Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світлячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої

душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

– Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдови! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!.." [781, с. 316 – 317].

В іншому творі І. Франка – "Основах суспільності" злочин фігурує в контексті проблематики фаталізму. Очевидним є те, що йдеться не про властиву тогочасній модерній літературі моду на фаталізм, а про прагнення долучитись до вирішення філософської проблеми, котра в історичному розрізі не оминула жодної з епох. Йдеться про проблематику злочину та покарання на тлі уявлень про фатум.

У специфічну атмосферу "таємничого фаталізму" вводить читача розгорнута метафора: "Чарівниця-ніч тисячами таємних очей слідить за кожним їх кроком, зазирає їм у очі, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до уха таємні шепти... вся душа, мов тростина від вітру, хилиться за подувом таємничого фаталізму" [783, с. 300].

Натяк на фатальний характер вбивства, вчиненого в "Основах суспільності" прочитується не лише в тому, що йдеться про неусвідомлене батьковбивство, яке асоціюється з фатальним батьковбивством в трагедії Софокла "Едіп-цар", а й у тому, що коли Адає тікає (після скоєного вбивства) до Львова, то його, подібно до Есхілового Ореста (з трагедії "Орестея"), переслідують родові месниці фурії: "... До того далекого таємного города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом" [783, с. 183].

У цьому розумінні можна порівняти Франкового Адає з Есхіловим Орестом, котрий, попри те, що скоїв вбивство за рішенням фатуму, був змушений тікати від фурій до тих пір, допоки не постав перед судом. Ця асоціація схиляє до думки стосовно неминучості правосудності навіть у тому випадку, якщо вчинення злочину носить фатальний характер.

Втеча Адася містить у собі ще один підтекст, пов'язаний з європейською традицією, в контексті якої безоглядна втеча злочинця, його панічний страх на межі з божевіллям трактувались як спроба позбутися внутрішніх страждань та докорів сумління як наслідку скоєних злочинів. Ці мотиви зустрінемо у Сократа (який стверджував, що злочинця зсередини пожирає звір багатоликий і багатоголавий), Демокріта (котрий вважав, що людина сама себе карає, перебуваючи у стані страху і самоосуджень) Саллюстія (який стверджував, що мерзенна душа злочинця не може заспокоїтися ні вдень, ні вночі), Марка Аврелія Антонія, Б. Спінози, Ламетрі та інших філософів, на чому ми більш детально зупинялись раніше.

Усю силу внутрішнього покарання І. Франко показав в оповіданні "Ріпник", де йдеться про те, як дівчина Ганка вбиває свою суперницю Фрузю. Після вчинення злочину вже " по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою" [781, с. 97]. Зрештою, образ вбитої Ганки починає переслідувати Фрузю: "... Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руки! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Ратуйте!.. Адить, рука зовсім обігнула з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!.. Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї... Ой, я окаянна! Ой, я проклята!.." [781, с. 106]. Навіть шандарі, які прийшли заарештовувати Ганку, котра "по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном", "зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її... – Ну, ну, нехай спить, – мовив стиха вїт. – Ми подождемо надворі" [781, с. 110].

За цих обставин пророчими виявляються промовлені напередодні до Ганки слова баби Орини: "... Видиш, ти гадала, що утаїш усе. І що тобі з того, що утаїла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині! Адже ж хоч би тебе були повісили на

шибениці, то не було би й десятої частини тої муки, що ти перетерпіла досі" [781, с. 106].

Отже у І. Франка внутрішнє покарання виступає як один із проявів покарання за Божим правом. Однак, це не означає, що злочинець, будучи покараний за Божим правом, не зазнає покарання відповідно до законодавчого права. Інша річ, що внутрішнє покарання виявляється страшнішим, аніж те, що призначене за законом. У такий спосіб І. Франко підводить до думки стосовно злочину як протиправного діяння у тому розумінні, що йдеться про порушення як природного, так і законодавчого права.

В іншому творі І. Франка, містерії "Каїн", у контексті проблематики злочину та покарання відбувається така інтерпретація акту братовбивства, що звучить в унісон з темою моральних якостей людини, яка бере на себе відповідальність проповідувати гуманістичні ідеали. Зокрема, йдеться про специфіку Франкового бачення образу Каїна.

Попри те, що, трактуючи образ Каїна з поеми Байрона, І. Франко вбачав у цьому персонажі доведений до розпуки дух, що виріс під гнітом авторитету [784, с. 643] (що певною мірою можна віднести й до Франкового Каїна), специфіка розв'язки однойменного твору І. Франка дає підстави стверджувати, що в підтексті образу його Каїна тамується відблиск проблематики морального права на те, аби бути почутим. Адже Каїн І. Франка йде до людей з найкращими намірами. Однак, сліпий Мелех поцілює його з лука. Очевидним є те, що йдеться про символіку, так званого, духовного пострілу. І справа не лише в тому, що прагнення Каїна донести до людей пізнану ним істину стосовно того, що "чуття, великая любов – ось джерело життя!" наштовхується на людське нерозуміння, а й у тому, що просвітительська гуманістична ідея, проголошена устами братовбивці, в принципі не може бути прийнятою.

І.Франко торкається цієї проблематики і в повісті "Петрії і

Довбущуки". Зауважимо, що в сучасній науковій літературі при розгляді цього твору увага зосереджувалась на родовій генезі злочину [827, с. 32 – 37], аналізувався підпорядкований готичній концепції стиль, досліджувалися авантюрно-пригодницький, фантастичний, сентиментально-моралізаторський і реалістичний ракурси повісті. Оминаючи ці питання як скрупульозно розроблені, зосередимося на аспекті, який залишився поза увагою науковців.

Передусім заакцентуємо на здійсненому у творі логічному наголосі на тому, що, згідно із заповітом, скарбами Довбуша можна було скористатися за тієї умови, якби між Петріями та Довбущуками настала злагода. Ці гроші повинні були піти "на добро народу", "послужити задля великої справи піднесення нашого народу", "піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він кому він служить і служив і чим він був колись..." [782, с. 37, 24, 38].

Цю справу Олекса Довбуш склав на свого побратима – отамана Івана Петрія та його рід. Нашадки Довбуша, котрі проявили себе як лінивці і марнотратники, не пристали на це, маючи на меті загарбати скарб на свою користь. У зв'язку з цим Довбущуки вдаються до низки злочинів: Олекса Довбущук здійснює замах на життя Петрія; Демко Довбущук вбиває свого батька; Демчиха отруєє матір Демка та Олекси; Ленько Довбущук вбиває Петрія, Сенько здійснює замах на життя Андрія (випадково вбиває матір його дружини); у першій редакції твору Сенько вбиває й свого старшого брата Олексу.

Через це Бог надсилає на них "тяжкий допуст", тобто унеможлиблює доступ до скарбів, внаслідок чого вже неможливо було знайти "ані стежки, ані деберки, ані входу до яскині" [782, с. 123].

Зрозуміло, що тема скарбів Довбуша і перекриття до них доступу – це метафора. На наш погляд, вона тамує у собі важливу філософську значимість. Адже злочини Довбущуків, наче переплітаючись між собою, фактично стають уособленням "злочину" як узагальненого явища. Саме в ролі узагальнення "злочин" виступає як такий, що унеможлиблює доступ до

скарбів, призначених для піднесення народу, просвіти, пробудження ідеалів національного самоусвідомлення.

Отже, "злочин", перекиваючи доступ до скарбів, унеможлиблює їх використання. В кінцевому результаті потерпає увесь народ – адже скарби призначені для освіти українського народу, пробудження його національної самосвідомості. В цій ситуації "злочин", як такий, що перешкоджає пробудженню національного самоусвідомлення, виступає як небезпечний для народу. Таким чином, через метафору виформовується вектор до потрактування суспільної небезпечності злочину в національних параметрах, себто з таким логічним наголосом, що вказує на його небезпечність для нації.

Втім, у цьому лабіринті значень міститься ще один важливий підтекст. Адже, попри те, що у повісті "Петрії і Довбушуки" Довбуш розкаюється в тому, що здобув гроші силою, все одно вони, як такі, що скроплені кров'ю, не надаються до того, аби послужити добрій справі. Йдеться про метафору, за допомогою якої піднімається філософська проблема, суть якої зводиться до питання стосовно того, чи здатне прислужитися добру чи пак гуманістичним ідеалам те, що здобує (навіть з найкращими намірами) через пролиття крові.

Тема абсурдності пролиття крові зі шляхетними намірами пізніше особливо виразно була розвинута В. Винниченком у романі "Сонячна машина", де у вуста Рудольфа було вкладено слова: "Але я не вірю, що трутамі, вбивствами, смертю можна творити життя. Це логічний абсурд. Терор – це самовбивство для тої самої ідеї, яка його вживає... я певен, що люди можуть і повинні порозумітися не шляхом боротьби, насилі і самонищення, а шляхом розуму, науки й праці" [106, с. 115]. Ця фраза прозвучала в унісон з міркуваннями Лесі Українки: "Тут золотої середини бути не може, зрештою, і з погляду теоретичного утилітаризму нема "середини": або признавай інституції катівства, його користь і тим самим законність для того чи іншого історичного моменту, або ні для всіх, або ні

для кого. І коли річ іде про те, щоб судити етику к а т а, то треба судити таки його к а т і в с т в о, а не монархічність, республіканство, аристократизм, буржуазність і т. д... І нехай той кат буде найвищий герой в котрому з сих напрямів, але на питання, чи доказано фактами, що той герой допускався к а т у в а н н я б е з о р у ж н и х, п о д о л а н и х, у в' я з н е н и х л ю д е й, належить просто відповісти: *так* або *ні* [750, с. 298 – 299].

Ця філософська проблема безупинно хвилювала українських прозаїків та поетів. Особливо виразно вона прозвучала у творчості Тараса Шевченка, котрий чи не вперше зобразив трагедійну постать людини, яка відчуває себе злочинцем, незважаючи на те, що, здавалось би, обстоює справедливість. Так, у повісті Т. Шевченка "Варнак" головний герой, начебто, здійснює шляхетну справу – допомагає бідним ("И, начитавшись романов о великодушных рыцарях-разбойниках, мне вздумалось подражать им, т.е. брать у богатых и отдавать бедным") [830, с. 162]. Однак, замість того, аби відчувати себе лицарем, він зазнає жахливих душевних мук: "В это время я был самый жалкий, самый несчастный человек!... Походивши около села, полюбовавшись на светлые воды Случи, я удалялся в лес, как волк, боялся встречи человека. В лесу находил я одну из своих шаек, увешивал широкие ветви столетнего дуба дорогим ковром и бархатом и принимался пить с своими преступными товарищами... Я думал окунуть свою грязную совесть в дорогом вине, но не тут-то было! Она выплывала из вина и бешеной кошкой впивалась мне в сердце!" [830, с. 164].

Абсурдність ситуації полягає у тому, що людина, яка усвідомлює, що виконує шляхетну місію, насправді відчуває себе злочинцем: "Меня кормило мое сердечное горе и поили слезы, а мучила и терзала совесть. Я почувствовал все свои преступления разом. Я был хищник, грабитель и, наконец, убийца!.. Мне представлялися все мои преступления так живо, так страшно выразительно, что я закрывал глаза руками" [830, с. 168].

Незважаючи на усвідомлення альтруїстичності власних діянь, варнак доходить висновку, що його вчинки сповнені гріха й беззаконня, а в підсумку називає своє життя "багатолітнім злочином". Він "готов был сделаться хоть каторжником, только [бы] очиститъ свою грязную совесть" [830, с. 164] і настільки щиро покаявся, що навіть після відбуття покарання зберігав у себе кайдани – "этот проклятый знак человеческого унижения для казни собственной души" [830, с. 143].

З відразою згадує про свої діяння й герой поезії Тараса Шевченка "Варнак":

Мов пороссяча кров лилась,
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик..." [831, с. 83].

Втім, завдаючи страждання іншим, не менших страждань зазнає і він сам:

"Одурів я, тяжко стало
У вертепах жити.
Думав сам себе зарізати,
Щоб не нудить світом.
І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною недолюдом..." [831, с. 84].

У повісті "Варнак" головний герой розуміє, що його життя може бути змінене, якщо, зазнавши покарання, він очиститься і виправиться: "Я решил оставить свое проклятое ремесло и готов был сделаться хоть каторжником, только [бы] очистить свою грязную совесть" [830, с. 164]; "... я не боялся правосудия и казни, потому что я и без того казнился ежеминутно. Мне страшно надоела зверям подобная разбойничья жизнь" [830, с. 171].

У поезії "Варнак" ліричний герой також вбачає свій порятунок у виправленні через покарання:

"Подивився кругом себе
 І, перехрестившись,
 Пішов собі тихо в Київ
 Святим помолитись,
 Та суда, суда людського
 У людей просити" [831, с. 84].

Тоді як у Тараса Шевченка логічний наголос здійснюється на прагненні провинника зазнати покарання й духовно очиститися, у повісті Івана Франка "Петрії і Довбушуки" йдеться не лише про особистісну трагедію ліричного героя, який прагне внутрішнього очищення від скоєних злочинів, а й про родову, а відтак і національну трагедію, оскільки розплатою за здійснювані беззаконня стає загроза вимирання роду як метафора загрози вимирання народу. Ця ж думка прочитується і в романі Панаса Мирного "Хіба ревуть воли як ясла повні?" – зокрема, в описі родової оселі, котра, після того, як Чіпку відправляють у Сибір на каторгу, перетворюється на пустку, в якій плодяться лише сичі та сови [444, с. 414 – 415]. Саме таку оселю ("жилище сов и нетопырей") [830, с. 144] залишає після своїх діянь й Шевченків варнак.

Продовжуючи тему внутрішнього конфлікту, що визріває в душі людини, котра у боротьбі за справедливість вдається до беззаконня, Панас Мирний, так само, як і Тарас Шевченко, показує, що, незважаючи на ті чи ті

шляхетні наміри, людина, яка здійснює протиправні вчинки, усвідомлює себе злочинцем.

Чому ж літературні герої, позиціонуючись як правдоборці, відчують себе не лицарями, а лиходіями? Чому письменники, зображаючи тих борців за справедливість, що вдаються до протиправних вчинків, наголошують на тому, що, ці люди, замість того, аби почуватися звитяжцями, вважають себе злочинцями?

Очевидним є те, що в літературних творах, так само, як і у філософських першоджерелах, про які йшлося вище, відбувається розгортання тамованого в суспільному несвідомому архетипу злочину як протиправного вчинку. Адже навіть ліричний герой "Петріїв і Довбушуків" – "благородний розбійник" Олекса Довбуш, попри те, що в народі його вважають лицарем, називає себе "нещасним злочинцем". Легінь картає себе за те, що опинився "на полі проступків і злочину", у "пеклі злочинів" й зізнається, що "навіть ніколи не приступав до сповіді, не надіючися розгрішення", а "хотів цілим останком свого життя прилагодитися до неї" [782, с. 37].

Ця тема знаходить своє продовження в історичній драмі Михайла Старицького "Юрко Довбиш". У кульмінаційній сцені з вуст дівчини, яка кохає Довбиша, злітають на його адресу вбивчі слова: "Помститель великий!.. Заступник за людське горе сам злочинець, сам його посіяв стільки, що пройти не можна... Люди, гей, візьміть його: він злочинець..." [651, с. 289]. Та й сам він, попри те, що переконаний, що робить саме так, як велить йому його совість, відчуває себе скоріш переступником, аніж звитяжцем. Про це, зокрема, свідчить його звернення до побратимів: "Я чиню так, як велить мені моя совість! Коли я покликав вас під свій стяг, то вірив, що Господь мені приручив закон Його святий утвердити і що мій розум і серце не одурять мене у суді, а вийшло, що я сам зробив більше кривди, ніж її було

попущено... Ох, коли я опинився по коліна в крові, довідалось моє серце, що гвалтом правди не розведеш! [651, с. 288].

Подібні настрої притаманні й головному герою роману М. Старицького "Разбойник Кармелюк". Легендарний народний месник вважає свою душу грішною, а життя поламаним та нікчемним [652, с. 188]. У відповідь на слова панни, яка в захопленні величає його людиною доброю, другом і захисником людей, він промовляє: "... Далеко это слово от правды... Да может ли быть другом тот, у кого кровь на руках и грех на душе ?.. Поживешь и ты дольше и с отвращением отвернешься от разбойников-душегубов" [652, с. 131].

У п'єсі Степана Васильченка "Кармелюк" головний герой також не відчуває себе ані звитязцем, ні лицарем. Про це свідчить те, що своїй жінці, яка воліє "краще вмерти, ніж краденим жити", він гнівно відповідає: "Пам'ятай, що ти жінка розбійника!" [100, с. 242].

На цьому тлі переконливим видається фінал п'єси, що сконцентрований у короткій ремарці, в якій зазначено, що Кармелюк "сідає коло столу, кидає од себе кинжал і схиляється на стіл" [100, с. 245]. Очевидним є те, що відкинений кинжал символізує не лише глибоке розчарування, а й духовне неприйняття злочинів, вчинених заради торжества справедливості.

Ця ж думка прочитується у творах Юрія Федьковича. Властиво, саме вона опиняється на авансцені окресленої Ю. Федьковичем лінії психологічної еволюції образу Довбуша. Так, якщо в поезії Ю. Федьковича "Добуш" логічний наголос здійснюється на тому, що перед смертю легінь, наказуючи (як те велить звичай) кинути свій топірець в ріку, наголошує на підступності жінок ("А мій топір золочений в Дністер-Дунай затопіте, Нехай знають руські люде, нехай знають руські діти: Що хто жінці в світі вірить, мусить марне загинати...") [761], то у п'єсі "Довбуш, або громовий топір і знахарський хрест" потоплення топірця вже несе в собі глибокий філософський підтекст. Адже тепер цей топірець виступає не лише як

уособлення сили легіня, а передусім асоціюється з громовим топірцем Перуна – вершителя справедливості:

"А сей топір... озьми го, милий друже,
 І утопи го там, де Черемуш
 Найглибші, найкрутіші кручі крутить,
 Аби ще другого де Довбуша
 Не закортіло божествену зброю
 У свої руки брати. Божа зброя,
 Божествене оружє не нам,
 Не грішним людям в руки, що в грудях їх
 Норови ще кип'я і грає кров!.." [760, с. 326 – 327].

Слова, вкладені Ю. Федьковичем у уста Довбуша, стають чимось на кшталт образної соціальної ілюстрації ідеї, тамованої в поезії Т.Шевченка "У бога за дверима лежала сокира...", в якій передбачено й метафорично виражено трагічні події, що можуть настати за тих обставин, якщо священна сокира справедливості потрапить до грішних людських рук.

Як вирветься сокира з рук –
 Пішла по лісу косовиця,
 Аж страх, аж жаль було дивиться.
 Дуби і всякі дерева
 Великолітні, мов трава
 В покоси стелеться, а з яру
 Встає пожар, і диму хмара
 Святеє сонце покрива.
 І стала тьма, і од Уралу
 Та до Тингиза до Аралу

Кипіла в озерах вода.
Палають села, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мерк за димом божий світ" [832, с. 86].

Піднімаючи проблематику злочину та покарання, письменники, як правило, здійснюють акцент на ланцюговій реакції зла. У цьому контексті злочин трактується як такий, що має властивість повторюватись у все більш страхотливих формах. Так, у повісті Т. Шевченка "Варнак" юнак розпочинає свій "лицарський" шлях з крадежу, а закінчує вбивством. В однойменній поезії ліричний герой спочатку вдається до розбою, потім скоює низку вбивств. У поемі "Москалева криниця" головний герой, здійснивши підпал, зважується на вбивство. В романі Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Чіпка, вдаючись до розбою, спочатку "карає" тільки пана, з тим починає одбирати у "свого брата, заможного козака" [444, с. 404] і врешті-решт за одну ніч знищує сім'ю з восьми чоловік. В оповіданні О. Кониського "Стельмахи" один з головних героїв починає, здавалось би, з безневинної крадежі деревини з лісу, а в результаті здійснює підпал, який загрожує життю багатьох людей. У "Страшній помсті" М. Гоголя "чарівник" розпочинає із вбивств, закінчує державною зрадою і т.д. і т.п.

Натомість, покарання виступає як таке, що покликане припинити ланцюгову реакцію злодіянь. У цьому контексті воно трактується не лише як відплата, а й засіб запобігання іншим злочинам. Скажімо, М. Старицький вкладає у уста одного з героїв драматичного етюдів "Зимовий вечір" наступні слова: "Так шельмам всім і треба робить: справедливо! Не руш

чужого, не марнуй безневинної крові, бо сам Бог милосердний заборонив тее, та й мусить же бути усім безневинним людям оборона і безпека... Годі!" [650, с. 200]. І навіть, коли його намагаються розчулити, посилаючись на те, буцімто до розбою людину можуть схилити важкі життєві обставини, він наполягає на своєму: "Справедливо! Над таким сам Бог милосердитись не казав! Справедливо! Вже нам оті грабіжники, конокради, фальшевики та інші злодії надокучили досить! Чи то ж безневинні люде на те горюють, працюють – аби їх добром, а то, крий Боже, і кров'ю годувалися шельми, і щоб для таких тяжких гріхів та не було кари! Не можна, ніяк не можна! Годі!" [650, с. 206].

Можна навести й приклади, які проілюструють ставлення до покарання не лише як до кари (у розумінні відплати), а й як до такого, що покликане пробудити у злочинця почуття сорому, і в такий спосіб сприяти його виправленню. Таке покарання зображене в оповіданні О. Кониського "Стельмахи", в якому описується як по селу йдуть крадії – "обидва Чепіженки з скрученими назад руками, у кожного на шиї теліпається по грудях чимале поліно грабини; два десятники ведуть Чепіг на налігачах, передує їм Онисько, і всі троє, що сили є, гукають: "По дерево! По обіддя! По грабину! За Чепігами трохи не все село: глузування, регіт, наруга... З-поміж підлітків вискочить одно та до Чепіг, забігши спереду: " Яка ціна на грабину? – й висолопить язика... А далі цілим хором: "Чепіги злодії! Чепіги злодії!" [316, с. 229].

Зазнавши такого покарання, Чепіга стає на шлях виправлення і, зрештою, визнає: "... А правду сказати – на злодійство пішло моє здоров'я; на тому клятому злодійстві змарнував я свої сили. Не по-божому жили ми колись, чужим живилися..." [316, с. 232].

Втім, оповідання О. Кониського "Стельмахи" привертає увагу передусім з огляду на те, що в ньому акцентується на нетерпимості громади навіть до "лісових шкод", до яких (в порівнянні з іншими видами крадіжок) в

народній моралі та звичаєвому праві існувало досить толерантне ставлення, оскільки, згідно з народним світоглядом, ліс сприймався селянами як такий, що до його виникнення не мала стосунку людська праця [419, с. 197 – 200]. Навіть, коли починаючи від середини XIX-го століття, крадіжка деревини почала суворо каратися за законом, то ставлення до лісу, як дару Божого ("Хто користується ніким не засіяним лісом, той не краде, а користується даром Божим") давало селянам моральне право не вважати "лісові шкоди" злочином [228, с. 326 – 327].

Тим не менш, у згадуваному творі О. Кониського, попри те, що йдеться саме про такі "лісові шкоди", громада вимагає, аби Чепіженки покинули село ("... Виселяйтесь з нашого села, куди хочете, а не то – на Сибір вас заженемо...") [316, с. 224]. Навіть, коли Венедикт Чепіга, намагаючись виправдатись, апелює до давнього народного світогляду, себто нагадує, що "лісові шкоди" ніколи не вважалися злодійством, оскільки ліс – Божий ("його не садили, не росли"), то односельці не зважають на цей аргумент і карають Чепіженків у такий спосіб, як згідно зі звичаєвим правом, карали за крадіжку снопів з поля, котра, у параметрах народного світогляду, дійсно вважалася злочином, оскільки в цьому випадку йшлося про крадіжку продукту, який з'являвся внаслідок вкладання у землю праці та сили.

Таким чином, в оповіданні О. Кониського "Стельмахи" селяни, визнаючи злочином те, що в координатах народного світогляду не сприймалось як злочин (втім, являло собою злочин у параметрах юридичного права), фактично йшли наперекір світоглядним уявленням, які лежали в основі не лише народної моралі, а й звичаєвого права. Однак, таке їх дистанціювання від народного світовідчуття та світосприймання, з одночасним збереженням пов'язаної з давньоукраїнським світоглядом символіки (наприклад, за пазуху кожному з крадіїв закладали кропиву, яка символізувала нечисту силу, що, буцімто, "злодія веде" і т.ін.) вказує на те, що громада карала провинників не так за конкретну дію, як за те, що ними

було скоєно вчинок, який являв собою правопорушення. Саме в такий спосіб на авансцену художнього твору виходить поняття злочину як протиправного вчинку.

В оповіданні Ольги Кобилянської "Земля" злочин та покарання фігурують у контексті інших народносвітоглядних уявлень – тих, що пов'язані з культом землі. На тлі художнього потрактування землі, як одухотвореної матері людини й уцілому всіх живих істот, відбувається експлікація біблійного архетипу братовбивства.

Хоча у творі "Земля" братовбивця Сава уникає кримінального покарання, однак він отримує відплату на кшталт тієї, що її зазнав Каїн, "проклятий від землі" (Книга Буття 4:11) за вбивство Авеля.

Земля, на яку Сава пролив кров рідного брата, наче відрікається від нього, звинувачуючи його вустами матері: "Саво, Саво, бог мусить тебе покарати" [290, с. 280]. Коли мати волає до неба: "Нехай господь поступить із ним, як він на те заслужив..." [290, с. 297], здається, що це волає сама земля, на яку пролито кров її власної дитини. Коли мати "здіймає грізно кулак і грозить страшно в сторону, де проживає *той*, що винен її горю" [290, с. 297], здається, що це сама земля погрожує Саві. Коли ж мати проклинає Саву, складається враження, що це проклинає його сама земля:

" – *Землі?* – шепотіла Марійка в ненависті викривленими устами і розсмівалася страшним сміхом. – Хіба на те, щоб ліг із нею в роті, та щоб вона його навіки здавила, як здавив мене через нього жаль на сім світі" [290, с. 288].

В "Землі" Ольги Кобилянської, так само, як і в народному світогляді, мати-земля і мати-жінка виступають як одне ціле. Коли, після вбивства сина, уста його матері "задубіли, заніміли" [290, с. 280], "задубіла" й земля, що "прозвучало" в унісон з народносвітоглядними уявленнями стосовно того, що земля, на яку пролилась невинна кров, може втратити вегетативну силу, себто стати безплідною. Саме тому на вбивцю дивилися як на злочинця,

котрий не лише позбавив життя людину, а й спричинився до загрози втрати землею родючості, а відтак і до голодомору. Подібну метафору зустрінемо й у Михайла Коцюбинського. Зокрема, у творі "Fata Morgana", на тлі констатації факту пролиття крові (в процесі виконання наказу "стрелять всіх бунтарів"), змальовується "гола земля", котра " бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом" [331, с. 92], спала "важким холодним сном..." [331, с. 99].

Описуючи братовбивство, Ольга Кобилянська, на тлі співвіднесення матері-землі та матері-жінки, загрозу втрати землею вегетативної сили передає через зображення втрати вітальної сили матері: "Вона стала уникати людей, відпихати ворожо від себе всіх, що зближалися приязно до неї, і понурилася цілковито у свій жаль, з якого не було для неї виходу... Бачив лице одно з великим смутком, як із її колись такої теплої і щирої душі виростала чимраз страшніша ненависть до дитини, як вона гонила нею за ним і як в її душі зайшло сонце навіки... В ту душу не зможе він уже ніколи сонця вложити. Пропало вже в ній все світло. Вона навіки осліпла..." [290, с. 292]. У такий спосіб, мовою народного світогляду та за допомогою семіотичних знаків української символіки, Ольга Кобилянська висловила думку щодо небезпечності злочину, як такого, що несе в собі загрозу втрати землею вегетативної сили, а відтак здатен спричинитися до голодомору, внаслідок якого може загинути величезна кількість людей.

У творі О. Кобилянської "Земля" братовбивця Сава, так само, як і біблійний Каїн, стає "мандрівником та заволокою". І річ навіть не в тім, що він має намір покинути село (" Я вашої землі не потрібую! Я собі піду з нею до Молдави!") [290, с. 280], а в тому, що відтепер він втрачає спокій. Наче збуваються слова обурених вчиненим вбивством селян: "Та кара не мине його! Вона пристане до нього та супокій відбере! [290, с. 275]; "... він не буде мати супокою ані на сім, ані на тім світі!.. не найде собі сховку на землі... [290, с. 222].

І дійсно, після вчинення вбивства Сава не знає спокою: "... Він щохвилі інший. Як кажуть люди, не має спокою. Про нього оповідають: "Як іде на роботу, то мусить кілька хат обійти. Ходить, як зблуджений. Вступить де в хату, то й нема що слухати, таке заговорить... Бог один знає, – кажуть, – що за ним раз у раз снується!.. В полі то іноді ніби геть із розуму сходить. Як добачить якого зайця, кидає все, хоч би найважливішу й найпильнішу роботу, хоч би чужу, хоч би свою – і пускається в погоню за ним. Каже: *мусить* його мати...Його душа мов без внутрішнього, постійного життя, мов без ладу стала... [290, с. 280].

Ознакою того, що віднині Сава вже ніколи не зазнає спокою, стає й те, що його безупинно переслідує Анна – кохана вбитого ним Михайла. Згорьована молодиця нагадує античну фурію, котра, згідно з давньогрецькими міфологічними уявленнями, мала своїм обов'язком переслідувати родинних вбивць. Нагадаймо, що до образу фурії вдавався в описі втечі Адася (в "Основах суспільності") й Іван Франко. Однак, у О. Кобилянської вже йдеться не про уявних фурій, а про символ, втілений в образі конкретної людини: "Де б не побачила вона його – на полі, на дорозі, в селі, тут і кидалася на нього звірюкою і силувала вдушити. Забувала про ціле своє оточення, про все, а бачила лише його. Гнала за ним, мов тигриця, сиплячи іскрами з очей і кричала: "Ти, убійнику, ти, ти, я тебе уб'ю! – І за кожним разом була б йому не одно заподіяла, наколи б у нього не були скоріші ноги, як у неї. І дивно: лише її одної боявся молодий, мовчазливий. Боявся боязню, якою лякаються лише цілковито дикої, небезпечної звірини. Він зойкав, як вона гнала за ним, а його очі ставали з переполоху непритомні. Знав і відчував: вона одна могла йому горя нанести. Ніхто інший з людей... Лише одна-однісінька *вона*. Вона була карою он тут для нього на землі" [290, с. 281]. Саме в такий спосіб О. Кобилянська знову перекинула місток до образу матері-землі, яка не прощає вбивства своїх дітей – адже відомо, що

фурії – це месниці, які, згідно з міфологічними уявленнями, породжені самою землею.

У стані постійної втечі перебуває й персонаж твору Миколи Гоголя "Страшна помста" – "чарівник", який вчинив безліч злочинів. Цей жорстокий вбивця зазнає панічної атаки, йому здається, що його переслідує і прагне убити якась невидима сила.

Намагаючись втекти, він (так само, як і Святополк Окаянний в давньоруській житійній літературі) втрачає орієнтацію на місцевості: "Дико закричав він і заплакав, мов несамовитий, погнав коня впрод до Києва. Йому уявлялося, що все з усіх боків бігло ловити його: дерева, обступивши темним лісом, неначе живі, киваючи чорними бородами і витягаючи довгі гілляччя, силкувалися задушити його; зорі, здавалося, бігли поперед його, показуючи всім на грішника; сама дорога, ввижалось, летіла по його слідах...", "Скочивши на коня, поїхав він просто на Канів, гадаючи звідтіль через Черкаси вирушити в путь просто до татар у Крим, сам не знаючи чого. Їде він уже день, їде й другий, а Канева все нема. Дорога та сама – пора б уже йому давно показатись, але Канева не видно... Не знаючи, що робити, повернув він коня знову назад, та чує знову, що йде в протилежну сторону і все вперед... Весь здригнувся він, коли уже близько перед ним показалися Карпатські гори і високий Криван, що накрив своє тім'я, наче шапкою, сивою хмарою. А кінь нісся все далі і вже біг він по горах..." [153, с. 102 – 104].

Тоді як Святополка Окаянного (який в й літературі профігурував як вбивця Бориса та Гліба) під час його втечі переносили (у зв'язку з тим, що у нього відняло ноги) на ношах (що в символічній площині давнього світогляду означає перехід у потойбічний світ), то "чарівник" Гоголя, скочивши на коня, утікає верхи. Очевидним є те, що в образній системі М.Гоголя кінь (у відповідності до змістової наповненості індоєвропейської системи символів та давньоукраїнської символіки) виконує функцію ритуального перевізника в потойбічний світ. Причому, у даному випадку,

мається на увазі "бісівська" частина потойбіччя, про що свідчить те, що кінь, замість того, аби, за вказівкою "чарівника", простувати додому, повернув до нього морду і так страшно зареготав, що у того на голові найжачилося волосся.

Наголосимо на фізичних та душевних муках чарівника-вбивці: "Все уявлялося йому якось невиразно: в очах шумить, в голові гуде, ніби з похмілля, і все, що є перед очима, вкривається ніби павутиною", "Не міг би жоден чоловік в світі розповісти, що діялось в душі чарівника, а якби він заглянув і побачив, що там діється, то вже не досипав би він ночей і не засміявся б ні разу. Нема такого слова на світі, яким би можна було його назвати. Його палило, пекло, йому хотілося б увесь світ витоптати конем своїм...", "Йому уявлялось, ніби хтось дужий вліз у нього і ходив всередині його і бив молотами по серцю, по жилах..." [153, с. 104].

Так само, як і давньоруський Святополк Окаянний, "чарівник", який майже втратив глузд, опиняється десь на кордоні з чужими землями, що асоціюється з існуючим у європейській світоглядній традиції образом злочинця, якого батьківщина з огидою витрутила за свої межі як такого, що осквернив рідну землю.

До того ж, в українській традиції блукання за межами рідної землі (які ми не ототожнюємо з міфологемою "подорожі" чи "пошуку долі") фігурують як такі, що їм надано статусу сусідства з нижнім світом, зокрема – пеклом. У вказаному полі знаковості пекло фігурує як таке, що знаходиться начебто і далеко, але водночас і поруч, у чому прочитується натяк на те, що пеклом може стати і внутрішній світ людини. Враховуючи ці світоглядні елементи, можна припустити, що блукання "чарівника", так само, як і зникнення давньоруського Святополка в далеких чужих краях, стало уособленням того, що він потрапив не лише у містичне, а й особистісне алегоричне пекло.

Подібні мотиви можна зустріти навіть у юристів. Так, український

філософ та юрист С. Десницький писав, що злочинець годен би заховатись у пустелі, щоб не зустрічатись з людьми, які викликають у нього докори сумління. Однак, з пустелі жах знову жене його в суспільство й примушує ще більше страждати. Внутрішній страх злочинця та його докори сумління С. Десницький називав відплатою, що її провинник отримує від усього людського роду [208, с. 192 – 193].

Очевидним є те, що у Гоголя відбувається розгортання архетипу Каїнового братовбивства. Адже в "Страшній помсті" йдеться про козака Петра, який на ґрунті заздрості вбив свого побратима Івана. Зважаючи на те, що в українській народній моралі вбивство побратима прирівнювалось до братовбивства, можна говорити про експлікацію Гоголем Каїнового злочину як архетипу.

Вчинок Петра асоціюється з Каїновим вбивством як земним першозлочиною не лише через те, що йдеться про братовбивство, а й у зв'язку з тим, що цей переступ породив низку родових нещастя та інших злочинів.

Вчинений Петром злочин виявився небезпечним не лише для роду Петра. Адже, попри те, що жоден з нащадків Петра не мав на землі щастя (та й, зрештою рід загалом вимер), цей злочин став ще й первинним чинником загибелі чималої кількості безневинних людей.

Однак, у соціальних параметрах домінантою виступає навіть не смерть цих людей (від руки останнього з нащадків братовбивці, себто "чарівника"), а той кульмінаційний момент, коли "чарівник" стає зрадником батьківщини. Адже хотіли його стратити "не за чародійство і не за богопротивні вчинки", а "за потайну зраду, за змови з ворогами православної руської землі продати католикам український народ і попалити християнські церкви..." [153, с. 87].

Потракткування злочину як небезпечного для нації відбувається й у драмі Степана Васильченка "Чарівниця". Щоправда, тут уже націонебезпечність злочину має інший підтекст. Скажімо, те, що Мар'яна

отруїла свого рідного брата, у п'єсі трактується не просто як вбивство брата, а перш за все – як вбивство захисника Вітчизни. Старий козак Корж говорить: " Бач, до чого дожились славні козацькі діти! Псується, псується козачество. Що ж буде далі, коли розведеться багацько таких пекельних душ? Коли сестри зводять братів, то далі начнуть діти зводити батьків та матерів, жінки чоловіків, матері дітей!.. Тепер люта година: багацько нашого лицарства гине од ворожих рук – що ж буде, коли і свої рідні начнуть губить їх? Хто буде боронить наш замучений край, нашу святу віру? Хто захистить наших дітей, жінок, матерей од ворогів? [99, с. 54].

Від Мар'яни відмовляється навіть її коханий – Сербин, який, властиво, й намовив дівчину вбити брата: "Одчепись од мене, гадино! Тепер ти не людина, ти хуже ката! Отруїла ти рідного брата, то і дружину отруїш! Тепер і дивитись не слід на тебе!.. Геть!.. [99, с. 50].

Навіть безчесний Сербин усвідомлює, що тепер вбивця Мар'яна небезпечна для всіх. В його словах втілене вже інше бачення небезпечності злочину. Тоді як Корж ставиться до вбивства Мар'яною брата як до вчинку націонебезпечного у тому розумінні, що відбулося вбивство захисника Вітчизни, то Сербин трактує це діяння як суспільно небезпечне, оскільки вважає, що тепер вже Мар'яна здатна й до інших вбивств.

Водночас у цій драмі піднімається ще одна важлива проблема – злочину як волевиявлення особи. На перший погляд, Мар'янин злочин – результат психологічного примусу. Адже саме так виглядає її реакція на наполягання Сербина щодо того, аби вона вбила брата: "Не говори... Не зводь мене з розуму, не дивись на мене, бо своїми очима вливаєш ти в мою душу якусь холодну отруту... у мене в голові туманіє... Куди ж ти! Ти душу взяв мою... Розум одійняв... Я твоя... Своєї волі нема у мене... Що хочеш все зроблю... Ти, як той чарівник, заставляєш мене робить те, чого сам хочеш! Хіба не ти вселив у мене сей грішний замір? Хіба не ти і чарів нараїв мені?

Тепер я і не знаю, що мені робити з тими чарами – чи самій випити, чи брата підождати..." [99, с. 37].

Тим не менш, сцена, в якій Мар'яна холоднокровно вбиває брата, наполягаючи, щоб він випив отруєне пиво, переконує в тому, що вбивство відбувається за її власним рішенням. Залишившись наодинці (тобто в обставинах, коли ніхто не здійснює жодного психологічного тиску), Мар'яна перебуває у, так званій, "межовій ситуації", коли саме від неї (і ні від кого іншого) залежить, чи здійснить вона переступ: "Наближається година... страшная година... Ще я чиста душею, а що тоді буде? Братику мій любий! Ти на тім світі Богові пожалієшся, що твоя сестра хуже гадини злої... А як люблю я тебе, братику мій!.. Ой, голова кружиться... Пойду в Сербівщину, а там таке, таке щастя, що і вмерти з ним... Я люблю його, я жить, я любить хочу!.. А без його темно, темно. – без його, як в могилі... Прощай, брате! Не сестра я тобі, прощай, мамо, прощайте, подруги! Прощайте, добрії люди! Сербине, твоя я!.. Навіки!.. Навіки!! [99, с. 43].

Очевидним є те, що Мар'яна приймає самостійне рішення. Внутрішньо переступивши межу, вона вже стає зовсім іншою людиною – холоднокровним убивцею, який не має жодних сумнівів і готовий на все. Її не розчулюють братові подарунки, не хвилюють оповіді про те, як він турбувався про неї, перебуваючи в поході. З моменту прийняття рішення вона вже не дбайлива сестра, а потенційний убивця. Відтак, коли, отруївши брата, Мар'яна промовляє "Прости мене... не суди: я волі не мала, я розум потеряла [79, с. 49]", це вже звучить як пуста фраза, оскільки очевидним є те, що вчинене нею вбивство було актом власного волевиявлення. Саме це має на увазі старий козак Іван: "Встань, дитино нерозумная! Загубила ти сама себе... Суровий закон... Він не знає милосердя, він не має серця... Через людську кару, може, минеш ти страшної кари небесної..." [99, с. 56 – 57].

У малій прозі тема злочину як волевиявлення виразно прозвучала й в оповіданні Михайла Коцюбинського "Persona grata": "Одної ночі прийшов до

нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межі ними почалась розмова.

В і н. За що ти мене вбив ?

Л а з а р. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче..." [330, с. 212].

Саме через те, що ті вбивства, на здійснення яких погодився Лазар, були його власним рішенням, душа ката не має спокою. Душу Лазаря мучать замордовані ним жертви. Він не може спати, бо бачить їх очі і чує їх голоси:

"Л а з а р. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж допоки не влізуть у серце...

Л а з а р. Ти думаєш – легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж не мене... забери очі...чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та влазили в груди все глибше, глибше..." [330, с. 212].

В іншому творі М. Коцюбинського ("Помстився") головний герой (так само, як і Ганка у "Ріпнику І. Франка) перебуває в "межовій" ситуації. Він хоче, щоб його суперник загинув, бажає йому смерті. Однак, коли йдеться про здійснення вибору, відмовляється від вчинення злочину: "... Глянувши на п'яного ворога, що, засипаючи, тільки тулубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на прикрий берег.

– Хай вода свята помститься на мою кривду! Хай вона забере тебе!.. казав Свирид до себе, важко відсапуючи.

Він хотів бігти, але зупинився. Сливе над самим вухом його розтявся пронизливий свист і, погрюкуючи та мигтячи осяяними вікнами, промчався

потяг, перепиняючи Свиридові дорогу. За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то гвалтом намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське. Боротьба та тяглась одну йно хвилину; якесь почуття взяло, мабуть, гору, перемогло, бо Свирид вернувся до Дунаю... на превелику силу витяг з води Луку" [329, с. 150].

Проблему вини у співвіднесенні зі злочином як актом волевиявлення особи піднімає й Микола Костомаров у творі "Сорок років" [327]. Головний герой стоїть перед вибором – здобути необхідні йому для одруження гроші шляхом вбивства чи довготривалої праці. Він обирає перше, і перетворює своє життя на суцільне покарання.

Отже, результати, отримані внаслідок застосування герменевтичного підходу, вказують на те, що за допомогою епітетів, порівнянь, метафор, алегорій, гіпербол та ін. тропів (тобто слів і виразів, вжитих у переносному значенні) у художньо-кримінографічних творах ХІХ ст. відбувалось розгортання архетипу злочину як протиправного суспільно небезпечного діяння, яке є актом власного волевиявлення людини, та "покарання" – як кари й такого заходу, що має на меті виправлення злочинця та запобігання вчиненню нових злочинів.

Таким чином, на основі отриманих результатів можемо створити модель:

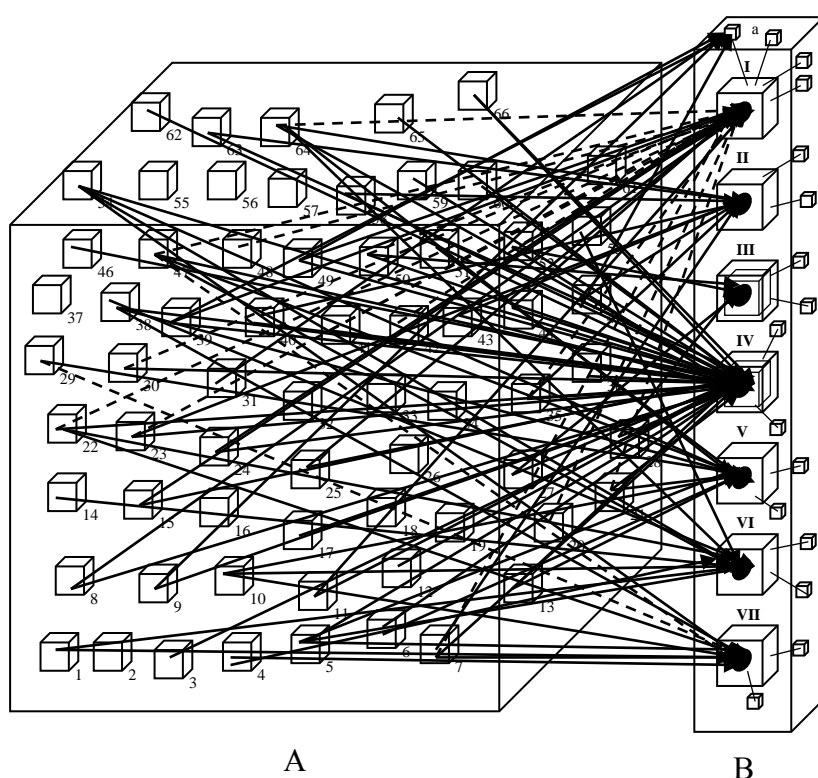

Рис. 4. 5. Модель, в якій відображено виформування інформаційних вузлів

А – Система упорядкованих відомостей, що містять дані про погляди:

1. Абегг; 2. Багер; 3. Е. Белінг; 4. Бентам; 5. Бернер А.; 6. К. Біндінг; 7. Будзинський С.; 8. Васильченко С.; 9. Велькер; 10. Вірт; 11. Владимиров Л.; 12. Гарро; 13. Гегель Г-В-Ф; 14. Генке; 15. Гоголь М.; 16. Гос; 17. Грольман К.; 18. Ф. Достоевський; 19. Дюркгейм; 20. Р. Ієрінг (Єрінг); 21. Кант; 22. Кестлін; 23. О. Кістяківський; 24. О. Кобилянська.; 25. О. Кониський; 26. М. Коркунов.; 27. Костомаров М.; 28. Коцюбинський М.; 29. Лейстнер; 30. Ліст; 31. Макаревич Ю.; 32. Меркель; 33. Мілаш (Никодим); 34. Ніцше; 35. Ортолан Ж.; 36. Пусторослев П.; 37. Редер; 38. Россі П.; 39. Сергєєвський М.; 40. Солнцев Г. ; 41. Спасович В.; 42. Спенсер Г.; 43. Сперанський; 44. Старицький М.; 45. Таганцев М.; 46. Федькович Ю.; 47. Фейербах А.; 48. Феррі Е.; 49. Фіхте; 50. Франко І.; 51. Цахаріє К.; 52. Шевченко Т.; 53. Шопенгауер; 54. Шталь; 55. Штельцер; 56. Юркевич П.; 57. Янка; 58.

Французький Кримінальний кодекс 1810 року; 59. Кримінальний кодекс королівства Баварія 1813 року; 60. Звід законів (1832); 61. Укладення (Уложение) про покарання кримінальні та виправні в редакції 1845 року; 62. Статут кримінального судочинства (1864 р.); 63. Нова редакція Укладення (1866 р.); 64. Укладення про покарання кримінальні і виправні (1885 р.); 65. Кримінальне укладення 1903 року; 66. Кримінальний кодекс від 15 травня 1871 року; Кримінальний кодекс Бельгії : від 8 червня 1867 року; Кримінальний кодекс Голандії від 3 березня 1881 року; Кримінальний кодекс Індії 1860 року.

В – Площина інформаційних вузлів:

I – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння особи;

III – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо злочину як результату акту волевиявлення; винного діяння;

IV – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку.

V – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо покарання як кари;

VI – інформаційний вузол, який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця;

VII – інформаційний вузол, який містить інформацію стосовно покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з внутрішньосистемних елементів системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку;

5) покарання як кари; 6) покарання як виправлення злочинця; 7) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів.

4. 7. Дискурс "злочину" та "покарання" двадцятого століття

Мета цього підрозділу полягає у зчитуванні з інформаційних потоків (як множини інформаційних відомостей та зафіксованих наукових результатів) інформації задля побудови моделі з метою виявлення інформаційних "вузлів". Апелюючи до інформаційних потоків як відкритої складної системи, звернемося до трьох підсистем. По-перше – до підсистеми, внутрішньосистемними елементами якої є філософсько-правничі першоджерела; по-друге – до підсистеми, внутрішньосистемними компонентами якої є законодавчі джерела; по-третє – до підсистеми, що її внутрішньосистемними елементами є художньо-кримінографічні твори, які містять у собі філософськи значущу інформацію.

Апелюючи до філософсько-правничої підсистеми інформаційних потоків, передусім звернемося до праці П. Сорокіна "Злочин і кара, подвиг і нагорода", котра, будучи заявлена науковцем як соціологічний етюд, посіла, тим не менш, одне з найпочесніших місць у філософії права.

Специфіка потрактування П. Сорокіним "злочину" полягала у тому, що злочинними діяннями він вважав порушення норм правопорядку, котрі сприймаються іншими саме як акти заборонені [640, с.127, 129]. Немає жодного акту, стверджував вчений, який за своєю матеріальною природою був би злочинним чи забороненим, а відтак не слід шукати ознак злочинності в самому змісті чи в матеріальному характері вчинків – адже навіть вбивство за тих чи інших обставин може сприйматися і як злочин, і як подвиг, в

залежності від того, до яких переживань спонукає, ким здійснюється і проти кого скероване [640, с. 57].

Вбачаючи критерій зарахування акту до злочинного у специфічному душевному переживанні, П. Сорокін наполягав на визначенні класу злочинних діянь за ознаками спеціальних психічних переживань, наявність яких у душі індивіда обумовлює кваліфікацію цих діянь як злочинних [640, с. 155 – 158]. Закономірно, що такий підхід призвів до абсолютизації антиномії. Це, своєю чергою, спричинилося до релятивізації загальнолюдських цінностей, з тотальним запереченням яких навряд чи можна погодитися. Адже, якщо розглянути питання в законодавчій площині, то навряд чи вдасться віднайти кримінальне законодавство, в якому, скажімо, вбивство ближнього визнавалося б подвигом. Говорячи про антиномію з огляду на специфіку цінностей в залежності від соціально-політичних систем, культурних традицій, специфіки націопсихології тощо, все-таки мусимо визнати наявність й загальнолюдських цінностей – хоча б уже з огляду на те, що за їх відсутності унеможливилось б закладення підвалин міжнародного права.

Що стосується "покарання", то П. Сорокін вважав, що акти можуть трактуватися як скеровані на законну відплату (кару) та запобігання злочинним посяганням лише у тому випадку, якщо являють собою реакцію на зовнішньо виражені вчинки, кваліфіковані як злочинні [640, с. 168, 273]. До аналогічного наголосу вдавався І. Ільїн, котрий трактував злочин як такий протиправний вчинок (зовнішній прояв наміру) щодо якого правові норми передбачають настання певних наслідків [248, с.90]. Самі ж норми осмислювалися як такі, що на відміну від норм моралі встановлюються не внутрішнім авторитетом, а зовнішнім, себто "засновуються не на Божественній волі і не на голосі совісті, а на приписах, які створюються людьми" [248, с.85].

Інший фахівець з теорії права – Г. Кельзен під протиправним актом мав на увазі поведінку, що заборонена з правової точки зору [278, с. 52]. Тоді як П. Сорокін скептично ставився до спроби виокремлення матеріальної ознаки злочину, Г. Кельзен трактував злочин як соціально шкідливий вчинок, наслідком якого є покарання, що являє собою не лише кару, а й засіб запобігання злочинам [278, с.49, 52, 131].

Так само, як і П. Сорокін та І. Ільїн, Г. Кельзен апелює до покарання як реакції на злочин у формі санкціонованої державою відплати. Однак специфіка його погляду полягає у тому, що зв'язок між злочином та покаранням вбачається як такий, що має не каузальний характер, а здійснюється за принципом приписування наслідку. Той факт, що значення, якого набуває поєднання елементів у правовому положенні, відрізняється від значення, що його набуває поєднання елементів у природничому законі, Г. Кельзен пояснює тим, що поєднання в правовому положенні – це норма, котра встановлюється правовим авторитетом, себто постає завдяки вольовому актові, тоді як поєднання причини та наслідку в природничому законі не залежить від такого акту [278, с. 94]. Очевидним є те, що сповідуваний Г. Кельзенем принцип приписування наслідку вкладається в аристотелеву формулу переходу можливості в дійсність. Однак акцент здійснюється на тому, що передбачуване в законі покарання не завжди реалізується в дійсності. З цим неможливо не погодитись, особливо якщо зважити на статистику.

Категорії "злочин" та "покарання" Г. Кельзен розглядає під кутом зору "чистого правознавства", тобто теорії права, дистанційованої від політики: "Мова йде про зв'язок правознавства й політики, про акуратне відокремлення однієї науки від іншої, про відмову від укоріненої звички сповідувати політичні вимоги, мотивуючи такий підхід інтересами правової науки і посилаючись на якісь об'єктивні чинники. Водночас такі вимоги можуть мати лише яскраво виражений суб'єктивний характер – навіть тоді, коли їх (з

найкращими намірами) висувають як релігійний, національний чи класовий ідеал" [278, с. 6].

Ця фраза актуальна й донині. Однак на початку ХХ століття вона мала особливу вагу. Адже це був час, коли на політичній арені заявила про себе держава, класовим ідеалом якої став пролетаріат. З точки зору інтересів саме цього класу формувалось нове кримінальне законодавство та обґрунтовувався зміст його провідних понять. Скажімо, у статті 5 "Керівних началах по кримінальному праву РРФСР", введених в дію Постановою НКЮ 12 грудня 1919 р. (СУ№ 66), злочин було визначено як "порушення порядку суспільних відносин охоронюваного кримінальним правом". У статті 6 вказувалося на те, що злочин являє собою дію чи бездіяльність, небезпечну для існування системи суспільних відносин, а у ст. 3 уточнювалося, що йдеться про систему, яка відповідає інтересам трудящих мас, організованих у панівний клас, у перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату [592, с. 58 – 59]. Таким чином, у поняття злочину, яке, здавалось би, не містило жодних політичних характеристик (адже йшлося про дію чи бездіяльність, небезпечні для існування системи суспільних відносин) закладався політичний вектор – остільки оскільки малася на увазі система відносин, котра відповідає інтересам диктатури пролетаріату.

Своєю чергою, у Кримінальному кодексі РРФСР, затвердженому на сесії Всеросійського центрального Виконавчого Комітету 24 травня 1922 р. і введеного в дію з травня 1922 р. Постановою ВЦВК (СУ 1922 р. № 15), злочином визнавалась суспільно небезпечна дія чи бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період часу (ст. 6) [737, с. 116], що засвідчувало класовий підхід до критеріїв суспільної небезпечності. Проставлені у Кримінальному кодексі РРФСР політичні акценти рецепійовано у кримінальні кодекси інших союзних республік.

Ця лінія знайшла продовження в "Основних началах кримінального законодавства СРСР і союзних республік", прийнятих 2-ю сесією ЦВК СРСР II скликання та введених в дію Постановою ЦВК від 31 жовтня 1924 р. (СЗ № 24) . В цьому документі не подавалося визначення злочину. Однак зі вступної статті ставало очевидним, що під злочинними маються на увазі суспільно небезпечні діяння, які підривають владу трудящих чи порушують встановлений нею правопорядок [503, с.199]. Тоді як в "Основних началах..." йшлося про судово-правовий захист держави трудящих діянь [503, с. 199], то в Кримінальному кодексі РРСФР в редакції 1926 р. вже мався на увазі захист держави робочих і селян [738, с. 257]. Це стосувалося й Кримінального кодексу Української РСР 1927 р., КК Вірменської РСР 1927 р., КК Азербайджанської РСР 1928 р., КК Грузинської РСР 1928 р., КК Туркменської РСР 1928 р., КК Білоруської РСР 1928 р.

Якщо взяти до уваги, що 1926 – 1929 роки були періодом боротьби за соціалістичну індустріалізацію, під час якої політичний удар скеровувався проти "буржуазної інтелігенції у всіх галузях промисловості", то стає очевидним, що, здавалось би, незначима заміна поняття "держави трудящих" на "державу робочих і селян" розчищала шлях для розправи на підприємствах важкої індустрії з промисловою інтелігенцією, що відбувалося під гаслом захисту держави робітників і селян від так званих інженерів-саботажників.

Тоді як в "Основних началах кримінального законодавства СРСР і союзних республік" 1924 р. не формулювалося визначення злочину, в "Основах Кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік" 1958 р. злочином визнавалось передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на радянський суспільний чи державний лад, соціалістичну систему господарства, соціалістичну власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права

громадян, а так само інше, таке, що посягає на соціалістичний правопорядок суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом [504, с. 29]. Аналогічні визначення містилися у Кримінальному кодексі РРСФР (ст. 7) [705, с.87], Кримінальному кодексі Української РСР (ст.7) [705, с. 171], КК Таджикиської РСР (ст.7) [732, с.8], Естонської РСР [746, с. 7], Білоруської РСР (ст.7) [705, с.87], Узбецької РСР (ст.7) [705, с.333], Казахської РСР (ст. 7) [705, с. 417], Грузинської РСР (ст.8) [705, с.489], Азербайджанської РСР (ст. 7) [705, с.571]. Вищенаведений матеріал вказує на те, що розвиток кримінального законодавства відбувався від соціально-класової характеристики поняття суспільної небезпечності злочинного діяння до винятково соціальної.

Що стосується поняття покарання, то в історичному ракурсі політичний наголос можна помітити в Кримінальному кодексі РРСФР 1922 р., в якому покарання профігурувало (у ст. 8) як один із засобів соціального захисту [737, с.117]. У контексті задекларованої в Постанові ВЦВК (СУ 1922 р.№ 15) мети введення цього Кодексу в дію, як такої, що полягає в захисті "Робітничо-селянської держави і революційного правопорядку від його порушників і суспільно небезпечних елементів та встановленні твердих засад революційної правосвідомості" [605, с, 116], поняття "засоби соціального захисту" набувало вагомого політичного підтексту. В "Основних началах Кримінального законодавства СРСР і союзних республік" 1924 р. термін "покарання" вже взагалі не застосовувався, натомість йшлося винятково про "засоби соціального захисту", що в контексті сформульованого в Постанові ЦВК СРСР від 31 жовтня 1924 р. (СЗ № 24) законодавчого завдання, як такого, що полягало в захисті "держави трудящих від суспільно небезпечних діянь, що підривають владу трудящих чи порушують встановлений нею правопорядок" [605, с, 199], набувало виразного політичного звучання. Аналогічний акцент здійснено в Кримінальному кодексі РРСФР редакції 1926 р. [738, с. 258]. У цьому ж

Кодексі (ст. 7) передбачалося застосування заходів соціального захисту судово-виправного, медичного, або медико-педагогічного характеру стосовно осіб, котрі здійснили суспільно небезпечні діяння чи становлять небезпеку за своїм зв'язком зі злочинним середовищем чи з огляду на свою минулу діяльність [738, с. 257]. Хоча теоретично ст. 7 узгоджувалася зі ст. ст. 35 і 36, зі змісту яких випливало, що виселення осіб за межі певних місцевостей повинне прив'язуватися до їх конкретних злочинів (а не до міжособистісних зв'язків) [738, с. 262], однак на практиці ст. 7 розв'язувала руки для політичних переслідувань осіб за мотивами їх зв'язків зі злочинним середовищем. Оскільки останнє не мало чіткого визначення, то відкривався безмежний простір для політичних репресій. Своєю чергою, хоча у ст. 9 і вказувалось на те, що "засоби соціального захисту застосовуються з метою: а) попередження нових злочинів з боку осіб, які їх здійснили, б) впливу на інших нестійких членів суспільства і в) пристосування тих, хто здійснив злочинні дії до умов співжиття держави трудящих [738, с. 258], для боротьби зі злочинами, що загрожували радянській владі і радянському ладу, передбачався розстріл (ст. 21). Теоретично таке розходження між проголошеною метою засобів соціального захисту та смертною карою, яка не відповідала меті, що передбачала пристосування тих, хто здійснив злочинні дії, до умов співжиття в державі, обґрунтовувалось тим, що особи, які здійснили ці злочини, – невинуваті. Так, у тогочасних практичних коментарях для працівників юстиції зазначалося, що для судді головним критерієм повинен бути вибір міри соціального захисту як міри виправлення злочинця шляхом виправно-трудового впливу, однак це не стосується класового ворога, оскільки у цьому випадку виправлення втрачає сенс: "... Наївно думати, що пролетарська влада може взяти на себе завдання виправлення свого класового ворога, учасника контрреволюційного заклоту чи такого, котрий здійснив економічний шпіонаж чи всією своєю діяльністю підривав нове господарське будівництво" [265, с.24].

Щодо мети покарання, то в "Керівних началах по кримінальному праву РРФСР" 1919 р. вона зводилась до запобігання злочинам, пристосування особи, яка вчинила злочин, до існуючого суспільного порядку [592, с.58]; у Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р. – до попередження нових порушень, пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу, позбавлення злочинця можливості здійснення подальших злочинів [737, с. 117]. В "Основних началах кримінального законодавства СРСР і союзних республік" 1924 р мета покарання вбачалася в попередженні злочинів, виправно-трудова впливові на засуджених, позбавленні суспільно небезпечних елементів можливості здійснювати нові злочини [503, с. 200]. У Кримінальному кодексі РРФСР редакції 1926 р. мета покарання полягала у попередженні нових злочинів, впливові на нестійких членів суспільства, пристосуванні тих, хто здійснив злочинні дії, до умов співжиття в державі трудящих [738, с.258].

Якщо у вищезгадуваних джерелах йшлося про виправно-трудова вплив на засуджених, то в "Основах Кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік", затверджених Верховною Радою ССР 25 грудня 1958 р. [504, с. 41], а відтак й у Кримінальному кодексі РРСФР (ст. 7) [705, с. 90], Кримінальному кодексі Української РСР (ст.7) [705, с. 175], КК Таджикицької РСР (ст.7) [740, с. 15], КК Естонської РСР [746, с. 7], КК Білоруської РСР (ст.7) [705, с. 254], КК Узбецької РСР (ст.7) [705, с.336], КК Казахської РСР (ст. 7) [705, с. 420], КК Грузинської РСР (ст.8) [705, с. 492], КК Азербайджанської РСР (ст. 7) [705, с.574] вже йшлося про виправлення та перевиховання засуджених як цілі покарання [705, с. 175].

У радянській науці кримінального права, так само, як і в законодавчому просторі, соціальна характеристика злочину та покарання доповнювалася класовою. Злочин трактувався як дія чи бездіяльність, скеровані проти радянського ладу чи правопорядку [700, с. 156], проти соціалістичних суспільних відносин [178, с.13]. Суспільна небезпечність злочинного діяння

вбачалася у тому, що воно *становить небезпеку* для соціалістичних суспільних відносин [123, с.13], соціалістичних суспільних відносин як порядків, вигідних для трудящих [222, с.131], для соціалістичної держави [757, с.29], Радянської держави [633, с. 53], інтересів трудящих [631, с.95], інтересів радянського суспільства і держави [272, с. 91], інтересів соціалістичного суспільства [347, с.6]; вносить елементи дезорганізації у соціалістичний правопорядок, *завдає* соціалістичним суспільним відносинам "шкоду" [356, с.25; 703, с.32; 166, с. 5], "серйозну шкоду" [350, с.110], "значну шкоду" [177, с.53], "суттєву шкоду", "істотну шкоду" [697, с.31; 471, с. 18] чи "здатне завдати" [177, с.5], "містить у собі можливість" [356, с. 25], "реальну загрозу" [633, с. 53; 703, с. 32] спричинення такої шкоди, завдає шкоду охоронюваним законом інтересам держави, суспільних організацій і радянських людей [271, с.104], інтересам трудового народу [632, с. 69]; *посягає* на суспільні відносини, встановлені в інтересах пануючих класів [700, с. 156], соціалістичні відносини [178, с.3], соціалістичні суспільні відносини [272, с. 89; 697, с.31; 629, с.79; 141, с. 9; 142, с. 40], соціалістичні суспільні відносини – суспільний або державний лад, соціалістичну власність, особу радянського громадянина, його права [80, с.8; 700, с. 156], певні соціалістичні суспільні відносини [634, с.72], основи соціалістичного ладу [350, с.110], радянський суспільний чи державний лад, соціалістичну систему господарства, соціалістичну власність [356, с.25], основи радянського ладу чи радянський правопорядок [142, с. 35], радянську соціалістичну державу, основи соціалістичного ладу [350, с.110], суспільний лад СРСР, його політичну і економічну системи [271, с.104], основи радянського ладу чи соціалістичний правопорядок [146, с. 257]; *порушує* охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, що склалися в радянській загальнонародній державі [703, с. 35], соціалістичний правопорядок [146, с.257; 519, с. 29 – 30; 356, с. 25; 271, с. 104; 222, с. 159];

скерований проти соціалістичних суспільних відносин [178, с. 13], радянського ладу, соціалістичного правопорядку [231, с. 43] тощо.

Зазначимо, що навіть у радянський період деякі фахівці з кримінального права уникали політичних акцентів. Так, Л. Познишев вбачав суспільну небезпечність у тому, що злочинне діяння завдає безпосередньої шкоди іншим людям, посягає на благо людей, руйнує його [543, с.49 – 50]; М. Ковальов – у небезпечності для суспільства і держави [291, с. 77], О. Сахаров – у небезпечності для інтересів усього суспільства чи кожного його члена, незалежно від соціальної приналежності [604, с. 30], П. Буза – у тому, що діяння посягає на порядок, мир, суспільний спокій [356, с.48]. Ю. Ляпунов сутність суспільної небезпечності вбачав у тому, що остання полягає у здатності певного виду діянь спричинитися до негативних змін у соціальній дійсності, порушувати упорядкованість системи суспільних відносин чи необхідних умов їх функціонування [396, с. 31]. Наголошувалось також на тому, що злочин порушує інтереси окремої особи, але це має бути порушення таких індивідуальних інтересів, що цінні для кожного члена суспільства, а відтак мають суспільне значення [604, с. 30].

Іноземними і тими вітчизняними науковцями, найбільш продуктивний період наукової діяльності яких припав на пострадянську добу, а також представниками новітньої генерації «злочин» потрактовано як такий, що *загрожує* умовам існування суспільства [324, с. 81], самим основам суспільного життя [367, с. 13], вільному існуванню суспільства [321, с. 2]; *посягає* на суспільні відносини [324, с. 80; 679, с.22], державний лад України [364, с.614], певні панівні цінності (як-от, на святість приватної власності чи на вартості, пов'язані з конкретними моральними уявленнями) [367, с. 13]; *суперечить* усьому встановленому правопорядку [222, с. 59]; *заподіює* соціальну шкоду [557]; шкоду соціальним цінностям, що знаходяться під охороною кримінального закону [311, с. 36]; тяжку шкоду пануючому в суспільстві правопорядку [322, с. 27]; істотну шкоду фізичній чи юридичній

особі, суспільству або державі [508, с.89], суспільним відносинам [364, с.614], охоронюваним кримінальним законом об'єктам, інтересам [471, с. 274], охоронюваним кримінальним законом відносинам, цінностям [701]; *пошкоджує* найбільш цінні суспільні відносини (і ці пошкодження значні, істотні, тобто цим спричиняється тяжка шкода) [321, с. 27], завдає фізичної або психічної шкоди не лише певній особі, а й усьому суспільству [103, с. 30; 367, с. 10], зачіпає інтереси оточення [630, с. 72]; являє собою соціально шкідливий вчинок, соціальна шкідливість якого полягає у шкідливості волі суб'єкта, цілеспрямованості його дій [557, с. 91]. Злочин осмислюється як суспільно небезпечний, оскільки *порушує* існуючі суспільні відносини [702, с. 200], встановлений порядок взаємовідносин між індивідом і суспільством у певній сфері соціальних зв'язків [702, с. 211] тощо.

У визначеннях поняття злочину у кримінальних кодексах на *небезпечності* злочину наголошено в КК Литовської Республіки (Ст. 11.1) [718]. *Суспільна небезпечність* фігурує у визначеннях злочину в КК Азербайджанської Республіки (Ст. 14.1) [707], КК Республіки Беларусь (1) [722], КК Республіки Болгарія (Ст. 9 (1) [723], КК Республіки Вірменія (Ст. 18.1) [721], , КК Республіки Казахстан КК [724], КК Киргизької Республіки (1) [715], КК Республіки Таджикистан (Ст. 17. 1) [728], КК Республіки Узбекистан (Ст. 14) [729], КК Російської Федерації (Ст. 14.1) [730], КК України (Ст. 11) [340]. У КК Республіки Молдова ознака суспільної небезпечності замінена визначенням злочину як діяння, що «завдає шкоду» (Ст. 14 (1) [725]. У КК Китайської Народної Республіки йдеться про заподіяння шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності, спокою і т. ін. (Ст. 13) [713]. У КК Республіки Болгарія суспільна небезпечність трактується як така, що полягає у заподіянні шкоди особі, правам громадян, власності, встановленому Конституцією правопорядку чи іншим інтересам, що перебувають під охороною права) (Ст. 10) [723].

Що стосується злочину як протиправного вчинку, то в теоретичних визначеннях мається на увазі діяння, що являють собою переступ певної правової норми [443, с. 41], *порушення*: закону [630, с. 72], акта державної волі [222, с. 168], норми [519, с. 159; 699, с. 34], норми права [519, с. 29], яка охороняється кримінальним законом; норми кримінального права [146, с. 255], норми кримінального закону [508, с. 94; 703, с. 34]. Мається на увазі й порушення норми, що перебуває під охороною кримінального закону (в тому числі й порушення заборони її порушення) [67, с. 29], а також порушення кримінально-правових норм-заборон, встановлених державою, правил, встановлених кримінальним законом [324, с.77] або ж заборони, що міститься в кримінально-правовій нормі [679, с. 22], заборони чи вимоги, передбаченої кримінальним законом [635, с.51]; закріпленої в нормі права заборони здійснювати дію, яка завдає суттєву шкоду чи ставить під загрозу заподіяння такої шкоди об'єктам, що охороняються кримінальним законом [178, с. 25]. Йдеться також про злочин як законопорушення [591, с. 503], протизаконне діяння [543, с. 48; 633, с. 56; 291, с. 42; 271, с. 79; 590, с. 337], вчинок, що суперечить вимогам кримінального закону, приписам норм закону [272, с. 143], нормі права [272, с. 148], правовій нормі, порушення якої карається кримінальним законом [519, с. 159], встановленому правопорядку [519, с. 59] тощо.

У контексті концепту протиправності злочин також інтерпретується як діяння заборонене [231, с. 105]; заборонене кримінальним законом [321, с. 26; 322, с. 25; 324, с. 80; 470, с. 273; 701] чи то кримінальним кодексом [311, с. 35] під загрозою покарання, а також як діяння, передбачене кримінальним законом [163, с. 33, 34 – 35; 178, с. 3; 350, с.110; 271, с. 104; 272, с. 32; 322, с. 22; 364, с. 614; 679, с.22; 702, с. 211; 706, с. 82; 799, с. 46] (чинним Кримінальним кодексом [339, с.78], чинним кримінальним законодавством [364, с. 614] тощо), вчинок, передбачений законом як злочин [757, сч.29; 231, с. 102], передбачений кримінальним законом як злочин [231, с. 45; 508,

с. 94; 604, с. 31; 702, с. 211], кваліфікований законом як злочин [16, с. 238]. У цьому ж контексті йдеться про злочин як суспільно небезпечне діяння, закріплене в законі про кримінальну відповідальність [848], діяння, за яке законом передбачене покарання [543, с. 48], вчинок, що передбачений законом і за вчинення якого встановлено покарання [291, с. 44], діяння, передбачене законом і заборонене під загрозою покарання [166, с. 6], таке, передбачене кримінальним законом діяння, що може потягнути за собою кримінальне покарання [311, с. 31] чи супроводжується покаранням [629, с. 79], супроводжується покаранням згідно з велінням державної влади [222, с. 176] і т. ін.

У кримінальних кодексах ознака протиправності здебільшого виражена у визначеннях поняття злочину. З врахуванням суспільної небезпечності, йдеться про злочин як діяння, *заборонене* чинним Кодексом «під загрозою застосування покарання» (КК Республіки Таджикистан (Ст. 17. 1) [728], КК Республіки Узбекистан (Ст. 14) [729]), «під загрозою покарання» (КК Республіки Казахстан (Ст. 9) [724]; КК Російської Федерації (14.1) [739], КК Республіки Беларусь [722]). Злочин також визначено як діяння, вчинене всупереч певній нормі закону (КК Айдахо), нормі закону, яка забороняє або приписує її вчинити (КК Каліфорнії) [557, с. 136]; *заборонене* під загрозою покарання законом (КК Республіки Польща (Ст. 1. п.1) [726]), *заборонене* законом під загрозою покарання (Швейцарський Кримінальний кодекс (Ст.1) [826]), «заборонене чинним Кодексом і за вчинення якого передбачене покарання...» (КК Литовської Республіки) [718]. У КК Республіки Вірменія злочин виступає як діяння, *передбачене* чинним Кодексом (Ст. 18.1) [721], у КК Грузії – як *передбачене* чинним Кодексом протиправне діяння (Ст. 7) [710], у КК Іспанії – як діяння, *передбачене* законом (Ст. 10) [712], у КК Киргизької Республіки (1) [715], КК Латвійської Республіки (Ст. 6) [716], КК Республіки Молдова (Ст. 14(1) [725] – як *передбачене* кримінальним законом і каране (кримінально каране), оголошене законом як каране (КК

Республіки Болгарія (Ст. 9 (1) [723], правопорушення, яке закон карає кримінальним покаранням (КК Бельгії (Ст.1) [708]. Йдеться також про діяння, *визначене* чинним кримінальним законом (КК Голандії (Ст. 1) [709]), *визначене* Кодексом або «іншим законом чи статутом, за яке передбачено покарання» (КК Швеції (Ст.1) [745]). У КК Австрії, як впливає з п.1 і 4, злочинним визнається діяння, що підпадає під чітку законодавчу санкцію кримінально-правової норми [792, с. 161].

Що стосується покарання, то у чинному Кримінальному кодексі України (ст.50) воно визначається як таке, що має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [340, с. 16]. Білоруський законодавець вважає, що мета покарання охоплюється триединою метою кримінальної відповідальності (ст.44): 1) виправлення особи, яка вчинила злочин; 2) попередження вчинення нових злочинів як засудженим, так і іншими особами; 3) поновлення соціальної справедливості [722]. У статті 61 КК Республіки Молдова встановлюється, що покарання є "засобом виправлення та перевиховання засудженого..." [725] і т. ін.

Акцентація на виправленні злочинця притаманна й кримінальним кодексам багатьох інших країн. Так, відповідно до ст. 36 КК Республіки Болгарія покарання призначається з метою:1) виправлення і перевиховання засудженого в дусі дотримання законів і гарних звичаїв; 2) здійснення попереджувального впливу на засудженого і позбавлення можливості вчинення ним інших злочинів; здійснення виховного і попереджувального впливу на інших членів суспільства [723]. Відповідно до § 1 ст. 54. параграфу 1 ст. 53 КК Польщі при призначенні покарання неповнолітньому суд має керуватися насамперед виховною метою, а при застосуванні покарання чи кримінально-правових заходів щодо дорослих – враховувати попереджувальні і виховні цілі та потреби у сфері формування правової свідомості суспільства [793]. У ст. 37 КК Швейцарії зазначено, що виконання

покарань у виді каторжної тюрми і тюремного ув'язнення повинно здійснювати виховний вплив на засудженого і підготувати його до повернення до життя на волі [793, с.300]. Законодавство Франції до цілей покарання відносить: виправлення винного, соціальну реадaptaцію, професійну реадaptaцію (ст. 132-59 КК, статті 720-4, 723-3, 763-3 КПК) [744].

У Кримінальному кодексі штату Нью-Йорк (Ст.1 парю 1.05), поряд з іншими елементами, йдеться й про такий, як "соціальне відновлення особистості засуджених" [741, с. 87]. У Конституції штатів Нью-Гемпшир, Монтана задекларовано цілі покарання, які називаються цілями кримінального законодавства: виправлення правопорушників, попередження здійснення злочинів [302, с. 50] тощо. Виправлення як одна із цілей покарання фігурує у кримінальних кодексах Азербайджанської Республіки (Ст. 41.2) [707], Бельгії (ст.1) [708], Киргизької Республіки (Ст.41 (2) [715] та ін. Тим не менш, очевидно є наявність певного песимізму щодо виправних можливостей покарання. У цьому розумінні поділяємо думку К. Переді, який зауважив, що погана репутація покарання – наслідок помилок, забобон, корупції і хабарництва [916, с. 408]. Під кутом зору "виправлення" необхідно підійти й до питання щодо психології ув'язнених. На цьому питанні, зокрема, зосереджувався П. Рікер, стверджуючи, що час покарання може переживатися у відмінних моральностях, відповідно до яких можна розглядати ближчий до процесу темпоральний сегмент, протягом якого час переживається під кутом спогаду про це випробування, а далі – середній відрізок часу в процесі виконання вироку, коли помисли ув'язненого зосереджуються на стосунках із середовищем, в якому він відбуває покарання, і нарешті, фінальний відрізок часу покарання, коли перспективи звільнення поступово стають основним змістом ментального простору ув'язнених, у зв'язку з чим можна припустити, що після певного часу виконання вироку збігається з процесом прискореної десоціалізації [583, с.201].

У Росії переважає тенденція до заперечення такої мети покарання, як виправлення засудженого. Натомість виокремлюються цілі поновлення соціальної справедливості та попередження вчинення нових злочинів [694]. Д. Шестаков висловив думку стосовно того, що апелювання до такого поняття, як "цілі покарання", взагалі не має під собою підстав, оскільки будь-яке цілепокладання передбачає існування суб'єкта, який формулює ту чи іншу мету. Цілі, що стосуються покарання, стверджує автор, народжуються у свідомості найрізноманітніших осіб: суддів і працівників виправно-трудовак закладів, потерпілих та їх родичів; науковців і в решті-решт самих злочинців. Тому, доходить висновку вчений, категорія "цілі покарання" повинна бути замінена на категорію його соціальних функцій [702, с.477].

На нашу думку, при розгляді мети покарання необхідно передусім визначитися, чи йдеться про покарання як поняття, або ж про покарання як об'єктивацію. Те, про що говорить Д. Шестаков, належить до об'єктиваційної сфери. А те, про що йдеться при визначенні мети покарання, перебуває у понятійному просторі. І хоча поняття не слід відривати від явища, оскільки воно є щільно пов'язане з реальними фактами об'єктивної дійсності, однак все ж таки поняття і явище неможливо ототожнювати, хоча б уже через те, що йдеться про принципово різні виміри. Скажімо, коли проблему мети покарання піднімав Ч. Ломброзо, то чітко давав зрозуміти, що йдеться про покарання як явище [375, с. 203, 213]. Так само вчиняв і П. Лейленд, апелюючи у своїх розмислах про покарання до об'єктиваційної сфери. Саме під цим кутом зору він стверджував, що хоча в принципі покарання повинні сприяти тому, аби злочинці ставали кращими людьми, однак на практиці це не спрацьовує, оскільки реабілітаційні заходи потребують занадто великих витрат [367, с.140].

Піднімаючи проблему реабілітації, П. Лейленд апелював до праці "Гуманна теорія покарань" К. С. Льюїса, який вважав, що прагнення виправити злочинця применшує його людський статус, оскільки

застосування виправних заходів без згоди правопорушника понижує самотійність індивіда до рівня "дітей, недоумків та свійських тварин" [367, с.142]. На нашу думку, ці міркування софістичні, однак вкрай важливі – з того огляду, що у філософії права вони отримали розвиток у темі бунту переступника. Це – не лише бунт ув'язненого, котрий не бажає ставати об'єктом насильницького перевиховання (як-от, у творі Альберта Камю "Чужий") [259, с. 107 – 108], а й бунт людини, яка, переступивши межу, стає вже не духовним бунтівником, а реальним злочинцем. У філософії екзистенціалізму такий бунт має два різновиди прояву. Перший – це бунт, про який писав М. Бердяєв, маючи на увазі бунт як протест проти несправедливості та насилля, здійснюваного над гідністю і свободою людини [41, с. 63]. Другий – це бунт, що спричиняється до злочину. В кінцевому результаті цей бунт, як узагальнення, зводиться до риторичного запитання А. Камю: "Чи повинен кожен бунт завершуватися виправданням всезагального вбивства?" [258, с.126].

У філософії А. Камю теоретичне обґрунтування злочинцем свого злочину мірадами імпульсів інтегрується у простір як духовного буття людства, так і фізичного існування кожної окремої людини і, з швидкістю та всепроникністю думки, поширюється в цьому просторі, отруюючи його: "З того моменту, коли... злочинець вдається до допомоги філософської доктрини, з того моменту, коли злочин сам себе обґрунтовує, він, користуючись всілякими силогізмами, поширюється, як і сама думка" [258, с.120].

Ця тема характерна для філософської доктрини екзистенціалізму, де на авансцену виходить така властивість злочинної дії, як інформаційна всепроникність, себто здатність проникати в інформаційне поле інших людей і загалом людства, дестабілізуючи й отруюючи його. Наприклад, у творі Сартра "Нудота" [601, с. 105 – 106] інформаційну всепроникність злочину передано шляхом фіксації потоку свідомості головного героя, у кожному

клітинку ества котрого на підсвідомому рівні проникла інформація, яку він на свідомому рівні отримав з газетної статті. Такий нерідко застосовуваний екзистенціоналістами прийом, як "потік свідомості", стає для Сартра засобом показу того, як деформується внутрішній світ людини, котра, як реципієнт, на інформаційному рівні стала дотичною до злочину. Відтак, отримана інформація фігурує як еманация зла, котре стає всепроникним, об'єктивуючись у конкретному злочині та поширюючись на інформаційному рівні.

У драмі Ж.-П. Сартра "Мухи" вже застосовано інший прийом. Зокрема, за допомогою метафори злочин представлено як такий, що здатен знищити увесь простір людського існування. Так, у місті, яке описує Сартр, було здійснено всього лиш один злочин. Однак цей злочин у такий спосіб інтегрувався в життєвий простір людей, що на інформаційному рівні запанував над містом і в кінцевому результаті перетворив його на руїну: "Стіни, вимазані кров'ю, міриади мух, сморід, як на бойні, спекота, порожні вулиці, залякані тіні, котрі б'ють себе кулаками в груди, ховаючись у будинках, і ці воплі, ці нестерпні воплі..." [603, с.202]. Індивідуальний злочин отримує форму узагальнення і в цій своїй іпостасі перетворює колись квітуче місто на "напівмертве місто", "місто-падаль, пошматоване мухами" [603, с. 203]. Аналогічна метафора закладена й у романі А. Камю "Чума", з тією лише різницею, що тоді як у драмі Сартра "Мухи" містом опановують мухи, в романі А. Камю "Чума" ним оволодівають щурі. У цьому творі на авансцену виходить філософське узагальнено-універсальне трактування злочину, який, з огляду на свою небезпечність, та всепроникність, асоціюється з чумою.

Втім, злочин виступає не лише як небезпечний для людей, а й як такий, що знищує самого злочинця. Метафоричне втілення це отримало в образі злочинця, який, убиваючи людину, вбиває і себе, себто водночас виступає в іпостасі й самогубця. У цьому контексті А. Камю доходить наступного

висновку: "Вбивство і самогубство – дві сторони однієї і тієї ж медалі – нещасної свідомості, яка ...надала перевагу темному екстазу, в якому зливаються, знищуючись, і земля, і небо" [258, с.123].

У Сартра самознищення злочинця передано через порівняння фотокарток двох сестер-вбивць перед злочином та після нього: "*Перед тим* (себто перед злочином. – *Н.М.*) їхні обличчя коливалися, як безжурні квітки поверх мереживних комірців. Від них несло чистотою і звабливою чесністю...*Після того* їхні обличчя палали, як пожежі. Вони мали оголені шиї майбутніх смертників. Всюди зморшки, жахливі зморшки страху й ненависті, складки, шрами на тілі, ніби якийсь звір пройшовся пазурами по їхніх лицах" [602, с. 233]. Втім, з найбільшою силою передано самознищення юнака, який придбав револьвер всього лиш для того, аби почуватися сильним ("почуваєшся сильним, коли носиш при собі ось таку штукенцію, яка, бабахнувши, може наробити чимало галасу") [602 с. 226]. З часом цей револьвер починає керувати життям чоловіка – у нього з'являється бажання вбивати. Щойно виникає цей потяг, юнак вирішує вбити п'ятьох чоловік, а потім й себе. І хоча і назва твору ("Герострат"), і розмірковування літературного героя над геростратовою славою ("вже минуло більше двох тисяч років, як він помер, а його вчинок і далі сяє, як чорний діамант...", "... якщо слави можна досягти в такий спосіб, то це жахливо, але з іншого боку, це давало змогу одним махом перевершити могутність сили і краси") [602, с. 231] схиляє до того, аби мотиваційний момент вбачати у прагненні героя прославитися, однак очевидним є те, що справжнє підґрунтя тамується глибше, а саме – людина, яка відкриває доступ у свій персоніфікований простір універсальному засобу вбивства як уособленню всеосяжного злочину, сама, зрештою, змушена підкоритися цій неосяжності.

Таким чином, для постмодерної літератури філософського спрямування характерна фіксація уваги на явищі глобалізації злочину. Причому ця глобалізація осмислюється як така, що має декілька напрямів. Один з них –

глобалізація злочину як такого, що, охоплюючи макропростір на інформаційному рівні, в кінцевому результаті об'єктивується у всеохоплюючій злочинності. Всеосяжність злочину на інформаційному рівні перетворюється на всеосяжність на рівні кількісному. Цей аспект вміщено у фразі А. Камю "Раніше злодіяння було поодиноким, наче крик, а тепер воно настільки ж універсальне, як і наука" [602, с.120]. Інший напрям – глобалізація злочинного діяння як всеосяжного засобу знищення антропосу. У цьому контексті поняття суспільної небезпечності фігурує як таке, що тамує у собі підтекст небезпечності злочину для усього людства. Більш того, у філософії Р. Рікера злочин виступає як небезпечний для Всесвіту [584, с.63]. У цьому розумінні ми можемо говорити про розгортання у філософському просторі архетипу небезпечності злочину як такого, що є небезпечним для макрокосму. У цьому контексті філософи, оперуючи метафорою, апелюють до злочину як такого, що являють собою «рани на тілі суспільства» [584, с. 202], «навислу над суспільством безпеку» [590, с. 331]. Ф. Тьоніс осмислює "злочин" як небезпечний для суспільства крізь призму потрактування останнього як сумісного неповторного життя: "Будь-яке неповторне сумісне життя треба розуміти як життя у спільноті. Суспільство – це публічність, це світ. При цьому спільнота виступає як живий організм, котрий "репрезентується всією земною кулею" [692, с. 18, 64].

На суспільній небезпечності злочину як такій, що в глобальному вимірі становить безпеку для цивілізації, наголошує А. Бачинін, стверджуючи, що деструктивні за своєю суттю злочини несумісні з нормальним життям [32, с. 195]. На глобальній небезпечності "злочину" в космічних масштабах заакцентує С. С. Сливка, вдаючись до терміну "злоучинок". Окреслюючи різницю між злочином та злоучинком, вчений зазначає, що "злоучинок у природному праві – це духовно-моральна категорія зла, порушення гармонії Всесвіту у думках, пристрастях та мотивах вчинку, що призводить до світової безпеки" [623, с. 47]. Під складом злоучинку мається на увазі

"сукупність деонтологічних ознак, які засвідчують порушення онтологічних засад як злоучинок проти цілісності світу", а під об'єктивною стороною злоучинку – "сукупність передбачених природним правом ознак, які характеризують як зовнішні, так і внутрішні прояви всесвітньо небезпечних думок, пристрастей і мотивованих вчинків, що посягає на об'єкт природно-правової охорони, а також об'єктивні умови, пов'язані з цим посяганням" [623, с. 48]. Об'єктом злоучинку виступають відносини людини зі Всесвітом [620, с. 118]. Таким чином, злоучинок фігурує в іпостасі вчинку, що має ознаку глобальної небезпечності для людства.

Вищенаведені акценти, що мають місце у полі філософії та філософії права, дають підставу стверджувати наявність при осмисленні суспільної небезпечності злочину глобалізаційної тенденції у розумінні потрактування суспільної небезпечності як небезпечності для всього людства в глобальному планетарному масштабі. У цьому контексті можна говорити й про глобальну небезпечність для суспільних відносин, оскільки, якщо макроспільноту людей розглядати як систему (враховуючи при цьому, що система являє собою не суму внутрішньосистемних елементів, а комплекс, який передбачає внутрішньосистемні зв'язки), то небезпечність для макроспільноти людей означатиме й небезпечність для макросуспільних відносин.

Отже, здійснивши системний аналіз внутрішньосистемних елементів інформаційних потоків як упорядкованої системи інформаційних відомостей, ми отримали інформацію, яку можемо використати при створенні моделі:

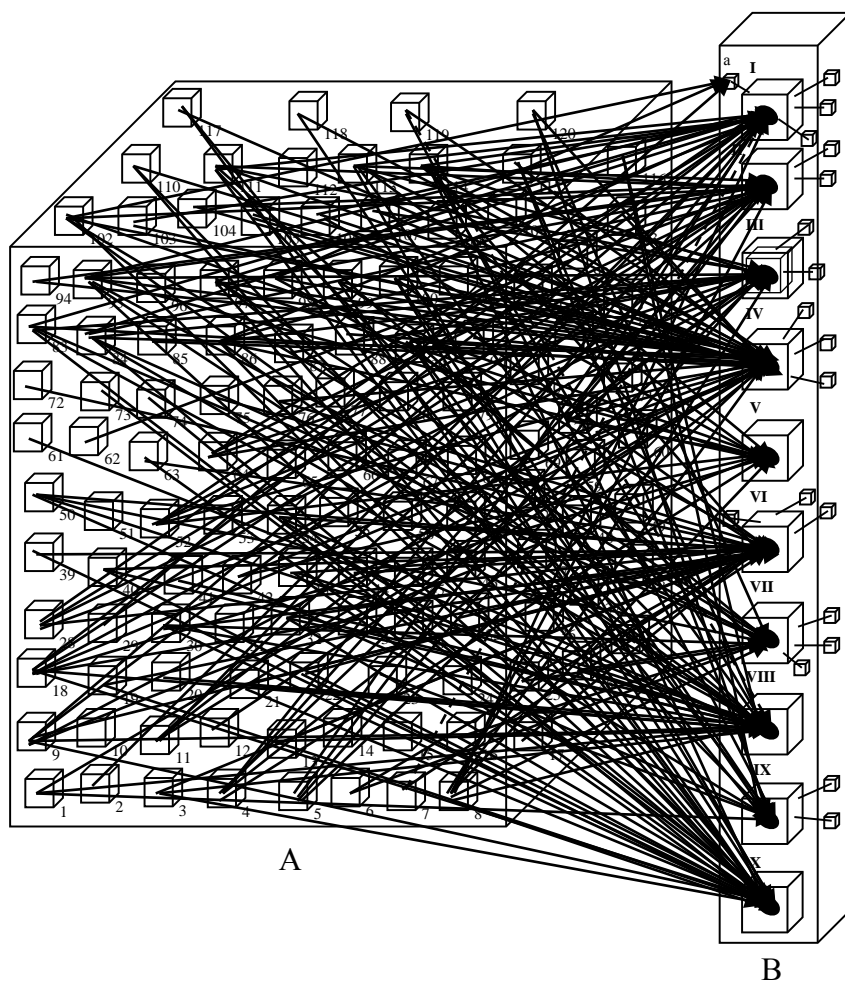

Рис. 4-6. Модель, в якій відображено виокремлення інформаційних вузлів

A – система упорядкованих відомостей, що містять дані про погляди:

1. Ансель М. (M. Ancel); 2. Арндт Х.; 3. Бажанов М., Бишевський Ю., Брайнін Я., Васильєв І., Гончар Т., Демченко В., Денисова Т., Єфимов М., Курінов Б., Ломако В., Марцев А., Ной Й., Саркісова Е., Скибицький В., Тельнов П., Трубников В., Фесенко Є. В., Шаргородський М., Швидкий В., Шестаков Д.; 4. Гришаєв П., Кадников М., Кириченко В., Ковальов М., Комісаров О., Кривоченко Л., Лановенко І., Наумов А., Осипов П., Шем'яков О., Шишов О.; 5. Глистин В. К., Гонтарь І., Даньшин І., Карпушин М., Кузнецова Н., Курляндський В. І.; 6. Готі Хайме Маламуд (J.M. Goti),

Флетчер Дж.-П.; 7. Лейленд П., Мецгер Е., Мінц П., Понятовська Т.; 8. Діаконов В., Комісаров В. С.; 9. Горелик І., Миколенко О.; 10. Коржанський М., Титов М., Хряпінський П., Шульга О.; 11. Бурчак Ф., Сахаров О.; 12. Гарро Р.(R. Garraud), Ру Ж.-А. (J.A. Roux); 13. Багрій-Шахматов Л.; 14. Бачинін А.; 15. Бедо Г.-А. (Н. А. Bedau); 16. Більялобос І. Villalobos Ignacio; 17. Вітю А. (A. Vitu); 18. Владимиров В.; 19. Гальперін І.; 20. Ганді Махатма; 21. Гарбер Р. (R.Garber); 22. Герцензон А.; 23. Граматика Ф.; 24. Гришук В. К.; 25. Гура Х. (Н. Gour); 26. Денисова Т.; 27. Джонс П. (P. Jones); 28. Дурманов М.; 29. Єшек Г.; 30. Закзук Махмуд Хамди; 31. Камю А.; 32. Карпець І.; 33. Кельзен Г.; 34. Кларк У. (W. Clark); 35. Коста е Сильва Costa e Silva; 36. Кросс Р. (R. Cross); 37. Кудрявцев В.; 38. Лоський М.; 39. Маббот Д.-Д. (J.D. Mabbott); 40. Маканені П. (P. McAnany); 41. Маморіа (Mamoria); 42. Манан П.; 43. Маршал У. (W. Marshall); 44. Мерль Р. (R. Merle); 45. Митрофанов І.; 46. Морріс Г. (G. Morris); 47. Мюллер Г. (G. Mualler); 48. Нейш М. (M. Naish); 49. Оконкво К. (С. Okonkwo); 50. Переда К. (Carlos Pereda); 51. Перкінс; 52. Піонтковський А.; 53. Познишев С.; 54. Р. Кавава (R. Kawawa); 55. Риттлер Т.; 56. Рікер П.; 57. Ролз Дж.; Ругимбана О. (O. Rugimbana); 58. Сан Ю; 59. Сартр Ж.-П.; 60. Сміт Д. (J. Smith); 61. Соловьев Вл.; 62. Сорокін П.; 63. Стефані Г. (G. Stefani); 64. Трайнін А.; 65. Трофимов; 66. Утевський Б.; 67. Фейнберг Д. (J. Feinberg); 68. Фіцджеральд П. (P.Fitzgerald); 69. Фрайк С. (Fricke); 70. Хавронюк М. І.; 71. Харкорт Б.-Е. (B. E. Harcourt); 72. Харт Х.-Л.-А (H.L.A. Hart); 73. Хелсбері І. (I. Halsbury); 74. Хемптон Ж. (G. Hampton); 75. Хоган Б. (B. Hogan); 76. Холл Дж. (I.J. Hall); 77. Хохлова І.; 78. Ципін В.;

79. Керівні начала по кримінальному праву РРФСР (1919 р.); 80. Кримінальний кодекс РРФСР (1922 р.); 81. Основи Кримінального законодавства союзу РСР і союзних республік; 82. КК Австрійської Республіки; 83. КК Азербайджанської Республіки; 84. КК Республіки Білорусь; 85. КК Королівства Бельгія; 86. КК Республіки Болгарія; 87. КК

Республіки Вірменія; 88. КК Королівства Нідерландів; 89. КК Республіки Грузія; 90. КК Королівства Данія; 91. КК Естонської Республіки; 92. КК Федеративної Демократичної Республіки Ефіопія; 93. КК Королівства Іспанія; 94. КК Італійської Республіки; 95. КК Республіки Казахстан; 96. КК Республіки Камерун; 97. КК Киргизької Республіки; 98. КК Китайської Народної Республіки; 99. КК Латвійської Республіки; 100. КК Литовської Республіки; 101. КК Королівства Марокко аль-Мамляка аль-Магрібії; 102. КК Республіки Молдова; 103. КК Монголії; 104. КК Федеративної Республіки Нігерія; 105. КК Республіки Польща; 106. КК Російської Федерації; 107. КК Республіки Сан-Марино; 108. КК Сомалійської Демократичної Республіки; 109. КК Республіки Судан; 110. КК штату: а) Нью-Йорк, б) Канзасу, в) Каліфорнії, г) Айдахо; 111. КК Республіки Таджикистан; 112. КК Турецької Республіки; 113. КК Узбекистану; 114. КК України; 115. КК Французької Республіки; 116. Кримінально-процесуальний кодекс Французької Республіки 1958 р.; 117. КК ФРН від 15 травня 1871 р. у редакції від 2 січня 1975 р. (зі змінами на 7 липня 1986 р.); 118. КК ФРН у редакції від 13.11.1998 р. Станом на 15.05.2003 р.; 119. КК Швейцарської Конфедерації; 120. КК Королівства Швеція.

В. Площина інформаційних вузлів:

I. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

II. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння;

III. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння;

IV. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку;

V. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо злочину як караного діяння;

VI. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як кари;

VII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця.

VIII. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що передбачає ресоціалізацію;

IX. Інформаційний "вузол", який містить інформацію щодо покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів.

Створена модель дає підстави стверджувати, що вектори, зчитані з підсистем системи інформаційних потоків, вказують на наявність інформаційних вузлів, які містять інформацію стосовно: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку; 5) злочину як караного діяння; 6) покарання як кари; 7) покарання як виправлення злочинця; 8) покарання, як такого, що передбачає відновлення справедливості та ресоціалізацію особи; 9) покарання як такого, що має на меті запобігання вчиненню нових злочинів

Висновки до четвертого розділу. У філософії права "злочин" та "покарання" осмислювалися в контексті глобальної проблематики взаємовідношення людини із суспільством, її взаємодії з космосом та взаємин з Богом.

I. У філософії права Античної доби "злочин" та "покарання" осмислювалися з позицій космо- та антропоцентризму.

1. У контексті космоцентризму "злочин" виступав як а) дія, небезпечна для космосу (а відтак і для полісу); б) вчинок що являє собою порушення полісних законовстановлень та переступ законів космосу. Своєю чергою,

"покарання" розглядалося як співмірна відплата (кара), передбачена у законах полісу та закладена у загальних законах космосу.

2. З позицій антропоцентризму "злочин" трактувався як: а) переступ укладених в інтересах людини громадських законів ("людських установлень", "законів, заснованих на угоді") та одночасне порушення природного закону (закону природи, закону богів (бога); б) дія, небезпечна для громадянина, а відтак (в контексті органічної теорії держави) і держави, органом (одиницею) якої є цей громадянин; в) вчинок, небезпечний для суб'єкта злочину, оскільки руйнує його здоров'я, знищує його людську суть.

"Покарання" розглядалося як співмірна відплата, що реалізується відповідно до людських зановстановлень та супроводжується здійснюваною богами (богом) прижиттєвою карою, "внутрішнім" покаранням (докорами сумління тощо), а також (за Платоном) покаранням душі в потойбічному світі.

Загроза покарання осмислювалася як засіб утримання морально недосконалої людини від вчинення злочину. Об'єктивоване покарання трактувалося як таке, що виконує катартичну функцію, а відтак здатне сприяти виправленню злочинця (Сократ, Платон); має на меті запобігання здійсненню злочинцем більш важких злочинів та вчиненню аналогічних злочинів іншими особами.

3. Специфіка філософсько-правового осмислення "злочину" в добу Античності полягала у тому, що останній осмислювався водночас як переступ і "писаного", і природного закону. Як "злочин", так і "покарання", з юснатуралістичних позицій розглядалися (відповідно до тих чи інших космологічних, космогонічних уявлень та антропологічних концепцій) у параметрах космологічної, космологічно-сакральної, антропо-деонтологічної, містичної, пантеїстичної та ін. концепцій природного права. Співвіднесення юридичної та природно-правової площин при осмисленні "злочину" та "покарання" відбувалося (адекватно тим чи тим світоглядним уявленням) за

принципами інтегративності, паралелелізму, взаємодоповнюваності, віддзеркалювання. Однак, яким би не був характер цього співвіднесення, юридична та природно-правова площини ніколи не взаємовиключали одна одну.

4. "Злочин" та "покарання" осмислювалися в добу Античності в контексті глобальної проблематики взаємовідносин людини із суспільством, її взаємодії з космосом та взаємин з богами (богом), що інтегрувалося у філософсько-правовий простір в іпостасі проблеми "взаємовідношення" людини й закону на тлі співвіднесення змінюваних людських законовстановлень та незмінного й універсального природного права.

II У часи Середньовіччя "злочин" та "покарання" осмислювалися з позицій теоцентризму, з акцентацією на проблемі вільної волі та питаннях, пов'язаних з генезою зла.

1. Перш за все "злочин" та "покарання" осмислювалися в контексті глобальної проблематики взаємовідносин людини із суспільством крізь призму її взаємин з Богом. У філософсько-правовий простір ця проблематика інтегрувалася в іпостасі проблеми "взаємовідношення" людини й закону, з акцентацією на мотиваційних теоцентричних аспектах законослухняності. Під цим кутом зору "злочин" трактувався як небезпечне для спільноти людей порушення санкціонованого Господом закону, а "покарання" – як катартичний акт, засіб запобігання злочинам та відплата, адекватна карі, закладеній у Законі, даному Богом.

"Злочин" та "покарання" осмислювалися також у контексті таких взаємопов'язаних проблем філософсько-правового характеру, як походження зла, співвіднесення "зла" та "злочину". У цих параметрах "злочин" потрактовано як прояв зла, результат злої волі людини, її хибного вибору. Свобода вибору (нехай вона трактувалася як вільний вибір людини в контексті Божого передвизначення, чи її вибір, на який накладається воля Бога, або реалізація рішення, джерелом якого є Божа воля) так чи інакше

визнавалася, а тим самим обґрунтовувалася й правомірність застосування покарання як такого.

III. В контексті гуманістичних ідей "злочин" та "покарання" розглядалися крізь призму гуманістичної ідеї справедливості та порівняно з поняттям свободи, з акцентуванням на проблемі узгодження індивідуальних зацікавлень зі суспільними інтересами. Хоча на практиці гуманістичний концепт не отримував адекватної об'єктивації, однак філософсько-правове осмислення "злочину" та "покарання", яке у підсумку зводилося до вимог щодо законодавчого толерування системи покарань, сприяло опредмеченню гуманістичних ідей у законодавчій сфері.

IV. У процесі зчитування інформації з джерел як внутрішньо системних елементів інформаційних потоків виявлено інформаційні вузли, які засвідчують наявність даних щодо: 1) суспільної небезпечності злочину; 2) злочину як діяння; 3) злочину як акту волевиявлення особи; винного діяння; 4) злочину як протиправного вчинку; 5) злочину як караного діяння; 6) покарання як кари; 7) покарання як виправлення злочинця; 8) покарання, як такого, що передбачає ресоціалізацію; 9) покарання як такого, що має на меті попередження нових злочинів. Виявлені інформаційні вузли маємо намір використати у наступному розділі для проникнення в інформаційний простір категорій "злочин" та "покарання".

РОЗДІЛ 5. КАТЕГОРІЇ "ЗЛОЧИН" ТА "ПОКАРАННЯ" ЯК ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ

5.1. Трансдисциплінарний інваріант категорій "злочин" та "покарання"

Виходячи з проблемної ситуації, яка полягає у тому, що між правознавцями і тими представниками неюридичних спеціальностей, котрі так чи інакше торкаються проблематики злочину і покарання, виникають комунікативні розриви, які перешкоджають повноцінному інформаційному обміну та взаєморозумінню, у попередніх розділах ми зчитали інформацію з інформаційних потоків як упорядкованої множини інформаційних відомостей. Ці інформаційні потоки досліджувалися в контексті об'єктивного процесу розвитку філософії права в історії людства, з урахуванням етапів розгортання цього процесу на тлі історичного поступу різноманітних складових людської культури. Зокрема, інформацію було зчитано з античного, середньовічного, ренесансного, новочасного сегментів інформаційних потоків.

Інформаційні потоки розглядалися як система. Сисемного аналізу зазнали: архетипна підсистема інформаційних потоків (міфи, у яких закодована інформація щодо архетипів "злочину" та "покарання"); філософська підсистема інформаційних потоків (філософські джерела; літописи, насичені філософським змістом); правнича підсистема інформаційних потоків (законодавчі джерела, філософсько-правничі, а також праці у галузі науки кримінального права); виразотворча підсистема інформаційних потоків (художня кримінографія та літературні твори, з яких можна почерпнути значущу для філософії права інформацію).

На основі отриманих даних було побудовано низку моделей, що засвідчили наявність інформаційних вузлів (рис. 4. – 4. 8).

Продовжуючи цю лінію, створимо підсумовуючу модель з виокремленням інформаційних "макровузлів":

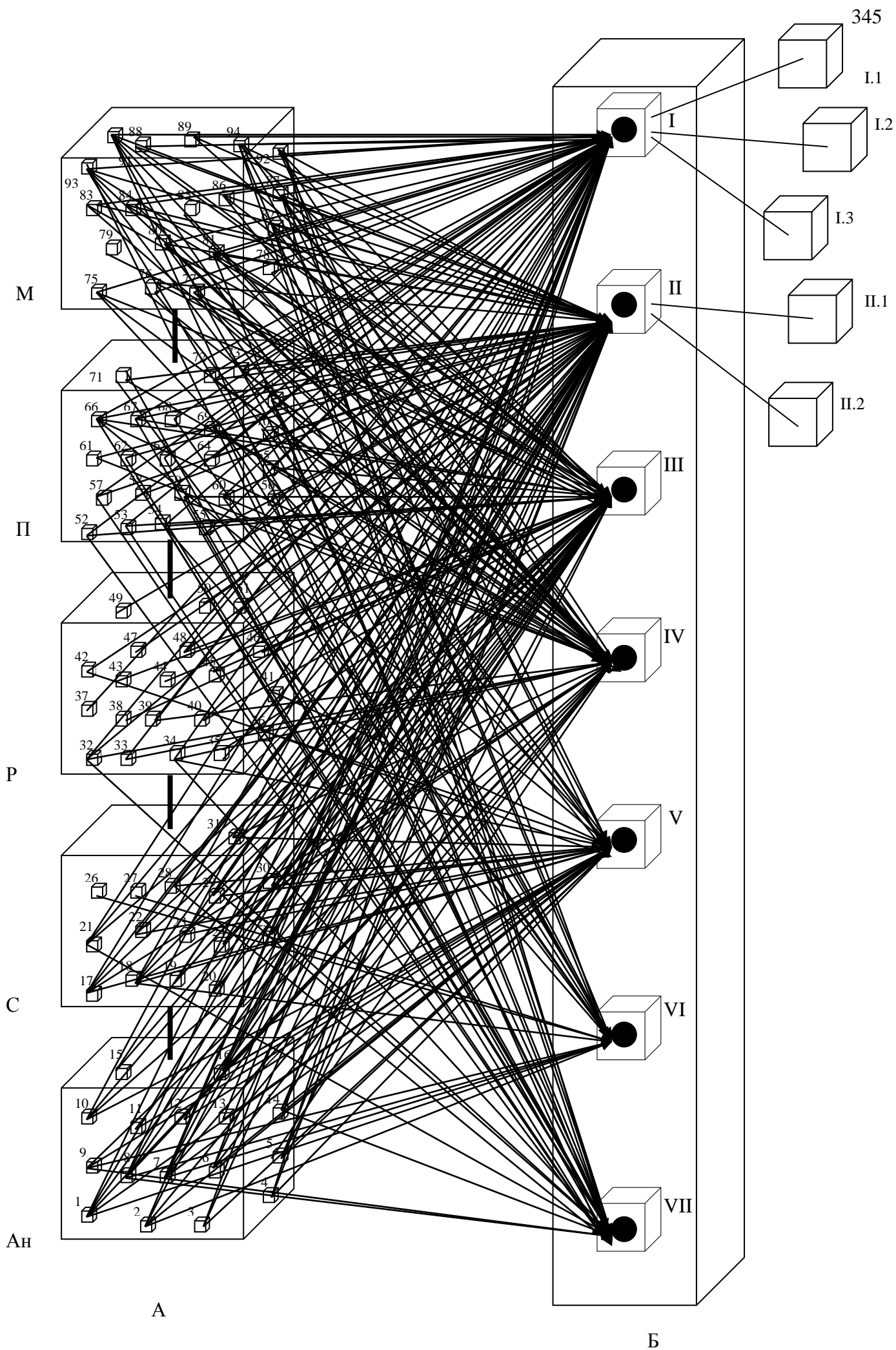

Рис 5.9. Наскрізна модель з виокремленням інформаційних макровузлів

A – Система упорядкованих відомостей, що містять дані про погляди:

1 – Анаксимандра;	2 – Геракліта;
3 – Солона;	4 – Піфагора;
5 – Демокріта;	6 – Платона;
7 – Сократа;	8 – Протагора;
9 – Арістотеля;	10 – Евріпіда;
11 – Есхіла;	12 – Софокла;
13 – Цицерона;	14 – Хрісіппа;
15 – Демосфена;	16 – система відомостей, що містять дані про архетипи;
17 – Тертулліана;	18 – св. Августина;
19 – Абеяра;	20 – Кохбаці;
21 – Василія Великого;	22 – Філіпа Пустельника;
23 – Іоана Дамаскіна;	24 – Боеція;
25 – Фоми Аквінського;	26 – Іларіона;
27 – Володимира Мономаха;	28 – Кирила Туровського;
29 – авторів літописів та житійної літератури	
30 – зафіксовані у "Правді Руській";	
31 – зафіксовані в "Екклзії";	
32. А. Ринуччіні;	33. Е. Боессі;
34. А. Моджевського	35. Макіавеллі;
36. М. Пальмієрі;	37. С. Оріховського;
38. П. Могили;	39. Г. Гроція;
40. Л. Валла;	41. Л. Аретіно;
42. Кампанелла;	43. І. Вишенського;
44. Л. Альберті;	45. М. Фічіно;

46. Монтеня;	47. Т. Мора;
48. С. Пшепковського;	49. І. Больсека;
50. Ш. Будного;	51. Я. Креля
52. Руссо;	53. Беккарія;
54. Монтеск'є;	55. Марата;
56. Ламетрі;	57. Гельвеція;
58. Гольбаха;	59. Вольтера;
60. Г. Сковороди;	61. Г. Кониського;
62. Коллінза;	63. Р. Уолленса;
64. С. Сташица;	65. Г. Колонтая;
66. О. Кунціцина;	67. С. Десницького;
68. Я. Козельського;	69. О. Радіщева;
70. Б. Спінози;	71. Т. Гоббса;
72. П. Гассенді;	73. Дж. Локка;
74. Д. Юма	
75. Канта;	76. Гегеля;
77. А. Фейербаха;	78. Фіхте;
79. А. Шопенгауера;	80. П. Юркевича;
81. О. Кістяківського;	82. С. Будзинського;
83. С. Сергеевського;	84. Л. Володимирова;
85. П. Пусторослева;	86. Спасовича;
87. М. Таганцева;	88. І. Франка;
89. М. Гоголя;	90. П. Сорокіна
91. Г. Кельзена	92. Е. Позднякова
93. Р. Рікера	94. А. Бачиніна та ін.

Модель (рис. 5.9) засвідчує, що інформаційний "макרוвузол" І містить інформацію стосовно суспільної небезпечності злочину. Проаналізований матеріал (4.1 – 4.6) дає підстави стверджувати, що йдеться не про певну "універсальну" суспільну небезпечність, а про таку, що здатна тамувати у

собі специфічні підтексти – залежно від особливостей епохи, світоглядних, релігійних, політичних установок тощо. Водночас створена модель вказує на наявність в інформаційному "макровузлі" II інформації стосовно того, що злочин являє собою діяння (а не думку, намір), а у "макровузлі" III – інформацію щодо злочину як результату волевиявлення особи. Поряд з тим, виокремлено й інформаційний "макровузол" IV, в якому міститься інформація щодо злочину як правопорушення.

Водночас, створена модель засвідчує, що в інформаційному "макровузлі" V міститься інформація стосовно того, що покарання являє собою відплату за вчинений злочин. Проаналізований матеріал (4.1 – 4.6) вказує на те, що мається на увазі відплата як кара. З наведеної моделі (рис. 5.9) стає очевидним й те, що інформаційний "макровузол" VI містить інформацію щодо покарання як виправлення злочинця, а "макровузол" VII – стосовно покарання як засобу запобігання злочинам.

Виокремлення інформаційних "макровузлів" дає змогу приступити до реалізації наступного, завершального, етапу роботи. Мета цього етапу полягатиме у тому, аби дізнатися про зміст інформації, яка міститься у просторі самих категорій.

Оскільки нам не відомо, яка інформація міститься у внутрішньосистемних елементах цих категорій, застосуємо метод моделювання за допомогою "чорних скринь", тобто розмістимо ці елементи у, так званих, "чорних скринях", що слугують позначенням об'єму, вміст якого невідомий.

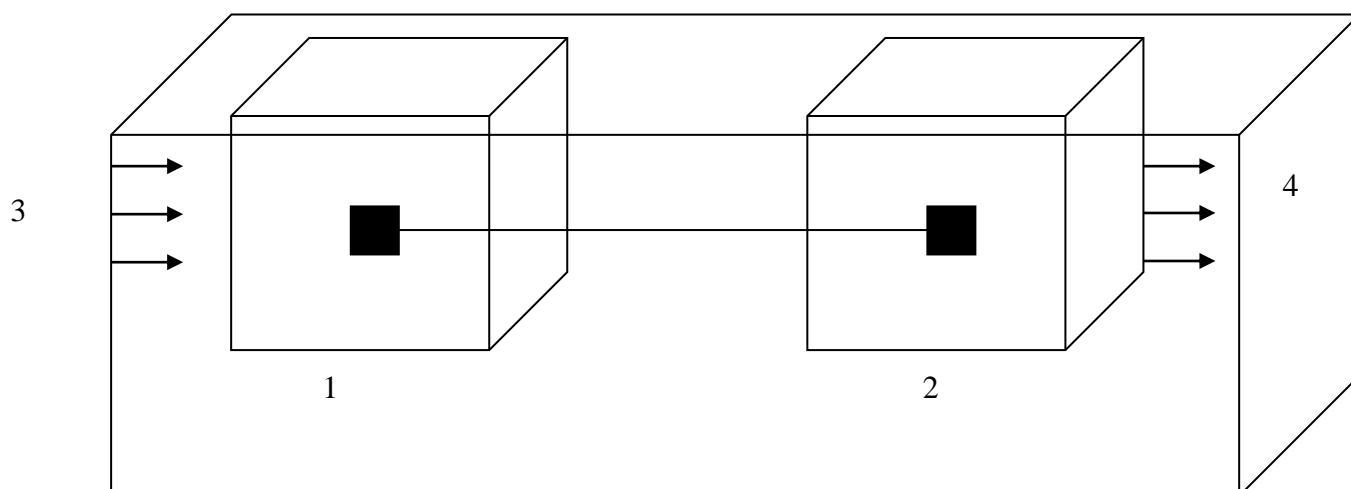

Рис. 5.9 Складна система "парна категорія злочин – покарання":

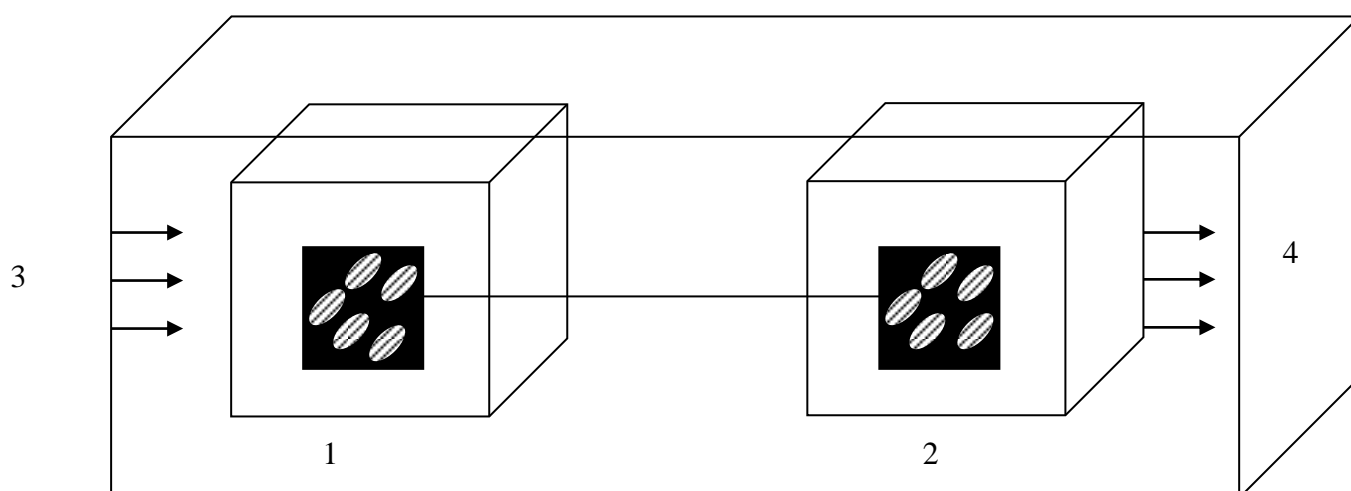
1 – підсистема "категорія злочин" з "чорною скринєю", що є формальним позначенням об'єму, вміст якого невідомий;

2 – підсистема "категорія покарання" з "чорною скринєю", що є формальним позначенням об'єму, вміст якого невідомий;

3 – "входи";

4 – "виходи".

З врахуванням наявності внутрішньосистемних елементів модель можна подати в наступному вигляді:

Проблема полягає у тому, що, оперуючи моделлю, побудованою за принципом "чорної скрині", ми не зможемо застосувати традиційний метод "чорної скрині", оскільки створену модель не вдасться використати як імітаційну. З нею неможливо здійснювати експерименти з метою осмислення поведінки системи за результатами вихідних даних, тоді як метод "чорної скрині" є результативним лише за умови спостереження вихідного сигналу відповідно до вхідних змін.

Отже, перед нами постає методологічна проблема, яка в науковій літературі ще не розв'язувалась. Суть її зводиться до запитання: яким чином можна виявити вміст "чорної скрині", якщо йдеться про модель, прототипом якої є категорія, представлена як система?

Системний підхід сам по собі не здатен забезпечити розв'язання цієї проблеми, Він може лише закласти орієнтири та скерувати у вірному напрямі.

Таким чином, ґрунтуючись на системній концепції Л. Фон Берталанфі [47], апелюватимемо до категорії як системи, що взаємодіє з "середовищем". Останнє осмислюватимемо з позицій тоталогії – як тотальність [595]. В контексті синергетичних ідей Г. Хакена [796] розглянемо категорію як систему, що взаємодіє з "середовищем" на інформаційному рівні. Опираючись на положення теорії зв'язку К. Шеннона [838], охарактеризуємо цю систему як таку, що являє собою дискретний перетворювач, на "вхід" якого надходить послідовність вхідних символів, а на "виході" виходить послідовність вихідних символів. Відтак, якщо категорія виступатиме як "приймач", то в ролі "передавача" фігуруватиме середовище, а якщо категорія трактуватиметься як "передавач", то місце "приймача" займе середовище.

Якщо середовище фігурує як "приймач", то, за тоталогічного бачення та холістського підходу (з акцентацією на ідеї цілісності) [656], в цій іпостасі

виступатимуть і всі його підсистеми. Це означає, що, зчитуючи інформацію з інформаційних "вузлів" як системних елементів, що в них відбувається класифікація потоків даних, зчитаних з інформаційних потоків, джерелом яких є така підсистема середовища, як інтелектуальний ресурс, певною мірою можна дізнатись про інформацію, яка надійшла в середовище (трактоване як "приймач") від "передавача" (категорії), тобто фактично зчитати інформацію з внутрішньосистемних елементів, що містяться в "чорних скринях", які в цьому випадку також виступатимуть у ролі "передавача".

За цих обставин, якщо взяти до уваги, що інформаційний макровузол I (рис. 5.9) містить у собі інформацію стосовно суспільної небезпечності злочину, то, опираючись на тоталогічні установки, вище зазначені постулати теорії зв'язку та синергетичний принцип інформаційного взаємообміну між системою і "середовищем", можна передбачити наявність адекватної інформації й в одному з тих внутрішньосистемних елементів, що містяться в "чорній скрині". Якщо зважити на існування множини підтекстів "суспільної небезпечності", то зазначений внутрішньосистемний елемент можна уявити як оточене інформаційним полем ядро, що містить у собі інформацію стосовно суспільної небезпечності злочину. Якщо це інформаційне поле потрактувати як систему, то остання при декомпозиції дасть підсистеми з інформацією щодо підтекстів суспільної небезпечності – відповідно до специфіки епохи, світоглядних, релігійних, політичних установок, особливостей націопсихології, етноментальності тощо. Якщо, за аналогією, зчитувати інформацію з наступного внутрішньосистемного елементу, то його можна уявити як оточене інформаційним полем ядро, котре містить інформацію щодо злочину як протиправного вчинку. У той самий спосіб, з третього внутрішньосистемного елементу зчитується інформація стосовно того, що злочин являє собою дію (а не думку, намір), з четвертого – щодо злочину як результату волевиявлення особи.

За такого підходу, з одного з внутрішньосистемних елементів підсистеми "категорія покарання" зчитуватиметься інформація щодо покарання як відплати. Якщо зазначений елемент уявити як ядро, оточене інформаційним полем, то з останнього зчитуватиметься інформація щодо відплати як кари. За аналогією, з другої внутрішньосистемної компоненти зчитуватиметься інформація щодо покарання як засобу виправлення злочинця, з третьої – стосовно покарання як такого, що здійснюється заради запобігання злочинам.

В моделі це можна відобразити наступним чином:

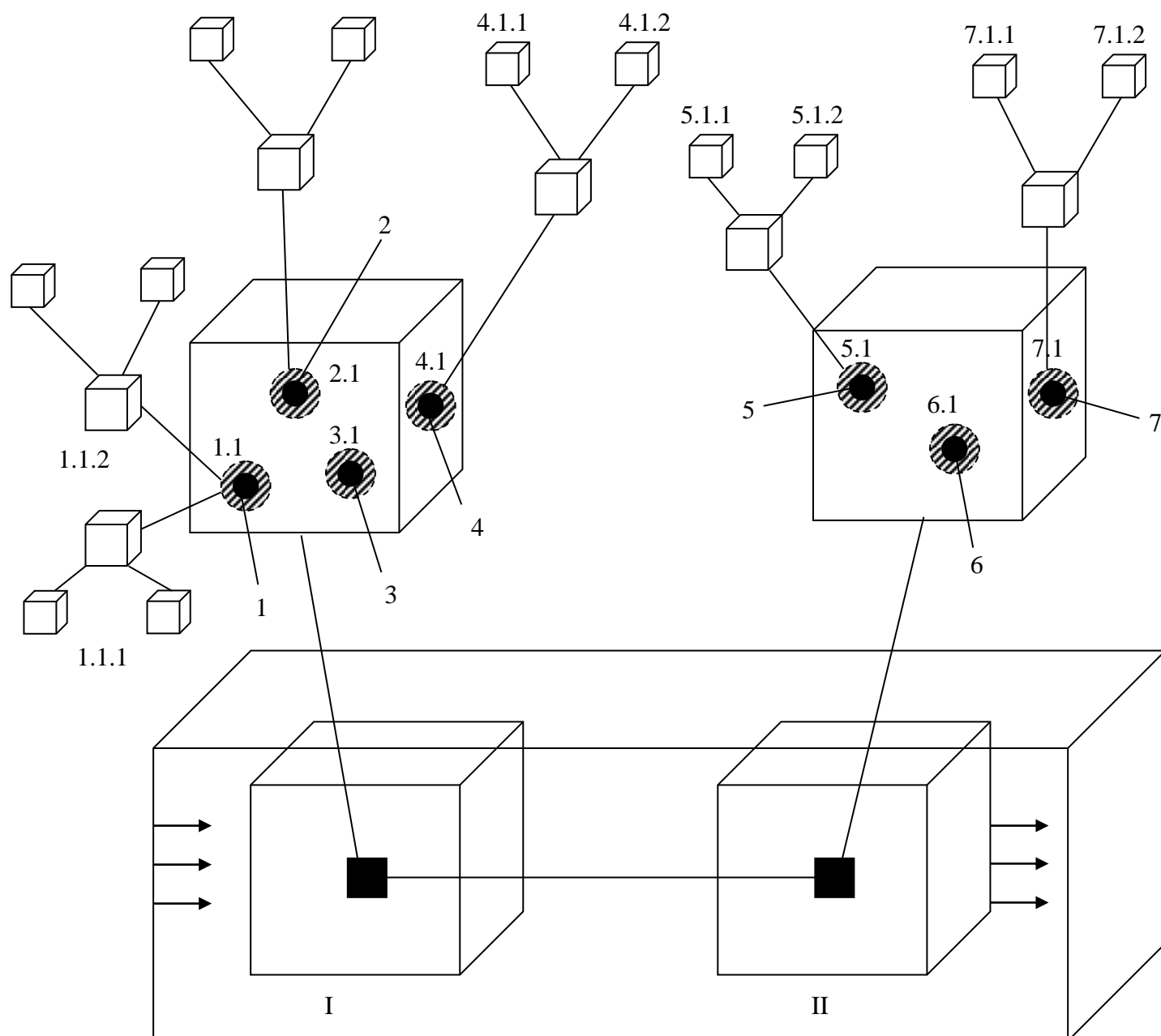

Рис. 5.10. Декодування "чорних скринь"

I – підсистема "категорія злочин" з "чорною скринею", що є формальним позначенням об'єму, вміст якого невідомий;

II – підсистема "категорія покарання" з "чорною скринею", що є формальним позначенням об'єму, вміст якого невідомий;

1. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину;

1.1. Інформаційне поле ядра, яке, будучи представлене як система, при декомпозиції дає підсистеми щодо підтекстів суспільної небезпечності залежно від специфіки епохи, світоглядних засад, політичних установок тощо (1.1.1) та підсистеми, що тамують інформацію стосовно змін, які відбувалися у колі суспільно небезпечних діянь в часі та просторі (1.1.2).

2. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію щодо того, що злочин являє собою діяння (а не думку, намір).

2.1. Інформаційне поле ядра.

3. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію щодо злочину як результату волевиявлення особи.

3.1. Інформаційне поле ядра.

4. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію стосовно злочину як протиправного вчинку.

4.1. Інформаційне поле ядра.

5. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію стосовно покарання як кари.

5.1. Інформаційне поле ядра.

6. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію стосовно покарання як виправлення злочинця.

6.1. Інформаційне поле ядра.

7. Ядро внутрішньосистемного елемента, що містить інформацію стосовно покарання як засобу запобігання злочинам.

7.1. Інформаційне поле ядра.

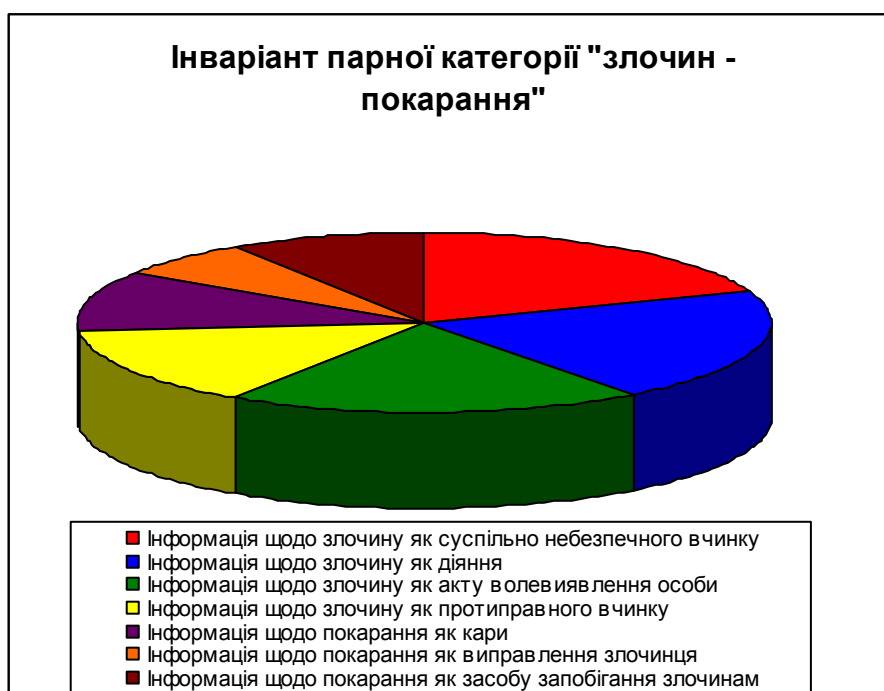
З врахуванням того, що інформацію, з якої виокремлено інформаційні "вузли", використані при виявленні цих елементів, зчитано з тих підсистем інформаційних потоків (себто упорядкованої множини інформаційних відомостей та зафіксованих наукових результатів), що репрезентували різні

історико-культурологічні періоди (античний, середньовічний, ренесансний, новочасний та ін.), а також різні дисциплінарні площини (філософсько-правничу, кримінально-правову, історико-правову, філософську, культурологічну, етнологічну, соціологічну, релігієзнавчу тощо), в тому числі й різні жанрові "території" (представлені міфами, переказами, легендами, літописами, філософськими першоджерелами, художньо-кримінографічними творами, науковими працями з історії філософії, філософії права, кримінального права та ін.), можна стверджувати, що виявлені в категоріях "злочин" та "покарання" внутрішньосистемні елементи являють собою інваріанти, які залишаються незмінні як в процесі історичного розвитку цих категорій, так і в процесі їх функціонування у тому чи іншому дисциплінарному просторі.

З моделі (рис. 5.10) стає очевидним, що інваріант підсистеми "категорія злочин" являє собою комплекс незмінних ядер, одне з яких містить інформацію щодо суспільної небезпечності злочину, друге – інформацію стосовно того, що злочин являє собою діяння (а не думку, намір), третє – щодо злочину як результату волевиявлення особи, четверте – інформацію стосовно злочину як протиправного вчинку. У свою чергу, інваріантом підсистеми "категорія покарання" є комплекс незмінних ядер, одне з яких містить інформацію стосовно покарання як відплати; друге зберігає у собі інформацію щодо покарання як виправлення злочинця, третє – стосовно покарання як засобу запобігання злочинам.

5. 2. Механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання" як інформаційних систем

Якщо внутрішньосистемні елементи розглядати як незмінні ядра, що оточені змінюваними інформаційними полями, то механізм внутрішнього функціонування категорій можна трактувати як такий, що полягає у здатності цих полів змінюватись в залежності від інформації, отриманої на "входах" у систему. У цьому разі доцільно говорити про те, що за допомогою змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів система адаптується не лише у просторі й часі, а й у площині різних наук, проявляючи той чи той варіант свого існування, тоді як самі ядра, які залишаються незмінні, забезпечують цілісну визначеність цієї системи в її безперервному історичному розвитку.

У контексті мовленого стає зрозуміло, що інваріанти, котрі, як такі, що залишаються незмінні не лише у безперервному процесі історичного розвитку цих категорій, а й за тих обставин, коли останні функціонують в контексті різних дисциплінарних матриць, можуть бути потрактовані як міждисциплінарний кореллят, що являє собою інтегральну площину, спільну для юристів та представників інших спеціальностей, котрі у своїх дослідженнях так чи інакше торкаються проблематики злочину і покарання.

Висновки до п'ятого розділу.

1. З врахуванням того, що інформацію, з якої виокремлено інформаційні "вузли", використані при виявленні цих елементів, зчитано з тих підсистем інформаційних потоків (себто упорядкованої множини інформаційних відомостей та зафіксованих наукових результатів), що репрезентували різні історико-культурологічні періоди (античний, середньовічний, ренесансний, новочасний та ін.), а також різні дисциплінарні площини (філософсько-правничу, кримінально-правову, історико-правову, філософську, культурологічну, етнологічну, соціологічну, релігієзнавчу тощо), в тому числі й різні жанрові "території" (представлені міфами, переказами, легендами, літописами, філософськими першоджерелами, художньо-кримінографічними творами, науковими працями з історії філософії, філософії права, кримінального права та ін.), дисертантка дійшла висновку, що виявлені в категоріях "злочин" та "покарання" внутрішньосистемні елементи являють собою інваріанти, які залишаються незмінні як в процесі історичного розвитку цих категорій, так і в процесі їх функціонування у тому чи іншому дисциплінарному просторі.

2. З огляду на наявність інваріантів та одночасну динамічність, категорії "злочин" і "покарання" можна потрактувати як варіативні системи, себто такі, що зберігаючи інваріант, у тому чи іншому дисциплінарному "середовищі" здатні проявляти той чи той варіант свого існування через варіативні зміни, що (завдяки отриманій на "входах" у систему інформації) відбуваються у змінюваних інформаційних полях незмінних інваріантних ядер. Такі системи можуть описуватися різними "науковими мовами": у кримінальному праві – "мовою" науки кримінального права, якій притаманні точність і однозначність у побудові конструкцій, спроможність відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях; у філософії – "мовою" філософської рефлексії, семіотичних знаків тощо; у художній кримінографії – мовою метафори, гіперболи і т. ін. Однак, наявність інваріантів означає, що

якою б науковою (чи навіть виразотворчою) мовою підсистеми "категорія злочин" та "категорія покарання" не описувались, який би дисциплінарний акцент у цих описах не проставлявся, на якому б з тих сегментів інформації, що міститься у змінюваних інформаційних полях, не заакцентовувалось, у будь-якому випадку належить зважати на ту універсальну інформацію, що міститься у комплексі ядер інваріантів. Ігнорування цієї інваріантної інформації призводитиме до хаотизації міждисциплінарних зв'язків, поглиблення комунікативних розривів, а відтак – перешкоджатиме об'єднанню наукових потужностей в єдиний комплекс, скерований на осмислення системних задач, які неможливо розв'язати у ситуації дисциплінарної ізольованості, зокрема – пов'язаних з проблемою смертної кари, криміналізацією та декриміналізацією, юридичним прогнозуванням тощо.

3. Опираючись на факт існування інваріантів, механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання" можна потрактувати як такий, що полягає у здатності змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів збагачуватись інформацією, отриманою на "входах" у систему, котра на інформаційному рівні взаємодіє зі змінюваним "середовищем". Відтак, інформаційне поле інваріантного ядра, в якому міститься інформація стосовно суспільної небезпечності злочину, можна потрактувати як таке, що зберігає у своїх підсистемах змінювану інформацію щодо підтекстів суспільної небезпечності (залежно від специфіки епохи, світоглядних, релігійних, політичних установок, особливостей націопсихології, етноментальності тощо) та інформацію щодо змін, які відбуваються в колі суспільно небезпечних діянь в часі та просторі. Якщо зважити на те, що категорія, як відкрита система, взаємодіє із "середовищем" на інформаційному рівні, то, з огляду на глобалізаційні тенденції, котрі мають місце у макросередовищі, можна спрогнозувати, що інформаційне поле інваріантного ядра, яке містить у собі інформацію щодо суспільної

небезпечності злочину, з часом збагатиться інформацією щодо суспільної небезпечності як небезпечності для всього людства в глобальному планетарному масштабі. У цьому контексті йтиметься й про глобальну небезпечність для суспільних відносин, оскільки, якщо макроспільноту людей розглядати як систему (враховуючи при цьому, що система являє собою не суму внутрішньосистемних елементів, а комплекс, який передбачає внутрішньосистемні зв'язки), то небезпечність для макроспільноти людей означатиме й небезпечність для макросуспільних відносин.

4. Виходячи з того, що категорії "злочин" та "покарання", попри наявність інваріантів, здатні функціонувати у полінауковому просторі, їх можна потрактувати як адаптативні системи, а саме – системи, які реагують на "середовище" в такий спосіб, що в результаті отримують сприятливі для свого функціонування наслідки. Наявність інваріантів дає підстави стверджувати, що адаптація категорій до різних дисциплінарних матриць відбувається шляхом адаптації змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів до того чи іншого дисциплінарного "середовища".

ВИСНОВКИ

Актуальність осмислення "злочину" та "покарання" у філософсько-правовому вимірі з акцентацією на розв'язанні проблеми філософсько-правової кореляції категорій "злочин" та "покарання" повністю підтвердилась у ході проведеного наукового дослідження. Проблему вирішено шляхом виявлення трансдисциплінарних інваріантів, які уможливають кореляцію категорій "злочин" та "покарання" у полінауковому просторі та являють собою інформаційні консенсусні "платформи", здатні сприяти усуненню комунікативних "розривів" у сфері наукових та соціальних взаємодій.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку висновків:

I. У підсистемах складної системи "парна категорія "злочин-покарання" містяться комплекси внутрішньосистемних елементів зі сталими ядрами та релевантними інформаційними полями. Внутрішньосистемні ядра зберігають у собі фундаментальну константу інформацію. Варіативна та інша підсистемна інформація міститься в інформаційних полях. У ядрі одного з внутрішньосистемних елементів категорії "злочин" зберігається базова інформація щодо суспільної небезпечності злочину. У підсистемах інформаційного поля міститься інформація стосовно підтекстів суспільної небезпечності (залежно від специфіки епохи, світоглядних, релігійних, політичних установок, особливостей націопсихології, етноментальності тощо) та інформація щодо змін, які відбуваються у колі суспільно небезпечних діянь та ін. У ядрі другого елемента міститься інформація щодо того, що злочин являє собою діяння. В іншому елементі зберігається інформація щодо злочину як акту волевиявлення особи, винного діяння. У ядрі наступного внутрішньосистемного елемента міститься інформація щодо злочину як протиправного вчинку. Інформаційне поле ядра зберігає у підсистемах варіативну інформацію. У ядрі та релевантних підсистемах інформаційного

поля п'ятого елемента зберігається інформація щодо злочину як караного діяння. У підсистемі "категорія покарання" міститься комплекс внутрішньосистемних елементів, у ядрі одного з яких зберігається інформація щодо покарання як кари. Інформаційне поле цього ядра містить у підсистемах інформацію щодо "кари" (як відплати за принципом таліону, умовно-співмірної відплати тощо). У ядрі другого елемента акумулюється інформація щодо покарання як виправлення злочинця. В його інформаційному полі – варіативна інформація. Інформаційне поле ядра, в якому акумулюється інформація стосовно покарання як такого, що має на меті попередження злочинів, зберігає у підсистемах відомості щодо спеціальної та загальної превенції. У ядрі наступного елемента міститься інформація щодо покарання як такого, що передбачає ресоціалізацію особи. В іншому – зберігається інформація щодо покарання як відновлення справедливості. В інформаційному полі – варіативна інформація (щодо "відновлення" як "зняття" злочину, компенсаційного характеру, морального, емоційного "відновлення" потерпілого тощо).

II. З огляду на те, що інформацію, з якої виокремлено інформаційні "вузли", зчитано з тих підсистем інформаційних потоків, які репрезентують різні дисциплінарні матриці, можна стверджувати, що незмінювані ядра, виявлені у категоріях "злочин" та "покарання", являють собою трансдисциплінарні інваріанти, через які здійснюються корелятивні зв'язки категорій. У полінауковому просторі категорії можуть описуватись різними науковими "мовами": у кримінальному праві – "мовою" науки кримінального права, якій притаманні точність і однозначність у побудові конструкцій, спроможність відображати об'єктивну дійсність у правових судженнях і поняттях; у філософії – "мовою" філософської рефлексії, семіотичних знаків тощо; у художній кримінографії – мовою метафори, гіперболи і т. ін. Однак наявність інваріантів означає, що якою б науковою (чи навіть виразотворчою) "мовою" підсистеми "категорія злочин" та

"категорія покарання" не описувались, який би дисциплінарний акцент у цих описах не проставлявся, на якому б з тих сегментів інформації, що міститься у змінюваних інформаційних полях, не заакцентовувалось, у будь-якому випадку належить зважати на ту універсальну інформацію, що міститься в комплексі ядер інваріантів. Ігнорування цієї інформації призводитиме до хаотизації міждисциплінарних зв'язків, поглиблення комунікативних "розривів", а відтак перешкоджатиме об'єднанню наукових потужностей в єдиний комплекс, скерований на формування спільного гуманітарного простору й розв'язання системних завдань, які неможливо вирішити у ситуації дисциплінарної ізольованості.

III. З огляду на існування внутрішньосистемних інваріантів, механізм еволюції категорій "злочин" та "покарання" можна потрактувати як такий, що полягає у здатності змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів змінюватися залежно від інформації, отриманої на "входах" у систему, яка взаємодіє зі змінюваним "середовищем" на інформаційному рівні. Своєю чергою, інформаційні поля доцільно розглядати як системи, що мають власні підсистеми. Інформаційне поле інваріантного ядра, в якому міститься інформація щодо суспільної небезпечності злочину, зберігає у своїх підсистемах інформацію щодо підтекстів суспільної небезпечності (залежно від специфіки епохи, світоглядних, релігійних, політичних установок, особливостей націопсихології, етноментальності тощо) та інформацію щодо змін, які відбуваються у колі суспільно небезпечних діянь. Інформаційне поле інваріантного ядра, в якому міститься інформація щодо злочину як діяння, має підсистеми, в одній з яких зберігається інформація щодо злочину як дії, в іншій – бездіяльності. Інформаційне поле інваріантного ядра з інформацією стосовно злочину як протиправного вчинку, містить у своїх підсистемах варіативну інформацію щодо "протиправності". Інформаційне поле ядра, в якому акумулюється інформація стосовно покарання як такого, що має на меті попередження

злочинів, зберігає у підсистемах інформацію щодо спеціальної та загальної превенції. Інформаційне поле з інформацією стосовно покарання як кари, має у своїх підсистемах варіативну інформаційну інформацію щодо "кари". Інформаційне поле ядра, в якому міститься інформація щодо покарання як "відновлення справедливості", зберігає у своїх підсистемах інформацію щодо "відновлення" майнового компенсаційного характеру, морального, емоційного "відновлення" потерпілого тощо. Тоді як еволюція категорій відбувається завдяки здатності змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів змінюватися залежно від отриманої на "входах" у систему інформації та з огляду на появу в інформаційних полях нових підсистем, а у просторі самих категорій нових ядер з новими інформаційними полями, адаптація категорій до різних дисциплінарних матриць відбувається шляхом пристосування інформаційних полів до того чи іншого дисциплінарного "середовища".

IV. Адаптація категорій до різних дисциплінарних матриць відбувається шляхом пристосування інформаційних полів інваріантних ядер до того чи іншого дисциплінарного "середовища".

V. Здійснюючи демаркацію категорій "злочин" та "покарання" за атрибутивними системними параметрами доходимо висновку:

1. Категорії "злочин" та "покарання" являють собою динамічні системи, в яких, незважаючи на різноманітні обмінні процеси, існують ядра (інваріанти), які не зазнають змін.

2. З огляду на наявність інваріантів та одночасну динамічність категорії "злочин" та "покарання" можна потрактувати як варіативні системи, себто такі, що, зберігаючи інваріант, у тому чи іншому дисциплінарному "середовищі" здатні проявляти певний варіант свого існування через варіативні зміни, що (завдяки отриманій на "входах" у систему інформації) відбуваються у змінюваних інформаційних полях незмінних інваріантних ядер.

3. Категорії "злочин" та "покарання" – адаптативні системи, які реагують на те чи інше "середовище" в такий спосіб, що в результаті отримують сприятливі для свого функціонування наслідки. Адаптація категорій до різних дисциплінарних матриць відбувається шляхом пристосування змінюваних інформаційних полів незмінних ядер інваріантів до того чи іншого дисциплінарного "середовища".

4. Категорії "злочин" та "покарання" – незавершені системи, тобто такі, що, отримуючи на "входах" інформацію, поповнюються новими підсистемами інформаційних полів, а також новими ядрами з новоутвореними інформаційними полями.

VI. З огляду на отримані результати уможлиблюється формулювання наступних пропозицій:

VI.1. Наявність у категоріях "злочин" та "покарання" інваріантів як таких, що залишаються незмінними у процесі функціонування цих категорій у тому чи іншому дисциплінарному просторі, означає, що ці інваріанти є рівнозначними і для юридичної, і для неюридичної площин. Позаяк нерідко у визначеннях "злочину", які подають словники та енциклопедії неюридичного профілю (зокрема, українські тлумачні словники, філософські, політологічні тощо), нехтується те, що в інваріанті категорії "злочин" міститься інформація щодо злочину як протиправного вчинку; часто-густо не береться до уваги наявність інваріантного ядра з інформацією щодо злочину як суспільно небезпечного діяння і т. ін. Тим часом наявність інваріантних ядер указує на те, що бажано, аби ті представники неюридичних спеціальностей, котрі так чи інакше звертаються до категорій "злочин" та "покарання", а тим паче дають визначення цим категоріальним поняттям з позицій вузькофахових зацікавлень, виходили з того, що в цих категоріях об'єктивно існують інваріантні ядра, котрі, попри змінюваність інформаційних полів, залишаються незмінними не лише у "просторі й часі", а й у контексті різних дисциплінарних матриць. Йдеться не про те, аби представники неюридичних

спеціальностей дублювали визначення понять "злочин" та "покарання", сформульовані у координатах науки кримінального права, а про те, аби фахівці, описуючи категорії "злочин" та "покарання" науковою "мовою", притаманною тій науці, під кутом зору якої зазначені категорії досліджуються, зважали на те, що останні являють собою абстрактні системи, в яких, незважаючи на різноманітні обмінні інформаційні процеси, зберігаються інваріанти універсального характеру. Особливо важливо, аби наявність цих інваріантів враховувалася тими представниками неюрідичних спеціальностей, котрі мають вихід на широку аудиторію, зокрема репрезентаторами засобів масової інформації, політичними, громадськими діячами, педагогами, які викладають такі дисципліни, як філософія, етика, культурологія, історія, етнологія, соціологія, психологія, релігієзнавство тощо. Врахування наявності цих інваріантів працюватиме на структурування знань студентів, подолання комунікативних "розривів", налагодження якісного соціального діалогу, об'єднання зусиль науковців різних спеціальностей, працівників правоохоронних органів, освітян, представників засобів масової інформації та громадських правозахисних організацій для проведення ефективної виховної й інформаційної роботи, забезпечення зрозумілості для громадян норм поведінки, закріплених у нормативно-правових актах.

VI.2. Виявлені у підсистемах "категорія злочин" та "категорія покарання" комплекси внутрішньосистемних елементів вказують на те, що при формулюванні визначень понять "злочин" та "покарання" доцільно враховувати інформацію, яка міститься в кожному з ядер внутрішньосистемних елементів. Так, наявність у категорії "покарання" (поряд з елементами, в яких міститься інформація стосовно покарання як такого, що має на меті виправлення злочинця та запобігання вчиненню нових злочинів) внутрішньосистемних елементів з інформацією щодо "покарання" як відновлення справедливості й такого, що передбачає ресоціалізацію особи,

спонукає до того, аби замислитись над потребою врахування цієї інформації при визначенні поняття покарання та його мети.

VI.3. Інформацію, яка міститься у внутрішньосистемних елементах категорій, доцільно враховувати в об'єктиваційній сфері:

а) Наявність внутрішньосистемного елемента, в якому міститься інформація щодо покарання як відновлення справедливості, працює на користь парадигми відновного правосуддя з орієнтацією на збалансування інтересів потерпілого та суспільства.

б) Внутрішньосистемні елементи, які містять інформацію щодо покарання як такого, що має на меті виправлення злочинця та передбачає ресоціалізацію особи, вказують на те, що всупереч існуючому песимізму щодо виправних можливостей та ресоціалізаційних властивостей покарання, не слід відмовлятися від виправлення як підсистеми мети покарання та орієнтації на ресоціалізацію особи. Це скеровує до акцентації на дотриманні прав людини за обставин притягнення до кримінальної відповідальності й під час відбування нею покарання та створенні у місцях позбавлення волі реальних умов для навчання, трудового, релігійного виховання і психічного відновлення осіб з метою їх реінтеграції у суспільство.

VI.4. Інформацію, яка міститься у ядрі категорії "покарання", доцільно враховувати у політиці у сфері боротьби зі злочинністю в частині скасування смертної кари. Адже донині у дискусійному полі світової спільноти проблема смертної кари залишається з-поміж найбільш гострих. Натомість, якщо зважити на те, що в одному з інваріантних ядер категорії "покарання" міститься інформація стосовно покарання як такого, що має на меті виправлення злочинця, то стане очевидним, що смертна кара суперечить категорійній інваріантній інформації, оскільки не надає можливості для виправлення, тоді як довічне ув'язнення пропонує такий шанс, відкриваючи простір для пастирської роботи та спокути засуджених.

VI.5. Інформацію, що міститься у внутрішньосистемних елементах категорій "злочин" та "покарання", доцільно враховувати при реалізації державної інформаційної та культурної політики. Наявність у системі "категорія злочин" універсального ядра, яке містить інформацію щодо злочину як суспільно небезпечного діяння, вказує на неприпустимість в інформаційно-культурному просторі толерування романтизації злочинного світу, натомість висуває потребу заохочення митців до реалістичного багатовимірного зображення антигероїв як таких, що зазіхають на панівні цінності, загрожують самим основам суспільного життя.

Підтверджена у процесі дослідження актуальність проблеми, її розв'язання шляхом виокремлення трансдисциплінарного інваріанта, який уможлиблює філософсько-правову кореляцію категорій у полінауковому просторі, а також сформульовані автором пропозиції, що засвідчують життєздатність отриманих результатів, дають підстави констатувати досягнення мети, що передбачала розробку філософсько-правової комунікативної концепції кореляції категорій "злочин" та "покарання". Розроблена автором концепція являє собою систему філософсько-правових поглядів на механізм кореляції, корелятивні зв'язки та комунікативні властивості категорій. Механізм кореляції вбачається у трансдисциплінарному узгодженні поліфункціональних категорій як таких, що зберігають інваріант, проявляючи у певному середовищі той чи інший варіант свого існування завдяки релевантності інформаційних полів інваріантних ядер. Категорійні кореляційні зв'язки потрактовано як такі, що здійснюються через трансдисциплінарні інваріанти. Комунікативні властивості категорій проявляються в тому, що їх внутрішньосистемні інваріанти взмозі виконувати роль інформаційних консенсусних "платформ", здатних сприяти усуненню комунікативних "розривів" у полі наукових та соціальних взаємодій.

Маючи орієнтиром цивілізаційну модернізацію, яка потребує методологічних інновацій, автор вважає, що у філософсько-правовому вимірі категорії "злочин" та "покарання" доцільно досліджувати в тому числі й як інформаційні системи. У просторі інноваційного філософсько-правового осмислення категорій як абстрактних систем залишається широке поле для подальших наукових пошуків. Адже розгляд внутрішньосистемних елементів категорій як інформаційних структур, а самих категорій як інформаційних систем буде результативним при потребі проникнення у змістове наповнення й інших категорій, здатних функціонувати у полінауковому просторі (як-от, "право", "безпека", "свобода", "рівність", "справедливість", "верховенство права" та ін.), що дає підстави наголосити на доцільності започаткування нового системно-інформаційного напрямку в дослідженні категорій. Цей напрям відкриє широкі можливості для виокремлення трансдисциплінарних інваріантів як інформаційних консенсусних "платформ", здатних прислужитися усуненню комунікативних "розривів" у полі наукових та соціальних взаємодій, а відтак об'єднанню зусиль науковців для створення єдиного гуманітарного простору та участі у консенсусному вирішенні системних проблем державницького характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Аврелий Блаженный. О граде Божиим // Творения : в 4 т. / Блаженный Августин ; [пер. с латин. С. И. Еремеев]. – Пб. : Алтея; К. : УЦИММ-Пресс, 1998. – Т. 3. – Кн. I – XIII. – 588 с.
2. Августин Аврелий Блаженный. О граде Божиим // Творения : в 4 т. / Блаженный Августин ; [пер. с латин. С. И. Еремеев]. – Пб. : Алтея; К. : УЦИММ-Пресс, 1998. – Т. 3. – Кн. XIV – XXII. – 588 с.
3. Августин Аврелий Блаженный. О пользе покаяния [Электронный ресурс] // Проповеди Блаженного Августина ; [пер. с латин. Д. Садовский]. – Сергиев Посад : Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1913. – Режим доступа до кн.:
<http://www.mystudies.narod.ru/library/a/augustin/sermons/11.html>
4. Августин. Сповідь / Святий Августин ; [пер. з латин. Ю. Мушак]. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
5. Аквинский Ф. Сумма против язычников. / Фома Аквинский ; [пер. с латин. Т. Ю. Бородай]. – Долгопрудный : Вестком, 2000. – 464 с.
6. Акоф Р. Общая теория систем и исследование систем как противоположные концепции науки о системах / Р. Акоф ; [пер. с англ. В. Я. Алтаев, Э. Л. Наппельбаум // Общая теория систем. – М. : Мир, 1966. – С. 66 – 80.
7. Акоф Р. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Р. Акоф ; пер. с англ. Г. Л. Смолян // Исследования по общей теории систем : сборник переводов. – М. : Прогресс, 1969. – С. 143 – 164.
8. Алакаев А. М. Понятие преступления : формы и виды : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Уголовное право

- и криминология; исправительно-трудовое право" / А. М. Алакаев. – М., 1992. – 22 с.
9. Алексеев И. А. К вопросу о понятии ответственности в системе права / И. А. Алексеев // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 83 – 87.
10. Алексеев С. С. Философия права. История и современность. Проблемы. Тенденции. Перспективы. / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1999. – 336 с.
11. Алиева Е. Н. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части : [учебник] / Е. Н. Алиева, А. П. Бабий, Т. А. Гончар, Н. С. Магарин. – Х. : ООО "Одиссей", 2007. – 720 с.
12. Альберти Л. Рок и фортуна / Леон Баттиста Альберти ; [пер. с итал. И. Я. Эльфонд] // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения : XV век. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 156 – 161.
13. Андреев И. Очерк по уголовному праву социалистических государств / Игорь Андреев. – М. : Юрид. лит., 1978. – 168 с.
14. Андрійчук О. Злочин чи переступ? Українська юридична термінологія [Електронний ресурс] / Олесь Андрійчук // Українська юридична газета. – 2006. – № 8 (68). – Режим доступу до газ. : <http://www.yur-gazeta.com/issue/68/>
15. Аничков Д. С. Слово о разных способах, теснейший союз души с телом изъясняющих... говоренное апреля 22 дня 1783 года / Д. С. Аничков // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века : в 2 т. – М. : Госполитиздат, 1952. – т.1 – С. 162 – 184.
16. Ансель М. Новая социальная защита (гуманистическое движение в уголовной политике) / Марк Ансель ; [пер. с фр. Н. С. Лапшина] – М.: Прогресс, 1970. – 312 с.
17. Антонин Марк Аврелий. Размышления / Марк Аврелий Антонин ; [пер. с латин. А. К. Гаврилов]. – Л. : Наука, 1985. – 246 с.
18. Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Ханна Арндт ; [пер. з англ. В. Черняк]. – К. : Дух і літера, 2002. – 321 с.
19. Аретино Л. Введение в науку о морали / Леонардо Бруни Аретино; пер.

с итал. И. Я. Эльфонд // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения : XV век. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 49 – 66.

20. Аристид Философ. Слово о благоразумном разбойнике [Электронный ресурс] // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской Духовной Академии. – 1887. – Ч. I. – С. 399 – 405. – Режим доступа до журн.: <http://www.mystudies.narod.ru/library/a/aristides/razboy.htm>

21. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель ; пер. с древнегр. Н. В. Брагинская // Этика / Аристотель. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 5 – 279. – (Philosophy).

22. Аристотель. Большая этика / Аристотель ; пер. с древнегр. Т. А. Миллер // Этика / Аристотель. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – С. 281 – 360. – (Philosophy).

23. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогрец. О. Кислюк]. – К. : Основи, 2003. – 239 с.

24. Арсанукаева М. С. Арабский халифат. Шариат (мусульманское право): Лекция [по учебной дисциплине "История государства и права зарубежных стран"] / М. С. Арсанукаева. – М. : Издательско-книготорговый центр "Маркетинг" МУПК, 2002. – 39 с.

25. Асмус В. Ф. Жан-Жак Руссо / В. Ф. Асмус. – М. : Знание, 1962. – 48 с.

26. Асмус В. Ф. Платон / В. Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1969. – 247 с.

27. Багрий-Шахматов Л. В. Уголовная ответственность и наказание. – Минск : Вышэйшая школа, 1976. – 384 с.

28. Бажанов М. И. Уголовная ответственность за преступления против личности / М. И. Бажанов. – К. : Вища школа, 1977. – 43 с. – (Основы правовых знаний).

29. Бакина В.И. Взаимоотношения макрокосмоса и микрокосмоса в ранней древнегреческой философии [Электронный ресурс] / В. И Бакина // Вестник Московского университета.– 2000. – №5. – Серия 7. Философия. – Режим доступа до журн. :

http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2000/bakina_cosmos.htm).

30. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини в праві : [монографія] / О. О. Бандура. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200с.
31. Баскин М. П. Монтескье / М. П. Баскин. – М. : Мысль, 1975. – 165 с.
32. Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности / В. А. Бачинин. – СПб. : Изд.-во С.-Петербур. Ун-та, 2001. – 308 с.
33. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
34. Бачинин В. А. "Царь Эдип" – мифотическое введение в философию права и преступления / В. А. Бачинин // Правоведение. – 2000. – №3. – с. 64 – 74.
35. Бачинін В. Філософія злочину в "Крейцерівій сонаті" Л. Толстого / В. Бачинін, О. Рябініна // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2. – С. 131 – 140.
36. Бачинін В. А. Категорії філософсько-правові / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов // Філософія права : словник. – К. : Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С. 152 – 153.
37. Башляр Г. Фрагменти поэтики вогню ; [пер. з фр. Р. В. Мардер] / Гастон Башляр. – Харків: Фоліо, 2004. – 144 с.
38. Безбородов Д. А. Некоторые категории диалектики в исследовании совместного совершения преступления / Д. А. Безбородов // Государство и право. – 2008. – № 2. – С. 39 – 44.
39. Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л. С. Белогриц-Котляревский. – Киев-Петербург-Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. – С. 1 – 2, [I – IV], 3 – 620.
40. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях ; [пер. с итал. М. М. Исаев] / Чезаре Беккариа. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 184, [VI] с. – (Библиотека криминолога).

41. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 446 с.
42. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960 рр.): історико-правове дослідження : [монографія] / П. С. Берзін. – К. : КНТ, 2008. – 436 с.
43. Берк Э. Защита естественного общества или рассмотрение несчастий и бед, навлекаемых на человечество всеми видами искусственного общества / Э. Берк ; пер. с англ. А. В. Ицдинов // Эгалитаристские памфлеты в Англии середины XVIII в. – М. : Наука, 1992. – С. 41 – 110.
44. Берназ В. Д. Криміналістична характеристика злочинів як наукова категорія // Південно-український часопис. – 2006. – №1. – С. 16 – 18.
45. Бернер А. Ф. Учебник немецкого уголовного права [Электронный ресурс] / А. Ф. Бернер. Режим доступа до підр. : <http://www.allpravo.ru/libr ary/doc101p/instrum3264>.
46. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права. Части Общая и Особенная. С примечаниями, приложениями и дополнениями по истории русского права и законодательству положительному Н. Неклюдова : [пер. с нем. Н. Неклюдов]. – СПб., 1867. – 916 с.
47. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи ; пер. с англ. Н. С. Юлин // Исследования по общей теории систем : сборник переводов. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23 – 82.
48. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем / Л. фон Берталанфи ; пер. с англ. Б. Г. Юдин // Системные исследования. – М. : Наука, 1973. – С. 20 – 37.
49. Бестужев А. Ф. О воспитании / А. Ф. Бестужев // Русские просветители: (от Радищева до декабристов) : соб. произв. : в 2 т. – М. : Мысль, 1966. – С. 83 – 164.
50. Білецький В. Есхатологічна спрямованість філософії Г. С. Сковороди / Віталій Білецький // Наука. Релігія. Суспільство – 2008. – № 2. – С. 121 – 125.

51. Білостоцький С. Класифікація злочинів 16 – 18 ст. (за матеріалами лавничого суду м. Львова) / С. Білостоцький // Вісник Львівського університету. – 2000. – Вип. 35. – С. 73 – 81. – (Серія юридична).
52. Быховский Б. Э. Гассенди / Б. Э. Быховский. – М. : Мысль, 1974. – 204 с. – (Мыслители прошлого).
53. Блаватская Е. П. Тайная доктрина. Синтез науки, религии и философии / Е. П. Блаватская. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Фолио, 2001. – 944 с. – (Великие посвященные).
54. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Т. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 240 с.
55. Богдановский А. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого / А. Богдановский. – М. : Типография Каткова и Ко, 1857. – 146 с.
56. Богун М. Архетип влади людини над природою в православній культурі / Микола Богун, Марина Столяр // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – 2008. – № 16. – С. 56 – 61. – (Серія "Філософія").
57. Бомануар Филипп де. Кутюмы Бовези [Електронний ресурс] / Филипп Бомануар // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961. – Режим доступа: <http://www.krotov.info/acts/13/3/beaumanoir.htm>
58. Боргош Юзеф. Фома Аквинский / Юзеф Боргош. – М. : Мысль, 1966. – 216 с.
59. Боулдинг К. Общая теория систем – скелет науки / К. Боулдинг // Исследования по общей теории систем : [сборник переводов] – М. : Прогресс, 1969. – С. 106 – 124.
60. Бочаров В. А. Аристотель и традиционная логика / В. А. Бочаров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 133 с.

61. Бозси Э. Рассуждение о добровольном рабстве ; [пер. с франц. Ф. А. Коган-Бернштейн] / Этьен де ла Бозси. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – 148 с.
62. Бозций. Утешение философией / Бозций // "Утешение философией" и другие трактаты / Бозций. – М. : Наука, 1990. – С. 190 – 290.
63. Брайнин Я. М. Вопросы преступления и наказания в произведениях А. И. Герцена / Я. М. Брайнин // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 1955. – № 8. – С. 77 – 96.
64. Брайнін Я. М. Добролюбів про проблему злочинності в експлуаторському суспільстві // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 1957. – № 10. – С. 87 – 101.
65. Брайнин Я. М. Советское уголовное право. Общая часть : учебник / Я. М. Брайнин. – К. : Изд-во Киевск университета им. Т. Г. Шевченко, 1955. – 207 с.
66. Брайнин Я. М. Советское уголовное право. Общая часть : лекции, [читанные в Киевском государственном университете]. – Вып. I. – К. : Изд-во КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1955. – 206 с.
67. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юрид. лит, 1967. – 240 с.
68. Брактон Г. Трактат "О законах и обычаях Англии" [Электронный ресурс] / Генри Брактон. – Режим доступа:
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793
69. Бруно Джордано. Тайна Пегаса, с приложением Килленского осла / Джордано Бруно ; пер. с итал. М. А. Дынник // Диалоги / Джордано Бруно. – М. : Госполитиздат, 1949. – С. 449 – 522.
70. Бруно Джордано. Рассуждение Ноланца о героическом энтузиазме, написанное для высокознаменитого синьора Филиппа Сиднея / Джордано Бруно : [пер. с итал. М. А. Дынник]. – М. : Изд-во худож. лит-ры, 1953. – 212 с.

71. Буданов В. Г. Синергетическая методология и проблема диалога культур [Электронный ресурс] / В.Г. Буданов // Философия в современном мире: поиск методологических оснований. – 2005. – Вып. 4. – С. 130 – 149. – Режим доступа до ст.:
<http://spkurdyumov.narod.ru/Bdvn22.htm>.
72. Буданов В.Г. Синергетическое моделирование сложных систем и практическая философия [Электронный ресурс] / В.Г. Буданов // Философские науки. – 2007. – № 5. – С. 57- 66. – Режим доступа до ст.:
<http://narod.yandex.ru/cgi-bin/yandmarkup?cluster=35&prog=0x2757571A&HndlQuery=591082224&PageNum=0&g=6&d=0&q0=833958256&p=>
73. Будзинский С. Начала уголовного права / С. Будзинский. – Варшава: типография И. Яворского, 1870. – 362, [XI] с.
74. Будный Ш. О светской власти / Шимон Будный ; пер. з пол. // Польские мыслители эпохи Возрождения. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 137 – 138.
75. Булатов М. А. Категории философии и категории культуры / М. А. Булатов, В. А. Звиглянич, Е. И. Андрос. – К. : Наук. думка, 1983. – 343 с.
76. Булатов М. Категорії // Філософський енциклопедичний словник / М. Булатов.– К. : Абрис, 2002. – С. 272 – 273.
77. Булатов М. А. Категории диалектики, их развитие и функции / М. А. Булатов, С. А. Васильев, Е. И. Андрос и др. – К. : Наук. думка, 1980. – 364.
78. Буонарроти Ф. Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабефа / Филипп Буонарротти ; [пер. с франц. Э. А. Желубовская]. – М.-Л, 1948. – 426 с.
79. Бурчак Ф. Г. Квалификация преступлений / Ф. Г. Бурчак. – К. : Политиздат Украины, 1983. – 141 с. – (Б-ка нар. заседателя).
80. Бурчак Ф. Г. Кримінальне право / Ф. Г. Бурчак. – К. : Держполітвидав, 1966. – 72 с.
81. Бутру Э. Наука и религия в современной философии / Эмиль Бутру ;

[пер. с франц. В. А. Базаров]. – М. : КРАСАНД, 2010. – 360 с. – (Из наследия мировой философской мысли : философия науки.).

82. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук // Сочинения : в 2 т. / Фрэнсис Бэкон. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1. – С. 85 – 546.

83. Бэкон Ф. О мудрости древних // Сочинения : в 2 т. / Фрэнсис Бэкон. – М. : Мысль, 1972. – Т. 2.

84. Быкова Е. В. Современные вопросы Ислама / Е. В. Быкова. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 80 с.

85. Бышевский Ю. В. Наказание и его назначение : [учебн. пособие] / Бышевский Ю. В., Марцев А. И. – Омск : Научн.-исслед. и ред. изд. отдел, 1975. – 82 с.

86. Васильев И. М. Наказание по советскому уголовному праву : [учебное пособие для слушателей и курсантов учебных заведений МВД СССР] / И. М. Васильев. – М., 1970. – 89 с.

87. Валла Лоренцо. Апология / Лоренцо Валла ; пер. с латин. В. А. Андрушко // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Лоренцо Валла. – М. : Наука, 1989. – С. 386 – 404.

88. Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе / Лоренцо Валла ; пер. с латин. В. А. Андрушко // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Лоренцо Валла. – М. : Наука, 1989. – С. 65 – 266.

89. Валла Лоренцо. О свободе воли к епископу Илеридскому Гарсии / Лоренцо Валла ; пер. с латин. В. А. Андрушко // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / Лоренцо Валла. – М. : Наука, 1989. – С. 267 – 290.

90. Варнава, апостол. Послание апостола Варнавы [Электронный ресурс] / Святой апостол Варнава. – Режим доступа:

http://www.mystudies.narod.ru/library/b/barnabas/barn_comp.htm

91. Василій Великий. Про суд Божий / Василій Великий ; пер. з давньогрец. Л. Звонська // Гомілії. Василій Великий. – Львів : Свічадо, 2006.

- С. 17 – 28. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV – V ст. ; № 14).
92. Василій Великий. Гомілія, виголошена під час голоду та посухи ; пер. з давньогрец. Л. Звонська // Гомілії. Василій Великий. – Львів: Свічадо, 2006. – С. 113 – 125.
93. Василій Великий. Про те, що Бог не є винуватцем зла / Василій Великий ; пер. з давньогрец. Л. Звонська // Гомілії. Василій Великий. – Львів: Свічадо, 2006. – С. 126 – 139. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV – V ст. ; № 14).
94. Василій Великий. Гомілія, виголошена під час голоду та посухи / Василій Великий ; [пер. з давньогрец. Л. Звонська] // Гомілії. Василій Великий. – Львів: Свічадо, 2006. – С. 113 – 125. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV – V ст. ; № 14).
95. Василій Великий. На початок Книги Приповідок Соломонових 1,1 – 5 / Василій Великий ; пер. з давньогрец. Л. Звонська // Гомілії. Василій Великий. – Львів: Свічадо, 2006. – С. 159 – 179. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV – V ст. ; № 14).
96. Василій Великий. Устав Монастиря / Василій Великий ; пер. з давньогрец. Л. Звонська // Морально-аскетичні твори / Василій Великий. – Львів: Свічадо, 2006. – С.251 – 304. – (Джерела християнського Сходу. Золотий вік патристики IV – V ст. ; № 14).
97. Васильев А. М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М. : Юридическая литература, 1976. – 264 с.
98. Васильева Т. В. Афинская школа философии / Т. В. Васильева – М. : Наука, 1985. – 160 с.
99. Васильченко С. Чарівниця : [п'єса] / Степан Васильченко // Твори у трьох томах / Степан Васильченко. – К. : Дніпро, 1974. – т. 3. – С. 7 – 57.

100. Васильченко С. Кармелюк : [п'еса] / Степан Васильченко // Твори у трьох томах / Степан Васильченко. – К. : Дніпро, 1974. – т. 3. – С. 225 – 247.
101. Васильчук В. Справедливість як категорія кримінального права / Вікторія Васильчук // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 8 (50). – С. 102 – 108.
102. Великая хартия вольностей ; пер. с англ.. Д. И. Петрушевский [Електронний ресурс]. – М., 1936. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/1200-1220/Magna_charta1215/text2.phtml?id=4789
103. Вереша Р. В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України : [монографія] / Р. В. Вереша. – К. : Атіка, 2005. – 224 с.
104. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан ; [пер. с франц.] – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
105. Вико Д. Основания новой науки об общей природе наций /Джамбатиста Вико ; [пер. с итал. А. А. Губер.]. – Л. : Худож. литература, 1940. – 620 с.
106. Винниченко В. К. Сонячна машина : [роман] / Володимир Винниченко. – К. : Дніпро, 1989. – 619 с. – (Романи й повісті).
107. Вишенський І. Книжка ченця Іоанна Вишенського від святої Афонської гори для нагадування всім православним християнам, братствам і всім благочестивим... / І. Вишенський // Твори / Вишенський І. – К. : Дніпро, 1986. – С. 20 – 141.
108. Вишенський І. Краткословна відповідь Петру Скарзі / І. Вишенський // Твори / І. Вишенський. – К., 1959. – С. 159 – 187.
109. Владимиров Л. Е. Курс уголовного права. Часть первая: Основы нынешнего уголовного права / Л. Е. Владимиров. – М. : Типография т-ва И.Д. Сытина, 1908. – 387 с.
110. Вовк О. Й. Українське звичаєве право литовсько-руської доби XIV – XVI ст. / О. Й. Вовк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – Вип. 6 (19). – С. 78-86.

111. Войцехович В.Э. Эволюция науки: от знания к пониманию, от классического знания к постнеклассическому пониманию реальности: (к Четвертым Курдюмовским юбилейным чтениям) [Электронный ресурс] / В.Э. Войцехович. – (Сайт С.П. Курдюмова "Синергетика"). – Режим доступа до ст.:

<http://spkurdyumov.narod.ru/voytse.htm>.

112. Вольтер. Местные преступления / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 181 – 182.

113. Вольтер. О преступлениях и проступках, обусловленных временем / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 182 – 183.

114. Вольтер. Исторические фрагменты об Индии, о генералах Лала и о немногих других предметах / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956.

115. Вольтер. Комментарий к книге о преступлениях и наказаниях / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 63 – 97.

116. Вольтер. Награда за справедливость и гуманность / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 218 – 230.

117. Вольтер. Рассказ о смерти кавалера де ла Барра, написанный в 1766 году адвокатом Королевского совета г-ном Кассеном г-ну маркизу де Беккариа / Франсуа Мари Вольтер ; пер. с франц. Н. Лапшин // Избранные произведения по уголовному праву и процессу / Вольтер. – М. : Госюриздат, 1956. – С. 115 – 126.

118. Вольтер. Из "Философского словаря" / Франсуа Мари Вольтер // Бог и люди: статьи, памфлеты, письма : в 2 т. / Вольтер. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – т. 2. – С. 74 – 250.
119. Вульфферт А. Антрополого-позитивная школа уголовного права в Италии. Критические исследования / А. Вульфферт. – М. : Тип. В. В. Исленьева, 1887. – 500, [V – VIII] с.
120. Габирол. Человек и его судьба / Габирол // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М. : Политиздат, 1991.
121. Гаверов Г. С. Общие начала назначения наказания по советскому уголовному праву : учебн. пособие. – Иркутск : ИГУ им. А. А. Жданова, 1976. – 100 с.
122. аль-Газали. Наставления правителям [Электронный ресурс] / Абу Хамид аль-Газали // Абу Хамид аль-Газали. Наставление правителям и другие сочинения. – М. : Ансар, 2004. – Режим доступа:
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XI/Gazali/vved.htm>
123. Гальперин И. М. Наказание: социальные функции, практика применения / И. М. Гальперин. – М. : Юрид. лит., 1983. – 208 с.
124. Гассенди П. Свод философии Эпикура ; [пер. с латин. А. Гутерман] // Соч. в 2 т. / Пьер Гассенди – М. : Мысль, 1966. – Т. 2. – С. 107 – 400.
125. Гацелюк В. О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції) : [монографія] / В. О. Гацелюк. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.
126. Гегель. Энциклопедия философских наук // Соч. в 3 т. / Гегель ; [пер. с нем. Б. А. Фохта]. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 3. – С. 25 – 366.
127. Гегель. Философия права ; пер. с нем. // Соч. в 7 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. – Л. : Соцэкгиз, 1934. – Т. 7. – 380 с.
128. Гегель. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Георг Вільгельм Фрідріх Гегель ; [пер. з нім.]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.

129. Гегель. Система нравственности / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – С. 276 – 367.
130. Гегель. Иенская реальная философия ; пер. с нем. А. В. Гулыга // Работы разных лет : в 2 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Мысль, 1972. – Т. 1. – С. 285 – 386.
131. Гегель Г. Ф. Лекции по эстетике : в 2 т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. Б. Столпнера]. – СПб. : Наука, 1998. – Т. 1. – 622 с.
132. Гельвеций Клод Адриан. Об уме ; // Сочинения : в 2 т. / Клод Адриан Гельвеций. – М. : Мысль, 1973. – т. 2.
133. Гельвеций Клод Адриан. О человеке ; пер. с фр. Х. Н. Момджян // Сочинения : в 2 т. / Клод Адриан Гельвеций. – М. : Мысль, 1974. – Т. 2. – С. 7 – 567.
134. Георгиевский Э.В. Общее понятие преступного в истории уголовного права России / Э.В. Георгиевский // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 83 – 89.
135. Геракліт. Фрагменти / Геракліт. – Львів : Вид-во Львів. унів-ту, 1963. – 58 с.
136. Гердер И. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Готфрид Гердер ; [пер. с нем. А. В. Михайлов] – М. : Наука, 1977. – 704 с.
137. Гердер И. Письма для поощрения гуманности / Иоганн Готфрид Гердер ; [пер. А. Г. Левинтона] // Избр. соч. / Иоганн Готфрид Гердер. – М. – Л. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1959. – С. 3 – 22.
138. Гермаш Т. В. Ірраціоналістичні принципи символічного мистецтва "Срібного віку" / Т. В. Гермаш // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 2. – С. 42 – 46.
139. Гернет М. Н. От Томаса Мора до УК (1928 г.) / М. Н. Гернет // Избр. произв. / М. Н. Гернет. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 469 – 497.
140. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию / Герцензон А. А. – М. : Юрид. лит., 1965. – 226 с.

141. Герцензон А. А. Основные положения Уголовного Кодекса РСФСР 1960 года / А. А. Герцензон. – М. : Госюриздат, 1961. – 63 с.
142. Герцензон А. А. Понятие преступления в советском уголовном праве / А. А. Герцензон. – М. : Госюриздат, 1955. – 54 с.
143. Герцензон А. А. Уголовно-правовая теория Жана Поля Марата / А. А. Герцензон. – М. : Госюриздат, 1956. – 248 с.
144. Герцензон А. А. Уголовное право и социология (Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики) / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1970. – 286 с.
145. Герцензон А. А. Проблема законности и правосудия во французских политических учениях XVIII века. – М. : Изд-во Акад. Наук ССР, 1962. – 320 с.
146. Герцензон А. А. Уголовное право : Часть Общая : уч. пособие [для слушателей ВЮА] / А. А. Герцензон. – М. : Издание РИОВЮА, 1948. – 496 с.
147. Гесиод. Работы и дни / Гесиод // Эллинский поэты в переводах В. В. Вересаева ; под общ. ред. С. Апта, М. Грабарь-Пассек, Ф. Петровского, А. Тахо-Годи, С. Шервинского. – М. : Гос. изд-во худ. ли-ры, 1963. – С. 141 – 168.
148. Геффдинг Г. Философия религии / Гаральд Геффдинг ; [пер. с нем. В. Базаров, И. Степанов]. – М. : Издательство ЛКИ, 2007. – 408 с. (Из наследия мировой философской мысли: этика).
149. Гжегож Павел из Бжезин. Против рассуждения Якова Палеолога о войне / Павел Гжегож // Польские мыслители эпохи Возрождения. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 132 – 136.
150. Гоббс Т. О гражданине ; пер. с англ. Н. А. Федоров // Избранные произв. : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т.1. – С.287 – 412.

151. Гоббс Т. О свободе и необходимости ; пер. с англ. Н. А. Федоров // Избранные произв. : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т.1. – С. 517 – 562.
152. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского ; пер. с англ. Н. А. Федоров // Избранные произв. : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1964. – Т.2. – С.45 – 678.
153. Гоголь М. Страшна помста // Вибрані твори / М. Гоголь. – К: Рад. письменник, 1946. – С. 71 – 108.
154. Головкін Б. М. Кримінологічна генеза корисливих убивств у найдавніших пам'ятках права України-Русі / Б. М. Головкін // Філософські обрії. – 2004. – № 12. – С. 207 – 228.
155. Голик Ю. В. Философия уголовного права: современная постановка проблемы / Ю. В. Голик // Философия уголовного права ; [составление, редакция, вступ. статья Ю.В. Голика]. – СПб. : Изд. Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2004. – С. 6 – 52. – (Антология юридической науки).
156. Головащенко С. Старозавітне біблійне право як специфічна форма релігійно-правової ідеології [Електронний ресурс] // Наукові записки – Філософія. Право. Правознавчі студії. – К. : КМ " "Academia", 1999. – С. 88 – 94. Режим доступу до журналу:
http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV8_1999/16_golovashenko_s.pdf
157. Голод Р. Натуралізм у творчості Івана Франка : до питання про особливості творчого методу Каменяра / Р. Голод. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 108 с.
158. Гольбах П. Основы всеобщей морали, или катехизис природы ; пер. с франц. Батищева Т. С., Полонский В. О // Избр. произв. : в 2 т. / Поль Анри Гольбах ; . – М. : Изд-во социально-эконом. лит-ры, 1963. – т. 2. – С. 7 – 83.
159. Гольбах П. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного ; пер. с франц. П. С. Юшкевича // Избр. произв. : в 2 т. / Поль

- Анри Гольбах ; . — М. : Изд. социально-экономической лит-ры, 1963. — т. 1 — С. 53 — 686.
160. Гомер. Одиссея / Гомер ; [пер. із старогрец. Б. Тен]. — Харків: Фоліо, 2002. — 574 с.
161. Гомер. Иллиада / Гомер ; [пер. с давнегреч. Н. Гнедич]. — М. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1960. — 435 с.
162. Гомперц Т. Греческие мыслители / Теодор Гомперц. — Мн. : Харвест, 1999. — 752 с. — (Классическая философская мысль).
163. Гонтарь И. Я. Определение понятия преступления / И. Я. Гонтарь // Энциклопедия уголовного права. — Спб: Издание профессора Малинина, 2005. — Т. 3. — С. 3 — 46.
164. Горбач Н. Я. Філософські переконання Івана Франка / Н. Я. Горбач. — Львів : Каменяр, 2006. — 112 с.
165. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат : ХІХ — 30-ті роки ХХ ст. / Горинь Г. — К. : Наук. Думка, 1993. — 199 с.
166. Горелик И. И. Наказание и его назначение / И. И. Горелик. — Минск : Беларусь, 1978. — 96 с.
167. Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л. Категория // Краткий словарь по логике / Д. П. Горский, А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. — М. : Просвещение, 1991. — С. 77.
168. Готт В. С. Категории современной науки: становление и развитие / В. С. Готт, Э. П. Семенюк, А. Д. Урсул. — М. : Мысль, 1984. — 268 с.
169. Готтфредсон М., Загальна теорія злочину / М. Готтфредсон, Т. Герші ; [пер. з англ.]. — Харків: Акта, 2000. — 326 с.
170. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат ХV — ХVІІІ ст. : Заселення. Міграції. Побут / Гошко Ю. Г. — К. : Наук. Думка, 1976. — 206 с.
171. Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV — ХІХ ст. / Гошко Ю. Г. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. — 336 с.

172. Грасиан Б. Критикон / Б. Грасиан // Б. Грасиан. Карманный оракул. Критикон. – М. : Наука, 1984. – С. 67 – 495.
173. Графский В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция : актуальный и все еще не заверченный проект / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49 – 64.
174. Гребеньков Г. В. Очерки по философии права : монография / Г. В. Гребеньков. – Донецк : Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2009. – 216 с.
175. Гривняк Л. Ю. Смертна кара в античному суспільстві та її функції / Л. Ю. Гривняк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 2. – С. 27 – 34. – (Серія юридична).
176. Свт. Григорий Неокесарийский. Каноническое послание ; пер. Н. Сагара [Електронний ресурс] / Григорий Неокесарийский // Творения святого Григория Чудотворца, епископа Неокесарийскаго. – Петроград: Типография М. Меркушева, 1916. – С. 58-61. – Режим доступа: http://www.mystudies.narod.ru/library/g/greg_neo/canon.htm
177. Гришаев П. И. Объективная сторона преступления / П. И. Гришаев. – М., 1961. – 46 с.
178. Гришаев П. И. Понятие преступления. Причины преступности / П. И. Гришаев. – М., 1960. – 68 с. – (Советское уголовное право. Часть общая. Вып. 3).
179. Грищук В. К. Кодифікація кримінального законодавства України : проблеми історії і методології / В. К. Грищук. – Львів : Світ, 1992. – 168 с.
180. Грищук В. Кримінально-правовий захист особи за короткою редакцією Руської Правди / В. Грищук // Вісник Львівського університету. – 2001. – Вип. 36. – С.439 – 443. – Серія юридична.
181. Грищук В. Злочини проти життя та здоров'я за короткою редакцією "Руської правди" / Віктор Грищук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2000. – № 1. – С. 52 – 56.

182. Грищук В. К. Поняття, предмет, методи, завдання, функції, система, джерела та принципи українського кримінального права : навч. посіб. / В. К. Грищук. – Львів : ЛДУВС, 2009. – 112 с.
183. Грищук В. Поняття, мета, система та види покарань за кримінальним кодексом Франції 1992 року / Віктор Грищук, Іван Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2001. – № 1. – С. 160 – 169.
184. Гудзенко-Александрук О.Г. Міф і символ як відображення духовного становлення культурної свідомості // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – 2006. – №3. – С. 24 – 30.
185. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6. – С. 76-80.
186. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734 – 1775 pp.) / І. М. Грозовський. – Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.
187. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций ; [пер. с латин. А. Л. Сакетти]. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
188. Грушевський М. Історія України-Руси : у 6 т. / М. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 2. – 633 с.
189. Грушевський М. Історія України-Руси. : у 6 т. / М. Грушевський // Життя економічне, культурне, національне XIV – XVII віків / М. Грушевський. – К. : Львів, 1907. – Т. 6. – 670 с.
190. Гундорова Т. Франко не Каменяр / Т. Гундорова // Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К. : Критика, 2006. – С. 11 – 151.
191. Гуренко М. М. Проблеми прав і свобод людини у філософсько-правовій спадщині Станіслава Оріховського Роксолана / М.М. Гуренко // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – 2001. – Вип. 1. – С. 15 – 20.
192. Гусейнов А. А. Этика Аристотеля / А. А. Гусейнов. – М. : Знание, 1984. – 64 с.

193. Гусейнов А. А. Краткая история этики. / А. А. Гусейнов, Г. Иррлитц.– М. : Мысль, 1987. – 589 с.
194. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. Д. В. Складнев, Э. Гуссерль]. – Санкт-Петербург : Наука, 2001. – 316 с.
195. Гуторова Н. О. Кара як мета кримінального покарання / Н. О. Гуторова // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2002. – Вип. 20. – С. 42 – 46.
196. Данте Алигьери. Божественная комедия / Алигьери Данте ; [пер. с ит. М. Л. Лозинский]. – М. : Правда, 1982. – 640 с.
197. Декарт Р. Начала философии ; пер. с франц. В. В. Соколова / Рене Декарт // Избранные произв. – М. : Госполитиздат, 1950. – С. 409 – 544.
198. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. // Французская республика. Конституция и законодательные акты ; [пер. с франц. В. В. Маклаков]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 26 – 29.
199. Демосфен. Против Мидия о пощечине ; пер. с древнегр. Э. Д. Фролов // Демосфен. Речи : в 3 т. / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – С. 61 – 131.
200. Демосфен. Против Тимократа ; пер. с древнегр. Э. Д. Фролов // Демосфен. Речи : в 3 т. / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – С. 233 – 302.
201. Демосфен. Против Аристократа ; пер. с древнегр. Э. Д. Фролов // Демосфен. Речи : в 3 т. / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – С. 161 – 232.
202. Демосфен. Против Андротиона о нарушении законов ; пер. с древнегр. Э. Д. Фролов // Демосфен. Речи : в 3 т. / Демосфен. – М. : Памятники исторической мысли, 1994. – Т. I. – С. 132 – 160.
203. Демченко В. Особливості визначення мети і змісту покарання // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 2. – С. 70 – 72.

204. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566, 1588) : ч. 1 / Г. В. Демченко. – К., 1894. – 273 с. [I – V].
205. Денисова Т. Ще раз про виправлення засуджених / Т. Денисова // Вісник Львівського університету. – 2004. – Вип. 39. – С. 587 – 594. – Серія юридична
206. Денисюк І. О. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. / І. О. Денисюк. – Львів : "Академічний Експрес", 1999. – 280 с.
207. Державин К. Н. Вольтер / К. Н. Державин. – М. : Изд-во АН СССР, 1946. – 483 с.
208. Десницкий С. Е. Юридическое рассуждение о вещах священных, святых и принятых в благочестие, с показанием прав, какими оные у разных народов защищаются / С. Е. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина ХVIII века ; [под общ. ред. С. А. Покровского]. – М. : Госюриздат, 1959. – С.201 – 214.
209. Десницкий С. Е. Слово о причинах смертных казней по делам криминальным / С. Е. Десницкий // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина ХVIII века ; [под общ. ред. С. А. Покровского]. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 186 – 200.
210. Десницкий С. Е. Представление о учреждении законодательной власти / С. Е. Десницкий. // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина ХVIII века ; [под общ. ред. : С. А. Покровского]. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 99 – 142.
211. Дигесты Юстиниана : избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И. С. Перетерского. – М. : Наука, 1984. – 456 с.
212. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский. – М. : Мысль, 1986. – 571 с.

213. Длугач Т. Б. Подвиг здравого смысла или Рождение идеи суверенной личности (Гольбах, Гельвеций, Руссо) / Т. Б. Длугач. – М. : Наука, 1995. – 221 с.
214. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 152 с.
215. Доброхотов А. Л. Учение досократиков о бытии / А. Л. Доброхотов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 84 с.
216. Довбня В. Міфологіка пограниччя Полісся і лісостепу та світогляд Г. Г. Ващенко / В. Довбня // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2. – С.103-108.
217. Дойчик М. Проблема життя і смерті в українській філософській думці доби Відродження / М. Дойчик // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2008. – Вип. XI. – С.7 – 15.
218. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
219. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание : [роман]. – М. : Художественная лит., 1983. – 527 с. – (Классики и современники. Русская классическая литература).
220. Дротянюк Л. Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: Постнекласичне дослідження / Л. Г. Дротянюк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менедж. у бізнесу, 2000. – 423 с.
221. Дукагьини Лека. Книга первая ; пер. Ю. В. Иванова, И. Бозо [Електронний ресурс] // Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы. – М. : Госюриздат, 1961. Режим доступу:
http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Albanien/Zakonnik_Leka/text.htm
222. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Н. Д. Дурманов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 311 с.
223. Дурманов Н. Д. Советский уголовный закон / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во Московского университета, 1967. – 320 с.

224. Еліаде М. Міфи, сновидіння і містерії ; пер. з нім. Г. Кьорян // Мефістофель і андрогін / Мірча Еліаде. – К. : Основи, 2001. – С. 119 – 302.
225. Еліаде М. Священне і мирське ; пер. з нім. Г. Кьорян // Мефістофель і андрогін / Мірча Еліаде. – К. : Основи, 2001. – С. 7 – 113.
226. Евсюков В. В. Мифы о вселенной / В. В. Евсюков. – Новосибирск: Наука, 1988. – 176 с.
227. Спур Г. В. Проблеми злочину та покарання у світлі ідеї соціальної справедливості / Г. В. Спур // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – 2002. – Вип. 2. – С. 84 – 89.
228. Ефименко А. Исследования народной жизни / А. Ефименко. – М., 1884. – Вып. I. Обычное право. – 382 с.
229. Ефимов М. А. Лишение свободы и его сущность // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 109 – 114.
230. Єфремова Н. В. "Пакти і конституції законів і Вольностей Війська Запорозького 1710 р. // Науковий вісник Львівського юридичного інституту МВС України. – Львів : ЛЮІ МВС України. – 2004. – Вип. 2. – С. 201–212.
231. Загородников Н. И. Уголовное право. Часть Общая. / Н. И. Загородников, С. В. Бородин, М. И. Якубович, В. А. Владимиров и др. – М. : Изд-во Юрид. лит., 1966. – 511 с.
232. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / Анатолій Заєць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1. – С. 3 – 13.
233. Закзук Махмуд Хамди. Отпор Ислама попыткам его дискредитации [Електронний ресурс] / Махмуд Хамди Закзук пер. с арабск. Сумами Афифи, Абдель Сальяма эль-Манси ; под общ. ред. А. Умарова. – Аль-Ахрам : AL-ANHRAM Commercial Press, 2000. – Режим доступа:
<http://www.islaam.ru/answers/questions/5.html>
234. Закон об Уголовном кодексе. Глава 77. Законов Федерации Нигерии 1990 года [Електронний ресурс] . – Режим доступа:

<http://www.nigeria-law.org/Criminal%2520Code%2520Act-Tables.htm>

235. Законы XII таблиц // Памятники Римского права. – М. : Зерцало, 1997. – С. 5 – 15.

236. Законы Кнута [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XI/1000-1020/Knut/Zakony/text.phtml?id=4781>

237. Закони Ману [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.okprawo.info/pam/3.htm>

238. Зарудный С. Беккариа о преступлениях и наказаниях в сравнении с главою X-ю наказа Екатерины II и с современными русскими законами : материалы для разработки сравнительного изучения теории и практики уголовного законодательства / С. Зарудный. – СПб., 1879. – 196 с.

239. Захара І. С. Академічна філософія України (XVII – I пол. XVIII ст.) / І. С. Захара. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 238 с.

240. Згуровский М. З. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа / М. З. Згуровский, А. В. Доброногов, Т. Н. Померанцева. – К. : Наукова думка, 1997. – 224 с.

241. Згуровский М. З. Системный анализ социально-политических процессов на основе информационных спиновых моделей / М. З. Згуровский, Т. Н. Померанцева, А. Ю. Артемов // Кибернетика и системный анализ. – 1997. – № 1. – С.67-75.

242. Зотов В.Д. Императрица Екатерина и ее “Наказ” [Электронный ресурс] / В. Д. Зотов // Вестник Российского университета дружбы народов. — 2000. – № 2 – С. 21-32. – (Серия : Политология). – Режим доступа до журн. : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/51084>

243. Ивин А. А. Категории / А. А. Ивин // Философия: энциклопедический словарь ; под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2006. – С. 363 – 365.

244. Игнатович А. Н. Буддизм в Японии (Очерк ранней истории). – М. : Наука, 1987. – 319 с.
245. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : АТ "Обереги", 1991. – 424 с.
246. Илларион. Слово о законе и благодати / Илларион ; [пер. Т. А. Сумниковой] // Идеино-философское наследие Иллариона Киевского : в 2 ч. – М., 1986. – Ч. I. – С. 45 – 64. – (Ин-т философии АН СССР).
247. Ильенков Э. В. Диалектическая логика : очерки истории и теории / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1984. – 320 с.
248. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / Иван Ильин. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с. – (Философия, психология).
249. Институции Гая // Памятники Римского права. – М. : Зерцало, 1997. – С. 17 – 151.
250. Информация в научных исследованиях / [Злочевский С. Е., Козенко А. В., Косолапов В. В., Половинчик А. Н.]. – К. : Наукова думка, 1969. – 290 с.
251. Исаев М. М. Французский уголовный кодекс 1810 г. (История составления и общая характеристика) / М.М. Исаев // Французский уголовный кодекс 1810 года. С изменениями и дополнениями по 1 июня 1940 г. – М. : Юрид. изд. МЮ СССР, 1947. – С. 7 – 31.
252. История советского уголовного права / [А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов, и др.]. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 465 с.
253. Казміренко Л. І. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять : [монографія] / Л. І. Казміренко, О. Л. Мартенко. – КНТ, 2008. – 184 с.
254. Каирская Декларация о правах человека в Исламе // Быкова Е. В. Современные вопросы Ислама / Е. В. Быкова. – М. : Издательство "Юрлитинформ", 2009. – С. 57 – 63.

255. Кайсаров А. С. Об освобождении крепостных в России / А. С. Кайсаров // Русские просветители (от Радищева до декабристов) : собр. произв. в 2 т. / Кайсаров А. С. – М. : Мысль, 1966. – т.1. – С. 359 – 386.
256. Кальвин Жан. Наставления в христианской вере / Жан Кальвин. – М., 1997. – Т.1. – – 368 с.
257. Кампанелла. Город Солнца / Кампанелла ; [пер. с латин. Ф. А. Петровский]. – М., 1954.
258. Камю А. Бунтующий человек : [эссе] / Альбер Камю ; [пер. с фр. Денисов Ю. М., Стефанов Ю.Н.] // Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альбер Камю. – М. : Политиздат, 1990. – С. 118 – 357. – (Мыслители XX века).
259. Камю А. Чужий : [роман] / Альбер Камю ; [пер. з фр. П. В. Тарашук] // Чума : Романи, повість / Альбер Камю. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 27 – 110. – (Бібліотека світової літератури).
260. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / Иммануил Кант // Соч. в 6 т.] / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 2. – С. 107 – 438.
261. Кант И. Критика практического разума / Иммануил Кант // Соч. в 6 т.] / Иммануил Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. Ч. 2. – С. 311 – 504.
262. Кантемир Д. Описание Молдавии / Дмитрий Кантемир. – Кишинев: "Карта молдовеняскэ", 1973. – 224 с.
263. Каппадокийския [Электронный ресурс]. – СПб.: Книгоиздательство П. П. Сойкина, 1911. – С. 287-297. – Режим доступа : http://www.mystudies.narod.ru/library/b/basil_gr/o_sude.htm
264. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 520 с.

265. Карницкий Д. Уголовный кодекс РСФСР : практическое пособие [для работников юстиции и юридических курсов] / Карницкий Д., Рогинский Г., Строгович М. – М. : Советское законодательство, 1934. – 180 с.
266. Каролина. Уголовно-судебное уложение Карла V / Каролина ; [перев., предислов. и примеч. С. Я. Булатов]. – Алма-Ата: Изд-во "Наука" Казахской ССР, 1967. – 152 с.
267. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит-ра, 1973. – 288 с.
268. Карпец И. И. Преступления международного характера. – М. : Юрид. лит., 1979. – 264 с.
269. Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – 168 с.
270. Карпец И. И. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1976. – 224 с.
271. Карпец И. И. Уголовное право и этика / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1985. – 256 с.
272. Карпушин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 232 с.
273. Категории // Философский словарь ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Госполитиздат, 1991. – С. 184 – 185.
274. Категории "закон" и "хаос" / [Парнюк М. А., Лазоренко Б. П., Причепий Е. Н. и др.] ; под ред. М. А. Парнюка. – К. : Наук. Думка, 1987. – 292 с.
275. Категории философии и категории культуры / [Булатов М. А., Звиглянич В. А., Андрос Е. И. и др.] ; под ред. М. А. Булатова, В. Г. Табачковского. – К. : Наукова думка, 1983. – 344 с.
276. Категории диалектики, их развитие и функции / [Булатов М. А., Васильев С. А., Андрос Е. И. и др.] ; под ред. В. П. Иванова. – К. : Наук. думка, 1980. – 364 с. – (Редакция философской и правовой литературы).

277. Кедров Б. М. Принцип историзма в его приложении к системному анализу развития науки / Б. М. Кедров // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1974. – С. 5 – 18.
278. Кельзен Г. Чисте правознавство : з дод. : Проблема справедливості / Ганс Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольський. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с. – (Філософська думка).
279. Керимов Д. А. Общая теория государства и права : предмет, структура, функции / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит-ра, 1977. – 136 с.
280. Кессиди Ф. Х. К проблеме происхождения греческой философии : [послесловие] / Ф. Х. Кессиди // Ж.-П. Вернан. Происхождение древнегреческой мысли ; [пер.с франц. ; общ. ред. Ф. Х. Кессиди, А. П. Юшкевича]. – М. : Прогресс, 1988. – С. 172 – 219.
281. Кессиди Ф. Х. Сократ / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1988. – 220 с. – (Мыслители прошлого).
282. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу : становление греческой философии / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
283. Кизима В. В. Начала метафизики тотальности / В. В. Кизима. – К. : ЦГО НАН України, 2007. – С. 35 – 120.
284. Киприан Карфагенский, Святой. Книга о падших [Электронный ресурс] // Киприан Карфагенский. Творения. М.: Паломник, 1999. – С.208-231. – Режим доступа :
<http://www.mystudies.narod.ru/library/c/cyprian/lapsi.htm>
285. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права : Общая часть. Т. I / А. Ф. Кистяковский. – К. : Университетская типография, 1875. – 413 с.
286. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением Начал Русского Уголовного Законодательства : Часть общая. Ч. 1. / А. Ф. Кистяковский. – Изд. второе, испр. и дополн. – К. : Тип. И. и. А. Давиденко, 1882. – 930 с.

287. Кістяківський Б. О. Проблема і завдання соціально-наукового пізнання // Вибране ; [пер. з рос. Л. Г. Малишевська]. – К. : Абрис, 1996. – С. 3 – 97. – (Бібліотека часопису "Філософська і соціологічна думка"). – (Серія "Українські мислителі).
288. Клиланд Д., Кинг В. Системный анализ и целевое управление / Д. Клиланд, В. Кинг ; [пер. с англ. ; под ред. М. М. Верещагина]. – М. : Советское радио, 1974. – 280 с.
289. Клир И. Абстрактное понятие системы как методологическое средство / И. Клир // Исследования по общей теории систем : сб. переводов ; [пер. с англ., пол. ; под общ. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1969. – С. 287 – 384.
290. Кобилянська О. Земля / Ольга Кобилянська. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1962. – С. 7 – 298. – (Твори : у 5 т. / Ольга Кобилянська ; т. 2).
291. Ковалев М. И. Понятие преступления в советском уголовном праве / М. И. Ковалев. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1987. – 208 с.
292. Коваль А. П. Крилате слово / А. П. Коваль. – К. : Радянська школа, 1983. – 222 с.
293. Ковальський В. Кримінальна протиправність як ознака злочину / В. Ковальський // Юридична Україна. – 2007. – № 1. – С. 90 – 95.
294. Ковальчук А. Про необхідність наукового розуміння базових категорій правознавства і юриспруденції / А. Ковальчук // Право України. – 2006. – № 9. – С. 103 – 106.
295. Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648 – 1657) // Питання історії держави і права. – 2003. № 4 (35). – С. 120 – 126.
296. Козачков Л. С. Системы потоков научной информации / Л. С. Козачков. – К. : Наукова думка, 1973. – 199 с.

297. Козачков Л. С. Информационные потоки науки / Л. Козачков // Энциклопедия кибернетики. Т. 1 / [отв. ред. В. М. Глушков]. – К. : Главн. ред. сов. энциклопедии, 1975. – С. 407 – 408.
298. Козельский Я. П. Философические предложения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковым Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года / Я. П. Козельский // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 338 – 430.
299. Козлов А. П. Понятие преступления. — СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс». 2004. — 819 с.
300. Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (Проблемы построения, классификации и измерения). – Красноярск : Изд-во КУ, 1989. – 176 с.
301. Козловський А. А. Право як пізнання : вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 295 с.
302. Козочкин И. Д. Характеристика источников уголовного права США // Уголовное право буржуазных стран: Общая часть. Сборник законодательных актов / [под ред. А. Н. Игнатъева и И. Д. Козочкина]. – М. : Изд-во УДН, 1990. С. 43 – 57.
303. Колб О. Г. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі: навчальний посібник / Колб. Олександр Григорович. – Луцьк : Вежа, 2005. – 492 с.
304. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук / Олександр Григорович Колб. – К., 2007. – 32 с.

305. Коллинз А. Философское исследование человеческой свободы / А. Коллинз // Английские материалисты XVIII в. – М. : Мысль, 1967. – С. 6 – 70. – (Собрание произв. : в 3 т. / А. Коллинз ; т. 2).
306. Коллонтай Г. Несколько писем анонима к Станиславу Малаховскому / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 300 – 312.
307. Коллонтай Г. Политическое право польской нации, или организация управления Речи Посполитой / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С.313 – 332.
308. Коллонтай Г. Речь в сейме 28 июня 1791 г. / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского – М. : Госполитиздат, 1956. – т. 1. – С.339 – 348.
309. Коллонтай Г. Физическо-моральный порядок, или наука о правах и обязанностях человека, вытекающих из вечных, неизменных и необходимых законов природы / Г. Коллонтай // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. / под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 360 – 419.
310. Колосовский П. Очерк исторического развития преступлений против жизни и здоровья : Опыт исследования по русскому уголовному праву / П. Колосовский. – М. : Типография Т. Т. Волкова и К, 1857. – 290, [VI] с.
311. Комиссаров В. С. Уголовное право. Общая часть. / В. С. Комиссаров, А. Н. Павлухин, И. Ф. Перов и др. : под общ. Ред. В. С. Комиссарова. – СПб. : Питер, 2003. – 240 с. – (Серия : "Учебное пособие").
312. Кондзьолка В. В. Платон : філософія добра / В. В. Кондзьолка. – Львів, 1997. – 28 с.
313. Кондратюк Л. В. Антропология преступления (микрoкриминалогия) / Л. В. Кондратюк. – М. : Норма, 2001.

314. Кониський Г. Загальна філософія. Моральна філософія або етика / Г. Кониський // Георгій Кониський. Філософські твори : у 2 т. / [редкол. : М. М. Верников та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 43 – 454. – (Інститут філософії, Інститут суспільних наук).
315. Кониський Г. Філософія надприродна, або метафізика / Г. Кониський // Філософські твори: у 2 т. / [редкол. : І. С. Захара та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2. – С. 510 – 548. – (Бібліотека української літератури).
316. Кониський О. Я. Стельмахи / Олександр Кониський // Олександр Кониський. Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М. Л. Гончарука. – К. : Наук. Думка, 1990. – С. 223 – 237.
317. Конституция Сетоку // Законодательные акты средневековой Японии ; пер. с японск. К. А. Попов. – М. : Наука, 1984. – С. 22 – 27.
318. Конституция Соединенных Штатов Америки (17 сентября 1787 г.) ; пер. с англ. И. Д. Козочкина // Уголовное право Соединенных штатов Америки. Сборник нормативных актов / [сост., отв. ред. и автор вступ. ст. И. Д. Козочкин]. – М. : Изд-во УДН, 1985. – С. 16 – 21.
319. Корецкий В. М. Проблема "основных прав и обязанностей государств" в международном праве. Ч .1 / В. М. Корецкий // Избранные труды : в 2 кн. / В. М. Корецкий ; [редкол. : В. Н. Денисов (гл. ред.) и др.]. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 200 – 213. – (АН УССР. Институт государства и права).
320. Коржанский Н. И. Объект предмет уголовно-правовой охраны / Н. И. Коржанский. – М., 1980. – 247 с.
321. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального Кодексу України. / М. Й. Коржанський. – К. : Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
322. Коржанський М. Й. Популярний коментар Кримінального кодексу України / М. Й. Коржанський. – К. : Наукова думка, 1997. – 695 с.
323. Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права : монографія / М. Й. Коржанський. – Д. : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ, 2003. – 200 с.

324. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина загальна : курс лекцій. – К. : Наукова думка; Українська видавнича група, 1996. – 336 с.
325. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – Изд. 9-е. – Спб. : Изд. юрид. книжного магазина И. К. Мартынова, 1914. – 360 с.
326. Костицький М. Деякі філософські і психологічні аспекти категорії інтересу в праві // Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці. – Чернівці : Рута, 2008. – с. 45 – 53
327. Костомаров М. І. Сорок лет. Народная малороссийская легенда // Костомаров М. І. Твори : В 2 т. – Т.2. – К. : Дніпро, 1990. – Повісті. / Упоряд., передм. та приміт. В.Л. Смілянської. – С. 350 – 408.
328. Кохбаци. Книга опровержений (о добре и зле) / Езник Кохбаци ; [пер. с армянс.]. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1968. – 172 с.
329. Коцюбинський М. М. Помстився / Михайло Коцюбинський // Твори : в 3 т. / Михайло Коцюбинський – К. : Дніпро, 1979–. –
а. Т.1. : Оповідання. Повісті (1891 – 1900). – 1979. – С. 142 – 153.
330. Коцюбинський М. М. Persona grata / Михайло Коцюбинський // Твори : в 3 т. / Михайло Коцюбинський – К. : Дніпро, 1979–. –
а. Т.2. – 1979. – С.202 – 217.
331. Коцюбинський М. М. Fata Morgana / Михайло Коцюбинський // Твори : в 3 т. / Михайло Коцюбинський – К. : Дніпро, 1979–. –
а. Т.3. : Статті. Листи. – 1979. – С.6 – 99.
332. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз : монографія / І. В. Красницький. – Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 232 с.
333. Красницький І. В. Призначення покарання за законодавством України і Франції : порівняльний аналіз / І. В. Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ : [зб.наук.праць / гол. ред. В. Л. Регульський]. – Львів : ЛІВС при НАВС. – 2000. – Вип. 2. – С. 195–200.

334. Крелль Я. В защиту свободы совести / Ян Крелль // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 156 – 166.
335. Кретов П. В. Реальність символічного: символи філософські та візуальні / Кретов П. В. // Вісник Черкаського університету. Серія Філософія. – 2008. – Вип. 130. – С. 112 – 117.
336. Кривко Р. Н., Щеглов А. П. Глава "О человеке" из "Точного изложения православной веры" Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна Экзарха Болгарского / Р. Н. Кривко, А. П. Щеглов // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли / отв. ред. М. Н. Громов, В. В. Мильков. – М. : Наука, 2000. – С. 326 – 344.
337. Кримський С. Архетипи української ментальності / С. Кримський // Проблеми теорії ментальності / відповід. ред. М. В. Попович. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 273 – 301.
338. Кримінальне право України. Загальна частина / [Бажанов М. І., Баулін Ю. В., Борисов В. І. та ін.] : [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – К. – Х. : Юрінком Інтер, 2002. – 415 с.
339. Кримінальне право України: Загальна частина : навчальний посібник / автор-упоряд. П. В. Хряпінський. – Суми : Університетська книга, 2009. – 687 с.
340. Кримінальний кодекс України. Станом на 25 вересня 2006 р. – К. : "Велес", 2006. – 152 с. – ("Офіційний документ").
341. Кросбі Д. Самість людської особи, як вона розкривається у моральній свідомості ; пер. з англ. А. Турчиновський / Джон Кросбі // Досвід людської особи : Нариси з філософської антропології [упорядники: Т. Добко, Ю. Підлісний, В. Турчиновський] .– Львів: Свічадо, 2000. – С. 29 – 50.

342. Кросбі Д. Суб'єктність ; пер. з англ. Ю. Підлісний // Досвід людської особи : Нариси з філософської антропології [упорядники: Т. Добко, Ю. Підлісний, В. Турчиновський]– Львів: Свічадо, 2000. – С. 51 – 66.
343. Крымский С. Б. Мироззренческие категории в современном естествознании / С. Б. Крымский, В. И. Кузнецов. – К. : Наук. Думка, 1983. – 222 с.
344. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом / Кудін С. // Право України. – 2000. – № 11. – С. 141-144.
345. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – (Серия "Наука. Мироззрение. Жизнь").
346. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования : учеб. пособие. – М. : ФОРУМ–ИНФРА-М, 1998, – 216 с.
347. Кудрявцев В. Н. Что такое преступление / В. Н. Кудрявцев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1959. – 62 с.
348. Кузанский Никалай. Об ученом незнании / Никалай Кузанский. – М., 1979. – С.47 – 141. – (Сочинения : в 2 т. / Никалай Кузанский ; т. 1).
349. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. – 2-е вид. доповнене. . : К. Україна, 2002. – 448 с.
350. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 232 с.
351. Кун Н. А. Легенды и мифы древней Греции / Н. А. Кун. – Мн. : Нар. асвета, 1989. – 462 с.
352. Куницын А. П. Изображение взаимной связи государственных сведений. 1817 / А. П. Куницын ; под ред. И.Я. Щипанова. – М. : Мысль, 1966. – С. 176 – 188. – (Собр. произв. : в 2 т. / А. П. Куницын ; т. 2).
353. Куницын А. П. Право естественное. 1818 – 1820 / А. П. Куницын ; под ред. И. Я. Щипанова. – М. : Мысль, 1966. – С. 204 – 359. – (Собр. произв. : в 2 т. / А. П. Куницын ; т. 2).

354. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений / Б. А. Куринов. – М. : Издательство МГУ, 1976. – 181 с.
355. Куринов Б. А., Кузнецова Н. Ф. Понятие преступления по Советскому уголовному праву / Б. А. Куринов, Н. Ф. Кузнецова; отв. ред. В. Д. Меньшагин. – М. : Госполитиздат, 1962. – 31 с.
356. Курс советского уголовного права : в 6 т. / Ред коллегия: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе.– М. : Наука, 1970– .– Т.2. : Часть общая. Преступление. – 1970 – 516 с
357. Кучевська С.П. Співвідношення понять "Порушення законів та звичаїв війни" і "воєнні злочини" у контексті узгодження Кримінального кодексу України зі Статутом Міжнародного кримінального суду / С.П. Кучевська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 1. – С. 268 – 277.
358. Кушинська Л. А. Християнський закон та звичаєва правосвідомість / Л. А. Кушинська // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2006. – № 10. – С. 16 – 22.
359. Лаваасамбуу Б. Уголовное право Монгольской Народной Республики. Часть общая / Лаваасамбуу Б., Совд Г., Ахметшин Х. М. – М. : Юрид. лит., 1983. – 416 с.
360. Лавров П. Л. Гегелизм. Статья первая / П. Л. Лавров // Философ. Наследие / [Под общ. ред. А. Ф. Окулова]. – М. : Мысль, 1965. – С. 43 – 176. – (Избр. произв. : в 2 т. / П. Л. Лавров ; т. 1).
361. Ламетри Ж. О. Краткое изложение философских систем для облегчения понимания трактата о душе: сочинения. – М. : Мысль, 1976.
362. Ламетри Ж. О. Человек-машина // Сочинения / Ж. О. Ламетри. – М. : Мысль, 1976. – С. 183 – 244.
363. Ламетри Ж. О. Анти-Сенека // Сочинения / Ж. О. Ламетри. – М. : Мысль, 1976.

364. Лановенко І. П. Злочин // Юридична енциклопедія : ред. кол. Шемшученко Ю. С. (гол. редкол.), Зяблюк М. П., Горбатенко В. П. та ін. – Т. 2. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана", 1999. – с. 614 – 615.
365. Ларіонова В.К. Етика Абсолюту С.Л.Франка : Монографія / [Ред. Самойлова С.С.]. – К.: [ВІПОЛ], 1996. – 100с.
366. Левінас Е. Між нами. Дослідження думки-про-іншого / Еманюель Левінас ; перекл. з франц. В. Куринський. – К. : Дух і літера ; Задруга, 1999. – 291 с.
367. Лейленд П. Кримінальне право: Злочин, покарання, судочинство (Англійський підхід) / Пітер Лейленд ; [пер. з англ. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1996. – 207 с.
368. Лейст О. Э. Учение Бенедикта Спинозы о государстве и праве / О. Э. Лейст. – М. : Госюриздат, 1960 – 56 с.
369. Ліпкан В. А. Національна безпека та національні інтереси України / В. А. Ліпкан. – К. : КНТ, 2006. – 68 с. – (Серія "Національна і міжнародна безпека").
370. Лисенбарт Д. К., Скокан Ю. П. Інформація // Енциклопедія кибернетики. Т. 1 ; отв. ред. В. М. Глушков / Д. К. Лисенбарт, Ю. П. Скокан. – К. : Главн. ред. сов. енциклопедии, 1975. – С. 408 – 410.
371. Лист митрополита УГКЦ Андрея Шептицького в Львівський обласний відділ народної освіти з проханням заборонити примусове зарахування школярів до піонерів. 1 квітня 1940 р. // Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1944 рр.) / [упорядкув. С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк ; ред. В. Сергійчук]. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 122 – 125.
372. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні [Електронний ресурс] / В. Литвинов. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2000. — 472 с.
Режим доступу:

<http://litopys.org.ua/lytv/lyt11.htm>

373. Личковах В. А. Трансгресія і художня творчість / В. А. Личковах // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – № 2. – С. 5 – 12.

374. Личность и правовое регулирование: творческие поиски раскрепощенного сознания (философия права на постсоветском пространстве) : [монография] / А. Вайшвила, А. И. Левченков, А. Н. Литвинов, М. А. Тюренок. – Луганськ : РИО ЛГУВД, 2006. – 136 с.

375. Ломброзо Ч. Новейшие успехи науки о преступнике / Чезаре Ломброзо // Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты. / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 145-224.

376. Ломброзо Ч. Преступление / Чезаре Ломброзо // Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – С. 3-142.

377. Лопухин А. П. Законодательство Моисея. Исследование о семейных, социально-экономических и государственных законах Моисея. С приложением трактата: Суд над Иисусом Христом, рассматриваемый с юридической точки зрения. Вавилонский царь правды Аммураби и его новооткрытое законодательство в сопоставлении с законодательством Моисеевым / Под ред. и с предисловием проф. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2005. – 328 с. – (Серия "Русское юридическое наследие").

378. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика) / А. Ф. Лосев. – М. : Высшая школа, 1963. – 584 с.

379. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1969 – 715 с.

380. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1975. – 776 с.

381. Лосев А. Ф. Жизненный и творческий путь Платона / А. Ф. Лосев // Платон : соч. : в 3 т. / [пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса]. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 5 – 73.
382. Лосев А. Ф. Самое Само / А. Ф. Лосев // Миф. Число. Сущность / [сост. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – С. 300 – 526.
383. Лосев А. Ф. Хаос и структура / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1997. – 831 с.
384. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
385. Лосев А. Ф. Гомер / А. Ф. Лосев. – М. : Учпедгиз, 1960. – 350 с.
386. Лосев А. Ф. Боги и герои Древней Греции / А. Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. – Харьков : Фолио, 2009. – 350 с.
387. Лосский Н. Условия абсолютного добра. Основы этики // Николай Лосский. Ценность и бытие: Бог и царство Божие как основа ценностей. – Х. : Фолио; М. : ООО "Фирма "Издательство АСТ", 2000. – С. 217 – 506. – (Б-ка "Р. Х. 2000". Серия "Религиозная философия").
388. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. – СПб. : Типография сената, 1867. – 661 с. [I – VI].
389. Лубкин А. С. Начертание логики / А. С. Лубкин // Русские просветители (от Радищева до декабристов) : собр. произв. : в 2 т. / под ред. И. Я. Щипанова – М. : Мысль, 1966. – Т. 2 – С. 25 – 144.
390. Лубська М. В. Релігійно-етичний зміст сутності мусульманського права / М. В. Лубська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2006. – № 4. – С. 31 – 35.
391. Лубська М. В. Вплив ісламського теоретичного богослов'я на мусульманське право / М. В. Лубська // Вісник Черкаського університету. – 2006. – С. 95 – 101. – (Серія: Філософія. – Вип. 96).
392. Лурье С. Я. Очерки по истории античной науки. Греция эпохи рассвета / С. Я. Лурье. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 404 с.

393. Луговий О. Еволюція кримінальних покарань / Олександр Луговий // Прокуратура. Людина. Держава. – 2008. – № 8 (38). – С. 85 – 91.
394. Луць Л. Категорії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи / Л. Луць // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 47 – 53.
395. Любченко Д. І. Поняття злочину у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. / Д. І. Люченко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 5. – С. 227 – 234.
396. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права : учебное пособие [Высшая юридическая школа МВД СССР] / Ю. И. Ляпунов. – М. : ВЮЗШ МВД СССР, 1989. – 119 с.
397. Львов К. Проблема личности у Достоевского (Преступление и наказание). – М. : Издание Л. Л. Зубалова, 1918. – 79 с.
398. Маилов А. И., Хасанов М. Х. Философские категории и познание / А. И. Маилов, М. Х. Хасанов. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – 164 с.
399. Майоров Г. Г. Этика в Средние века / Г.Г. Майоров. – М. :Москва, 1986. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Этика"; № 8).
400. Макиавелли Николо. Государь / Николо Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 79 с.
401. Маковельский А. О. Досократики. Первые греческие мыслители в их творениях, в свидетельствах древности и в свете новейших исследований / А. О. Маковельский // Историко-критический обзор и перевод фрагментов, доксграфического и биографического материала. Ч. 1 : Доэлеатовский период. – Казань: Изд. книжного магазина М. А. Голубева, 1914. – 211 с.
402. Макробій Амвросій Теодосій. Коментарі до сновидіння Сципіона Африканського / Амвросій Теодосій Макробій. – К. : Тандем, 2000. – 176 с.

403. Максимович И. Речь об уголовных наказаниях в России / Иван Максимович. – К. : Универ. тип., 1853. – 263 с.
404. Максимович К. А. Право и Церковь [Электронный ресурс] / К. А. Максимович // Православная энциклопедия : Т. VIII. – М., 2004. – С. 181 – 192. – Режим доступа:
<http://vizantia.info/docs/56.html>
405. Малімон В. Культурна політика держави як "відгук" на "виклики" сучасних просторово-часових модусів життя / В. Малімон // Збірник наукових праць Національної академії державного управління. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – Вип. 2. – С. 326 – 335.
406. Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому статуту / И.А. Малиновский. – К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1894. – [2], VII, 172, L, [1] с.
407. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму / П'єр Манан ; пер. з франц. В. Каденко, А. Водяний, С. Желдак. – К. : Дух і літера, 2005. – 216 с.
408. Марат Жан Поль. План уголовного законодательства // Избранные произведения / Жан Поль Марат ; [пер. с франц. С. Б. Канна ; состав. В. П. Волгин, А. З. Манфред]. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 211 – 266.
409. Марат Ж.-П. Последнее прощание Друга народа с отечеством // Жан-Поль Марат. Памфлеты / Жан Поль Марат ; под общ. ред. Ф. Кон. – М. : Госуд. социально-экономическое изд-во, 1937. – С.88 – 96. (- 135 с.)
410. Марат Ж.-П. План революции, не удавшейся народу // Жан-Поль Марат. Памфлеты / Жан Поль Марат ; под общ. ред. Ф. Кон. – М. : Госуд. социально-экономическое изд-во, 1937. – С. 97 – 107. (-135 с.).
411. Марков Н. П. Педагог древнего классического мира – философ Сократ / Н. П. Марков. – Чернигов: Тип. "Губернская", 1884. – 119 с.
412. Мартенко О. Психологічний аналіз кримінально-правових категорій : предмет та межі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.lawbook.by.ru/magaz/pravoukr/0405/18.shtml>

413. Матишевський П. С. Кримінальне право України : Загальна частина : підручник / П. С. Матишевський // К. : А.С.К., 2—1. – 352 с. – (Економіка. Фінанси. Право).
414. Матковська О. Львівське братство: культура і традиції Кінець XVI – перша половина XVII ст. / Оксана Матковська. – Львів : Каменяр, 1996. – 71 с.
415. Махінчук В.М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.12 [Електронний ресурс] / В.М. Махінчук; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 20 с. – Режим доступу:
<http://www.nbuv.gov.ua/ard/2002/02mvmfpp.zip>
416. Махінчук В. Проблеми формування системи законодавства гарантій адекватності покарання / В. Махінчук // Право України. – 2002. – № 3. – С.124-126.
417. Мельничук Н. Ю. Дискурс "злочину" та "покарання" у контексті класичної філософської парадигми / Н. Ю. Мельничук. – Львів : Львівський держ. ун-т внутрішніх справ; вид-во "Край", 2006. – 328 с.
418. Мельничук Н.Ю. Категорії злочин та покарання в європейській філософській традиції / Н.Ю. Мельничук – Львів : Видавництво "Край", 2009. – 360 с.
419. Мельничук Н. Ю. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Н. Ю. Мельничук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 2. – С. 194 – 200.
420. Мельничук Н.Ю. "Злочин" та "покарання" у філософії Гегеля / Н.Ю. Мельничук // Філософські пошуки. До 200-річчя публікації праці Г. Гегеля "Феноменологія духу". – Вип. XXУ. Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2007. – С. 116 – 127.
421. Мельничук Н.Ю. Злочин" та "покарання" в контексті діалогу філософської та кримінально-правової парадигмальних площин / Н.Ю.

Мельничук // Філософські пошуки. Сучасні аспекти співвідношення філософії і науки. Вип. XXVIII. Львів-Одеса : Cogito – Центр Європи, 2008. – С. 199 – 205.

422. Мельничук Н.Ю. "Злочин" та "покарання" у філософії Спінози / Н.Ю. Мельничук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія : Філософія. – 2008. – № 16. – С. 17 – 20.

423. Мельничук Н.Ю. Дискурс злочину та покарання в контексті гуманістичної концепції людського буття доби Ренесансу / Н.Ю. Мельничук // Наука. Релігія. Суспільство / Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2008. – № 2. – С.174 – 179.

424. Мельничук Н.Ю. "Злочин" та "покарання" в античному просторі в контексті космоцентризму / Н.Ю. Мельничук // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності (Альманах): зб. наук. праць / Відп. Ред. М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип. 21. – С. 37 – 42.

425. Мельничук Н.Ю. Поняття "злочин" і "покарання" в контексті гуманістичних ідей епохи Просвітництва / Н.Ю. Мельничук // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПК. Філософія. – 2008. – Вип.21. – С. 199 – 210.

426. Мельничук Н.Ю. Поняття злочин і покарання у філософії Нового часу / Н.Ю. Мельничук // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – 2008. – Вип. 17. – С.228 – 232.

427. Мельничук Н.Ю. Злочин та покарання у філософії доби Середньовіччя / Н.Ю. Мельничук // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : альманах : [зб. наук. праць] / Відп. ред. М.М. Бровко, О.Г. Шутов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2009.

428. Мельничук Н.Ю. Поняття злочин і покарання в контексті ціннісних основ права / Н.Ю. Мельничук // Людинознавчі студії : збірник наукових

праць Дрогобицького державного педагогічного університету. – 2008. – вип. XVIII. Філософія. – С. 209-219.

429. Мельничук Н.Ю. Поняття "покарання" у звичаєвому праві: філософський аспект / Н.Ю. Мельничук // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 2. – С. 282 – 290.

430. Мельничук Н.Ю. Світоглядні чинники духовно-правничих колізій в контексті звичаєвого права / Н.Ю. Мельничук // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – № 2(1). – С.194 – 200.

431. Мельничук Н.Ю. Поняття "злочин" та "покарання" у філософії Сократа / Н.Ю. Мельничук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2007. – Вип. 3. – С.397–403.

432. Мельничук Н.Ю. Поняття "злочин" та "покарання" у трактуванні Чезаре Беккарія в контексті ідей Просвітництва / Н.Ю. Мельничук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 3. – С. 371 – 379.

433. Мельничук Н.Ю. "Злочин" та "покарання" у контексті давньоукраїнського народного світовідчуття та світосприймання / Н.Ю. Мельничук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Вип. 2. – С. 346 – 352.

434. Мельничук Н.Ю. Поняття "злочин" та "покарання" в контексті архетипних моделей право творення // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2005. – № 3. – С.41 – 48.

435. Мерзляков А. Зона пишет, зона рисует / Андрей Мерзляков // Уголовное дело. – 2005. – № 11 (334). – с. 3 – 4.

436. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія / В. О. Меркулова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. – 225 с.

437. Микитчик О. В. Загальне і відмінне у філософському і юридичному розумінні злочину / О. В. Микитчик // Право України. – 2001. – №9. – с. 24 – 27.
438. Микитчик О. В. Злочин як предмет філософсько-правового аналізу / О. В. Микитчик // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія. – 2001. – Вип. 35. – с. 41 – 45
439. Микитчик О. В. Сутність злочину як правового явища / О. В. Микитчик // Вісник національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – Вип. 3. – С. 17 – 25.
440. Микитчик О. В. Філософія злочину. – К. : Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2006. – 188 с.
441. Мильков В. В. Примерение духа и плоти / В. В. Мильков // Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли ; отв. ред. М. Н. Громов, В. В. Мильков. – М. : Наука, 2000. – С. 205 – 226. (- 376).
442. Мильков В. В. Илларион и древнерусская мысль / В. В. Мильков // Идеино-философское наследие Иллариона Киевского : в 2 ч. / Отв. ред. А. А. Баженова – М., 1986. – Ч. 2. – С. 6 – 38. – (Ин-т философии АН СССР).
443. Минц П. М. Курс уголовного права. Т. I. Общая часть / П. М. Минц– Рига : Типография Мюллера, 1925. – 256 с.
444. Мирний Панас. Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Пропаша сила). Роман з народного життя / Панас Мирний // Вибрані твори : в 2 т. / Панас Мирний – К. : Держ. вид-во худ. літератури, 1949. – Т. 1– С. 125 – 415.
445. Митрофанов І. Кримінально-правові засоби забезпечення законності та обґрунтованості покарання / Ігор Митрофанов // Юридична Україна. – 2010. – № 1. – С. 102 – 107.
446. Міністр юстиції назвав п'ять основних проблем пенітенціарної системи України (за інформацією прес-служби Міністерства юстиції України) // Юридичний журнал. – 2010. – № 3 (93). – С. 38.

447. Михайлова Э. Н., Чанышев А. Н. Ионийская философия / Э. Н. Михайлова, А. Н. Чанышев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 184 с.
448. Мірошниченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія / М. Мірошниченко // Право України. – 2006. – № 3. – С.29. – 32.
449. Моджевский А. К архиепископам, епископам и священникам церквей польских (Третья речь Анджея Фрыча Моджевского о наказании за человекоубийство) / Анджей Фрыч Моджевский // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 109 – 116.
450. Моджевский Анджей Фрыч. Об исправлении государства / Анджей Фрыч Моджевский // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 69 – 109.
451. Моздаков А. Ю. Понятие безопасности в классической и современной философии / А. Ю. Моздаков // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 18 – 25.
452. Моисеев Н. Н., Александров В. В., Тарко А. М. Человек и биосфера. Опыт системного анализа и эксперимент с моделями / Н. Н. Моисеев, В. В. Александров, А. М. Тарко. – М. : Наука, 1985. – 272 с.
453. Моніторинг незаконного насильства в органах внутрішніх справ України (За результатами соціологічного дослідження 2009 р.) ; [Мартиненко О. А., Кобзін Д. О., Черноусов А. М., Шейко Р. В. та ін.] / За заг. ред. Д. О. Кобзина. – ХІСД. – Харків : Права людини, 2010. – 192 с.
454. Мономах В. Поучення / Володимир Мономах. // Володимир Мономах. Поучення. Бібліографічний нарис. – Львів : Фенікс, 2001. – С. 16 – 31.
455. Мономах В. Грамотка до Олега Святославича / Володимир Мономах // Володимир Мономах. Поучення. Бібліографічний нарис. – Львів : Фенікс, 2001. – С. 32 – 35.
456. Монтень М. Из "Опытов" / Мишель Монтень // Избранное/ Мишель Монтень. – М. : Советская Россия, 1988. – С. 332 – 400.

457. Монтескье Ш. О духе законов / Шарль Монтескье // Избранные произведения/ Шарль Монтескье. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – С. 159 – 733.
458. Мор Т. Утопия / Т. Мор. – М.-Л, 1947. – 268 с.
459. Морелли. Кодекс природы или истинный дух ее законов / Морелли ; [пер. с. франц. М. Е. Ландау] ; под общ. ред. В. П. Волгина. – МСМХУП. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 260 с.
460. Мотрошилова Н. В. Рождение и развитие философских идей: историко-философские очерки и портреты / Н. В. Мотрошилова. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
461. Навроцький В. О. Поняття і види принципів кваліфікації злочинів / В.О. Навроцький // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали II регіональної наукової конф., лютий 1997 р. / Львівський державний університет ім. І. Франка. Львів, 1997. – С. 22 – 28.
462. Навроцький В. Склад злочину і його роль у процесі кримінально-правової кваліфікації / В. Навроцький // Правничий часопис Донецького університету. – 2000. – № 1 (4). – С. 47 – 50.
463. Навроцький В. О. Кваліфікація злочинів і суміжні кримінально-правові поняття / В.О. Навроцький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 1999. – Вип. 34. – С. 190 – 195.
464. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України 1960 р. та 2001 р.). – К. : Атіка, 2001. – 272 с.
465. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник / В. О. Навроцький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.
466. Навроцький В. Поняття та ознаки міжнародних злочинів / В. Навроцький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 437 444.

467. Навроцький В. Транскордонний злочин як вид міжнародного злочину / В. Навроцький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 392 – 398.
468. Наказание [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Т. 5. – Кол. 589–602. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=12900&query=>
469. Наливайко Д. С. Метафізика абсурду й етика гуманізму : [передмова] // Чума : Романи, повість ; [пер. з фр.] / Альбер Камю. – Харків : Фоліо, 2006. – С. 3 – 26. – (Б-ка світ. літ.).
470. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций : в 3 т. – Т. 1. Общая часть / А. В. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 736 с.
471. Наумов А. В. Уголовное право зарубежных социалистических государств. Лекция / А. В. Наумов // М. : МВШМ МВД СССР, 1989. – 41 с.
472. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 6-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Юридична думка, 2009. – 1236 с.
473. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Белорусской ССР / [А. В. Барков, И. И. Горелик, П. А. Дубовец, и др.] ; под ред. А. А. Здановича. – [2-е изд.]. – Мн. : Беларусь, 1989. – 430 с.
474. Нерсесянц В. С. Платон / В. С. Нерсесянц. – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – 104 с.
475. Нерсесянц В. С. Сократ / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1984. – 190 с.
476. Нерсесянц В. С. Гегелевская философия права: история и современность / В. С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1974. – 286 с.
477. Нерсесянц В. С. Гегель / В. С. Нерсесянц. – М. : Юрид. лит-ра, 1970. – 111 с.

478. Нерсисянц В. С. Философия права : учеб. [для вузов] / Владик Сумбатович Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 1998. – 652 с.
479. Николис Г. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Пригожин ; [пер. с англ. В. Ф. Пастушенко]. – М. : Мир, 1979. – 512 с.
480. Николис Г. Познание сложного. Введение / Г. Николис, И. Пригожин ; [пер. с англ. В. Ф. Пастушенко]. – М. : Мир, 1990. – 344 с.
481. Нисский Г. Против учения о судьбе [Электронный ресурс] / Григорий Нисский // Антология. Восточные Отцы и учителя Церкви IV века. Том II. – Изд. МФТИ, 2000. С. 328 – 344. – Режим доступа:
http://www.mystudies.narod.ru/library/g/greg_nyss/fortune.htm
482. Нисский Г. О жизни Моисея законодателя, или о совершенстве в добродетели [Электронный ресурс] / Григорий Нисский // Антология. Восточные Отцы и учителя Церкви IV века. Том II. – Изд. МФТИ, 2000. С. 257-328. – Режим доступа:
<http://www.mystudies.narod.ru/index.htm>
483. Ніцше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей ; [пер. с нем. Г. А. Рачинский] // Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии. Воля к власти. Посмертные афоризмы / Фридрих Ницше. – Минск. : Харвест, 2007. – с. 587 – 919, [3] с. – (Philosophy).
484. Ніцше Ф. К генеалогии морали. Полемическое сочинение ; [пер. с нем. К. А. Свасьян] // Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии. Воля к власти. Посмертные афоризмы / Фридрих Ницше. – Минск. : Харвест, 2007. – с. 287 – 434, [3] с. – (Philosophy).
485. Ніцше Ф. Рождение трагедии или Эллинство и пессимизм ; [пер. с нем. Г. А. Рачинский] // Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии. Воля к власти. Посмертные афоризмы / Фридрих Ницше. – Минск. : Харвест, 2007. – с. 435 – 572, [3] с. – (Philosophy).

486. Ніцше Ф. Сумерки кумиров, или как философствовать молотом // О пользе и вреде истории для жизни. Сумерки кумиров, или как философствовать молотом. О философах. Об истине и лжи во вненравственном смысле ; [сб. пер. с нем.] / Фридрих Ницше. – М. : ООО "Издательство АСТ", Минск : Харвест, 2005. – с. 119 – 222. – (Philosophy).
487. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого; [пер. с нем. Ю. Антоновский] // Так говорил Заратустра. К генеалогии морали. Рождение трагедии. Воля к власти. Посмертные афоризмы / Фридрих Ницше. – Минск. : Харвест, 2007. – с. 3 – 286. – (Philosophy).
488. Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху Греции / Ф. Ницше // Ф. Ницше. Полн. собр. соч. / Ф. Ницше – М., 1912. – Т.1. – С. 321 – 390. (17)
489. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. – К. : Український центр духовної культури, 1997. – 328 с.
490. Николук Д. А. Категорія – "джерело права" : наступність та новизна наукової концепції // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 58 – 63.
491. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, СПб. унив. МВД России, 2000, – 352 с. – (Серия "Мир культуры, истории и философии).
492. Новгородцев П. И. Лекции по истории философии права [Электронный ресурс] / П. И. Новгородцев. – 2006. – Режим доступа : <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum5264/>
493. Новиков А. Тема злочину і покарання у драматургії М. Кропивницького / А. Новиков // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 3. – С. 49-53.
494. Ной И. С. Теоретические вопросы лишения свободы / И. С. Ной. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1965. – 167 с.

495. Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в Советском государстве: политико-юридическое исследование. — Саратов: СГУ, 1973. — 193 с.
496. Номоканон Константинопольського патріарха Фотія // Антологія мирової правової думки : в 5 т. — М. : Мисль. — Т. 2. С. ??
497. Овідій. Метаморфози / Публій Овідій Назон ; [пер. з лат. А. Содомора]. — К. : Дніпро, 1985. — 301 с.
498. Ориген. О началах : Книга III [Електронний ресурс] / Пер. Н. Петров. — Казань, 1899. — Режим доступу:
<http://www.mystudies.narod.ru/library/o/origen/princip3.htm>
499. Ориген. Против Цельса [Електронний ресурс] / Ориген. — Режим доступу: <http://www.mystudies.narod.ru/name/o/origen/works.htm>
500. Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / Станіслав Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 ч. — К. : Наукова думка, Основи, 1995. — Ч. I. — С. 23 — 61.
501. Оріховський С. Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави, виставлений ніби на шахівниці Станіславом Оріховським Окшицем з Перемишлянського краю і надісланий коронним послам у Варшаві як різдвяний подарунок під Новий рік літа Господнього 1564 / Станіслав Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 ч. — К. : Наукова думка, Основи, 1995. — 423 с. — Ч. 1. — 1995. — С. 294 — 404.
502. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
503. Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик. Постановление ЦИК СССР 31 октября 1924 г. (СЗ № 24) // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 — 1952 гг. / [под ред. И. Т. Голякова]. — М. : Госюриздат, 1953. — С. 199 — 207.

504. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – т. 1. – С. 29 – 41.
505. Остроух А. Н. Учения Бентама о праве : автореф. дисертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01. Теория права и государства; История права и государства; история политических и правовых учений. – М., 2002. – 23 с.
506. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : [монографія] / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
507. Пальмиери М. Речь, составленная Маттео Пальмиери, Гонфалоньером компании, по приказу синьории, в которой ректоры и другие должностные лица побуждаются управлять справедливо / Маттео Пальмиери // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) ; под ред. Л. М. Брагиной. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 141 – 146.
508. Панов М. Поняття злочину (коментар до Кримінального кодексу України) / М. Панов, В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. № 1. – С. 88 – 95.
509. Панов М. Актуальні проблеми юридичної науки в Україні / М. Панов // Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки : методологічні аспекти. – 2003. – № 2 (33) – № 3 (34). – С. 54 – 67.
510. Паньонко І. М. Кримінальне право козацької доби / І. М. Паньонко // Життя і право – 2005. – № 6 – 7 (18 – 19). – С. 24 – 29.
511. Пашук А. І. Нариси з історії філософії середніх віків. Академічний курс / А. І. Пашук. – К. : Видавничий дім "Ін Юре", 2007. – 712 с.
512. Пашук А. І. Іван Вишенський – мислитель і борець / А. І. Пашук. – Львів: Світ, 1990. – 176 с.

513. Пашук А. Проблема свободы у філософії Григорія Сковороди // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка / А. І. Пащук. – Львів, 1994. – Т. ССХХVII – С. 405 – 423.
514. Пелехова Ю. Тюремные тетради / Юлия Пелехова // Совершенно секретно. – 2006. – № 4 (203). – С. 18 – 19
515. Перегудов Ф. И. Основы системного подхода / Ф. И. Перегудов. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1976. – 159 с.
516. Переписка Андрея Мореллята с Беккарием. Второе письмо к Г-ну Беккарию ; [пер. с франц. Д. Языков] // Беккария. Рассуждение о преступлениях и наказаниях. С присовокуплением примечаний Дидерота и переписки сочинителя с Мореллятом ; [пер. с итал. А Мореллят, пер. с франц. Д. Языков] / Андрей Мореллят. – СПб. : Тип. при Губернском Правлении, 1803. – С. 1 – 44.
517. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л. И. Петражицкий. – [изд. 3]. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1908. – 265 с. [IV].
518. Підгородинський В. Аналіз кримінального законодавства окремих іноземних країн щодо відповідальності за торгівлю людьми / В. Підгородинський // Юридичний вісник. Одеська національна юридична академія. – 2006. – № 2. – С. 119 – 123.
519. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Курс советского уголовного права. Общая часть / А. А. Пионтковский. – М. : Юридит. Лит., 1961. – 667 с.
520. Пионтковский А. А. Уголовно-правовые воззрения Канта, А.Фейербаха и Фихте / А. А. Пионтковский. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.
521. Пионтковский А. А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория / А. А. Пионтковский. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1963. – 468 с.

522. Пионтковский А. А. Вопросы общей части уголовного права в практике судебно-прокурорских органов / А. А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1954. – 132 с. – (Всесоюзный научно-исследовательский ин-т криминалистики прокуратуры СССР).
523. Письма и фрагменты Эпикура. Главные мысли. ; пер. с древнегреч. С. И. Соболевского // Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / под ред. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 213 – 218.
524. Плавич В. Перехід до нової парадигми права / В. Плавич // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С.4 – 9.
525. Платон. Федон / Платон ; [пер. с дрвнегреч. С. Маркиш] // Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид. – М. : Мысль, 1999. – С. 7 – 80. – (Классическая мысль).
526. Платон. Красил / Платон ; [пер. с дрвнегреч. Т. В. Васильев] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 413 – 491.
527. Платон. Горгий / Платон ; [пер. с дрвнегреч. С. Маркиш] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 257 – 365.
528. Платон. Менон / Платон ; [пер. с дрвнегреч. С. А. Ошеров] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 367 – 411.
529. Платон. Протагор / Платон ; [пер. с дрвнегреч. Вл. С. Соловьев] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М., Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 189 – 253.
530. Платон. Апология Сократа / Платон ; [пер. с дрвнегреч. М. С. Соловьев] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М., 1968. – Т. 1. – С. 81 – 112.
531. Платон. Критон / Платон ; [пер. с дрвнегреч. М. С. Соловьев] // Платон : [сочинения : в 3 т.] . – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 115 – 130.
532. Платон. Законы / Платон ; [пер. с дрвнегреч. А. Н. Егунов] // Платон. Государство. Законы. Политик. – М. : Мысль, 1998 – С. 385 – 716.

533. Платон. Государство / Платон ; [пер. с дрвнегреч. А. Н. Егунов] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3 – С. 89 – 454.
534. Платон. Федр / Платон ; [пер. с дрвнегреч. А. Н. Егунов] // Платон. Федон, Пир, Федр, Парменид. – М. : Мысль, 1999. – С. 135 – 191.
535. Платон. Политик / Платон ; [пер. с дрвнегреч. С. Я. Шейнман-Топштейн] // Платон. Государство. Законы. Политик. – М. : Мысль, 1998 – с. 717 – 797.
536. Платон. Тимей / Платон ; [пер. с дрвнегреч. С. С. Аверинцев] // Платон : [сочинения : в 3 т.]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 455 – 541.
537. Плутарх. Тесей и Ромул / Плутарх // Плутарх. Сравнительные жизнеописания / [Сост. Н. И. Ефименко]. – Владивосток : Изд.-во Дальневост. ун-та, 1989. – С. 11 – 72.
538. Пнин И. П. Опыт о просвещении относительно России / И. П. Пнин // Русские просветители (от Радищева до декабристов) : [собрание произв. в 2 т.] / [под ред. И. Я. Щипанова]. – М. : Мысль, 1966. – Т.1. – С. 179 – 231.
539. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції : поняття, структура, функції : монографія / Тетяна Станіславівна Подорожна. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
540. Подройкина И. А. Цели наказания / И. А. Подройкина // Юридический вестник Ростовского государственного экономического университета. – № 2. – Ростов, 2007. – с. 56 – 59.
541. Поздняков Э. А. Системный подход к международным отношениям / Э. А. Поздняков. – М. : Наука, 1976. – 160 с.
542. Поздняков Э. А. Философия преступления / Э. А. Поздняков. – М., 2001. – 576 с.
543. Познышев С. В. Очерк основных начал уголовного права. Ч. I. : Общая часть. – М., 1923. – 280. [I – XI], [1 – 3].

544. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. – М. : Издание А. А. Кравцова, 1912. – 653 с. (?)
545. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права : Проблемы генезиса и теоретико-правового обоснования : Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук в форме научного доклада. Специальность 12.00.01 – Теория и история права и государства ; История правовых учений [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1138929&subID=100020393,100076036#text>
546. Попович В. М. Актуальні проблеми кримінального права : навч. посібник / В. М. Попович, П. А. Трачук, А. В. Андрушко, С. В. Логін. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 256 с.
547. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : «АртЕк», 1988. – 728 с.
548. Політова А. С. Історико-правовий аналіз кримінальної відповідальності за злочин проти особистої волі людини / А. С. Політова // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України. – 2001. – Вип. 4. – С. 75 – 82.
549. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер // У полоні Платонових чарів / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
550. Потребчук А. Справедливість покарання / А. Потребчук // Філософська думка. – 2005. – № 5. – С. 111-123.
551. Попугаев В. В. О благоденствии народных обществ / В. В. Попугаев // Русские просветители (от Радищева до декабристов) : [собрание произв. : в 2 т.] / [Под ред. И. Я. Щипанова]. – М. : Мысль, 1966. – Т.1. – С. 327 – 356.
552. Правда Роськая. Краткая редакция (Текст по академическому списку) // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. ; под общ. ред. О. И.

Чистякова // Законодательство Древней Руси ; отв. ред. В. Л. Янин (ИГП). – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. – 47– 49.

553. Правда Руськая. Суд Ярославль Володимерич. Пространная редакция /Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. ; под общ. ред. О. И. Чистякова // Законодательство Древней Руси ; отв. ред. В. Л. Янин (ИГП). – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. – 64 – 73.

554. Правила Святого Вселенского Седьмого Собора, Никейского [Электронный ресурс] // Правила Вселенских Соборов. – Режим доступа: [/http://magister.msk.ru/library/bible/comment/sobor/vselsob.htm](http://magister.msk.ru/library/bible/comment/sobor/vselsob.htm)

555. Правила Святого Вселенского Шестого Собора, Константинопольского [Электронный ресурс] // Правила Вселенских Соборов. – Режим доступа: [/http://magister.msk.ru/library/bible/comment/sobor/vselsob.htm](http://magister.msk.ru/library/bible/comment/sobor/vselsob.htm)

556. Правила святой православной церкви с толкованиями епископа Никодима (Милоша) [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.holytrinitymission.org/books/russian/canons_vselen_soborov_nikodim_milosh.htm#_Toc68915056

557. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права / [Власов И. С., Кузнецова Н. Ф., Голованова Н. А. и др.] ; отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. – М. : Юрид. лит-ра, 1991. – 288 с.

558. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; [пер. а англ. ; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климовича, Ю. В. Сачкова]. – Изд. 5-е. – М. : КомКнига, 2005. – 296 с.

559. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. Кн. 1 / [Ю. С. Шемшученко, О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук та ін.] ; відп. ред. Н. М. Оніщенко // Принцип верховенства права : проблеми теорії та практики : монографія у 2 кн. / [за заг. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Юридична думка, 2008. – 344 с.

560. Проект Status Plebsi, найденный на рынке в Торчине после окончания Троицкой Ярмарки 1768 г. // Избранные произведения прогрессивных

- польских мыслителей : в 3 т. / Подбор и ред. текстов И.С. Миллера и И. С. Нарского. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 82 – 89
561. Прокопов Д. Деонтологічні системи природного права у європейській правовій думці XVII – сер. XVIII століть // Юридична Україна. – 2010. – № 3 (87). – С. 17 – 24.
562. Прокопович Ф. Натурфілософія, або фізика / Ф. Прокопович // Філософські твори в трьох томах ; [пер. з лат. ; упор. М. Д. Рогович, В. М. Ничик]. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 2. – С. 115 – 501.
563. Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво / Ф. Прокопович // Філософські твори в трьох томах ; [пер. з лат. ; упор. М. Д. Рогович, В. М. Ничик]. – К. : Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 103 – 433.
564. Прокопович Ф. Різні сентенції / Ф. Прокопович // Філософські твори в трьох томах ; [пер. з лат. ; упор. М. Д. Рогович, В. М. Ничик]. – К. : Наукова думка
565. Пусторослев П. П. Анализ понятия о преступлении [Електронний ресурс] / П. П. Пусторослев. – М., 1892 р. – Режим доступу : <http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum4488/item4504.html>
566. Пшипковский С. Рассуждение о мире и согласии в церкви, изданное прежде под именем Иерея Филалета / Самуель Пшипковский // Польские мыслители эпохи Возрождения / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 143 – 155.
567. Радищев А. Н. Опыт о законодательстве / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 433 – 454.
568. Радищев А. Н. О добродетелях и награждениях / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая

- половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 455 – 458.
569. Радищев А.Н. О законоположении / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 459 – 478.
570. Радищев А. Н. Проект гражданского уложения / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 484 – 555.
571. Радищев А. Н. Проект для разделения уложения Российского / А. Н. Радищев // Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 479 – 483.
572. Разъяснение Гинкмара Реймского по поводу развода короля Лотаря и королевы Теутберги // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999. – Т. 2. – С. 830
573. Рамбам. Путеводитель растеряных [Электронный ресурс]/ Моше бен-Маймоне : [Перевод с иврита и комментариев М.А. Шнейдера]. – Режим доступа :
http://www.machanaim.org/philosof/in_ramb.htm
574. Рапопорт А. Математические аспекты абстрактного анализа систем исследования по общей теории систем : сборник переводов / А. Рапопорт ; [пер. с англ., пол. ; под общ. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1969. – С. 83 – 105.
575. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Античность / Дж. Реале, Д. Антисери. – СПб: ТООТК "Петрополис", 1994. – 336 с.

576. Ребер А. Категория / А. Ребер // Большой толковый психологический словарь / [Пер. с англ. ; сост. Ребер Артур]. – М. : Вече, АСТ, 2000. – С. 344.
577. Резніков А. В. Магдебурзьке право : українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) / А. В. Резніков. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 208 с.
578. Резніков А. В. Атрибут покарання злочинців згідно з законами Магдебурзького права та практика його застосування в судових установах України / А. В. Резніков // Вісник Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України. Спеціальний випуск. Ідея правової держави : історія і сучасність : у 5 ч. – Луганськ, 2004. – Ч. 3. – С. 184 – 193.
579. Решетников Ф. М. Беккариа / Ф. М. Решетников. – М. : Юрид. лит-ра, 1987. – 125 с.
580. Ринуччини А. Диалог о свободе /Аламанно Ринуччини // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Под ред. Л. М. Брагиной. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 162 – 186.
581. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер ; пер. з франц. Віктор Шовкун. – К. : Видавничий дім "KM Academia" ; Університетське видавництво "Пульсари", 2001. – 396 с. – (Серія "Християнські філософи").
582. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія / Поль Рікер // Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість ; [пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак]. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 3 – 82.
583. Рікер П. Любов і справедливість / Поль Рікер // Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість ; [пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак]. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 82 – 104.
584. Рікер П. Право і справедливість / Поль Рікер ; [пер. із фр. О. Сирцова, В. Каденок]. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
585. Рікер П. Размышления о наказании / Поль Рікер // Архетип. – 1995. № 2. – С. 11 – 16.
586. Рікер П. Сам як інший / Поль Рікер; пер. з франц. В. Андрушко, О.

Сирцова. – К. : Дух і літера, 2002. – 456 с.

587. Рожанский И. Д. Ранняя греческая философия / И. Д. Рожанский // Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / [Изд. подготовил А. В. Лебедев] ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1989. – С. 5 – 32.

588. Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности. Ранняя греческая наука "о природе" / И. Д. Рожанский ; под ред. С. Р. Микулинского. – М. : Наука, 1979. – 286 с.

589. Рожанский И. Д. Анаксагор. У истоков античной науки / И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1972. – 320 с.

590. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Джон Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2000. – 382 с.

591. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз ; пер. з англ. О. Макровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822 с.

592. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР. Постановление НКЮ 12 декабря 1919 г. (СУ № 66) // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 – 1952 гг. / [Под ред. И. Т. Голякова]. – М. : Госюриздат, 1953. – С. 57 – 61.

593. Руссо Ж.Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж. Ж. Руссо // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 51 – 150.

594. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж. Ж. Руссо // Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – С. 195 – 322.

595. Рыжко В. А. Тоталлогические интенции в естественнонаучном и гуманитарном познании / В. А. Рыжко // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. №17/18. – К. : ЦГО НАН України, 2007. – С. 130 – 141.

596. Рясов А. И. Общественная опасность преступного деяния [Электронный ресурс] / А. И. Рясов // Сборник научных трудов юридического факультета СевКавГТУ. – 2004. – № 5. – Режим доступа до журн. : <http://science.ncstu.ru/articles/law/f05/12.pdf>
597. Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Задачи, методы и приложения общей теории систем / В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Исследования по общей теории систем : [сб. переводов] / [пер. с англ., пол. ; под общ. ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина]. – М. : Прогресс, 1969. – С. 3 – 22.
598. Саллюстий Гай Крисп. О заговоре Катилины / Гай Крисп Саллюстий // Саллюстий Гай Крисп. Сочинения. – М. : Наука, 1981. – С. 5 – 39.
599. Сапрыкин Д. Л. Значение и смысл понятия "образование" (на примере немецкой философии конца XVIII – начала XIX в.) / Д. Л. Сапрыкин // Вестник Московского университета. Серия 12. Философия. – 2008. – № 1. – С. 19 – 42.
600. Саркисова Э. А. Роль наказания в предупреждении преступлений. – Мн. : Навука і тэхніка, 1990. – 160 с.
601. Сартр Жан Поль. Нудота : [роман] / Жан Поль Сартр ; пер. з фр. Владислав Борсук // Нудота. Мур. Слова ; [пер. з фр.] / Жан Поль Сартр. – К. : Основи, 1993. – С. 3 – 182.
602. Сартр Жан Поль. Герострат : [оповідання] / Жан Поль Сартр ; пер. з фр. Олег Жупанський // Нудота. Мур. Слова ; [пер. з фр.] / Жан Поль Сартр. – К. : Основи, 1993. – С. 225 – 238.
603. Сартр Жан Поль. Мухи : [драма] / Жан Поль Сартр ; пер. с фр.. Зонина Л. А. // Стена: Избранные произведения ; [пер. с фр.] / Жан Поль Сартр. – М. : Политиздат, 1992. – С. 195 – 254.
604. Сахаров А. Б. Уголовное право. Общая часть. Учебное пособие : выпуск 1. Понятие уголовного права, содержание и основания уголовной ответственности. – М. : УДНПЛ, 1967. – 38 с.

605. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 – 1952 гг. / [под ред. И. Т. Голякова]. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.
606. Сборник материалов по истории социалистического Уголовного Законодательства (1917 – 1937 гг.). – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1938. –
607. Семь Партид мудрого короля Дона Альфонса // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1961. – С. 500 – 502.
608. Сеньків Ю. Кримінальна відповідальність за злочини проти особи на українських землях у законодавстві Великого князівства Литовського / Ю. Сеньків // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 15-20.
609. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення [Електронний ресурс] / Ю. Сеньків // Вісник львівського університету.– Вип. 46. – Львів, 2008. – С. 59–64. – (Серія юридична). – Режим доступу: http://law.lnu.edu.ua/fileadmin/user_upload/visnyk/46/vsn46_08.pdf
610. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права. 4-е изд. / В. Сергеевич. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1910. – 667 с.
611. Сергеевич В. И. Лекции истории рускаго права. Ч. 1 / В. И. Сергеевич. – [б. м.], [1890?]. – 997 с.
612. Сергеевич В. Лекции истории русского права. Ч. 2. / В. Сергеевич. – [б. м.], [1890?]. – 997 с.
613. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право: Часть общая : пособие к лекциям / Н. Д. Сергеевский ; под ред. С. Н. Трегубова. – [10-е изд., испр. и доп., посмертное]. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 397 с., [VIII].

614. Сергеевский Н. Д. Наказание в Русском праве XVII века / Н. Д. Сергеевский. – С.-Петербург : Изд-е книжного магазина А. Ф. Цинзерлинга, 1887. – 300 с. – (Указ. ст. Уложения 1648 г. : с. 291 – 293).
615. Сивохин Г. А. К вопросу о понятии и понимании времени в контексте европейской городской традиции / Г. А. Сивохин // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – К. : Політехніка, 2007. – № 3 (21). – С. 46 – 50.
616. Синєокий О. В. Вплив канонічного права на формування кримінально-правової політики Англії щодо сексуальних відносин у період Середньовіччя / О. В. Синєокий // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 3. – С. 48 – 52.
617. Сказання про Бориса і Гліба // Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) ; упор. О. І. Білецький. – К. : Рад. школа, 1949. – с. 42 – 50.
618. Скибицький В. В. Покарання // Юридична енциклопедія : т. 4. – К. : Вид-во Української енциклопедії ім. М. П. Бажана, 2002. – с. 622 – 623. Редколегія 4 тому : Шемшученко Ю. С. (Гол. Ред.), Зяблюк, Горбатенко В. П.
619. Сковорода Г. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе / Григорій Сковорода // Григорій Сковорода : твори : в 2 т. / упор. І. А. Табачников. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 27 – 82.
620. Сливка С. С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз : монографія / С. С. Сливка. – Львів : ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.
621. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2005–. –
- а. Ч. 1. : Природне право : історико-філософський погляд. – 2005. – 224 с.
622. Сливка С. Фрагменти природного права: Біблійна гносеологія (Старий Завіт) / Степан Сливка // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 1. – С. 56 – 67.

623. Сливка С. С. Ознаки складу злоучинку: філософський аналіз / С. С. Сливка // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. Додаток. Матеріали науково-практичної конференції "Кримінальний кодекс України 2001 р. (Проблеми, перспективи та шляхи вдосконалення Кримінального законодавства)" 4 – 5 квітня 2003 р. – Львів, 2003. – С. 47 – 50.
624. Словцов П. А. Из проповеди, произнесенной 21 апреля 1793 года / П. А. Словцов // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века ; под общ. ред. И. Я. Шипанова – М. : Госполитиздат, 1952.– Т.1. – С. 399 – 401.
625. Слуцька Т. Розбій, грабіж та крадіжка за трьома редакціями Литовського Статуту / Т. Слуцька // Юридична Україна. – 2006. – № 8. – С. 23-25.
626. Соборное Уложение 1649 года // Российское законодательство X – XX веков: в 9 т. – М. : Юрид. лит-ра, 1985. – С.83 – 257. – (Под общ. ред. О. И. Чистякова. – Т. 3. Акты Земских соборов ; отв. ред. А. Г. Маньяков (ИГП АН СССР).
627. Собрание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах, составленное и обработанное смиреннейшим иеромонахом Матфеем, или Алфавитная синтагма М. Властаря // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. ; т. 2. – Кто издавал? С.
628. Советское уголовное право : общая и особенная части / Под ред. проф. Ю. В. Солопанова. – М. : Юрид. лит., 1981. – 463.
629. Советское уголовное право: Общая часть [Беляев Н. А., Шаргородский М. Д. Прохоров В. С. и др] / Под ред. Н. А. Беляева, М. И. Ковалева. – М. : Юрид. лит., 1977. – 544 с.

630. Советское уголовное право: Общая часть [Борзенков Г. Н., Дурманов Н. Д., Крашков Ю. А., Кригер Г. А. и др.] / под ред. Г. А. Кригера, Ю. М. Ткачевского. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 517 с.
631. Советское уголовное право: Общая часть. А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский, Б.С. Утевский и др. / под ред. В. М. Чхиквадзе. – М. : Гос. изд-во юридич. лит., 1959. – 464 с
632. Советское уголовное право: Общая и Особенная части :учебник / Н. И. Загородников, М. И. Якубович, В. Ф. Кириченко, Ю. А. Демидов ; под ред. В. Д. Меньшагина. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1962. – 479
633. Советское уголовное право: Часть общая : учебник / [Б. В. Здравомыслов, М. А. Гельфер, П. И. Гришаев и др.] ; под ред. П. И. Гришаева и Б. В. Здравомыслова. – М. : Юрид. лит., 1982. – 440 с.
634. Советское уголовное право: Общая часть / В. Д. Меньшагин, М. Д. Дурманов, Г. А. Кригер и др. ; под ред. В. Д. Меньшагина, М. Д. Дурманова, Г. А. Кригера. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 458 с.
635. Советское уголовное право: Часть общая : учебное пособие / [Е. А. Смирнов, Н. В. Володько, А. Ш. Якупов и др.] ; под ред. Е. А. Смирнова и А. Ш. Якупова. – К. : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1973. – 305 с.
636. Советское уголовное право : Общая часть. Спец. учебное пособие. – Вып 1. – [Тельнов П. Ф., Комисаров А. Н., Бузынова С. П. Ткаченко В. И. и др. и др.] / отв. ред. Б. В. Здравомыслов, П. Ф. Тельнов. – М., 1977. – 517 с. (Всесоюзный юридический заочный институт).
637. Современные тенденции развития социалистического уголовного права / [В. Н. Кудрявцев, Т. Хорват, К. Дьерди и др.] ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1983. – 191 с.
638. Соловій Я. І. Філософсько-правовий аспект змісту та мети кримінального покарання / І. Я. Соловій // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. Серія юридична. – 2005. – Вип. 3. – С. 3 – 13.

639. Сорба О. Принципи політичної "межесті" як концептуалізації просторово-часового виміру політики на рівні інтерсуб'єктивних структур / О. Собра // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2006. – Вип. 4. – С. 124 – 130.
640. Сорокин П. А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / Питирим Александрович Сорокин ; [вступ. ст. , сост. и примеч. В. В. Сапова]. – М. : Астрель, 2006. – 618 с. (Социальная мысль России).
641. Сорокин П. А. Социокультурная динамика / Питирим Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ. С.А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – с. 425 – 504. – (Мыслители XX века).
642. Софокл. Царь Эдип. // Софокл. Трагедии / Софокл / [Пер. с древнегреч. С. Шервинского] ; под общ. ред. С. Аверинцева, С. Апта, М. Гаспарова, А. Тахо-Годи, С. Шервинского, В. Ярхо]. – М. : Худож. лит-ра, 1988. – С. 31 – 94. – (Библиотека античной литературы).
643. Софокл. Электра / Софокл // Софокл. Трагедии / [Пер. с древнегреч. С. Шервинского ; под общ. ред. С. Аверинцева, С. Апта, М. Гаспарова, А. Тахо-Годи, С. Шервинского, В. Ярхо]. – М. : Худож. лит-ра, 1988. – С. 95 – 134.
644. Спасович В. Учебник уголовного права. Т. I. / В. Спасович. – Вып. первый. – СПб. : Типография Иосафата Огризко, 1863. – 180 с.
645. Спенсер Г. Этика тюрем / Герберт Спенсер // Опыты научные, политические и философские ; Пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. – Мн. : Современ. литератор, 1999. – С.1074 – 111. – (Классическая философская мысль).
646. Сперанский. Руководство к познанию законов // Сперанский. – СПб : Типография Второго отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1845. – 171 с.

647. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза // Избранные произведения : в 2 т. ; [пер. с лат.]. – М. – Л. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951. – С. 285 – 382.
648. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза // Избр. произв. : в 2 т. ; [пер. с лат.]. – М. – Л. : Гос. изд-во худ. лит-ры, 1951. – С. 345 – 354.
649. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 238 с.
650. Старицкий М. Зимовий вечір / Михайло Старицкий // Михайло Старицкий. Твори у 8 т. – Т. 3. Драматичні твори. – К. : Дніпро, 1964. – С. 191 – 221.
651. Старицкого М. Юрко Довбиш / Михайло Старицкий // Михайло Старицкий. Твори у 8 т. – Т. 3. Драматичні твори. – К. : Дніпро, 1964. – С. 223 – 290.
652. Старицкого М. Разбойник Кармелюк / Михайло Старицкий // Михайло Старицкий. Твори у 8 т. – Т. 6. – К. : Дніпро, 1964. – С. 5 – 795.
653. Сташиц С. Размышления над жизнью Яна Замойского, канцлера и великого коронного гетмана, применительно к нынешнему состоянию Польской республики / С. Сташиц // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. / Под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 101 – 135.
654. Сташиц С. Предостережения Польше, вытекающие из современных политических отношений в Европе и из законов природы / С. Сташиц // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей : в 3 т. ; под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 1. – С. 136 – 206.
655. Сташиц С. Вступление к переводу труда Бюффона "Эпохи природы" / С. Сташиц // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей :

в 3 т. ; под ред. И. С. Миллера, И. С. Нарского. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т.1. – С. 207 – 212.

656. Степин В.С. О философских основаниях синергетики [Электронный ресурс] / В. С. Степин. – (Сайт С.П. Курдюмова "Синергетика"). – Режим доступа до сайту:

<http://spkurdyumov.narod.ru/StepinVSem.htm>

657. Стефанидис М. Боги олимпа / М. Стефанидис ; [пер. с древнегреч. О. Цыбенко]. – Б.м. : Изд. "Сигма", 2000. – 254 – (Братья Стефанидисы: Греческая мифология).

658. Стефаник В.С. Вона – земля / Василь Стефаник // Кленові листки. Новели. – К. : Дніпро, 1966. – С. 205 – 208.

659. Стоглав / Отв. ред. А. Д. Горский (ИГП АН СССР) // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит-ра, 1985– .–

Т. 2. : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 1985. – С. 253 – 402.

660. Стрельцова Г. Я. Блез Паскаль / Г. Я. Стрельцова. – М. : Мысль, 1979. – 237 с. – (Мыслители прошлого).

661. Судебник 1497 года // Судебники XV – XVI веков (Законодательные памятники русского централизованного государства XV – XVII веков) / [подгот. текстов Р. Б. Мюллер и Л. В. Черепнина] ; под общ. ред. Б. Д. Грекова. ; отв. ред С. Н. Волк, И. И. Смирнов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 19 – 29 (АН СССР. Ин-т истории).

662. Судебник 1550 года // Судебники XV – XVI веков (Законодательные памятники русского централизованного государства XV – XVII веков) / [подгот. текстов Р. Б. Мюллер и Л. В. Черепнина] ; под общ. ред. Б. Д. Грекова ; отв. ред С. Н. Волк, И. И. Смирнов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 135 – 177. – (АН СССР. Ин-т истории).

663. Судебник 1589 года. Пространная редакция // Судебники XV – XVI веков (Законодательные памятники русского централизованного государства XV – XVII веков) / [подгот. текстов Р. Б. Мюллер и Л. В. Черепнина] ; под общ. ред. Б. Д. Грекова ; отв. ред С. Н. Волк, И. И. Смирнов. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – С. 366 – 414. – (АН СССР. Ин-т истории).
664. Суриков И. Е. Проблемы раннего афинского законодательства / И. Е. Суриков. – М. : Яз. слав. культуры, 2004. – 144 с.
665. Сюкияйнен Л. Р. Шариат и мусульманско-правовая культура. – М. : Институт государства и права Российской Академии наук, 1997. – 48 с. (Серия "Еовое в юридической науке и практике"/ Отв. ред. серии академик Б. Н. Топорин).
666. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев // Лекции. Часть общая : в 2 т. – Спб., 1902. – Т. I. – 816 с.
667. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев // Лекции. Часть общая : в 2 т. – М. : Наука, 1994. – Т. I. – 380 с.
668. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев // Лекции. Часть общая : в 2 т. – М. : Наука, 1994. – Т. I. – 393 с.
669. Тахо-Годи А. А. Миф у Платона как действительное и воображаемое // Платон и его эпоха: к 2400-летию со дня рождения : [сб. статей] / А. А. Тахо-Годи. – М. : Наука, 1979. – С. 58 – 97. – (АН СССР, Ин-т философии ; отв. ред. Ф. Х. Кессиди).
670. Тахо-Годи А. А. Критические замечания к диалогу / А. А. Тахо-Годи // Платон : сочинения : в 3 т. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – С. 557 – 577.
671. Тахо-Годи А. А. Комментарии / А. А. Тахо-Годи // Платон : соч. : в 3 т. ; [пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 563 – 681.
672. Темнов Е. И. Платон: философия государства, права, политики / Е. И. Темнов // Платон. Государство. Законы. Политик. – М. : Мысль, 1998 – с. 5 – 62.

673. Тенус І. Ідеї Л. Валли в галузі методології як квінтесенція раціоналістичного раціоналізму / Ігор Тенус // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2008. – Вип. XI. – С. 30 – 36.
674. Тепляшин П. В. Принципы философии наказания и тюрьмоведения Уильяма Палея / П. В. Тепляшин // Государство и право. – 2005. – № 2. – С. 112 – 115.
675. Терлюк І. Я. Вітчизняне кримінальне право – основні етапи і напрямки розвитку від Середньовіччя до Нового часу / І. Я. Терлюк // Науковий вісник Львів. Юрид. Інституту. – 2004. – № 2 (2). Додаток 2. – С. 160 – 163.
676. Терлюк І. Я. Еволюція інституту покарання у кримінальному праві Київської держави / І. Я. Терлюк // Проблеми протидії злочинності: історико-правовий аспект: міжнар. історико-правова конф., 13 – 17 вересня 2007 р. : матеріали конф. – Сімферополь, 2008. – С.57 – 61.
677. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до ХУІІІ століття / І Я. Терлюк ; Навчальний посібник. – Львів, 2003. – 156 с.
678. Тертуллиан. Апологія / Тертуллиан. – М. : ООО "Изд-во АСТ"; СПб: "Северо-Запад Пресс", 2004. – 423 с.
679. Титов Н. И. Основы уголовного права / Н. И. Титов. – Вып. 2. – СПб.: Изд. "Альфа", КИФ "Равенна", 1996. – 91.
680. Тихолаз А. Г. Категории "закон" и "хаос" в истории философской мысли / А. Г. Тихолаз // Категории "закон" и "хаос" / [Парнюк М. А.,

- Лазоренко Б. П., Причепий Е. Н. и др.] ; под ред. М. А. Парнюка. – К. : Наук. Думка, 1987. – С. 20 – 34.
681. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности / В. Н. Тихонов. – Луганск: РИОЛАВД, 2003. – 304 с. (Луганская академия внутренних дел МВД Украины им. 10-летия независимости Украины).
682. Тлумачний словник української мови / [за ред. В.С. Калашника]. – 2-ге вид. – Х. : Прапор, 2004. – 992 с.
683. Токарська А. С. Комунікація у праві та правоохоронній діяльності : [монографія] / А. С. Токарська. – Львів : Львівський юридичний інститут, 2005. – 283 с.
684. Толанд Д. Клидофорус, или об экзотерической и эзотерической философии / Д. Толанд // Английский материалисты XVIII в. – М., 1967. – 171.
685. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. – Т. II. Первые философы / Дж. Томсон ; [пер. с англ. ; общ. ред. А. Ф. Лосева]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 372 с.
686. Транквіліон-Ставровецький Кирило. Зерцало Богословія / Кирило Транквіліон-Ставровецький. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1970. – 198 с.
687. Трубецкой Е. Н. Мирозерцание блаженного Августина. Т. 2 / Е. Н. Трубецкой // Блаженный Августин. Творения. – К. : Алтейя, 1998. – С. 681 – 750.
688. Трубецкой С. Н. Курс истории древней философии / С. Н. Трубецкой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС; Русский Двор, 1997. – 576 с.
689. Трубников В.М. Понятие наказания / В.М. Трубников // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 121 – 127 с.
690. Туляков В. О. Кримінально-правові парадигми сьогодення // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. Щорічний бюллетень: за заг ред. А. А. Музики. – К. : КЮІКНУВС, 2005. – № 10. – С. 110 – 119.

691. Туровський К. Слово на възнесеніе Господне / Кирил Туровський // Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / [упор. О. І. Білецький]. – К. : Радянська школа, 1949. – С. 38 – 40. – (АН РСР. Ін-т української літератури ім. Т. Г. Шевченка).
692. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології / Фердінанд Тьоніс ; пер. з нім. Н. Комарова, О. Погорілий. К. : Дух і літера, 2005. – 262 с.
693. Уголовный кодекс Армянской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Киринов В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 390 – 460.
694. Уголовный Кодекс РСФСР // Сборник материалов по истории социалистического Уголовного Законодательства (1917 – 1937 гг.). – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1938. – С. 103 – 125.
695. Уголовный Кодекс РСФСР. Коментарий / А. Трайнин, В. Меньшагин, З. Вышинская : под ред. И. Т. Голякова. – М. : Юрид изд-во НКЮ СССР, 1946. – 340 с.
696. Уголовный Кодекс РСФСР редакции 1926 года // Сборник материалов по истории социалистического Уголовного Законодательства (1917 – 1937 гг.). – М. : Юридическое изд-во НКЮ СССР, 1938. – С. 230 – 256.
697. Уголовное право / [Пионтковский А. А., Келина С. Г., Шишов О. Ф. и др. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев]. – М. : Наука, 1978. – 310 с.
698. Уголовное право зарубежных государств. Вып.2. Понятие преступления и вина ; Власов В. И. Гуценко К. Ф., Решетников Ф. М., Штромас А. Ю. / Отв. ред. Ф. М. Решетников. – М. : УДНПЛ, 1972. – 208 с.
699. Уголовное право зарубежных государств. – Вып. IV. Наказание. Понятие наказания в уголовном праве Англии, США, Франции, ФРГ, стран Азии и Африки, Латинской Америки ; Власов И. С., Галатонов В. Т., Гуценко

К. Ф. , Решетников Ф. М. / Отв. ред. М. Ф. Решетников. – М. : УДНПЛ, 1975. – 202 с.

700. Уголовное право. Общая часть / А. А. Герцензон, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев, В. Д. Меньшагин и др. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР. – 1939. – 331 с. – (Всесоюзный ин-т юридических наук НКЮ СССР)

701. Уголовное право. Общая и Особенная части : Учебник для вузов ; под ред. Н. Г. Кадникова [Электронный ресурс]. – Городец, 2006.– СПС "Консультант плюс". – Режим доступа:

<http://yurklinika.ugra-gateway.ru/juridicalclinic/training/13/88/244/>.

702. Уголовное право на современном этапе: проблемы преступления и наказания / [Беляев Н. А., Глистин В. К., Орехов В. В. и др.] ; под ред. Н.А. Беляева, В. К. Глистина, В. В. Орехова. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1992. – 608 с.

703. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть общая / [Бурчак Ф. Г., Лановенко И. П., Яковлев А. М. и др.] ; отв. ред. Ф. Г. Бурчак. – К. : Наук. Думка, 1985. – 448 с.

704. Уголовное уложение. Приложение к Собранию узак. и расп. Прав за 1903 г. № 38 отд. I, ст. 416. – [б. м.], [1903?]. – 144 с.

705. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 1. – С. 86 – 154.

706. Уголовное право Украины. Общая часть : учебник / [М. И. Бажанов, Ю. В. Баулин, В. И. Борисов и др.] ; под ред. М. И. Бажанова, В.В. Сташиса, В. Я. Тация. – К. : Юринком Интер, 2003. – 512 с.

707. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики : Утвержден Законом Азербайджанской республики от 30 декабря 1999 года ; Вступил в силу с 1 сентября 2000 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242908&subID=100104131,100104132,100104135,100104163,100104169#text>

708. Уголовный кодекс Бельгии : Принят Законом от 8 июня 1867 года. (по состоянию на 1 сентября 2001 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242695&subID=100102127,100102128,100102141,100102919#text>
709. Уголовный кодекс Голландии : Выполнено 3 марта 1881 года ; Издано 5 марта 1881 года. Текст кодекса приведен по состоянию на 2000 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242430&subID=100100457,100100458,100100505,100101218#text>
710. Уголовный кодекс Грузии : Принят 22 июля 1999 года ; Введен в действие с 1 июня 2000 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241370&subID=100095257,100095258,100095261,100095283,100095291#text>
711. Уголовный кодекс Дании : Принят в 1930 г. : Распоряжение № 648 от 12 августа 1997 г. с изменениями, внесенными Законом № 403 от 26 июня 1998 г., Законом № 473 от 1 июля 1998 г. и Законом № 141 от 17 марта 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241524&subID=100096345,100096365,100096412,100096499#text>
712. Уголовный кодекс Испании 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1247923&subID=100111282,100111286,100111289#text>
713. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики : Принят на 5-й сессии Всекитайского собрания народных представителей шестого созыва 14 марта 1997 г. ; Вступил в силу с 1 октября 1997 г. по состоянию на 2001 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1247252&subID=100110722,100110730,100110747,100112215#text>

714. Уголовный кодекс Киризской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 234 – 301.

715. Уголовный кодекс Кыргызской Республики : Принят законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 18 сентября 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243545&subID=100107331,100107332,100107335,100107348,100107594#text>

716. Уголовный кодекс Латвийской Республики : Принят 8 июля 1998 года ; Введен в действие с 1 апреля 1999 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424&subID=100106935,100106942,100106948,100107324#text>

717. Уголовный кодекс Латвийской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 160 – 224.

718. Уголовный кодекс Литовской Республики : Утвержден 26 сентября 2000 года законом № VIII-1968 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107737,100107741,100108027#text>

719. Уголовный кодекс Литовской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин

В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 6 – 71.

720. Уголовный кодекс Молдавской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 84 – 149.

721. Уголовный кодекс Республики Армения : Принят Национальным Собранием Республики Армения 18 апреля 2003 года [Электронный ресурс].

– Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241378&subID=100095305,100095317,100095329,100095443,100095469#text>

722. Уголовный кодекс Республики Беларусь : Закон Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-3 ; Принят Палатой представителей 2 июня 1999 года ; Одобрен Советом Республики 24 июня 1999 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242720&subID=100102690,100102925,100102928,100102966,100103497#text>

723. Уголовный кодекс Республики Болгария : Принят Пятым Народным собранием на шестой сессии, четвертом заседании, состоявшемся 15 марта 1968 года. По состоянию на 2001 год. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1245689>

724. Уголовный кодекс Республики Казахстан : Закон Республики Казахстан от 16 июля 1997 года № 167 с изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243100&subID=100105558,100105574,100105592,100105656#text>

725. Уголовный кодекс Республики Молдова : Принят Парламентом Республики Молдова 18 апреля 2002 года ; Введен в действие 21 июня 2002 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241144&subID=100093634,100093635,100093638,100093663#text>

726. Уголовный кодекс Республики Польша. С изменениями и дополнениями на 1 августа 2001 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1246817&subID=100110056,100110057,100110067,100110407#text>

727. Уголовный Кодекс Республики Сан-Марино : Принят Высшим Генеральным Советом 25 февраля 1974 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=100116531,100116532,100116538,100116545#text>

728. Уголовный кодекс Республики Таджикистан : Закон Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года № 574 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242456&subID=100100844,100100856,100100921,100101178,100101191#text>

729. Уголовный кодекс Республики Узбекистан : Утвержден Законом Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года № 2012-XII ; Введен в действие с 1 апреля 1995 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242643&subID=100101635,100101636,100101639,100101655,100101707#text>

730. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. № 63-ФЗ : Принят Государственной Думой 24 мая 1996 года ; Одобрен Советом Федерации 5 июня 1996 года. По состоянию на 24 июля 2007 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1136988&subID=100041230,100041231,100041234,100041300,100037197#text>

731. Уголовный кодекс Судана 2003 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.unsudanig.org/docs/The%2520Penal%2520Code%2520Act,%25202003.pdf>

732. Уголовный кодекс Таджикской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 312 – 378.

733. Уголовный кодекс Туркменской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 474 – 544.

734. Уголовный кодекс Турции : Принят Великим Национальным Собранием Турции 1 марта 1926 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242102&subID=100099623,100099624,100100210,100100335#text>

735. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии : В редакции от 13 ноября 1998 года. По состоянию на 15 мая 2003 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1242733&subID=100102942,100102943,100102945,100102951,100102963#text>

736. Уголовный кодекс Эстонской ССР // Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик : в 2 т. / [Сост. : Мендельштам Л. И., Кирин В. А., Жалейко В. А., Колитеевская А. В. / отв. ред. Ф. И. Калинычев.]. – М. : Госюриздат, 1963. – Т. 2. – С. 558 – 622

737. Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 – 1952 гг. / [под ред. И. Т. Голякова]. – М. : Госюриздат, 1953. – С. 116 – 143.

738. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917 – 1952 гг. / [под ред. И. Т. Голякова]. – М. : Госюриздат, 1953. – С. 257 – 288.

739. Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://ukrf.narod.ru/>

740. Уголовный кодекс Таджикской ССР. – Душанбе : Ирфон, 1971. – 242 с.

741. Уголовный кодекс штата Нью-Йорк / Пер. с англ. В. Д. Федчука и И. Д. Козочкина // Уголовное право буржуазных стран : Общая часть. Сборник законодательных актов / [под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина]. – М. : Изд-во УДН, 1990. С. 84 – 147.

742. Уголовный кодекс 1810 г. / пер. с франц. И. Д. Козочкина и Ю. А. Красикова // Уголовное право буржуазных стран : Общая часть. Сборник законодательных актов / [под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина]. – М. : Изд-во УДН, 1990. С. 183 – 208.

743. Уголовный кодекс от 15 мая 1871 г. в редакции от 2 января 1975 г. (с изменениями на 7 июля 1986 г.) / пер. с нем. Н. Ф. Кузнецовой и И. С. Власова // Уголовное право буржуазных стран : Общая часть. Сборник законодательных актов / [под ред. А. Н. Игнатова и И. Д. Козочкина]. – М. : Изд-во УДН, 1990. С. 222 – 273.

744. Уголовный кодекс Франции : Принят в 1992 году ; Вступил в силу с 1 марта 1994 года. (Текст кодекса приведен по состоянию на 1 июля 2000 года). [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243018&subID=100104265,100104266,100104297,100105712,100106064,100106151#text>

745. Уголовный кодекс Швеции. Принят в 1962 году. Вступил в силу 1 января 1965 года. По состоянию на 1 мая 1999 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii.asp
746. Уголовный кодекс Эстонской ССР. Официальный текст с изменениями и дополнениями на 29 мая 1970 года. – Таллин : ЭЭСТИ Раамат, 1970. – 212 с.
747. Уемов А. И. Критика принципа фальсификации К. Поппера и проблема системного подхода к демаркации научного знания / А. И. Уемов // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 91 – 97.
748. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
749. Уемов А. И. Логика и методология системных исследований / А. И. Уемов, А. Ю. Цофнас, З. Пауль [и др.] ; отв. ред. Л. Н. Сумаркова. – К. – Одесса: Вища школа, 1977. – 256 с.
750. Українка Леся. Замітки з пов[оду] ст[атті] "Політика і етика" <Ціна поступу > / Леся Українка // Леся Українка. Твори : в 10 т. – К. : Дніпро, 1965. – Т. 8. – С. 269 – 308.
751. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных / отв. ред. О. И. Чистяков (ИГП АН СССР) // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит-ра, 1988– .– Т. 6. : Законодательство первой половины XIX века. – 1988. – С. 174 – 309.
752. Универсальная исламская декларация прав человека // Быкова Е. В. Современные вопросы Ислама / Е. В. Быкова. – М. : Издательство "Юрлитинформ", 2009. – С. 64 – 75.
753. Уолленс Р. Некоторые размышления о человечестве, природе и провидении / Р. Уолленс // Эгалитаристские памфлеты в Англии середины XVIII в. ; [пер., вступ. ст. А. В. Шудинова ; отв. ред. И. Н. Осинский]. – М. : Наука, 1992. – С. 111 – 368.

754. Устав князя Ярослава о церковных судах. Пространная редакция // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. ; под общ. ред. О. И. Чистякова // Законодательство Древней Руси ; отв. ред. В. Л. Янин (ИГП). – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – Т. 1. – 189 – 193.
755. Устав уголовного судопроизводства // Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. ; под общ. ред. О. И. Чистякова. – М.: Юрид. лит-ра, 1988. – С. 174 – 309. – (Т. 8. Судебная реформа / Отв. ред Б.В.Веленский. М.:Юрид.лит-ра, 1991. –С. 120 – 251.
756. Утевский Б. С. История уголовного права буржуазных государств / Б. С. Утевский. – М. : Госюриздат, 1950. – 424 с.
757. Утевский Б. С. Уголовное право / Б. С. Утевский. – М. : Госюриздат, 1949. – 212 с.
758. Фатьянов А. А. Воля как правовая категория / А. А. Фатьянов // Государство и право. – 2008. – № 4. – С. 5 – 12.
759. Федорика Д. Інтенціональність і самосвідомість ; пер. з англ. Т. Добко / Дам'ян Федорика // Досвід людської особи : Нариси з філософської антропології [упорядники: Т. Добко, Ю. Підлісний, В. Турчиновський]– Львів: Свічадо, 2000. – С. 67 – 122.
760. Федькович Ю. Довбуш, або громовий топір і знахарський хрест / Юрій Федькович // Юрій Федькович. Твори в 2 т. – Т. 2./ Упоряд. Та примітки М. Ф. Нечиталюка. – К. : Вид. худ. літератури, 1960.- С.231 – 330.
761. Федькович Ю. Добуш / Юрій Федькович // Юрій Федькович. Твори : в 2 т./ Упоряд. Та примітки М. Ф. Нечиталюка. – К. : Вид. худ. літератури, 1960. – Т. 1. – С.114 – 118.
762. Фейербах Л. Сущность христианства / Л. Фейербах // Людвиг Фейербах. Избранные философские произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 2. – С. 6 – 405.
763. Ферри Э. Эволюция экономическая и эволюция социальная. Доклад, прочитанный в группе студентов коллективистов, в Париже / Энрико Ферри

- ; пер. с франц. И. Гольденберг. – Спб. : Издание товарищества "Знание", 1906. – 32 с. – (Дешевая библиотека товарищества "Знание" № 219.
764. Фесенко Є. В. Оновлення кримінального законодавства – одна з умов судово-правової реформи / Є. В. Фесенко // Проблеми державно-правової реформи в Україні : збірник наукових праць / ред. колегія: В. Ф. Опришко (голова), М. І. Єрофеев, М. Т. Кравчук та ін. – Вип. 3 – К., 1997. – С. 215 – 227.
765. Філалет Хр. Апокрисис / Хр. Філалет // Українська література XIV – XVI ст. – К., 1988. – С. 289 – 305.
766. Філософія Відродження на Україні / [Кашуба М. В., Паславський І. В., Захара І. С. та ін.] ; відп. ред. М. В. Кашуба. – К. : Наукова думка, 1990. – 336 с.
767. Філософія права : навчальний посібник / [О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заїнчков] ; за заг. ред. М. В. Костецького, Б. Ф. Чміля. – К. : Юринком Інтер, 2000. – 336 с.
768. Фонвизин Д. И. Опыт Российского сословника / Д. И. Фонвизин // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века ; под общ. ред. И. Я. Шипанова.– М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. – С. 234 – 252.
769. Фонвизин Д. И. Рассуждение о истребившейся в России совсем всякой форме государственного правления и оттого о зыблемом состоянии как империи, так и самих государей / Д. И. Фонвизин // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века ; под общ. ред. И. Я. Шипанова ; – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. – С. 253 – 266.
770. Фортескье Дж. Похвала законам Англии [Електронний ресурс] / Джон Фортескье // Средневековые исторические источники Востока и Запада. Режим доступа:
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XV/Fortescue/text1.phtml?id=4818>

771. Фрагменты Гераклита / [пер. с древнегреч. М. А. Дынника] // Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / под ред. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 39 – 52.
772. Фрагменты Демокрита и свидетельства о его учении / [пер. с древнегр. А. О. Маковельского] // Материалисты древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / под ред. М. А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 53 – 178.
773. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики / Изд. подготовил А. В. Лебедев ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1989. – 576 с.
774. Франк Ад. Философия уголовного права / Ад. Франк ; [пер. с франц. Д. Слонинский] // Философия уголовного права ; составление, редакция, вступ. статья Ю.В. Голика. – СПб. : Изд. Р. Асланова "Юридический центр Пресс", 2004. – С. 52 – 204. – (Антология юридической науки).
775. Франк С. Душа человека // / Семен Франк. Предмет знания. Душа человека. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 633 – 990. – (Классическая философская мысль).
776. Франко І. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії // Зібр. творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 12. – С. 7 – 253.
777. Франко І. Лукіан і його епоха / Іван Франко // Зібр. творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 7 – 23.
778. Франко І. Перехресні стежки / Іван Франко // Зібр. творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1951. – Т. 7. – С. 185 – 443.
779. Франко І. На дні // Зібр. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 1. – С. 270 – 317.
780. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош // Зібр. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 4. – С. 399 – 443.

781. Франко І. Ріпник. // Збір. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 1. – С. 76 – 111.
782. Франко І. Петрії і Довбушуки (друга редакція) // Збір. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1951. – Т. 5. – С. 5 – 148.
783. Франко І. Основи // Збір. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1951. – Т. 7. – С. 5 – 183.
784. Франко І. Замітка перекладчика : Із англійської поезії. Джордж-Гордон Байрон. Каїн. Містерія в трьох діях / Іван Франко // Збір. творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 12. – С. 642 – 644.
785. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : [монографія] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
786. Фріс П. Л. Політика у сфері боротьби зі злочинністю права людини. – Надвірна : Вид-во ЗАТ "Надвірнянська друкарня", 2009. – 168 с.
787. Фролов Э. Д. Огни диоскуров. Античные теории переустройства общества и государства / Э. Д. Фролов. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1984. – 192 с.
788. Франко І. Іван Вишенський, його час і письменська діяльність // Збір. творів : у 20 т. / Іван Франко. – К. : Вид-во худ. літ-ри, 1955. – Т. 16. – С. 413 – 430.
789. Фурсов А. И. Школа мирового системного анализа (основные положения Й. Валлерстайна) / А. И. Фурсов // Восток. – 1992. – № 1. – С.16-39.
790. Хавронюк М. І. Біблійні джерела сучасного кримінального законодавства / М. І. Хавронюк // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 2. – С. 142 – 149.
791. Хавронюк М. І. До питання про термінологію нового Кримінального Кодексу України // Правова держава : щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 316 – 325.

792. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.
793. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, пролеми гармонізації : монографія / М. І. Хавронюк. – К. : "Юрисконсульт", 2006. – 1048 с. – (Бібліотека кримінального права.).
794. Хайдеггер М. Изречение Анаксимандра / Мартин Хайдеггер // Мартин Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге : Избранные статьи позднего периода творчества. – М. : Высшая школа, 1991. – С. 28 – 68.
795. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / М. Хайдеггер. – Томск: Водолей, 1998. – 384 с.
796. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Мир, 1991. – 240 с.
797. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен.; [пер. с англ. В. И. Емельянова]. – М. : Мир, 1980. – 383 с.
798. Ханжи В. Б. Проблема времени в науке и философии: от субстанциальности к реляционности, от обратимости к необратимости / В.Б. Ханжи // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – Вип 2 (18). – С. 114 – 120.
799. Хохлова І. В., Шем'яков О. П. Кримінальне право України (Загальна частина) : Навчальний посібник для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти. – 2-е вид., оновл. та доповн. – К.-Донецьк : Норд-Прес, 2009. – 310 с.
800. Хрестоматия по истории Средних веков: в 3 т. / под ред. С. Д. Сказкина. – М. : Изд-во социально-экономической лит-ры, 1961. – Т. 1. – 688 с.
801. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / под ред. В. М. Корецкого. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1961.
802. Цвейг С. Совесть против насилия. Кастелио против Кальвина / Стефан Цвейг. – К. : Политиздат, 1989. – 383 с.

803. Цыпин В. А. Церковное право [Электронный ресурс] – Православие и современность. Электронная библиотека. – Режим доступа:
<http://lib.eparhia-saratov.ru/books/22c/cipin/eccllaw/8.html>
804. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус; [пер. з нім.]. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
805. Цицерон. Про державу / Марк Тулій Цицерон // Марк Тулій Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / [пер. з лат. В. Литвинова]. – К. : Основи, 1998. – С. 29 – 152.
806. Цицерон. Про закони / Марк Тулій Цицерон // Марк Тулій Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / [пер. з лат. В. Литвинова]. – К. : Основи, 1998. – С. 155 – 246.
807. Цицерон. Про природу богів / Марк Тулій Цицерон // Марк Тулій Цицерон. Про державу. Про закони. Про природу богів ; [пер. з лат. В. Литвинова]. – К. : Основи, 1998. – С. 247 – 401.
808. Цицерон. В защиту Тита Анния Милона / Марк Туллий Цицерон // Марк Туллий Цицерон. Речи : в 2 т. ; [изд. подгот. В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек]. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. II. – С. 221 – 252.
809. Цицерон. Об ораторе / Марк Туллий Цицерон // Эстетика: трактаты, речи. Письма. – М. : Искусство, 1994. – С. 162 – 372.
810. Цицерон. О судьбе / Марк Туллий Цицерон // Цицерон. Философские трактаты / отв. ред., сост. Г. Г. Майоров. – М. : Наука, 1985. – С. 299 – 316.
811. Цицерон Марк Туллий. Против Катилины / Марк Туллий Цицерон // Избр. соч. / [пер. с лат. ; сост. М. Гаспарова и др.]. – М. : Худож. лит-ра, 1975. – С. 134 – 146.
812. Цицерон Марк Туллий. В защиту Секста Росция Американа / Марк Туллий Цицерон // Избр. соч. / [пер. с лат. ; сост. и ред. М. Гаспарова, С.Ошерова, В. Смирин]. – М. : Худож. лит-ра, 1975. – С. 35 – 76.
813. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания / А. Ю. Цофнас. – Одесса: Астро Принт, 1999. – 307 с.

814. Чанышев А. Н. Аристотель / А. Н. Чанышев. – М. : Мысль, 1981. – 200 с.
815. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому допетровскому праву / А. Н. Чанышев-Дмитриев. – Казань: В типографии Императорского ун-та, 1862. – 242 с.
816. Чельцов-Бебутов М. А. Преступление и наказание в истории и в советском праве / М. А. Чельцов-Бебутов. – Харьков: Юриздат НКЮ УССР, 1925. – 111 с.
817. Чижевський Д. Антична філософія в конспективному вигляді / Д. Чижевський. – Кіровоград: видання Кіровоградської наук. б-ки ім. Д. І. Чижевського та редакції газети "Народне слово", 1994. – 72 с.
818. Чмир О. Р. Лексика права у старослов'янській та давньоруській мовах: семантична мотивованість, шляхи концептуалізації / О. Р. Чмир : [автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук]. – К., 2005. – 20 с. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://lib.ua-ru.net/inode/4188.html>
819. Чернобай О. Правова фольклористика: специфіка формування / Олена Чернобай. – Львів : ЛьвДУВС, 2006. – 80 с.
820. Чубарев В. Л. Общественная опасность преступления и наказание (Количественные методы изучения) / В. Л. Чубарев ; под ред. Ю. Д. Блувштейна – М., 1982. – 96 с.
821. Чубарев В. Л. Опасность лиц, совершающих преступные деяния / В. Л. Чубарев. – К. : Украинская академия внутренних дел, 1993. – 144 с.
822. Шакун В. І. Суспільство і злочинність : монографія / В. І. Шакун. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.
823. Шаломеєва Є. В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X – кінець XVII століття) / Є. В. Шаломеєва // Держава і право : [зб. наук. праць]. – Вип. 16 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – С. 60 – 65.

824. Шаломеева Є. В. Мета покарання у кримінальному праві України XI – XVIII ст. : історичний порівняльний аналіз / Є. В. Шаломеева // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України: науково-практичний збірник / Ред. М. Л. Головка. – К. : Курс, 2002. – № 4 (17). – С. 132-137.
825. Шаргородский М. Д. Наказание, его цели и эффективность. – Л. : Изд. Ленингр. ун., 1973. – 160 с.
826. Швейцарский уголовный кодекс от 21 декабря 1937 года [Електронний ресурс] Режим доступу:
<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241950&subID=100098712,100098713,100099239,100099257,100099444#text>
827. Швець А. І. Злочин і катарсис : Кримінальний сюжет і проблеми художнього психологізму в прозі Івана Франка / А. І. Швець. – Львів, 2003. – 236 с. – (Львівське відділення інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).
828. Швыдкий В. Г. Кара – качество уголовного наказания / В.Г. Швыдкий // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 21 – 28.
829. Шевченко В. І. Філософська зоря Лазаря Барановича / В. І. Шевченко. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 232 с.
830. Шевченко Т. Варнак / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібр. творів : у 6 т. – К. : Вид. АН УРСР, 1963– .–
Т. 3. : Драматичні твори. Повісті. – 1963. – С. 139 – 174.
831. Шевченко Т. Варнак / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібр. творів : у 6 т. – К. : Вид. АН УРСР, 1963– .–
Т. 2. : Поезії. 1847 – 1861. – 1963. – С. 80 – 84.
832. Шевченко Т. "У бога за дверима лежала сокира" / Тарас Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібр. творів : у 6 т. – К. : Вид. АН УРСР, 1963– .–

Т. 2. : Поезії. 1847 – 1861. – 1963. – С. 86 – 88.

833. Шейнин Х. Б. Назначение наказания и освобождение от наказания по уголовным кодексам союзных республик (сравнительный анализ) / Х. Б. Шейнин. – М., 1966. – С. 112 – 136. – (Вопросы уголовного права : сб. статей / Мин. высш. и средн. специального образования РСФСР. Всесоюзный юридический заочный институт).

834. Шемшученко Ю. С. Вибране / Юрій Сергійович Шемшученко. – К. : ТОВ "Юридична думка", 2005. – 592 с.

835. Шеллинг Ф. Философские письма о догматизме и критицизме / Ф. Шеллинг // Фридрих Вильгельм Шеллинг. Сочинения ; [пер. с нем. М. И. Левина, А. В. Михайлов]. – М. : Мысль, 1998. – С. 47 – 112.

836. Шеллинг Ф. Введение в философию мифологии / Ф. Шеллинг // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2. – С. 160 – 373.

837. Шеннон К. Имитационное моделирование систем – искусство и наука / К. Шеннон ; [пер. с англ. ; под ред. Е. К. Масловского]. – М. : Мир, 1978. – 304 с.

838. Шеннон К. Математическая теория связи / К. Шеннон // Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / [пер. с англ. ; под ред Р. Л. Добрушина, О. Б. Лупанова]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 242 – 332.

839. Шеннон К. Некоторые задачи теории информации / К. Шеннон // Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / [пер. с англ. ; под ред. Р. Л. Добрушина, О. Б. Лупанова]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 461 – 463.

840. Шеннон К. Современные достижения теории связи / К. Шеннон // Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / [пер. с англ. ; под ред Р. Л. Добрушина, О. Б. Лупанова]. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 404 – 413.
841. Шиллер. Законодавство Ликурга и Солона / Фридрих Шиллер ; [пер. А. Бобович] // Фридрих Шиллер. Собрание сочинений / под общ. ред. Н. Н. Вильмонта, Р. М. Самарина. – М. : Гослитиздат, 1959–. – Т. 5. : Исторические сочинения, статьи. – 1959. – С. 409 – 448
842. Шинальський О. І. Формування та становлення правового підґрунтя інституту покарань у Середні віки / О. І. Шинальський // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 12 (50). – С. 65 – 70.
843. Шинальський О. Мета покарання у контексті сучасної теорії кримінального права / Олександр Шинальський // Вісник прокуратури. – 2003. – № 8 (26). – С.44 – 49.
844. Шишов О.Ф. Преступление и административный проступок : учебн. пособие. – М., 1967. – 67.
845. Шлемкевич М. Філософія / М. Шлемкевич // Збірник історично-філософичної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1934. – 136 с.
846. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр // Афоризмы житейской мудрости / [пер. с нем.] – М. : Эксмо; СПб. : Мидгард, 2005. – С. 553 – 704. – (Гиганты мысли).
847. Шпренгер Я., Инситорис Г. Молот ведъм / Я. Шпренгер, Г. Инситорис ; [пер. с лат.] – М. : Изд-во СП "Интербук", 1990. – 352 с.
848. Шульга А. М. Уголовное право Украины : основные вопросы и ответы : пособие / А. М. Шульга, В. И. Павликовский, Ю. А. Валева. – Х. : ПП "Берека-Нова", 2008. – 416 с.

849. Шульга І. В. Філософські концепції покарання / І. В. Шульга // Держава і право : [зб. наук. праць. Вип. 23]. – К., 2004. – С. 519 – 525. – (Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України).
850. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский ; [пер. с польск. В. Ф. Чесноковой]. – Новосибирск: Изд-во "Наука", Сибирское отделение, 1967. – 248 с.
851. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / [вступ. ст., перев. с греч., комментарий Е. Э. Липшиц]. – М. : Наука, 1965. – 227 с. – (АН СССР. Ин-т истории. Ин-т славяноведения).
852. Элиаде М. Миф о вечном возвращении : Архетипы и повторение / Мирча Элиаде // Мирча Элиаде. Космос и история : [избр. работы] / [пер. с франц. и англ. А. А. Васильевой, В. Р. Рокитянского, Е. Г. Борисовой ; сост. Н. Я. Драган ; общ. ред. И. Р. Григулевича, М. Л. Гаспарова]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 27 – 144.
853. Элон М. Еврейское право / Менахем Элон ; пер. с иврита А. Белов (Элинсон), М. Китросская / Под общ. ред. И. Ю. Козлихина; науч. ред. И. Менделевич, М. Левинов. – СПб. : Издательство "Юридический центр Пресс", 2002. – 611 с. – (Серия "Теория и история государства и права").
854. Эриугена. Книга о божественном предопределении / Эриугена // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / сост. П. С. Гуревич. – М. : Политиздат, 1991. – С. 164-169.
855. Эпикур. Эпикур приветствует Менелея / Эпикур // Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. – М. : Изд-во политич. ли-ры, 1991. – С. 125 – 128.
856. Эсхил. Орестея : трилогия / Эсхил // Эсхил. Трагедии / [пер. Вяч. Иванова]. – М. : Наука, 1989. – С. 76 – 195.
857. Эсхил. Прикованный Прометей / Эсхил // Эсхил. Трагедии / [пер. Вяч. Иванова]. – М. : Наука, 1989. – С. 234 – 267.

858. Юдин Э. Г. Методологическая природа системного подхода / Э. Г. Юдин // Системные исследования. Ежегодник. – М. : Наука, 1973. – С. 38 – 51.
859. Юм Д. Трактата о человеческой природе или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. / [пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1965. – Т. 1. – С. 79 – 823.
860. Юм Д. Исследование о человеческом познании / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. / [пер. с англ.] – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 5 – 170.
861. Юм Д. Естественная история религии / Д. Юм // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 369 – 444.
862. Юнг Карл Густав. Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М. : RENAISSANCE, 1991. – 304 с.
863. Юркеви П. Д. Розум згідно з ученням Платона і досвід згідно з ученням Канта (Промова, виголошена на урочистих зборах Імператорського Московського Університету 12-го січня 1866 року) / Памфіл Юркевич // Вибране / Перекл. з рос. В. П. Недашківського, передмова й примітки А. Г. Тихолаза. – К. : Абрис, 1993. – С. 230 – 303. – (Серія "Українські мислителі").
864. Юркевич П. Історія філософії права (давньої) / Памфіл Юркевич // Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини / упоряд. М. Ткачук. – К. : Видавничий дім " КМ "Akademia"; Універ. вид-во "Пульсари", 1999. – С.32 – 279.
865. Юркевич П. /Памфіл Юркевич. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням сина Божого // Вибране / Перекл. з рос. В. П. Недашківського, передмова й примітки А. Г. Тихолаза. – К. : Абрис, 1993. –

- С. 73 – 114. (Бібліотека часопису "Філософська соціологічна думка", Серія "Українські мислителі").
866. Юркевич П. Курс загальної педагогіки з додатками / Памфіл Юркевич ; пер. з рос. Г. Боровської. – Львів: Логос, 2004. – 256 с.
867. Юркевич П. Історія філософії права / Памфіл Юркевич. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / заг. ред. В. Нічик ; упор. Р. Піча, М. Лук. – Вид. 3. – К. : Ред. Журн. "Український Світ"; Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – С. 232 – 526. – (Бібліотека державного фонду фундаментальних досліджень).
868. Юсима М. А. Этика Макиавелли / М. А. Юсим. – М. : Наука, 1990. – 158 с.
869. Яворський М. Розуміння карної санкції у Церкві [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://www.icl.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=66.11.08.07.
870. Яковлів А. Український кодекс 1743 року "Права, по котрым судится малороссийский народ": його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Кооперативне вид-во "Заграва", 1949. – 211 с. Додаток II. – С. 184 – 206. – (Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CLIX).
871. Яременко В. Злочин / Василь Яременко, Оксана Сліпушко // Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. [укладачі Василь Яременко, Оксана Сліпушенко]. – Вид. друге. – К. : Аконіт, 2004. – Т.1 – С. 766. – (Серія: "Нові словники").

872. Яременко В. Злочин / Василь Яременко, Оксана Сліпушко // Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. [укладачі Василь Яременко, Оксана Сліпушенко]. – Вид. друге. – К. : Аконіт, 2004. – Т.2 – С. 298. – (Серія: "Нові словники").
873. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12. Філософія права. [Електронний ресурс] – Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – Режим доступу:
<http://disser.com.ua/content/352068.html>
874. Яремко О. М. Людина й інститут покарання як предмет осмислення у філософсько-правовій думці Арістотеля // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – №5. – С. 109 – 115
875. Яремко О. М. Мета покарання в контексті антропологічного підходу до права // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – №5. – С. 42 – 47.
876. Яремко О. М. Проблема покарання в філософсько-правовій думці античності // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – №2. – С. 344 – 350
877. Banka Jozef. Вис і myslec / Banka Jozef. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja wydawnicza, 1982. – 412 s.
878. Бекон Ф. Есеји или савети политички и морални / Ф. Бекон ; [превео с англ. Б. Недич]. – Нови Сад: Матица Српска, 1952. – 300 с.
879. Bedau H. A. Punishment [Електронний ресурс] / Hugo Adam Bedau // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2002. – Режим доступу <http://www.seop.leeds.ac.uk/entries/punishment/>

880. Bertalanffy L. von. A systems view of man / L. Bertalanffy. – N.Y. : Westview press, 1981. – 180 p.
881. Budny Shymon. (Shymon Budny). O urzedzie uzywajocem (1583). – Warszawa, 1932: Wydal Stanislaw Kot. – 198 s.
882. Burszta J. [Jozef Burszta]. Chlopskiezrodla kultury. – Warszawa: Ludowa Spoldzielna Wydawnicza, 1985. – 344 s.
883. Bohman J. Punishment as a Political Obligation: Crimes Against Humanity and the Enforceable Right to Membership [Електронний ресурс] / James Bohman // Buffalo Criminal Law Review. – Volume 5, Number 2 (Democracy and Punishment). – 2002. – p. 551 – 589. – Режим доступу: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5\(2\)/Bohman.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5(2)/Bohman.pdf)
884. Briggs J.. Crime and punishment in England: an introductory history / John Briggs – London : UCL Press, 1996 – 276 p.
885. Грозев Грозю Петков. Философията на Платон. – София: Изд-во на БАН, 1984. – 189 с.
886. Category // The New Encyclopedia Britannica. Micropaedia / Chairman Robert P.Gwin. – Chicago, 1993. – P. 949 – 950.
887. Cornwell D. J.. Criminal punishment and restorative justice: past, present, and future perspectives / David J. Cornwell, F. W. M. McElrea, John R. Blad. – Winchester : Waterside Press, 2006. – 190 p.
888. Cragg W. The practice of punishment: towards a theory of restorative justice / Wesley Cragg – London : Routledge 1992 – 258 p.
889. Crime and Justice in America : A courses by newspaper reader / Edit. by J. H. Skolnick, M. L. Forst, J. L. Scheiber. – San Diego : Universite California, 1977 – 368 p.
890. Crocker D. Punishment, Reconciliation, and Democratic Deliberation [Електронний ресурс] / David A. Crocker // Buffalo Criminal Law Review. –

Volume 5, Number 2 (Democracy and Punishment). – 2002. – p. 509 – 549. –

Режим доступу:

[http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/5\(2\)/Crocker.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/5(2)/Crocker.pdf)

891. Darrow C.. Crime: is cause and treatment / Clarence Darrow. – NY. : Caplan Publishing, 2009. – 239 p.

892. Dubljević Radonja. Delikt protiv države i zahtev nullum crimen sine lege certa advokat // Arhiv za pravne i društvene nauke. – 2000, vol. 86, br. 4, str. 501-522. – Режим доступу:

<http://scindeks.nb.rs/article.aspx?query=RELAU%26and%268015&page=8&sort=1&stype=0&backurl=%2fRelated.aspx%3fartaun%3d8015>

893. Duff R. A. Punishment, Communication, and Community. / R. A. Duff. – NY. : Oxford University Press, 2003. – 272 p.

894. Duff R. A. Theories of Criminal Law [Электронний ресурс] / Antony Duff // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2002. – Режим доступу: <http://www.seop.leeds.ac.uk/entries/criminal-law/>

895. Drozdek A. Heraclitus' theology // Classika et mediaevalia. – Copenhagen, 2001. – Vol. 52. – № 1. – P. 37-56.

896. Edinger E. Ego and Archetype. Individuation and the Religions function of the psyche. – Baltimore, 1973.

897. Ezorsky G.. Philosophical perspectives on punishment / Gertrude Ezorsky. – NY : State Univerity of New-York Press, 1973. – 377 p.

898. Goti J. M. Equality, Punishment, and Self-Respect [Электронний ресурс] / Jaime Malamud Goti // Buffalo Criminal Law Review. – Volume 5, Number 2 (Democracy and Punishment). – 2002 . – p. 497 – 507. – Режим доступу:

[http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/5\(2\)/Malamud-Goti.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/5(2)/Malamud-Goti.pdf)

899. Gottfredson M. R.. A general theory of crime / Michael R. Gottfredson, Travis Hirschi. – Stanford: Stanford University Press, 1990. – 293 p.
900. Golash D.. The case against punishment: retribution, crime prevention, and the law / Deirdre Golash. – NY. : New-York University Press, 2005. – 219 p.
901. Greiff P. Deliberative Democracy and Punishment [Электронный ресурс] / Pablo de Greiff // Buffalo Criminal Law Review. – Vol. 5, Num. 2. – 2002. – p. 373 – 403. – Режим доступа: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5\(2\)/deGreiff.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5(2)/deGreiff.pdf)
902. Dieter Rossner, Mediation as a Basic Element of Crime Control: A Theoretical and Empirical Comment – Buffalo Criminal Law Review – Volume 3, Number 1 (Victims and the Criminal Law: American and German Perspectives) – p. 211 – 233
903. Haines H. H.. Against capital punishment: the anti-death penalty movement in America, 1972 – 1994. / Herbert H. Haines. – NY. : Oxford University Press 1999. – p.
904. Harcourt B. Joel Feinberg on Crime and Punishment: Exploring the Relationship Between *The Moral Limits of the Criminal Law* and *The Expressive Function of Punishment* [Электронный ресурс] / Bernard E. Harcourt // Buffalo Criminal Law Review . – Volume 5, Number 1 (The Moral Limits of the Criminal Law). – 2002. – p. 145 – 172. – Режим доступа: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5\(1\)/Harcourt.pdf.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5(1)/Harcourt.pdf.pdf)
905. Hester St.. A sociology of crime / Stephen Hester, Peter Eglin. – London : Routledge 1992. – 364 p.
906. Husserl E. Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology. – L., N.Y: Allen and Unwin, Macmillan, 1931. – 465 p.

907. Hörnle T. Distribution of Punishment: The Role of a Victim's Perspective [Электронный ресурс] / Tatjana Hörnle // Buffalo Criminal Law Review (Victims and the Criminal Law: American and German Perspectives). – Vol. 3, Num. 1. – 2000. – p. 175 – 209. –Режим доступа: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/3\(1\)/hornlemacro.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/3(1)/hornlemacro.pdf)
908. Katz L. Villainy and Felony : A Problem Concerning Criminalization / Leo Katz // Buffalo Criminal Law Review. -Volume 6, Number 1 (The New Culpability: Motive, Character, and Emotion in Criminal Law) – 451 – 482 p.
909. Kolakowski L. / Kolakowski Leszek. Wykłady o filozofii sredniowiecznej. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo Naukowe, 1956. – 140 s.
910. Legowicz Jan. Zarys Historii filozofii. Elementy doksografii. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1967. – 634 s.
911. Legowicz Jan. Historia filozofii starozytnej Grecji I Rzymu.- Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1973. – 643 s.
912. Lesniak K. Materialisci greccy w epoce predsokratejskiej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972. – 287 s.
913. Matravers M.. Justice and punishment: the rationale of coercion / Matt Matravers. – NY. : Oxford University Press 2000. – 286 p.
914. Miethe T. D.. Punishment: a comparative historical perspective/ Terance D. Miethe, Hong Lu. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – 240 p.
915. Muncie J.. The problem of crime. / John Muncie, Eugene McLaughlin – 2d edition – London : SAGE Publications, 2001. – 342 p.
916. Pereda C. The Bad Reputation of Punishment [Электронный ресурс] / Carlos Pereda // Buffalo Criminal Law Review. – Volume 5, Number 2 (Democracy and Punishment). – 2002. – p. 406 – 426. –Режим доступа: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5\(2\)/Pereda.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclrarticles/5(2)/Pereda.pdf)

917. Prittwitz C. The Resurrection of the Victim in Penal Theory [Электронный ресурс] / Cornelius Prittwitz // Buffalo Criminal Law Review (Victims and the Criminal Law: American and German Perspectives). – Vol. 3, Num. 1. – 2000. – p. 109 – 129. – Режим доступа: [http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/3\(1\)/prittwitzmac1.pdf](http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/3(1)/prittwitzmac1.pdf)
918. Rappaport A. Unprincipled Punishment: The U.S. Sentencing Commission's Troubling Silence about the Purposes of Punishment [Электронный ресурс] / Aaron J. Rappaport // Buffalo Criminal Law Review. – Volume 6, Number 2. – 2004. – p. 1043 – 1122. – Режим доступа: <http://wings.buffalo.edu/law/bclc/bclarticles/6/2/rappaport.pdf>
919. Russel B. History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. – London: George Allen & Unwin LTD, 1961. – 843 p.
920. Simmons A. J.. Punishment / Alan John Simmons, Marshall Kohen, Joshua Kohen, Charles R. Beitz. – Princeton : Princeton University Press, 1995. – 337 p.
921. Smith P. Punishment and culture / Philip Smith. – Chicago : The University of Chicago Press, 2008. – 219 p.
922. Stelmach J. Co to jest hermeneutyka? – Wroctaw : Warszawa : Krakow : Gdansk : Todz : Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1989. – 669 p.
923. Tunick M.. Punishment: theory and practice / Mark Tunick. – Berkley, Los Angeles : University of California Press, 1992. – 211 p.
924. Zaibert L.A. Philosophical Analysis and the Criminal Law / L.A. Zaibert // Buffalo Criminal Law Review. – Vol. 4, Num. 1 (The Model Penal Code Revisited). – p. 102 – 138
925. Winfree L. Th. Understanding Crime: Essentials of Criminological Theory / L. Thomas Winfree, Jr., Howard Abadinsky. – Wadsworth : CENGAGE Learning, 2009. – 448 p.